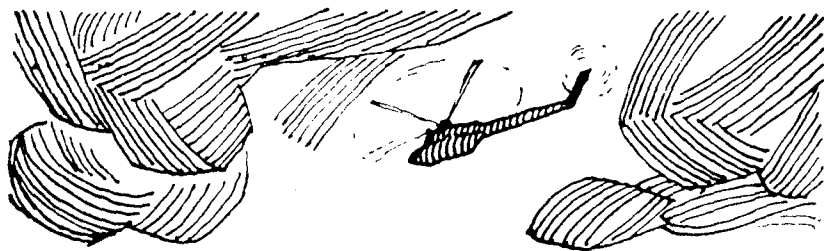

37 УЛУГ
ХЕМ

чечен чогаал альманагы

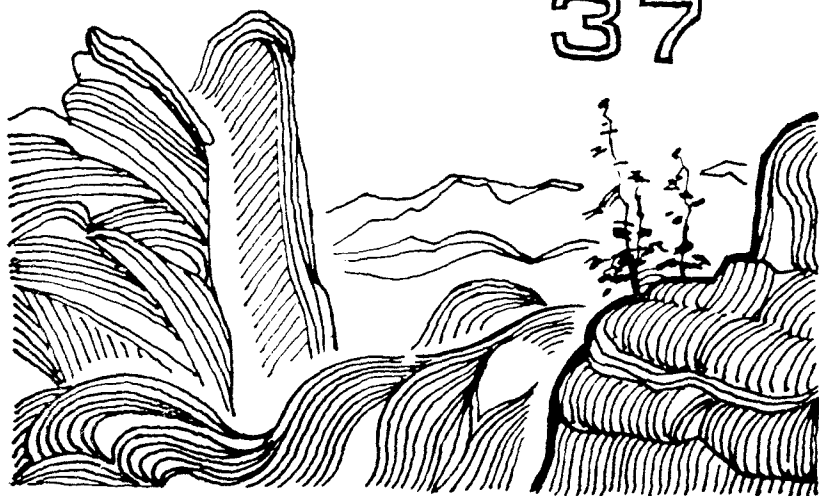
ТЫВА АССР-НИН ЧОГААЛЧЫЛАР ЭВИЛЕЛИНИН
БАШТААР ЧЕРИ

УЛУГ-ХЕМ

ЧЕЧЕН ЧОГААЛ
АЛЬМАНАГЫ

37

ТЫВАНЫҢ НОМ ҮНДҮРЕР ЧЕРИ
ҚЫЗЫЛ.1976

РС (тув.)
У 47

УЛУГ-ХЕМ № 37

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ АЛЬМАНАХ

На тувинском языке

Редакционная коллегия: *Калзан А. К., Кудажы К. К., Куулар Д. С., Сердобов Н. А., Сюрюн-оол С. С., Хадаханэ М. А.*

Редактор издания Сандю С. А. Художник Чооду М. Б. Художественный редактор Кузнецов И. Я. Технический редактор Сермавкин А. В. Корректоры Норбу В. Б., Сюрюн-оол Х. Х.

Сдано в набор 14/VII 1976 г. Подписано к печати 31/VIII 1976 г. Формат 60×90^{1/16}. Бумага офсетная № 1. Печ. л. 19,75. Уч.-изд. л. 18,67. Цена 88 коп. Тираж 5000 экз. Заказ 2247. ТС 01274. Тувинское книжное издательство, г. Кызыл, Щетинкина и Кравченко, 57. Типография Управления по делам издательств, полиграфии и книжной торговли Совета Министров Тувинской АССР, г. Кызыл, Щетинкина и Кравченко, 1.

0—7—4—3
0—7—3—3

121—170+03+M133
32—76 M133

© Тываның ном үндүрер чери, 1976

Салчак ТОКА

ЧОННУҢ АЙБЫЧЫЗЫ

«Қанчаар кончуг чүве боор, малывыс амыдыралга чедиш-пес, ажы-төлүвүс улам-на көвүдеп олурар. Бо үндүрүг-каайлы деп чүве баш ашкан. Манчызы өлүк-диин, хаат-нояттар мал-маган, ламалары келгеш хүрээ-хиттин сөңнели дигилээш эвээш-биче малдың когун үстү»— деп, Балбыр-оол иштинде сагыжын коптарып, пат-ла муңгараан олурган.

— Сымыранып-химиренип олурар чүң боор, Балбыр, удумзурай бердиң бе?— дигеш, кадайы Боратаан эрни чырташ кылдыр хүлүмзүрөп кагза-даа, ашааның караңгылаан сеткилин билип олурган.

— Бо шагда ядыны кижиге чудаңгы малга ышкаш халдавас, дорамчылавас, диригге үсперлевес бөрү чок чүве ышкажыл, кадай, ону коптарып олурарым ол-дур ийин — дигеш,— улуг өргээден эгелээш, манчы кыдады, бай-дүжүмеди, лама-хамы, ооң соонда бөрүзү — деп каан.

— Чап-чаа-ла үндүрүг-каайлы дээш саар инээвисти алгаш баарды, ам ол араатаннарың дек келбес ыйнаан, чоп кончуг мунгагдаар сен. Уругларывыс чүү боор, өскүлей бээр ыйнаан. Демивис көвүдей бергенде чүвениң байдалы билдине бээр оң.

— Албан-үндүрүүнге инээвис бердивис, ооң-биле соксаар эвес. Барлык-Аксында Алдын-Булак хүрээзи өргүл дигеш базала чедип келир. Ооң соонда Баян-Боова бүүзезинге төлээр өревис база бар, оовусту канчаар бис. Бодуң база-ла чыгаандыр сен, хам-даа хоор, лама-даа чалаар чадавас, оларның саң салырынга, каккылаанынга база-ла тудары кара албан.

— Шында-ла, Балбыр. Үш инектиг турдувус, ам чаңгыс чүве арты. Он ажыг шээр малдан беш, үш аъттан ийи. Мынчаар чүве болза канчаар улус боор бис?— дигеш, Боратаан самдар чени-биле карактарын чодуп алган.— Черле канчаарывысты эш-өөр, дарга-бошкалар-биле барып сүмелешсинзе

кандыг кижиге сен, бистер ышкаштар кайы көвей-ле болгай, чүвениң аяны тыптып келири чадавас оң, Балбыр.

— Шында-ла. Чон кезип шоолап, аал кезип айтыргылап чорза, аян бар оң, кадай — дигеш ченгии-пажын ожук кырынга диккеш, ширбий каапкаш, хуунда шайны шарыладыр куткаш, одун сегиткеш, демин чаа-ла хадың доорааш кузум-биле холуп алган таажпызын тиккеш, хайыладып олурупкан. Шай-даа чылаан. Балбыр оон аартай тыртып алгаш, чоннун сүме-деткимчезин алыр дээш, тываларның чаңы-биле кадайынга чүнү-даа ыттавайн, багай чадырындан үне халаан...

Боратаан уругларының самдар хевин илип олура Балбыр-оолдун үне халаанын чап-чаа-ла билгеш, халак-халак, чагып каар чүвемни, кылыктыг чүвең артык-үлүү чугаа-соот үндүргеш, халапка таваржырына, кончуумну аарай — дээн бодалдыг чыдып калган...

Ленинчи Оюн Күрседи

Кызыл-Тайганың Эзим-Адаа, кидин-не дал-дүш турган. Часкы дээрниң аязы дендии. Хүн Бай-Тайганың ыракта кедезинде. Дөвүн куду Актың часкы даажы мөөреп-ле чыткан, ырактан чүгле шаалаар. «Шокар хүндүнүн өргээзи Кызыл-Тайга баарында-ла болгай, шак-ла ынаар барыптар-дыр» — деп бодааш, Балбыр-оол Чоржаң-Доруунга багай «ыңгырын» каай шаап алгаш, аъттангаш илгипкен.

Улаг саадаткан дигеш шаагайтадып, үндүрүг хожудаткан дигеш манзыладып, Алдын-Булак хүрээзинге өргүл бербээн дээш оттулар ыяш чүктеп берип турганын сагынмышаан, Балбыр-оол чортуп олурган. Чут-чураангай кыштын изи Чоржаң-Доруда ам-даа хевээр, биче базып чоруй шыгырт турупкан. Балбыр-оол дүшкеш, дужай тыртып кааш ынай-ла болган. Бедик хавак кырындан көөрге, Актың чазаг оймаанда он шаа өглерниң аразында онза бедик, ак дээвиірлерниң алды кыдыгларын кызыл шекпеннер-биле угулзалай сырып каан, хараачазындан суугунун ыжи бурулааны көзүлгөн, кидис эжикти хүрөң хилиң-биле каастаан, калбак кара кожалаң-биле куржагылап каан, ак дассык хөлбеңнедир азып каан өг турган. Өглер аразында эзерлиг аът дээрге козурт чүве. Кижилер шуужуп-ла турар. Кандыг аайлыг, чүү болган чүве боор, чыыш бе азы куда дүшкен бе? деп бодавышаан, Балбыр-оол шала коргуп, сүртээн базып олурган. Өргээнин чанынга каш кулаш чоокшулап олурунда, чык-дарс дээн соонда-ла «уё-уё» дээн алгы дыңналыр. «Баар бе, барбас бе? База-ла өреленген кижиге болгай мен. Э-э, бо-даа өре-ши-

ре, үндүрүг каайлы ушта шаап турар болгай аан. Чанында кара өггө киргеш, чүвениң аай-бажын тывар» деп бодааш, хат аайы-биле ийлени берген өвээдейже углаан. Дээвирни ажыткаш, бакылаарга арны-бажы тулупталган, карактары дуй ышкан эр олурган...

«Чүү-кандыг-даа болза маңаа кирер, дескиндир байдалды билип алыр, ооң соонда чүвениң аай-бажын көөр»— деп бодааш, эжикти ажыдарының мурнунда думчук, боостаазын «ажыдыл» алгаш, кире халаан.

Өгдө олурган кижиги сирилээн-кавылаан;— өршээп көр, эжим, хилинчээм чок кижиги мен — деп чаннып эгелээн.

— Өршээр чүвем чүү боор, чүнүн дугайын дилеп тур силер. Эзим баарындан келген Балбыр-оол-дур мен. Аалда чүү бооп турар чүвөл, харын орта чугаалап көрүңерем?— дигеш, черге калбаш кылынган.

— Хаа, өршээзин-азыразын. Шокар мээрениң элчизи бе деп бодааш, девидеп олурарым ол-дур ийин, Балбыр. Каям, тыргар чүү барыл, эжиким?

— Кузум биле холаан хадың, оон өске чүү боор, ма — дигеш, самдар хавын сунган.

Демгизиги чарык даңазын шала-була тиккеш, өжүксеп чыткан хүлдү кыскаш-биле бузурааш, аштаан бызаа иезин эмгензиг далаштыгы сүргей соруп эгелээн.

— Чүү бооп турар аал боор, эжим, шөйбейин чугаалап көрөм?

— Ак, Алаштын улуг-биче дүжүметтери, садыгжы кыдаттар, кезек араттар чыып алган, байысаалга истелге кылып турар чүвө-дир. Ол бергеден арай боорда адырылдым. Албан-үндүрүг өй-шаанда төлевээн дээш, бежен шаагайга таварыштым. Караам-даа көзүлбестеди, кулаам-даа дынна-вастады, уё-уё — деп каан.

— Канчаар болдуң ынчаш?

— Канчаар боор. Сөөлгү аъдымны дүжүп бериптим, кажан-даа албан-үндүрүг саадатпас болгаш, арай боорда чарылдым.

— Канчаар кижиги боор мен. Өре-ширеден канчап уштунар, яды-түремиктен канчап адырлыр дугайын Шокар мээрениң-биле сүмележир, чарлык четтирер дээн чүвө болгай, хоржого ол-дур аа, эжим?

— Шокар мээрениң, Имажап сайгырыкчының «шымбай» сүмезин, «өршээлдиг» чарлыын көөр дээр болзунза бо-дур — дигеш, кижиги арны-бажынче айыткаш, човуурлап эгелээн.

Ам-на билдинди. Эрте дээр, дуюкаа чаштынып чанар. Ме-

ни келдирбээн чадавас боор. Ам дээрде өрөм чок кижиг болгай мен.

Бо-даа болбас херек. Шокар мээрден өршээл дилээр деп чүвө бөрү хой камназын дээни-биле дөмөй чүвө эвеспе он, эжим — дигеш кижиг далажыксай берген.

— Шак-ла ындыг, Балбыр.

— Мени таныыр ышкажыңар чүл, силерни чоп танывас мен?

— Танывазыңар чөп. Дайзыннарның эттеп-эриидээниниң соонда мени кым таныыр боор. Херел-ле болгай мен. Ооржак Херел аан — деп дакпырлай шаап каан.

— Уваа, кай силер ышкажыңар чүл. Бижик-биликтиг-даа, чок дээн яды кижиг-ле болгай силер, таныыр-таныыр. Силерден назы-харым-биле улуг болзумза-даа, чаңгыс чер чурт-туг-ла болгай бис.

Удур-дедир таакпылашкаш, өгдөн үнериниң бетинде Балбыр-оол бут кырында хирезинде, олуй-солуй басып тура байдал-даа мындыг-ла-дыр, моон адырлырның оруу бар бе, бар чүвө болза, берге бе дээн.

— Таптыг-ла билбесим чүвө-дир. Ындыг-ындыг чүвөлөр-ни Хем-Белдири, Оюн Күрседи билир боор ийин он.

— Ол кандыг аайлыг Хем-Белдири база Оюн Күрседи болу берди, эжим?

— Хем-Белдири дээрге Бии-Хем биле Каа-Хемниң каттышкаш, Улуг-Хем бооп бады барганының солагай талазында ак-хаанның эжелелиниң суурун салып каан хоорайны ынча дээр чүвө болгай. Оюн Күрседи болган болза, Элегес-Межегей ол ынчаар чурттап чораан яды араттың оглу чүвө деп сураан дыңнаан мен.

— Бистин байдалывысты канчап билирил ол, бүдүү билир бурган эвес, даап билир дарган ноян эвес — дигеш, Балбыр кургазымаар каттырып каан.

— Оюн Күрседи хувискаалчы кижиг дээни кай, орус чуртунда, яды болгаш дарлаткан кижилерни кандыг арга-биле ол аар кинчиден хостаарының аргазын билир Ленин дээр кижиниң номналын дыңнаан эр чүвө дээни кай. Сураан дыңнаан мен, чогуу та чүү ыйнаан.

— Хем-Белдири биле Оюн Күрсединиң хамаарылгазы кандыг аайлыг чүвө боор, Херел, бижиктиг кижиг билириң магад чок, ону чугаалап көөр силер бе?

— Оң хамаарылгазы мындыг. Танды, Каа-Хем, Өөк-Турган ол ынчаар орустун яды тараачыннары алдын уургайларында ажилчыннарны, ону рабочийлер дээр чорду, суур-суу-

ру-биле чурттап, оларның аразында коммунистер-ленинчилер бис джир кижилер, яды тараачыннар, ол-ла рабочийлер тускай эвилел тургузуп алгылаан. Оларның алыс даянгы-жы хандыр, орус чуртунда дээни кай.

— Иленин дээрге кончуг угаанныг, ядыыларның талазында кжи ышкажыл, Херел.

— Талазында дээрге арай-ла хоомай, ядыыларның камгалакчызы, байларның аар-берге дарлалындан хостакчызы чүве дээни кай.

— Хостакчызы дээрге кандыг аайлыг чүве боор, ону-ла таптыг билбейн олур мен, Херел?

— Лениниң сорулгазы болза мындыг чүве дээни кай. Бээр дыңна.

— Ийет-ийет.

— Яды болгаш рабочий кижилерни байларның, каргыс дүжүметтерниң дарлалындан хостаар сорулгалыг.

— Канчап хостаар боор, хамык-ла күш байларның холунда ышкажыл.

— Шак-ла ындыг хосталгалыг хувискаал орус чуртунда шагда-ла болган. Эрге ядыыларның холунда кирген, байларның эргезин ойтур октааш, ажылчын-тараачынның Совет чазаа турупкан деп дамчыыр чугааны шагда-ла дыңнаан мен.

— Совет чазаа деп чүвениң билдинмезин аар, таптыг аай-бажын билбейн олур мен.

— Совет дээрге маңаа бир чораан Оюн Күржэпейиниң тайылбырын алырга, чөвүлжир, сүмележин ажилдаар чүвени ынча дээр чүве дээни кай.

— Охаай.

— Ам Таңды тос кожуунну Буян-Бадырғы, Идам-Сүрүн, Талаа-Сүрүн ышкаш ийи-чаңгыс нояттар, хааттар чагырып олурар-дыр. Мун-түме, сен ышкаш араттар, улус-төрениң болгаш эт-хөреңгиниң эргезин эдилевес-тир.

— Ол байдалды ам канчаарыл?

— Ленин баштаан орус чон ышкаш бай-феодалдарның эрге-чагыргазын дүжүргөш, ядыыларның холунга хамык-ла эргени берзе, ам Лениниң номналының башталганы ол. Оюн Күрседи, ам ону боттандыар дээш тускай кижилерниң сеткилин каттыштырып алган ажилдап турар, ленинчи-дир.

— Орус чуртунда, ол Ленин дээр маадырның номналы боттанган чүве болза биске кажан келир, кандыг аайлыг чүве боор, эжикижим?

— Хемчик, Чадаана бо мынчаар, ол орус чуртунда болушкуннун чүгле сураа дыңналгандан өске чүве чок. Хем-

Белдиринде, Оюн, Салчак, Маады, Чооду кожууннарда ол ышкаш чүве база-ла эгелээн дишкилээр чорбадыва. Анаа олурбайн, өдүрөөн ам дээрде чассывыса-даа, хөлүн часпас бис, эжим Балбыр-оол — дигеш, Херел хүлүмзүрөй каап, хей-аъттанганы дам-на барган олурган.

— Хосталганың хаяазында ышкажывыс чүл?

— Дыка мунгараан херээ чок, хосталырывыс хаяазы көстүп келген, ону орус чон, ооң эгээртинмес угаанның оглу Ленин Владимир Ильич чырыткан — дигеш, Херел эрииделдин түннелинге шыдавайын, човуурлааш, хөрөктээш тон сыртанып алгаш, быттавайн барган...

...Херелдин чугаазының соонда Балбыр-оолдун угаанында хей-ле бодалдар хайнып, бирде оруста болган байдал көстүп, бирде Иленин канчаар-даа аажок шыырак-маадыр кылдыр көстүр, тываларның үлегер сөзүн алырга, бодалы хойтпакталып-ла турган. Эжин таварышкан чүве-биле шуглааш, чадырындан аңнаан чүве ышкаш дуюкаа, сояр-чүве ышкаш үнгеш, хараттынып турган. Баглаашта аъттар эвээжөөн. Ам човууртаашкын-уёлаашкын орнунда каткы-итки дыңналган.

Байлар, дүжүметтер араттар хилинчектээринге хызы хангаш, чедишкinnerни түннээннер-дир эвеспе деп бодааш, — дыка-ла ынчап турунар, Иленинниң номналын боттандырып-канывыс соонда, канчаар ырлаар, чүнү дойлаар болдунар деп сымыранып кааш, Балбыр-оол ажытталып чоруй аалынче базыпкан.

Бай-Тайганың тейинде бөкпек булуттар хөме турупкан. Кежээки хүн тайганың артында чаштынган, хөлеге Актын унун хөме алган. Хүннүн кызыл херелдери, Ак, Алаштын бозургу тайгаларын алдын сараландыр чылгап турган. Бай-Тайганың соңгу эдээнде караңгы эзим серийн сырыннап, хадымарлап эгелээн.

«Херел-даа кончуг-ла-дырам. Ол-ол хамык чүвени канчап билип алыр кижин боор. Бүгү-ле Ак, Алашта бижиктиг кижин чаңгыс ол-ла болгай, ооң билири-даа чөп болгай аан деп бодавышаан, багай чадырынга чоокшулап келген.

* * *

— Хем-Белдиринден бир-ле кижин келген, Ак, Алаштын чонун чыып турар чүве дидир, мен ынаар барайн, көшкүн—дигеш, Балбыр-оол белеткенип, кузумун хайыладыр соруп олурган.

— Ол кандыг аайлыг, каяа болур чыыш боор, кымдан дыннадың?

— Хем-Белдиринден келген угуулга яамының төлээзи кижиги мен дээр, Саарбай деп шокар арынның, бедик сынның эр-ле чорду. Чогум чыыш бо мынчаар Эзим-Адааның аалдарына болур чүве эвеспе.

— Бодалдыг, кичээнгейлиг чор. Чүвени канчап билир. Мегелеп улус чыып алгаш-даа, эттеп-эриидээри ол, үндүрүгдадыбыр ушта шавары ол, кым билир ону, шагның байдалы бергези кончуг чүве ышкажыл моң, Балбыр.

— Чүү-даа болза Ооржак Херел дыңнаткан болганда аян бар оң. Бижиктиг-даа, шагның байдалын билир-даа амыр эш болгай аан. Айыыл таваржыр болза Херелден туттунза аян бар оң — дигеш, Балбыр-оол самдар хавын кактап, согааш, даңза долбас боорга база катап кактааш, аңдара соп эккелгеш азыында хадың болгаш кузум тогланчызы-биле даңзанын долдургаш, хайыладыр соруп олурупкан.

— Кандыг аайлыг чүве боор. Бистиң чуртувусгу кыдат бүүзелер тудуп чээн болза-даа, шай-таакпызы безин бис ышкаштарга чедишпес кандыг кончуг чүве боор, ону база-ла айтырар эвеспе — дигеш, Боратаан ашаанга шай чылды шаап берген.

— Чугаажок. Хамык-ла чүвени айтырып сонуургаар мен. Үр болу бээрим чадавас, так кылдыр сенчиленип алгаш олу-рар эвеспе. Ча, мен-даа базыптым — дигеш дап берген.

— Ындыг-дыр, келиринчи манаарым кара албан. Көрөм, кичээнгейлиг чоруур эвеспе — деп, Балбыр-оолдуң кадайы пат-ла чагаан олуруп калган.

Актың дыттыг шынаазында аалдарда аъттар дээрге баглааш долган. Балбыр-оол угаанын коптарып базып олура көөрге, бир-ле өг кыдыында кижилер бөкперлешкен олурган, олче углааш базыпкан. Таварышкан черге олургаш, чүү-кандыының аайын тывары-биле кулаан шак-ла ынаар салыпкан. Янзы-бүрү хептиг, улуг-биче кижилер төгериктей олурупкан, ортузунда шыва көк тоннуг кызыл даалымба-биле куржай шаапкан, сапык идиктиг, тевек кежегелиг, бедик сынның эр чүве чугаалап турган. Балбыр-оол онза кичээнгейлиг дыннап олурупкан, «кым боор бо» деп бодундан айтыртынып олурган.

— Россия чуртунда коммун-намның болгаш Ленин башкының удуртканы-биле орустун ажилчын, тараачыннары, байларның эргезин узуткааш, чөвүлел чазаан тургускан. Ленин башкының баштаан Россияның Совет чазаа, канчаарын

тывалар боттарынар билинер дээн-дир. Ону барымдаалааш Оюн-Салчактын, Маады-Чоодунуң кезек кижилери, Оюн Күрседи, Чыржаапай, Оюн Билчиир суглар сүмелешкеш, бо 8 айның 13 хүнүнде Межегейниң Суг-Бажынга таңды тос кожуунуң шуулганын чыбырының шиитпирин үндүргеш, ол дугайында угуулга чарлаан. Шак аңаа кожуун санындан төлээлер чалаан, кымны чорударын бодунар билинер. Угаадып дыннадырым ол-ла — дээш сургакчы олуруп алган. Чоннун аразында чугаазы шоолап-ла үнген. Балбыр-оол ылавылап көөрге, шала хирелиг кеттингеннерниң арын-шырайы өөрүшкүлүг, торгу-маңнык хептиглерниң аразында сымражыры, бөлүглежири дам-на барган.

Ядыыларның кырында: чоп кончуг шымбай чүве боор, ол ындыг орус чуртунуң байдалы ышкаш хувискаал бистиң Тывага кажан болур ирги? — дээн үн, — ол-даа хей чүве болгай аан, төреге удур ындыг деп чүве канчап-даа турбас болгай аан — дээн ыттар байларның кыры-биле шуурганнай тараан.

— Каям, хайыраатыларым, менде бир-ле билдинмес чүве тытып келди, салывыдып болур ирги бе? — дивишаан, Ак, Алаштың кырында Шокар мээрен көдүрлүп келген. Балбыр-оол ылавылап олуарга, көк мөөн арынныг, шартагар ижинниг, шала эргижирей берген, көк чычыы тоннуг, ногаан курлуг, дөртен хар ашкан, бүшкүксүмээр эр болган.

— Хурал-чыыш болганда салывыдынар харың, маңаа салбаан айтырыгны каяа салыр боор — дигеш, илеткелчи ыттавайн барган.

— Ол орус-быраатка болган чоруктуң шынынга шоолуг-ла бүзүревес мен, бистиң тываларга кандыг хамаанныг чүве боор, ону-ла шала биликсевес-ле кижидир мен. Баажызы чүде ирги, хи-хи-хи? — деп каан.

— Хамаанчок чүве, хая чок даш кайдал, деп тывызык сөс бар чүве болгай. Россияда кандыг улус төрениң болуушкуну үнүп келир болдур, Бистин Тывага шууг-ла хамааржылгалыг. Бистин улуг акывыс, кожавыс, шынын сөглээрге, чаңгыс өг-бүлевис, орустуң ажылчыннары, тараачыннары байларның эргезин дүжүргеш, улус төрениң эргезин бодунга ап алган болганда, Тываның ядыылары, хөлечиктери байларга, лама, садыгжыларның базымчазынга турарывыска кайын боор, орус чонну өттүнер шагывыс ам-на келген.

— Ол-даа шын, орус чонну эдербейн кымны эдерер боор — дээн чугаа-соот ядыыларның аразында ыткыры-биле быдарап тараан.

— Ук шуулганга чогуум кымнар баар чүве ирги, ядыылар

барып болур чүве ирги бе, ону харыылап көрүнерем?— дигеш, Балбыр-оол чон аразынче калбаш дээн.

— Ийет-ийет, ону канчаарыл харын, кижини болган-на ынаар чортуп олурар эвес, база ужур-чурумнуг чүве ыйнаан деп Балбыр-оолга каттыжып, бир эр чугааланган.

— Кожуун санындан томуйлаан кижилер баар чүве боор ок, ыңдыг-даа болза маңаа база-ла саналдап болур, эштер— дигеш Саарбай ыттавайн барган.

— Кымнар баары билдингир чүве-дир. Бир-тээ Танды тос кожууннун чыыжы болганда албан-дужаалдыг, тейинде чиңзелиг, дергизинде таңмалыг кижини баар-ла ыйнаан. Сен ышкаш яды самдарны канчаар боор, шуулган хойзур дээн эвес — дигеш Ак, Алаштын чок дээн байы болгаш чагырыкчызы Хайдып чагырыкчы аа-ла каттыргаш, ооң соонда ийи думчуун хозай шаап алгаш, калбаш олурупкан.

Байлар, феодалдар Хайдып чагырыкчынын саналын чүүл-дүгүнүп — ол-даа шын болгай аан, ядараан чүвелер, орус-быраатта кайда-чүдө чүве дыңнааш, идээргей бергилээннер-дир, кулугурларны чула шаап турза чаажыга бээр оларын, кулугурларны артында төрө херээнге киржир бис — деп чүзү боор, дигеш аа-ла каттыржып кааннар.

— Адыр-адыр, хайыраатылар. Хей черге маргылдаа үндүрбөнер. Маңаа ылгаттынып турган бир-даа херээ чок. Шында-ла чогуу кым баар-барбазын ам дээрде шиитпирилевес бис, ону соонда-соонда — деп, Саарбай чыыштын хөөрөп үнгөн демиселин оожургадыр сорулга-биле идепкейлиг киржип эгелээн.

— Бир-тээ ол шуулганга баар кижилернин аай-бажы соонда билдинер чүве болганда, кандыг херек шиидер ирги, Танды тос кожууннун шуулганынын херээн шиидер кандыг дүжүмөт баары ол — дигеш, Биче-оол олурбайн-даа, аксы азатпышаан, Саарбайны, теве ышкаш, кайгааш турупкан.

— Ол шуулган болган болза улус төрөнің айтырынын шиитпирилээр онза уткалыг болуушкун-дур. Оттук-Дашка ышкаш оор-суктуң, оор-кайгалдың херээн көрбөс чүве дээни кай, ыңдыг-даа болза, та кандыг ыйнаан — дигеш, Саарбай олуруп алган.

Кыдыындан көөрге, Эзим-Адааның үстүү чарыында дыттыг оймактын иштинде аг-шериг одаа кылдыр көстүр. Аътынаазы киштээн, от-көзү бурулаан. Хүн-дүн дургузунда чыыштап келген. Балбыр-оол даң хаязында чанып келген.

— Чыыш болган дей-дир сен, каш кижини шаагаайтады, манзылады, каш кижини кызыл-дустадып чорутту?— деп, Боратаан айтырып олурза-даа, иштинде «Каяа, кымның-би-

ле хонган ирги бо»— деп күннексеп, сестип, каразып олурган. Боратаан ашааның арнынче-даа, идик-хевинче-даа көөрү аажок боорга, Балбыр-оол кадайының сонуургап турары дүн-хүннеп чораанын илеткеп эгелээн.

— Өөрүнден дилеп алган таакпызын сорбушаан, ында-зында онзаны-биле сергек, анаада ыттавас хирезинде, чугаазы өндүр долу-ла. Кадайы күннээрин соксааш, шынзыгып эгелээн:

— Онза-ла чыыш болду, көшкүн, дарс дээр манзы-даа чок, уё дээр човуур-даа чок. Хем-Белдиринден Саарбай деп дужаал-межээли-даа, чинзе-одагазы-даа чок дарга чыышта-дып турду.

— Кижиги эттеп-эриидевес, ол кандыг аайлыг чыыш боор, орта сен бе?

— Шаг өскерлип турар болганда, ынчанмайып канчаар кадай. Адырам, бээр дынна, чара кирбе, будула бээр кижиги болгай мен.

— Та чүн ыйнаан, дүн-хүн дургузунда чүнү канчап чораан сен, та чыыжың, та Манзыңмааң — дигеш, кадайы хүлүмзүрей шаап каар.

— Адыр-адыр даан, чиктиг сен ийин. Ол Манзыңмаа деп чүү боор, чыышка чордум дидим ышкажыл. Онза-ла солун чугаалыг дарга-дыр. Келир чылдың 8 айның ортаа үезинде Элегес, Межегейниң белдиринде Суг-Бажынга Таңды тос кожууннуң чыыжы — шуулганы болур, аңаа бистиң Ак, Алаштан база-ла кижилер баар чүве ышкаш болду.

— Ол чыыш-шуулганга кымны байысаар, эттеп-эриидээр чүве ирги, тос кожууннуң чыыжынга көөр кымның өчүү боор ирги?

— Чок-чоок. Кижиги эттеп-эриидээр эвес, аңаа улус төрениң айтырыын көөр чүве эвеспе он, кадай.

— Улус төре, ол чогуум чүү чүве боор, кижиги бе, кем-херек бе?

— Ой та. Бодумнуң угаанымны коптарып көөрүмге, шагның байдалын көөр чүве боор он, кадай, ындыг-даа болза, та чүү чүве ыйнаан.

— Шагның байдалын көөр чүү боор, бурган башкы шагда-ла көргеш, таарыштырып каан чүве-ле болгай, омаанипат-нихом.

— Ол чыышка чорааш, эш-өөрнүн чугаазын ап көөрге, онза солун боор чүве-дир, кадай. Чара кирбейн дыннап көрем. Оон башка хоржок мен ай.

— Соңгаар, орус чуртунда, чүвениң байдалы онза-ла сонуурганчыг апарган дигилээр чүве-дир. Орус чоннуң чуртун-

да Иленин деп, онза маадыр кижы тывылган. Ооң башталгазы-биле ядыылар байларның эргезин дүжүргөш, ядыыларның Совет дидир бе, азы кандыг-бир чазак доктааткан. Ам оон бээр үш чыл болган. Тыва чогуу кандыг болур, ону чугаалажыр чыыш чүве-дир, көшкүн — дигеш, Балбыр-оол таакпылай берген. Балбыр-оолду хажызындан көөрге, сыр өске апарган, шырайы сергек, кыскыл-хүрөн, өөрүшкүлүү аай-даа чок, мурнунда бир-ле чаагай чүве көргөн, олчалыг болганы ышкаш, кадайынга Актың Дыттыг-Булуңга болган чыышка көргөн-билгенин хүнзедир чугаалаан.

— Далашпа, Балбыр, чүвениң байдалын моон соңгаар көре бээр ыйнаан бис.

* * *

Ак, Алаштың кырында чок дээн бай, каржы-дошкун Хайдып чагырыкчы Суг-Бажынын Танды тос кожуунунуң чыыжыңга кыйгырткан. Улаачылары өскелер-биле кады билиривис Балбыр-оол. Ол чорук кандыг янзылыг болганын, каш хонуп четкенин маадырның бодунга тоожудаал...

1921 чылдың сес айның ийиги чартыында чүве. Эзим-Адаа ногаан чечээнден чаа-ла адырлып эгелээн чүве. Чоннуң мал-маганы чай оьду кескен болгаш, деңгелденгени аажок. Ол чылын онза-ла хүр болган. Оьт-сигенге мал эштир чыгыы. Ында-мында дилиндек, шаң чедер-четпес тараалар бышкылай бергилээн, кидин көк-хевек. Ол кавының улуг-бичези Балбыр-оолдун чадырын дескиндир үглөпкөн, шоолаан, таакпылаан, чем эреп маңнаан ыттарны, чон-биле кады хөөрээн анайларны ойлаткылаан турган. Кыдыындан көөрге, бир-ле наадым. Чон төгериктей олурупкан, чамдызы оттук шаккан, өскелери көржең хөрлээлендирген, бот-бодунче данза-хавын сунган, оваа дагаан, саң салыр дээн чүве ышкаш болган.

Төгерик ортузунда шала бедикчигеште сөгедей олурупкан Балбыр-оол келдирлей-кулдурлай чүве-ле чугаалаан, Суг-Бажыңга болган шуулганны тоожаан олурган:

— Бир-ле хүн дүш үезинде араатан бөрүге ужураштым — деп, Балбыр-оол хомудааны-даа, кочу эрэени-даа билдинмес тоожуп үнгөн.

— Чүү болду, чырык хүндүс араатан кайыын чедип келир чүвөл?

Өг эжиинде Таакпан, Хайдып чагырыкчының кол хаазы, кымчызы-биле быктын даяныпкан, аьдының дынын так кылдыр кастай тырткаш баглааштай шаап алган, ак чычы тон-

нуг, ак суг чинзелиг бо тур. Донгаш кылдыр амырладым. Багайтыр — мендээ — деп кагды.

— Бистиң багай чадырвысче моорлап көрүнер, хайырааты — дидим.

— Моорлап-моорлап дивейн, соомдан кылаштап олур, дора-өлчүк — деп хөрөктенип үндү.

— Кайнаар ирги?

— Соомдан-соомдан. Хөй чүве чулчурба, дора-өлчүк — деп база-ла хөрөктевишаан, кымчызы-биле чаа-ла тудусту.

Дуву-далаш-биле чадырымче, үнгүрүнче бурт дээн өрге ышкаш, кире халааш, майтактарым, бөргүм кеткеш үне халдым.

— Чоп саададын, кадайың-биле амырлажып чыттың бе, че, мурнай шошкунгурлап олур, садараан чүве — дээш, кулузун сыптыг кымчызы-биле база катап орааштыр шаап бадырды. Хайдып чагырыкчының өргээзинге чоокшулап келгиче, Таакпан барымдаа, чылдагаан чокка үзүк чогу-биле улдап келди.

Кезек кылаштап олурумда Таакпан:

— Мени манавайн, өргээже кире база бээр сен, өске кижини кыйгыртыр хүлээлгелиг мен — дигеш, эзим кедезинче хирт-ле дээн. Ыңай-бээр көөрүмге, Хайдып чагырыкчының өргээзин дескиндир кижини ана кымыскайк-ла. Паш тиккен, хой өлүрген, мал шалбалаан, чүгле карак шокараннаар, кулак хүүлээр, мындыг болду.

— Шыяте, солун-на чугаалыг-дыр силер, Балбыр-оол, чугаалаңар-ла, чугаалаңар — деп, чамдыктары дөспөс сагыштың бажын дозуп олурган.

Чүү кандыг-даа болза, багай хевимни, бөргүмнү эдип алгаш, ийи думчуктарымны ажыда сиңмирип алгаш, эжикти ажиттым-на. Хайдып чагырыкчы арагалаан. Чанында дүжүметтер кезик кире берген, денгей-оолаан, эленнээн-чайганган олурлар. Кыдыындан кыра амырлаштым. Харызы-даа шоолуг дынналбады. Эжик аксынга калбаш дидим.

— Эй, Балбыржык, эй, оол, бээр дыңна, садараан чүве — деп чагырыкчы кускуннап үндү.

— Чаа — дигеш, хайыраатымче угландыр калбаш кылдыр сөгүрүп бадырдым.

— Силерниң хайыраатыңар Суг-Бажынга Таңды тос кожууннун шуулганынга баар кижини-дир мен, ону билип ал, кулугур. Ам даарта аъттаныр, улаачылаар, хөдөлдээр эвес сен бе, ол дугайында Таакпан дүжүмет-биле харылзажып ал, билдин бе, кулугур — деп, Хайдып чагырыкчы кускуннап эгелээн.

Ужурдан эртер эвес, чаа — деп кагдым.

Чагырыкчының өргээзинден үне халааш, чанында артык өөнгө бардым. Ылавылап көөрүмгө, дөрүндө, шала элексей берген, хири бе азы үс-чамга булгашканы ол бе, торгу, тон-нуг көк баар шырайлыг эр олур. Амырлаштым. Харьызы-даа шоолуг-ла билдинмеді. Қижің баарында ширээжигеште хой ужазы салыпкан, оң талазында көгээржик олургу шаапкан, оозунда-ла сундуга берген, мени-даа көөр эвес олур. Бодумга сагыш салдырар дээш чөдүрүп кагдым. Қижим менче көрнүрден туржук, ужазын дайнаары, көгээр-жиин куругладыры дам барды. «Хөг-хөг» — деп катап чөдүрүп бадырдым.

— Думаалай берген болзуңза даштыгаа барып чөдүрүп ал, анаа болзуңза харын чүл — шөйбейн чугаала. Черле бодора-өлчүктөр кижі амыратпас, бак-чазый кулугурларны, кижі боостаазыңга безин чем ажыртпас — деп кончуттунуп үнген.

— Хайдып чагырыкчы чүве чоруур дээн, аът-ынаа белеткээр, улаачылаар, хөделдээр сен — деп хөлүредир бадырды.

— Қандыг кончуг чүве боор — дээш сөгүрүп кагдым.

— Ол дугайын Хайдып чагырыкчының кол дүжүмеди Таакпан, мен билирим чүве-дир. Сен чүү апардын, кайыын мындыг шымбай чүве тыптып келдин — дигеш, база катап чаа-ла кончуттунган.

Чүну-даа ыттавайн Таакпанның кузумзуг кочу элек-тээшкинин арай боорда, «ажырып» олурдум.

— Чаа, дора-өлчүк, бээр таптыг дынна. Хайдып чагырыкчының беш аскыр өөрү чылгызын маңа хавырып эккелгеш, Челер-Доругну эзертээр эвеспе. Чагырыкчының хөлге-зи даштын артык өгдө, мээни шак дөө, билдин бе, ядараан кулугур — дигеш, дүжүмет ноорзаарын уламчылай берген.

Даң бажында тура халааш, чылгычылар Чавырык, Седен-оол-биле чылгыны бөле-хаара сывырып келгеш, дүжүметтин айыткан малдарын тудуп эгеледивис. Чыраа-Бораны эзертээш, өргээ чанында баглаашка кастай шаап кагдывыс, дүжүметтин Челер-Доруун артык өг баглаажыңга кастап кааш, кажан-на айттаныр болду, болар-даа дек эвес боор диштивис. Бүгү сагыжывыс өргээде. Канчангаштың көөрүмгө, өргээниң эжиин ийи эр кээп ажытты. Хамыкты мурнай Хайдып чагырыкчы чаларап үндү. Тейин кызыл маңныктаан, кара хилиң-биле шалаан дошказының орнунда суг кызыл чиңзе-одагалыг, кызыл торгу маактарлыг, көк торгу тонунуң кырындан сарыг хээлиг кандааза каыттанган, уштуктуг чеңи

дискектериңден куду, Хайдып чагырыкчы чылар-чылбас ба-зыпты. Дүжүметти ылавылап көөрүмге, тейиниң бажында аар-ла чүве чүдүрүп алган ышкаш, камнаның базып олур. Ооң соондан Таакпан, кол дүжүмет, ана сарбашкын ыш-каш, бүшкүйүп алган, ийи холдарын бурунгаар сунган чагы-рыкчының уунче-даа челер чыгыы чораан.

— Аьдым кайдал?— деп, көргүрээш ыт-биле чагырыкчы кайнаар-даа көрүнмейн хөрөктөп үндү.

— Дээргимниң хөлгези бо ийин — дигеш, дүжүмет ийи холдап айыткан.

— Охаай — дигеш чагырыкчы ынаар углаан.

Ырак-чоокта тургулаан чон, аразынче даш октаан бай-ланнар-ла, тоо быдараан. Чамдыктары турган черинге-ле кал-баш кылынган чыткылаан. Кезек кижилер чагырыкчының хөлгезин чешкеш, Хайдыпты аьткарып каан. Дүжүмет, улаа-чылар, бистер чыдып калбазы-биле дүвү-далаш аьттанып, соондан хапкан бис.

Чагырыкчы, ооң дүжүметтери бурт-ла кынган. Соонда мыяк чыып чор бис.

Үш хонуктуң кежээзинде Суг-Бажы дээр Оюн чуртунга четтивис. Орук аайы-биле тоол-биле дөмей чордувус.

— Ол кандыг тоол боор?

Аьттарывыс шыдавайн шыгырт тургулаан. Хайдыптын Чыраа-Боразын төрөпчилеп чоруп чедирдивис. Ындыг бай-далдыг бараан бооп чорувуста чагырыкчының аар кымчызы Чыраа-Борадан биске хөй ораажып чорду.

— Ана ат-ла чүве-дир аа?

— Шак-ла ындыг. Оруктуң ыраанга, чагырыкчы, ооң дү-жүметтери Таакпанның кончуурунга ана тын-менди чорааш, четтивис.

— Ол Суг-Бажы деп, шуулган болган чер кайы-хире ко-да-хоорай чүве, бүгү Тываның шуулганы болганын бодаарга, берге-ле чер ышкаш але, акый?

— Суг-Бажынга кежээликтей четкен бис. Ол кежээ чү-нүң-даа аай-бажын тыппаан, аьт-ынаавыс ажаап кааш, соп каан ышкаш, таварышкан черге Чавырык-биле удаан бис.

— Ол хире ырак черге түрээн, дерзии чагырыкчының кымчызының үделгези-биле чораанда чөп болгай аан.

— Даң бажында тура халааш, кандыг мындыг төөгүлүг чер боор деп бодааш, ыңай-бээр кылашгап эгеледим. Он шаа кертээк, калбак ыяш, сери-дээвири-даа чок бажыңнар. Чам-дызы черже үттелип кирген иемдик чүвелер болду.

— Ол Суг-Бажы дээрге кандыг аайлыг чүве боор?

— Ийи хемниң, Элегес-Межегейниң белдири, кырлаң ха-

вак баарындан кара суг шырылап бадып чыдарга ынча дээр чүве деп соонда билген мен.

— Адыр-адыр, Балбыр-оол бодунун тавы-биле чугаалазын, доора будулдурбайн көрүңер.

— Ийет-ийет.

— Ол бичежек суур мурнуу талазында Таңды-Уула дээр тайганын эдээнде, анаа-ла көстүр-көзүлбес чүве, агбагар ыяш доорзунда кушкаш уязы-ла. Таңды биле Хемчиктин угу чаңгыс-ла болгай, ону тывалар шагда-ла:— Таңдым турда таңдаш-ла мен, Хемчим турда хертеш-ле мен деп ырлап каан — дигеш, Балбыр каттыра шаап каан.

— Хо-хо-хо — дээн магадаашкын төгөрикти хөмө-ле алган.

— Он шаа бажынарның ээлери колдуунда-ла орус тараачынар. Ядызы база-ла сүргей. Кара куруяк-даа дээр, сарыг куруяк-даа дээр болду.

— Охаай, охаай.

— Чүвениң байдалы-биле таныжып, чаа черни өөренип, бажынар аразынга басып тура, бир-ле кара чер үңгүр бажыга кире бердим. Ишти шыгырт долу кижини. Корткан аайым-биле девидээш: бүгүдө амыр-ла—дидим. Хары-менди бажыңчыгаш сынмастады. Олурганнарның чымчак мендизинге девидээним чидип, дидимим дам-на барды.

— Ол кымнар чүве боор, шуулганы ол бе азы чүл?

— Адыр-адыр, эштер, далаштырбайн көрүңер, оон башка хоржок кижини болгай мен, сөс тыппастай бээр.

— Ийет-ийет, дооза чара кирбейн көрүңер.

— Кым силер, кайыын келдиңер?— деп куу даалымба тоннуг, кызыл курлуг, тейинде дииң кудуруун кадап бадырган допурзактыг, шокар арынның, чавыссымаар, калбак думчуктуг сыгыр карактыг эр айтырды.

— Хемчиктин Кызыл-Тайгазындан келдим. Хайдып чагырыкчының улаачызы Балбыр-оол мен—дигеш, ноят-хааттарга бараалган өөрөнгеним аайы-биле донгаш кылдыр чалбардым.

— Оон-оон?

— Мени көрүп кааш чугаазы соксай бердилер. Доозаның көрүжү менде. Демги-ле кижини чанымче чоокшулай олуруп алгаш чугааланып, айтырыглар салып үндү.

— Кожуун-сумун, хар-назынын билдине берди. Чогум бодун дужаал-межээлдиг, мал-маганныг сен бе?— деп мындыг.

— Дужаал-межээл менде кайда боор. Адам ышкаш каш шээр чүвелиг, мунар аъттыг, саар инектиг мен. Хайдып чагырыкчының малын ажаап, кыл дээн чүвезинге-ле бараан

болуп чоруур, хилинчээм-не бо — дигеш база-ла сөгүрүп кагдым.

— Донганнаар, чалбаргылаар чүвенни сокса, эжим. Бистер дээрге база-ла бодун ышкаш хөлечик, ядыы араттар болгай бис. Бистер-биле дең эргелиг чугаалажыр болза улам эки, эш Балбыр-оол — деп, таваржы бергеним допурзактыг эр мындыг.

— Охаай-охаай, ол кым боор, адын билдиң бе?— деп олурганнар деспес болган.

Ол чыылган кижилерниң баштыңчызы деп чүвени дораанна билип кагдым. Таптыг дыңнаалап олурарымга, сыгырмаар карактыг, калбак думчуктуг, шокар кара арынныг, допурзактыг эрни Оюн Күрседи диштилер. Оң шала адаанда эзир хаайлыг, ак арынныг, ортумак сышныг эрни Оюн Билчиир дишчиледи. Чыржаапай, Дозулдай, Кара-Баштыг дээн аттар база-ла бар, ол кымнар деп чүвени таптыг-ла ылгавадым. Оларның аразында орус кижилер база-ла бар. Экээндей Сафьянов, Павылчык Медведев, Сергей Кочетов, Өлүксей Лукьянов дишжилээр чорду. Чугаазының аянын көөрүмге, муршунда-ла чыгып турган, артында ук шуулганны сыырынга Танды кожуун кезип, чүве чугаалап чораан улустар болду. Чыржаапай артында бистиг манаа чораан болгай, ону база-ла танып кагдым.

— Чүнү хөөрежир чүве-дир, шөйбейн чугаалап көрөм.

— Че, бо-даа,— менче көргөш,— ядыы арат кижидир, бодальвысты манаа илередип болур-дур — дишкеш, чугаалажып эгеледилер. Дыңнап-ла олур мен. Колдуунда Оюн Күрседи, Оюн Билчиир-ле чугаалап турар.

— Болур шуулганга колдуу-ла ноят-хааттар келгилээр. Оларның бодалын, үүлгедиишкинин билбес эвес. Чамдызының думчуу мурнуу чүкче тыртылар, бир чамдыктары эрги шагны камгалаары билдингир-ле болгай. Ону канчап-даа болдурбас ужурлуг бис.

— Чогум канчаар угаанныг улус боор бис, думчуууус кайнаар тыртылар болза экил ынчаш?— деп, Кара-Баштыг дээрзи мындыг.

— Кайнаар-даа чайгылбас, Тываның хөлечиктери, ядылары бистер орус чоннуң үлегер-чижээн эдерер бис.

— Ол кандыг аайлыг үлегер-чижек боор?— деп, база бир эр кускуннап үндү.

— Орустуң араттары, оң коммун намы, Ленин башкының удуртканы-биле дөрт чыл бурунгаар бай-феодал байдалды ойтур октааш, эргени бодунуң холунга алган деп чүвени дыңнаан болгай силер.

— Ол кандыг аайлыг эрге-чагырга боор?

— Совет эрге-чагырга, сүмележир чагырга, 1917 чылда тургустунган.

— Ол чүү боор ынчаш?

— Тодаргай билбезим чүве-дир. Ындыг-даа болза билир эштерниң чугаазын алырга, ында ам ноян-хаат деп чүве чок, хамык-ла чүвениң баажызын чоннун төлээлери билир чүве дээни кай — деп, Оюн Күрседи ана дер-бузу шаанайны берген, тайылбырлаан олурган.

— Оон-оон?

Күрсединиң, аңаа ушкажып турган Оюн Билчиирниң чугаазын ол кезек кижилер онза-ла чөпшээреп, хүлээп ал слурганнар.

— Шуулган-даа ийи-үш хона бээр, та кандыг углуг, та кайы хире изиглежир, ынчангаш бистиң бо бөлүүвүс чыгып дугуржуп ал турзувусса эки боор дишкилээш, тараан соонда каш-даа удаа чыгып, шуулганны ол бөлүктен углап-шиг-леп келир чүве болду.

— Түннели чүү болду, чогуум шуулган кандыг янзылыг эртер чүве-дир?

— Шуулганның мурнуу чарында болган чыышчыгаш тарай бээрге, чогуум чүү боор, кандыг мындыг кижилер апарды дээн, шала аңгадаан бодалым-биле эгээртинмес аг-шеригни ышкаш, одагда басып тур мен. Янзы-бүрү майгын чүс ажыг. Майгынывыска чедип келдим. Чагырыкчы ноорзавышаан. Ону бодаарга, бистиң чугаавысты дыңнавааны чугаажок деп бодап кагдым. Канчангаш көөрүмге, оон-моон аъттыг-чадаг кижилер хайнып-ла келди, ана коданга кирген мал-ла. Дыңнаарга: Даа кожууннун нояны Чымба бээзи, Бээзи кожуун нояны Буян-Бадыргы, Ховалыгның чагырыкчызы Сонам-Байыр, Танды оюннун Ажыккай бээзи, Тевеер чагырыкчы, Өвүр оюннун Оруйгу чагырыкчызы, Талаа-Сүрүн ноян деп чарлап-ла турар болду.

— Ол кандыг аайлыг доозазы дүжүметтер, ноят-хааттар чүве боор?

— Ук шуулганга колдуунда-ла нояттар, хааттар чыылган чорбадыва. Бистер ышкаш кижилер Билчиир, Оюн Күрседи, Кара-Баштыг, Дозулдай дээн ышкаш кашкыйна-ла кижилер, колдуунда улаачылар, хөделдер, чарылгалар бооп чорааннар.

— Уваа чиктиг чүве, ол кандыг аайлыг тос кожууннун шуулганы дээр, шынын алырга чүгле дүжүметтер чыылган чүвөл?

— Кижилер кайгаар чүве болгай аан. Ындыг болза-даа Оюн

Күрседи баштаан кезек кижилер болганчок-ла шала дуу-каа чыглып, сүмелешкен, мени база-ла олуртупкан тургулаарлар.

— Ол күрседжилер чүү дижир, кандыг дугуржулгалыг боор-дур ынчаш?

— Ужу-кыдыын алырга, Россияда байларны узуткаан, эргени ядыбыр алган. Ленин удурткан октябрь хувискаалының салдары Тывада келген, ынчап чоруй байларның эрге-чагыргазы дүжер, оранның ээзи хөлечиктер, ядыбыларның холунче кирер — дишкилээр чорду.

— Ук шуулган чогуум кандыг шиитпир үндүрген ирги?

— Адыр-адыр, эш Бак-Көк. Ону соонда чугаалаар мен, дооразындан кирбе, оон башка будула бээр мен.

— Че, ындыг болза ындыг-ла ыйнаан.

— Суг-Бажынга хамык дүжүметтер сөктүп-ле келген, бичежек бажың хөлөгезинге, иштинге, даштынга чыышты уштап-баштааннар саазын, яндай-бийир туткулаан, хаалганы калбаңнаткан-на тур. Ылавылап көөрүмге, үш өрээлдиг бажынның сонгаларын ажыдыпкан, кижидээрге ишти-даштын да мыгырт чүве. Дүжүметтер сандайда, өскелери иштин-даштын калбаргыр олурупкан. Олурганнарның аразында орус-даа, бурят-моол-даа кижилер көзүлдү.

— Охаай, оон-оон.

— Чыылганнар оожугуп, даңза-хаптарын айылап алганының соонда, бир-ле кижиде ортузунга чедип келгеш, ийи холдарын кырлайгыр туткаш, бажындан куду бадыргаш, билдинмес мааный номчуп каггаш, аас-мырнын хостааш чиңгежээк үн-биле дыйыладыр чугааланып үндү. Бүгү сагыжымны ынаар-ла салдым.

— Чүү дээр чүве-дир ынчаш, кайызы боор?

— Россияда хувискаал үнген. Моолда база-ла бүгүде найырамдалдыг чазак тургустунган. Чүгле бистиң Тывада чүвениң аай-бажы билдинмес. Мындыг байдалды чугаалажыры-биле, эргим хайыраатылар, силерни бо чыышка келдирген ужуру ол — дигеш, дүжүмет олуруп алды.

— Ол кайы кожууннуң дүжүмеди боор?

— Соонда дыңнаарымга Шанган чурттуг арбан даргазы Оюн Дозулаа дээр чорду ийин.

— Шуулганның киржикчилериниң улуг нурузу дүжүметтер хирезинде арбан даргазы Оюн Дозулаа чүге чыыштын аксын ажыткан чүве боор, акый?

— Оюн Күрсединиң бир-ле чугаазын алырга, шуулганның **Өвүр** оюнуң хүн-нояны Сонам-Байырга ажыттырар деп бодан, оозу ынаван, шуулганга-даа келбээн. Тожунуң Тоң-

мит нояны, Салчактын Идам-Сүрүң нояны Суг-Бажыныц шуулганынга база-ла моготкаш келбээн.

Мынчангаш чүү-даа болза Суг-Бажы ол ынчаар арбан даргазы, Хомду дайынынга чорааш бакка-сокка бижиктиг болганында Дозулаага шуулганны ажыттырган — деп чүвени соонда дыңнаан мен.

Чыышты ажытканынын соонда чүве чугаалаар кижичок апарган. Чыыш кыры шыпшың байдалда кирген. Калбак салдыг, ортумак сынныг, карактарында көстүктүг, шевер хептиг орус эр бажың ортузунче кылаштап келди. Ында олурган дүжүметтер каттыржыр-даа, кыжыргылаар-даа болду. Соонда олурган Оюн Күрседи чугаалазын, ытгы шегленер, хайыраатылар — деп каарга, чыыш кыры ыржымнаан.

— Чаа мен, хамаатылар, тывалап шыдавас, ындыг-даа болза чугаалаар-ла—деп, орус-тыва сөстү холуй-бүлүй аарак ол орус эр чугааланып үндү.

— Чүү дээр-дир ынчаш, чоп кончуг солун орус боор?

— Мен болза Сафьянов Экээндей, чамдык тываларнын дилээни-биле мында келген. Мени Россиянын чону, ооң коммун намы мында чоруткан. Россияда Октябрь хувискаалынын соонда ам байлар чазак баштавас, ажылчыннар-тараачыннар улус төрөениң херээн холунда алган-дыр. Тывалар силер кандыг чазак турарын боду билир-ле. Тыва Россиянын чамдыы эвес, бодун боду билир-ле. Ленин ынча дээн — дигеш чон аразынче кире базыптарга, дүжүметтернин баштары улам халайган, Оюн күрседжилернин, билчиирлернин баштары улам-на өрүлээн.

Экээндейниң соонда Даа кожууннуң нояны Буян-Бадыргы улус аразындан өрге дег үне халып келди. Чүү дээр болду деп бодааш, коргуп-даа, сестип-даа олур мен.

— Экээндейниң чугаазын барымдаалаар болза канчап-даа шын эвес — деп эгеледи.— Россияда чүү-даа бооп турары биске чүү хамаан боор. Ол дээрге өске күрүне болган улустур. Бистиң Тывада эрге-чагырга хевээр турар ужурлуг, бай, бижик-биликтиг кижилер чагырар, өскелери оларнын чарлыын эдерер ужурлуг. Даа кожууннуң нояны Буян-Бадыргы меңээ чалчалар Лопсанчап азы Дандар-оол канчап демейлежир чүвөл? Экээндей хей чүве чулчуруп турар кижидир, ооң оозун канчап-даа барымдаалап болбас — дигеш олуруп алган.

— Оон ыңай?

Оон ыңай Оюн Күрседи бажың ортузунда туруп келди. Бистер мурнунда-ла чажыт хуралга дугуржуп каапкан болганда чүү боор, амырай-ла берген дыңнап олур бис.

— Мен бодаарымга, Экээндейнин чугаазы онза-ла сасы-
яалдыг-дыр — деп Күрседи эгелээн.— Бистиң Тыва Россия-
ның хүрээленинге 1914 чылда-ла кирген деп чүвени кым
билбес боор. Ажыктыг боорга кирген-не болгай бис. Манчы
хаанның 150 чылда дарлалындан, кинчиден өске чүнү-даа
көрбедивис. 1912 чылда моол-тываның каттышкан шерии Хом-
ду хоорайга манчы-кыдаттың эжелекчи шерин чылча шап-
тывыс, мен аңаа база-ла кириштим. Ооң соонда моолдар тус-
кай күрүне болган-дыр. Бистер база-ла чоонган деп. Россияга
бактаап киргенден бээр чеди чыл-ла болдуvus. Ол хиреде эм-
нелге, сургуул, демир удаазын, Устуң терге оруу дээн ышкаш
чүвени чап-чаа-ла көрүп эгеледивис. Мынчангаштың кезек
кижилер бистиң саналывыс болза, улус-төрениң улуг айты-
рыгларының талазы-биле Ленинни, Совет Россияны, ооң ком-
мун намын барымдаалаарывыс кара албан — деп каарга,
бистер тура халышкылааш, оон-моон «шын-дыр, шын-дыр»
деп эдектеривисти педиледир хап эгеледивис.

— Нояттар-хааттар?

— Олар-даа суг пактаан ышкаш ыт-даажы читкеп, соок-
ка алыскан үнүш ышкаш баштары улам-на баткылаан.

— Хо, хо — дишкилээш, дыннакчылар улам-на сундугуп
барган.

Төгерик ортузунче узун кежегелиг, көк баар арынныг,
метпегер эр үне кылаштап келгеш боостаазын ажыда чөдү-
рүл алды. Көөрүмге Салчак кожууннун Кунгаа мээрэн. Хү-
рең-кыскыл чиңзелиг, ооң соонда алдын-доос кудуруу одага-
лыг, меңээ кым-даа хамаанчок дээн ышкаш будун хере
турупкан кайгаан тур.

— Хайыраатылар-дүжүметтер — деп, Кунгаа мээрэн эге-
леди.— Соңгаар орус-быраат чуртунда-даа чүү боору тыва-
ларга, биске шоолуг-ла хамаарышпас деп чүве кымга-даа
билдингир. Тываның байдалы орустарныындан канчап-даа
ылгалдыг. Олар салымын боттары билир деп чүве кымга-даа
билдингир. Бистиң Танды урянхайлары шарайын шажынга
чоок, ооң номналының ачызында буянныг чурттап турар.
Мооң ужрунда ол чүдүлгелиглер-биле чоокшулажыр бол-
зувусса сайшиалдыг деп чүве база-ла билдингир. Орус чур-
тунда ядыылар байларның эргезин ойтур октааш, улус төре-
нин эргезин холунда алган дей-дир. Ол чүгле орус чуртунуң
херээ-дир. Бистиң Тывага ноят-хааттың улус төре эргези
хезээр турар, чалчалар, ядыылар бай кижээ чагыртыр ужур-
луг. Чижээ, мен дийик — Кунгаа мээрэн, каш ызыгуур иш-
тинде чагырып, Бээжин улуг хүрээден эрге-дужаал алганда,
канчап Шыылаага, Балбыржыкка, Дандаржыкка чагыртыр

боор мен, ындыг деп чүве кажан-даа болбазы билдингир дигеш чыылганнарның аразынче кире базыпкан.

— Хоо, ана-ла аза дыр-оң.

— Оон, шала чавыскылак, коңзаң хаайлыг, ак арынның, хириге берген даалымба тоннуг, кожалан курлуг эр бажың ортузунда чедип келди. Көөрүмге мурнунда тускай черге чыгып турган кижилерниң бирээзи Оюн Билчиир.

— Мен бодумнун угаанымны коптарып көөрүмге, чап-чаа чүве чугаалаан дүжүметтиң чугаазынга таарзынмазым-на хөлчок кижидир мен, хайыраатыларым — дигеш ыңай-бээр харай-дыр.

— Чаа, хей чүве чулчурба, бо дээрге чалчаларның эвес, дүжүметтер чыжы-дыр — деп, дүжүметтер оон-моон шооңайнып-ла үндүлөр. Билчиир кезек када девидеп аңгалааш, дүжүметтерниң шоолаашкыны эрте бээрин манааш, дыйылааш үн-биле кускуннаар чыгы чугааланып үндү:

— Бистиң бо чыжывысты кымны деп чүвени үлешкен херээ бар деп бе. Бо болган болза Тываның байларының-даа, ядыларының-даа каттышкан чыжы-дыр. Манаа кым-даа чүве чугаалаар эргелиг. Далашпаңар, көргөй бис аан, хайыраатылар. Тывага кандыг эрге-чагырга доктаарын, кады шиитпирлээр бис. Оон башка хайынган сүтке дүшкен сээк ышкаш апардынар — дигеш, Билчиир кезек турарга, бистер ышкаштарның аразы шоолап шынзыгып, бай-дүжүметтерниң ыды чавырып баты.

— Буян-Бадырғы ноянның араттарны дорамчылаары билдингир. Ол боду болгаш ооң өгбези, Тываның чонун дарлап-хемдээни кызыгаар чок деп чүвени кым билбес боор. Ажыккай бээзиниң бистиң Элегес-Межегей бо мынчээр арат чонну хемдип, бодунун муң-каразын халас малдадып турары кымга-даа билдингир. Мооң чылгызын бичимден тура када-рып келдим. Садыңга чүнү берди, билдингир: соок карак, изиг манзы-шаагай, кинчи-киндан. Ажыккайның илчирбелигыды Тевеер чагырыкчы база-ла мында олуруп турар-дыр. Арат чонну эттээр-тевер боорга, адын безин Тевеер-оол деп кааны кымга-даа билдингир. Буян-Бадырғы бурган-сагызын деп тур. Ооң оозу канчап авыяс, меге болбас чүвөл? Бистиң Тыва, тывалар 1914 чылда-ла бодунун бурунгаар депшириниң ажыктыын бодааш, Россия-биле каттышкан. Ам бир-тээ орустун ажылчыннары ак хаанын ойтур октааш, ооң соонда байларның эргезин чок кылгаш, улус-төрениң эргезин холунга алган болганда, бистер чоонган деп бис. Ол дугайында белең үлегер бар ышкажыл. Орус чоннун, ооң улуг башкызы Ленинниң чоон оруун эдерер ол-ла, саналым

шагда-ла ындыг турган. Ажыккайлар, тевер-оолдар, мээң ол сөстөрүм дээш, орустуң коммун намынга туралыг дишкеш эттеп-эриидеп, демирлээш, кинданнап каан турганын Билчиир, Кара-Баштыг болгаш Чыржаапай адырып кагды. Хомду дайынындан хуртун боо эккелген дээш хилинчектеп турдулар. Ам чажырбас мен, боом-даа, ок-чемзээм-даа бар. Чаа шаг дээш амы-тыным хайыралавас мен — дигеш, Билчиир дер-бузун чотпушаан олурупкан.

— Ооң соонда бажынның ортузунда шокар арынның, мезил думчуктуг, ортумак сынның, сарыг лама тоннуг, кызыл курлуг эр төгерик ортузунда, чөдүрбүшаан кылаштап келди. Чаа, хайыраатылар — деп моол-тыва дылды холувушаан чугааланып эгеледи. Мен болган болза Кадын-Баадырның төлээзи Шагдыржап деп кижиге болгай мен. Танды-Ураангайның чыыжыга байыр чедирдим. Буян-Бадыргы күннүң тывалар шараин шажынның улустарга чоокшулаар болза чогуур дээни онза-ла сайшиалдыг. Мен бодаар, кандыг улус шараин шажынның деп чүвени силер билир-ле — деп каарга ноят-хааттар, өөрүшкүзү сүргей хайнып үнгеннер. Оюн Күрседи, Чыржаапай, Кара-Баштыг суглар бай-феодалдарның каржы ыттарын хөмө алгырып, Тыва Россияны барымдаалаар, тускай хамаарышпас күрүне болур — деп кускуннап үнгүлээн.

Моолдуң Кадын-Баадырның төлээзи Шагдыржап чаа болган шуугаазынга хөй-даа чүве чугаалап чадааш олурунда барган.

— Ук чыыштың түннели чүү болганыл, шөйбейн көрөм Балбыр.

— Адыр-адыр, ха-дуңма, түннелинге арай-ла четпээн мен. Оон чон шала оожургай бээрге, чаа-ла дидимненип алгаш, аразынче кылаштай бердим. Улусту көөрүмге, ана бир-ле туман аразында, шала көстүр. Чүве чугаалаар дээримге, аксым ажыттынмас, үнүм читкен, кезек када буттарымны олуй-солуй баскылаан тур мен. Бирде дерим чодуп, аас-мырным ажыда синмиргилээн, сугда ыяш-ла мен, «Чүү дээр канчаар». Ол ынчип ангалап турумда, чанымда Буян-Бадыргы тыпты хонуп келген, чүве чугаалай албас хирецде, бистин кожууннун чөпшээрели чокка чүге туруп келдин, ноян-дыр мен, чүве чугаалаар эрге чок, чалча-дыр сен, хайырааты ноян мен безин таптыг чүве чугаалаваанда, мурнун былаар, садараан кулугур боор сен деп хөрөктенип үндү.

Чүнү-даа чугаалавайн иштимде хорадааным аажок, олурумче базыштым.

— Мен бодаарымга, Кадын-Баадырның төлээзиниң чугаазы онза-ла сайшиалдыг, бистин Хемчик кожууннарынның

дүжүмөттөри база-ла ынчаар бодаар — дигеш, Буян-Бадыргы олудунда барган. Кылымы хайнырын канчаар боор.

— Оон-оон.

— Оюн Күрседи бажын ортузунче кылаштап келгеш, мурнай ынай-бээр көрүнгөш, хөрөөн ажыда чөдүрүп алгаш, — хамаатылар — деп эгеледи. Чыыштын ыржымы дам-па баарды. Бистер оюн, салчак, маады-чооду кезек яды кижилер сүмележип көргөш, Тываның моон соңгааргы салым-чаяанының дугайында тускай бодалдыг бис.

Ону дыңнааш дүжүмөттөр каттыра каап, шоолап-ла үндүлөр.

— Каям, кандыг мындыг солун чүвө казып эккелдин — деп, бир-ле дүжүмөт кайы хире-дир мен дээн ышкаш быктын даяныпкап, эктин чайдынып, аксыр дагаа кудуруу ышкаш одагазын чаяннадып кагды.

— Саналывыс мындыг — дээш, Оюн Күрседи эргектерин баскылавышаан чугаалап үндү.

— Хүлээп алыры-биле чогааткан үндезин хоойлуга Танды-Тываны бүгүдө найырамдалдыг, кымга-даа хамаарышпас, бүрүн эргелиг күрүне кылдыр чарлаза чогуур. Бир-тээ Тываның тускай хамаарышпас бүгүдө найырамдалдыг күрүнези чап-чаа тургустунган болгаш, ооң үндезин Хоойлузунга мындыг чүүлдерни бижизе чогуур: бирээде, даштыкының эзергектери-биле демисежирде Совет Россияның камгалалынга даянырын, ийиде, бүгү делегейниң эжелекчилери-биле демиселди Совет Россия-биле кады чорудар дээн янзылыг чүүлдерни хүлээп алза чогуур — дигеш, Күрседи олуруп алган.

— Оон-оон?

— Оюн Күрсединиң саналының соонда чыыш-даа хайнып үнгөн. Улаачылар, паштанчылар, хөдөлдөр, аңаа таалааш олурупкан, нояттар, оларның дүжүмөттөри удурланып үнгүлээн, бир чамдыктары чыышты каггылааш аъттанып эгелээн.

— Оон-оон?

— Үш дүн-хүн чыыштааш түр үндезин хоойлузу деп чүвө номчааш, хол көдүртүп бадыладыр чорду. Ол үндезин хоойлуну хүлээп алганының соонда бүрүн эргелиг тускай хамаарышпас Танды-Тываның күрүнезин тургускаш, моон соңгаар чазакты быжыктырары-биле комисс томуйлаар чорду.

— Комисске кымнар киргиледи?

— Ол комисс дээрге чогуу чүү чүвө боор, чазаа чүвө бе, азы кандыг айылыг чүвө боор?

— Ооң утказын таптыг бодап көөрге, Тываның чаа чагыргазының ажылын башкарар чер боор ийин оң. Угудар бюро

дээндэ Тывада болган чаа байдалды угаадып-сургап тургаш улам-на быжыдар чүве боор ийин оң — деп, Балбыр өөрүнгө чугаалавышаан.

— Ол угуулга черинге кымнарны кириер чүве-дир ынчаш, шөйбейн көрөм?

— Аңаа мындыглар киргилээн: Лопсаң-Осур, маады-чоодунуң чагырыкчызы; Павел Медведев, тывалаар орус хелемечи, Сонам-Байыр чагырыкчы Улуг-Хемден; Оюн Күрседи, яды арат, кызыл партизан; Оюн Билчиир, яды арат, база-ла кызыл партизан; Оюн Дозулдай, арбан даргазы; Кара-Баштыг, арбан даргазы; Оюн Чыржаапай, кызыл партизан—мындыг кижилер.

— Олар ам кайдал?

— Чыыштың киржикчилери, мен ышкаш тарап чангылаан. Угудар яамының кижилери чер бүгү тарааш, ам дарааның бүгү Тываның чингине чазаан тургузарының сургаалын салыр чүве эвеспе оң, эш-өөр — деп, Балбыр-оол тайылбырлап-ла тур.

— Ол чаа чазактын төвү каяа болганыл?

— Хем-Белдири чүве эвеспе оң. Ону база-ла маргылдаалыг хүлээп алган. Даа кожуунундан келгеннер Тываның төвүн Барык-Аксы деп куруг чер айтып турганнар.

— Оон-оон.

— Үш хонгаш чыыш тараан, төп найысылал Хем-Белдери болган. Бистин кожууннун төлээлери хап чанып келдивис. Хөк чүве. Чыышка бар чыда дүжүметтер дужаал-межээлин са-ла кедипкен, ана хоюткулар-ла чеде берген болза, чанарда ол-ла чинзе-одагаларын шыгжап алгылааннар.

— Канчаарлары ол боор?

— Күрседи, Экээндөй сугларның чугаазын алырга, Тывага база-ла Россия ышкаш, хамык-ла эрге, чазак-чагырга бистер ышкаш кижилернин холунга кирер, ноят-хааттарның эрге-меделин дүжүрер дээр чүве болбадыва. Ол байдалды ноят-хааттар билип алган ышкаш, шуулган соонда чаажы сүргей апарган чорбадыва. Та шыны ол, та кажар аргазы, кым билир ону.

— Ам-на чүвениң байдалы өскерлир, бистер ышкаш яды кижилер хосталыр дээн-дир аа?

— Шак-ла ындыг, ам безин билдинип кел чыдар чорду.

* * *

Танды-Тываның 1921 чылда Суг-Бажынга тургускан тускай хамаарышпас күрүнезиниң салдар-халдамыры бүгү Танды Ураангайга дораан-на тараан.

Кызыл-Тайганын Эзим-Адаа, Балбыр-оолдун чадырынын чагында кижиге дээрге кымыскаж-ла. Бүгү Таңды-Тываның шуулганынга чорааш келгениниң соонда Балбыр-оолдун сорунзазы дам-на барган. Эрткен-дүшкеннер Балбырның чадырын ояр дээр ужур-даа чок. Таптыг шинчилеп көөрге, Эзим-Адаанда яды Балбыр-оолдун өдээ Кызыл-Тайга баарында Хайдып чагырыкчының өргээзинден артык хайымныг, хөлзээлиг апарганы онза-ла илерээн. Суг-Бажынга тургускан чазактын кежигүннери тарагылааш, кезек када чүнү-даа кылбайн, кожууннарында кыстынгылай бергилээн. Кожуун, сумуларга эргени араттар, депшилгелиг дүжүметтер холунга ал эгелээн.

Эзим-Адаанын хайымы бо удаада база-ла анаа эвес. Кызыл-Тайганың араттары, Таңды-Тываның чазаа тургустунганының дайлымы-биле арбан даргазын сонгууру-биле чыылганнар.

— Чаа, хайыраатылар, бистер болган болза, маңа чыгылып келгенивистиге ужуру мындыг: 1921 чылдың 8 айның ортаа үезинде Таңдының Суг-Бажынга Тываның тускай хамаарышпас чазаа тургустунган болгаш эрге-чагырга бүгү чоннун холунда кирген чүве болгай. Моон ужурунда ноят-хааттарның, суму-арбанның эрги дүжүметтеринин, дарга-бошкаларының эргези дүшкен чүве болгай. Бир-тээ ындыг болганында ботгарывыстың аразындан туралаан кижини сонгууру бис — дигеш, Балбыр-оол олуруп алган.

— Кызыл-Тайга, Ак-Алаш кайы шагдан бээр бистиге ызыгуурлуг чагыргавыста чүве-ле болгай, кай ам өскерилген чүве боор бе — дигеш шала кургамзыг каттыргаш Хайдып чагырыкчы, кайнаар-даа көрбейн олуруп алган.

Чагырыкчының айтырыг янзылыг чарлыының соонда ырым, чаңгыс-даа дириг кижиге чок чүве ышкаш апарган.

Ыңай-бээр шыпыраңнап олурга, «Моон шаштырыглыг сөзүңге харыылаваaska кайын боор» дээн ышкаш Балбыр-оол тура халаан. Араттарның баштары дораан-на сергеп, дүжүметтерини улам халайып баткылаан.

— Чагырыкчы боду бүгү Тываның шуулганынга олурган хирезинде каржы айтырыг салып олурарын бодап көөрге илден-дир эвеспе. Угааныңар шала чаныксай берген болза бээр дыңнаңар. Тываның шуулганындан доктааткан, үндезин хоойлугун айытканы болган болза бүгүдө найырамдалдыг күрүне дээн болгай. Ол болган болза чагырганы ызыгуур, хөргөңи-кошкулун, шажын-чүдүлгезин барымдаалаар эвес, сонгуп олуртур дээни ол болгай.

Чон ортузундан бир-ле эр туруп келгеш, кезек кикилеп

чоруй хаан оглу халаглыг, эжен оглу ээлчеглиг деп каарга, чон чирт-ле кылган.

— Хөй чүве чугаалааш канчаар, мен бодаарымга, бистин арбанывыстың даргазынга Балбыр-оолду сонгуур. Ол дээрге бижик-билии чок-даа болза Элегес-Межегейлеп каанкан. Артында Таңды-Тываның чыыжынга чораан, Оюн Күрседиге, Экээндөйге ужурашкан кижиле болгай, арбан даргазынга тааржыр кижиле бо эвес чүве бе — дигеш, Ондар-оол олуруп алган.

— Ол-ла, ол-ла. Шын-дыр оо, шын-дыр оо — дээн чөп-шээрелдиг кыйгы соонда, Балбыр-оол ала-чайгаар даргалай берген. Эрге-медел, бижик-билиг, эт-хөрөңги деп чүве таны-вас чораан араг Балбыр-оол орус улустуң революциязынын, Ленин башкынын мерген угаанынын, Тываның улус революциязынын ачызында төөгүнүң биргизинде дарга болганынын дириг чижээниң бирээзи ол.

Арбан чыыжы тарай берген. Балбыр-оол дарга кылдыр сонгуткан. Кадайы-биле иелээн олура чап-чаа эрткен болуушкуннуң таптыг-ла аай-бажын билбейн, чугаалап чадаанын угаанында коптарып олурган.

— Чыылган чон чүнү кылды, ырактан дыңнаарга, чоп чугаа-сооду аажок болду?

— Шаг байдалы өскерилген. Ам бистерни Хайдып чагырыкчы канчай-даа албас, чоннуң сонгуп каан кижилери чагырар чүве эвесле он, кадай.

— Сонгуур дээр чүү кандыг сөс боор?

— Кым кижини арбан даргаладыр дээн болза, ол-даа тааржыр кижиле дишкеш хол көдүрүп бадылаар — дигеш, Балбыр-оол холун көдүргөн. Чижээ, бөгүн мени Эзим-Адааның арбан даргазы кылдыр сонгуду, ол ышкаш чүве-дир ийин.

— Өршээ-дадайым, арбан даргазы де даан. Бижиниң бар эвес, хөрөңги-кошкулун кайдал, чон чыгып келзе, чүнүң-биле ашкарып-чемгерер бис, орта сен бе?

— Шаг байдалы өскерилген, кадай. Бо өйде хөрөңгилиг, бижик-биликтиглер аткаарлаан, бистер ышкаштар хамык-ла чүвениң бажында болу берген чүве-дир, кадай.

— Ам көөр сен, арбан даргазы дишкелээш, багай чадыр-высты са базар, хөй-ле чон чыгыр, ону канчаар бис? Мурнунда Хайдып чагырыкчы бистин сумувус баштап турунда, хөй-ле кижиле чыгыр, кижиле көөр хөңнү чок, улус эттеп-эриидээр, ындыг байдалга кирерин ол бе?

— Чок-чоок, кадай. Ам шагның байдалы өскерилген. Ам шаандакы шагда өөнге кижиле чагдавас чорааннарга улус чыг-

лыр, улус төрөнің айтырын чөвү-биле чугаалашкаш ужур-утказын тывар, манзы-шаагайны Суг-Бажының шуулганы соксаткан чүве болгай. Шагның байдалы өскерилгени олдур, кадай.

— Ам арбан даргазы кижичүнү канчаар, ажыл-албаныңны чүдөн эгелээр деп олуру сен ынчаш?

— Баш анаа-ла муңгаш чүве. Шында-ла чүнү канчаар, ужу-бажы билдинмези кончуг ийин моң, кадай.

— Мурнунда Хайдып чагырыкчы сени, өрө-үндүрүг дигеш айлыг шагаайтаан ийикпе. Бир-тээ шаг өскерилген болганда, ону маңаа сывырып эккелгеш, кезек байысаап, шагаайтап көрзүңзе кандыг чүвел. Ол база-ла албан кылганын ол чүве эвеспе.

— Чаа шагда херек үзөрдө, аксын айтырып тургаш ужурун тывар. Бир эвес буруулуг болза кара-бажыңнаар, ол хоржок болза торгаар, эрги шаг ышкаш кижини эриндээрин соксаткан чүве болгай.

— Ындыг арга хоржок болза бижик-билиглиг Херел-биле сүмөлөш. Ол чүү-даа болза бистиң үш хемивистиң иштиңде, дүжүмет эвес-даа болза ном-бижиктиг-ле болгай.

— Шында-ла. Херелге барып сүмележийн. Ол-даа Алдын-Булак, Чадаана ол ынчаар кочагалап пат болган кижиле болгай. Барайн-барайн, — дигеш, Балбыр-оол багай чадырдан үнө халаан.

Балбыр-оол хараганныг ооргаже углай басыпкан. Чон Балбыр-оолга ужурашкаш «дарга-дарга» дигилээн, амырлап мендилээни онза-ла иле болган. Он шаа шаңда чадырларның аразында бирээзин шыгаап алгаш, Балбыр-оол Херелдин өпээлейи бо-ла болгай оң деп бодааш басыпкан.

Тос айның ортаа өйү. Дээр шокар булуттарлыг. Бай-Тайганың келезинде кара булут диргелген. «Чаъс-бораан-даа келир-ле эвеспе, дүргедээр, далажыр» деп бодааш, Балбыр-оол маш баскан соонда Херелдин чадырының эжиниң аксында турган.

Тываларның чаны-биле аас-мырнын даашкыры-биле аштааш, кижичелгенин дыңназын дээн ышкаш, аа-ла чөдүргөш, кире халаан. Мендилешкен.

— Кайнаар угладыңар, дарга?

Балбыр бодунуң чаа дужаалыңа чаңчыкпаан болгаш, кезек када аңгалай берген олуро, анаа-ла — ай — деп каан.

— Силерни арбан даргазыңа сонгудувус, ынчангаш «даргалат» олурарым олдур ийин, Балбыр. Кочу-тоглаа-даа эвес. Кайың бээр келдиңер?

— Ийет харын, ол чаа дужаал азындырып каан, чогуум

канчап-чооп ажыглаарын, чүдөн эгелээрин билбес болгаш, чүү-даа болза ыңай-бээр чорупкан кижиге дээш, сээң-биле сүмележир дээш келдим.

— Бодум база-ла дарга-бошка чораан эвес мен, чүңү сүмелээр кижиге боор мен, эжижим.

— Даргалаашкынымны чүдөн эгелээр болза эки чоор, бирик-биллиги кижиге сүмөдөн кадып көрөм, оон башка хойт-пакталдым.

— Мен бодаарымга, арбанның чонундан эгелезе чогуур. Дүндүктүг өреге чежел, кижизиниң, малдың, тараалаң-хадылаңның саны, ону мурнай билип алыр, аргалыг болза даңзылап, бижип алырдан эгелээр.

— Бистиң Ак-Алашта Хайдып чагырыкчы, Қымзат мээрден өске кижиге бар эвес, кымга даңзыладыр боор.

— Ажырбас он, мен-даа болза бакка-сокка шорбалап бергей мен аан — дигеш, чемнээн соонда куш ышкаш, Херел бийрин яндаңга шалып эгелээн. Кезек шалып олура, самбыраны дөңмээ-биле иштиниң аразыңга кыскаш, кызыл шугунуг саазынны салгаш, эде сыйбап чоруй:

— Арбанда өреге саны каш ийик?— диген.

— Адырам, бистиң, силерниң, Хайдып чагырыкчы — дигилээш эргектерин баскылавышаан, Балбыр-оол он ажыг өреге саны санап бадыргаш;— Оон өске кым боор — деп айтырган.

— Харын де даан — дигеш кезек манагзынып олура, Херел ылбыргай саазынны үстүндөн шорбалап бадырган.

— Тарылга шөлү?

— Мында чүңү тарылгазы боор, он шаа шандан ашпас боор ийин он.

— Арбын шаңи—деп, Херел моолдап бижээн.

— Арбанның малы чежел, ону база-ла арбан даргазы кижиге билир ужурулуг.

— Малдың бажын канчап билир боор. Мен бодаарымга, оон улуг нуруузу Хайдып чагырыкчыда, Майдар мээрденде ле ыйнаан. Өскелерниң малын эргек баскаш санап-даа болур-ла ыйнаан.

— Кайы өреге чеже малдыг деп чүвени билбес болза үндүрүг онаай албас апаар сен. Бо чаа шагда хөрөңги-кошкулун барымдаалаш үндүрүг хавырар чүве болгай.

— Мал бажы та каш, ону канчап билип алыр, кандыг угаанныг чүве боор?

— Ядыларның малында чүү боор, маңаа олура-даа санапкай-ла бис. Хайдып чагырыкчының сүрүүн оларның чалчаларыңдан билип албас чүве бе?

Херел-биле сүмөлөшкөш Балбырның угааны орталанып

эгелээн. Арбан даргазы база-ла анаа эвес, бүгүдө найырамдалдыг Тыва улустуң күрүнезиниң эге-чадазы-дыр эвеспе он деп бодааш, билириниң аайы-биле дидими-биле даргалап эгелээн.

Бир-ийи чыл болганының соонда Кызыл-Тайганың Эзим-Адааның арбан даргазы Балбыр-оол деп чүвени Ак-Алаштың, Алдын-Булак, Аяңгатының чону безин билир апарган. Чон эки кижичок турбас дээн үлегер сөс ёзугаар Херелдин чанынга, чоок-кавы өөрүнүң сүмези-биле Балбыр-оол күрүнениң чугула ажылдакчызы апарган.

Кожуундан куштуг бижик келген. Балбыр-оол аңдара-дүндөре тудуп көргөш, чүнү-даа билбээн. Балбыр-оол билир-билбес-даа болза чагааны кырындан харап, караан өскээр салбас, ону бодап көөрге, арбан даргазы мен деп чүвөгө ёзу-луг-ла сиңниккени илдең олурган.

— Бо болган болза Барыын кожууннун Кызыл-Даг суму-зунуң тергиилекчизи Монгуш Авыр-оолдуң кончуг далаштыг бижии-дир—деп, элчи мыңдыг.

— Өршээ-дадайым, чүнүң дугайында чүвө боор? Ат бол-дум, утказын канчап билип алыр, эжең сүлдөзи бо — дигеш, Балбыр-оол элчиже көргөш, бижикти база катап аңдара-дүндөре туткулап көргүлээн.

— Бис ийи ооң утказын кайын билип ап шыдаар деп, ам база-ла аанакайың Херелге баар сен ыйпаан. Бижик билбес-ти канчаарыл аан, согур-биле дөмей-дир ийин, Балбыр-оол—деп, кадайы түңнөп каан.

— Ол-даа онза-ла шын. Бижиктиң херээн арбан даргазы болгаш билдим. Оон-моон бижиктер келирге, Херелди амы-ратпас-тыр мен ийин. Шынын сөглээрге, бо Ак-Алашта Хай-дып чагырыкчыдан, Соржу мээрден өске бижиктиг кым боор?

— Ча, саадавайн Херелче хавыг, оон башка шаг-даа орайтаар. Ол кайнаар бир черже чоруптар чадавас — деп, Боратаан ашаан дүргедеткен олурган.

Бижиин хойлай шаап алгаш, Херел кайда сен дээн ыш-каш, Балбыр-оол ынай-ла болган.

Херелдин чадырынга кире халааш,— ат болдум, база би-жик — дээш, Херелге суна каапкан.

— Бо болган болза, Кызыл-Даг сумузунуң тергиилекчизи Монгуш Авыр-оолдуң албан бижии-дир. Онза далаштыг, куштуг бижик дээн-дир.

— Чүнүң дугайы, утказы чүү-дүр, номчуй каавыдам, эжим.

— Силерниң арбанның албан-үндүрүүн дүрген хавыргаш, суму чагыргазынга киризин дээн уткалыг бижик-тир.

— Чүнү эккелзин дээн-дир?

— Ийи чүс дииң, бежен шай, он дөнен шары, ийи барба соктаан чинге-тараа, үш барба арбай далганы. Бо-ла хамык үндүрүгнү он хонукта хавыргаш, сумуну чагыргазынга дужаарын арбан даргазы Балбыр-оолга дааскан-дыр — дигеш, Херел албан бижини хаваанга үстүргеш, өршээ хайыракан деп чалбарып каан.

— Ынча хөй чүвени кайыыш тывар, кымдан алыр боор, ана ат-ла чүве-дир аа? Канчаар кончуг чүве боор, ужурун билир кижидузалажып көрөм, Херел.

— Суму чериден негеп келген өлүк-дидини, мал-маганы, аыш-чемни бодун төлээр эвес-ле болгай сен, Балбыр.

— Кым төлээр чүвөл ынчаш?

— Арбанда бактаап турар өреге санынга үлептер-ле болгай.

— Чижээ, мээң бодумга, кожам Окай-оолга чүве онаап каан дижик, менде-даа, ында-даа алага-тек-ле болгай. Ону канчаарыл, эжим?

— Арбан даргазы кижидузалажып барымдаалаар болбас ийикпе.

— Чүнү-даа барымдаалаарга, онаашкан үндүрүгнү арай пат шинээлиг кижилер кайын төлөп шыдаар боор?

— Сен мынчал, бээр дыңна. Бай шинээлиглерге үндүрүгнү хөйүнү онаа, шала ынай кижилерге оон куду онаалга бер, чүве чок яды хөлечиктерге үндүрүг онаава, шагның байдалы ындыг.

— Канчап ынчаар боор, дадайым ай, коргар мен, эжим.

— Коргар чүве чүү боор. Бөрүден корткан кижидузалажып кирген херээ чок. Шагның байдалы ындыг. Бо шагда бүгү-де найырамдалдыг күрүне болганда хөрөңги-кошкулун хөй кижидузалажып кайылыны хөйүнү төлээр, хөрөңгизидузалажып чок кижидузалажып хосталыр ужурулуг деп Суг-Бажының шуулганының үндезин хойлузу ынчаан көргөн чүве-ле болгай. Ону сенден артык кым билир боор.

— Хайдып чагырыкчыга азы Соржу мээрөң ышкыш кижилерден канчап барып үндүрүг хавыраар боор, кижини сы-выртаптас чүве бе.

— Шаандакы чүве кайда боор, шаг өскерилген, манзы-шаагай хоруттунган деп чүвени база-ла бодун чугаалап олур-дун чоп.

— Мынча хөй аалды канчап кезиир, кандыг арга-биле дыңнадыр боор, эжим.

— Бижиктен чорудупкай-ла.

— Ооңга алага-ла болгай мен; билир болза келген албан бижиин бодум номчун алгай-ла эртик, маңаа чоп келир ийик мен.

— Дузалажыпкай мен аан — дигеш, Херел яндай-бийиринде барган. Үстүүртен куду кезек дырлаңнадып бадып олура, бийирин яндайга шалааш, аксынга ызырып олура — бээр дыңна, шак-ла мынчаандыр бижидим диген: Таңды-Тываның хамаатызы Хайдып силер, Барыын кожууннун Кызыл-Тайга сумузунун тергиилекчизиниң чарлыы ёзугаар бежен дииң, беш шүрлең шары, он сарыг шай, бир барба соктаан чиңгетараа, таалың арбай далганын үндүрүгге бээрин албан ёзуу-биле дыңнаттым. Эзим-Адааның арбан даргазы Балбыр-оол шын. Ча, кандыг ышкажыл, Балбыр?

— Ол хире шыңгыы албан бижиин чүү кандыг-даа болза дүжүмет чораан кижиге канчап бээр чоор, ана ат-ла чүведир аа?

— Ажырбас, ужурдан эртер эвес ол.

— Бижикти албаза, азы ора соп кагза канчаарыл?

— Албаза бодун маңаа келдирткеш, са байысаар. Ол хоржок болза кара-бажыңнаар, чаа шагның чагыргазын тоовас болганда оон өске арга турбас. Бо шагда этгеп эриидевес чүве болгай — дигеш, Херел каттырып каан.

Ол-ла удаазында Херел арбанның хамык-ла кижилеринге үндүрүг онааган бижиин диизелей шаап берген.

— Бодун чедирбес эвес сен бе. Арбанның бир хамаатызын айбылавыт. Арбан даргазы болганда кымны-даа, кайнаар-даа айбылаар эргелиг сен. Шала шыңгыы даалганы ядыыларга, арбан-сумуга от-көс белеткээр болза малдыг, коштаар шарылыг, мурнунда дүжүмет чорааннарга дагзыр эвеспе.

— Чүвениң угааны ындыг-ла ышкаш-тыр. Шаг өскерилген болганда мурнунда ышкаш хамык-ла чүвени ядыыларга кылдырар, ооң ажыын байлар, дүжүметтер көөр чүве болгай, ам сыр дедир апарган чүве ышкажыл.

— Шак-ла ындыг. Ам хамык эрге ядыыларның холунда. Байлар, дүжүметтер база эргелиг-ле, ындыг болза-даа оларның саны эвээш, ядыыларның, хөлечиктерниң саны көвей болганда эрге ам хөйде.

— Силер бо-ла хамык чүвени, бижикти база-ла билир, мээң билirim чаңгыс-даа чок, кандыг аайлыг чүве боор?

— Хээ, ону чугаалаар болза дыка-ла үе-шаг херек. Ча, бээр дыңна. Өвүсте үш оол бис, эрги шагның чурумун ёзугаар оолдарның бирээзи хууракка баар ужурлуг дээш, кара

албан-биле Чадаананың Үстүү-Хүрээзинге аппарат, мени он-даа чыл эдилээннер.

— Оон-оон?

— Чувениң байдалы өскерлип бар чыдарга дургуннап чанып келген мен. Каш-даа элчилер келгеш тудуп ап бадырар дизе-даа, Эзим-Адаа меңээ хоргалалды берген.

— Хүрээ хуурактары кедизинде баргаш лама болур чүве дээни кай, силер чоп ындыг байдалдан чайладыңар?

— Лама бооп шыдавадым, болуксавадым-даа, он чыгам чылда хелин, кескийлер, камбы-ловуцнарның чалчазы бооп, кижиге чугаалаар эвес шыдаар аргажок хилинчекти көрүп эртим. Аңаа тургаш бижикти бакка-сокка шокарлап өөрөнгеним ол-дур ийин, эжим.

— Улуг ламалар силер ышкаш хуурактарны канчалдыр көөр чүвөл? Бижикке өөредирин бодаарга, чүгээр-даа эвес чүве бе он.

— Бижикти тускайлап өөрөтпөс чүве болдур эвесле. Чүгөле таңгыт ном шээжиледир, доктаатпаан хуурактарны кымчылаар, манзылаар, шагаайтаар, кандыг хилинчек көргүспөс дээр ону.

— Кай, ындыг хилинчекке силер база-ла таваржып чордунар бе, ат-ла чүве-дир аа.

— Пат болган. Ламаларның эттеп-эриидээринге шыдавайн дургуннапкан мен. Лама бооп шыдавадым, бижикке бакка-сокка өөрөндим, ол үүлөм чүү-даа болза дузалыг болган-дыр ийин.

— Бижикке чедип алырының мурнунда шыдаар аргажок түрөңчиг байдалды эрткен ышкакыңар чүл?

— Шак-ла ындыг. Допчулаарга хуурак деп атты башты дөңгүрөртир чүлүүрүндөн эгелээр чүве болгай. Ооң соонда кандыг-бир дужаалдыг ламага, оон амыдыралыңга чүү херек болдур, хандырып берип турзун деп шуут-ла кулдандырып каар чүве болгай.

— Ол кандыг янзылыг кулданышкын боор?

— От-көзүндөн, аыш-чеминден эгелээш, орун-дөжөөн аайлаар, эът-кежин мажыдар, ана ат-ла чүве-ле болгай.

— Қончуг-ла чүве-дир аа?

— Ламалар, эң ылаңгыя хелиннер, ловуц-камбылар албаннаарда безин дашты хоюг даш-биле ужазын чоттурар, чамдыктары шала семис, шилиндек оолдарны «чавактаар» чүве болгай. Ол-ла чүвелерни көргөш ламаларның номналы карангы кижини мегелээни ол деп билгеш, хүрээден дургуннай берген мен.

— Шын-на кылган-дыр сен, Херел. Хүрээ-хиит чорааш

чүвениң аай-бажын биле берген кижиге меңээ дузалап көр. Арбан даргазы бижик билбеске кончуг-ла бак чүве-дир. Хүрээге-даа, каяа-даа чорааш бижиктиг болганың ёзулуг буян ол-дур он.

— Ажырбас, дузалажырым кара албан, дузалавайн канчаар.

— Ындыг-ындыг. Менди-чаагай, эш Херел — дээш, Балбыр-оол онза-ла өөрүшкүлүг үнө халаан.

Үш чылдың дургузунда Балбыр-оол Кызыл-Тайганың Эзим-Адаанда арбанны даргалап келген. Ол аразында Балбыр-оол Херелдин дузасынга шуут-ла кирген болганда бижик чогуң ындыг-ла кончуг бергезинмейн турган. Ээлчеглиг үндүрүг онаалгазы келгенде, шокар өртээлдин улаг-селээнин, аыш-чеминиң айтырыглары чедип келирге Херелче-ле кагар.

Хувискаалчы чаа шагның даалгазын күүседиринге үпчү боду бердинген. Хаат-нояттар, ижээннээн хайыраканнар ышкаш, ыт-даажы чок чавырлып баткан. «Хувискаалчы шаг мындыг-ла болгай. Эрге бистер ышкаш ядыларда, Кызыл-Тайганың Эзим-Адаанда уёлаар-халактаар чорук ыр-шоор-биле солушкан. Балбыр-оол чүвениң аай-бажын билип, чаа хувискаалчы чазактың чарлыын күүседири-биле уйгу-дыш чок бердинген. Херел, Настык-Доржу ышкаш кижилер-биле арбанның ажылын хөделдирип келген. Бижикти боралаарынга четкен. Кызыл-Тайганың Эзим-Адаанда Балбыр-оол дарганың ат-сураа негтерээн. Хажызындан көөрге, Хайдып чагырыкчы, Шокар мээрэң хувискаал мурнунда арат-чонну эттеп-эриидеп, мал-маганын кадартып, хөлечиктедип турганы-биле коргудуп турган боордан кадына, ам сураа безин шоолуг дыңналбас апаргылаан.

Чазын, 1924 чылда, амдыгаа чедир «ижээннеп» чыткан феодал-дүжүметтер Хемчик-Чадаанага хувискаалга удур тура халыышкын үндүргеннер. Шаг дүшкүүрлээн. Ол самынның баштыңчызы Чадаананың Үстүү-Хүрээзиниң ламазы Сумунак. Балбыр-оолга база-ла куштуг бижик келген. Утказы: Хемчик-Чадаанада Сумунак баштаан хувискаалга удур самын дээрбечи үнген. Эрги шагны дагын тургускаш, хувискаалчы шагны дүжүрер деп калчаа сорулга салган. Тываның хувискаал херээн камгалаарынга арат-масса туржур ужурлуг. Самыынны базары-биле Хемчик-Чадаананың хувискаалчылары белен, аңаа дузалаары-биле Хем-Белдириден хувискаалчы шериг, партизаннар келир чыгаан. Байларның, дүжүметтерниң күткүлүңге алыспаңар, каяа-даа баштарын ковайтып келзе чылча шавыңар. Ол болза кашкыйна-ла бай-

феодалдар, арат чон көвей — дээн кыйгырыг ТАРН-ның Төп хораазындан, Оюн Күрседи ат салган келген.

Балбыр-оолду дескиндир кижиге дээрге кара-шаар-ла. Төп хорааның кыйгырыын алгаш, чаа Тываның кырында айыыл диргелип олуарарын көргөш, идепкейлиг хувискаалчы кижилерни Балбыр-оол чыгган, улуг-ла сүмө туткан турган.

— Төп хорааның чагаазы ол-дур. Ноят-хааттар бисти база дагын кулданыр дээш хувискаалга удур самын үндүрген-дир. Чыда өлүртүр чылан эвес бис, аргазын бодаал-тываал — дигеш, Балбыр-оол кезек када боданып олурупкан.

— Шында-ла айыыл диргелип келген-дир. Таптыг боданыры чугула — дигеш, Херел кезек ыңай-бээр көрүнгүлээн, кээшпезин соруп орда:

— Чүнү канчалза экил? Бижик-биликтиг кижиге боданып, саналдап берем — деп, бир эр айтыра тыртып каан.

— Чүнү-даа канчанмайын олуар болзувусса, дээрбечилер чүгле манаа чедип келирден туржук, чанывыста Хайдып чагырыкчы, Ловуң мээрэн бажын ковайтып кээр чадавас.

— Ынчангаш чүнү канчаар бис?

— Идепкейлиг, хувискаалчыларны билир-ле болгай бис. Оларны чаңгыс черге мөөңнээш, эки-бак боо-монгуну тудукаш, белең турза чогуур, саналым-на ол — дээш, Херел ыт-тавайын барган.

— Ол-даа шын, самыннарны Кызыл-Тайгаже ажырбас. Дыттыг артка бүзээлээр. Ол аразында Хем-Белдириң күжү чедип келгеш, дээрбечилерниң кол өзээн чылча шаап эгелээрге, бистер дээрбечилерни кыдындан, быктындан соп кирер бис — дигеш, Балбыр-оол аа-ла таакпылай берген.

— Арбан даргазы Балбыр-оол чанчынывыс болзун, Хомду дайынынга безин чораан кижиге болгай — деп, бир эш хөөрөп үнгөн. Өскелери — ол-даа шын, ол-даа сасыяалдыг — деп деткип каан.

Хемчиктин 1924 чылдагы бирги самыны Чадаананың Үстүү-Хүрээзиниң чагырар ламаларына, Сумунак, Чаңмак камбының башталгазы-биле Чадаана, Шеми, Чыргакы, Хөндергей, Ишкиннер ол ынчаар хувискаалга удур хөделип үнгенер. Хувискаалдың амданын билип каапкан идепкейлиг араттар, Баян-Талада Ооржак Лопсаңчап, Сүт-Хөлде Ондар Дандар-оол, Шеми-Чыргакыда Хомушку Сумбуу, Аксы-Барлык, Аяңгатыда Бак-Көк, Кызыл-Тайганың Балбыр-оол, Херел ышкаш араттар бот камгалаарының бөлүктөрүн тургускаш, хувискаалдың тыпсып берген эрге-шөлээзин камгалаарына туржуп кирипкен.

— Хемчик кожууннарының араттары айыылга таваржып,

хостуг эргези чидиг бис кырында турунда, Танды, Каа-Хем, Бий-Хемниң партизаннары Араттын революстуг шерии-биле кады, ха-дуңмаларынга дузалаары-биле 1924 чылдың апрельде Кызылдан аъттанганнар. Хемчиктин эки турачылары Хем-Белдиринден дузалакчы чоруп олурарын дыңнааш, дээрбечилерни боттары-ла чылча шаап эгелээннер. Кызыл-тайгажылар Балбыр-оолга, Херелге баштаткаш, ол самыыннарны Ак-Алашче чагдатпаан. Өзек самыынны өттүнгөш, ында-мында бажын ковайтып турган бай-феодалдарны ол-ла черинге доңгайтыр шаап, ыраккы арбаннарже болгаш сумуларже хөрлээлендирбээн. Феодалдарга, каргыс ламаларга баштаткан Хемчиктин бирги самыыны ол-ла чылын чурттуң ядыларының киржилгези-биле кызыл партизаннар болгаш араттын ревшериглериниң дузаламчызы-биле узуткаттынганын номчукчу мээң «Араттын сөзүнүн» үшкү кезээ «Чаа Тывадан» көргөн болганда маңаа самыынның дугайында моон ыңай нуржувазымны дыңнаттым.

Революстуг Тыва Хемчикке 1924 чылда болган дээрбечилерни улуг-даа күш үндүрбейн тура чылча шапкан, ол каржы херекке бүдүүлүктүн аайы-биле киришкеннерни «моон сонгаар ынчанмаңар» дээш, өршээл көргүзүп, аал-оранынче тарадыр чандыргылапкан.

Кызыл-тайгажылар хенертен тывылган шериг байдалын соксааш база катап тайбыңче кирген. Тарылга дээш турупкан. Балбыр-оол, эзимчилерни чыып алган, кандыг арга-биле ажыглаарының дугайында улуг сүмө кылган олурган.

— Тараа тарыыр дей-дир силер, үрезинни, суггаттыг шөлдери, андазын-чепсекти кайыын тывар боор, ол дугайын арбан даргазы чүү дээр ирги?— деп, бир эр айтырыг салган.

— Үрезин чогуң кым-даа билер, ону маңаа онзалап хөөрөөн херээ бар деп бе, тыварының аргазы чүл, ону бодаза чогуур — дигеш, Балбыр-оол таакпылай бээр.

— Кайыын тывар үрезин боор?

— Хемчик кирер, эки кижилер ында база-ла көвей, ооң диленир апаар. Ажылдан чалгаарааш диленир болза ыядың-чыг-ла, тараа тарыры-биле диленирге мактанчыг.

— Ол дугайында кандыг-даа чугаажок болдурам. Барып тараалаар, үрезиннээринге кымны-даа мурнай хандырырынга белен мен. Барлыктын Көк-Боомда Маныгы, ооң чанында Кокайлаа, ол хоржок болза Шекпээрниң Чыртак-оол, Аянга-тының Бак-Көк сугларга барзымза, барба тараа чугаажок болгай аан — дигеш, Херел тавында баар.

— Ол хоржок болза уургайлар ширбиир, өрге-күскелер үңгүрлери чинчерлээр—деп, Балбыр-оол ушкашкан.

— Өргөдө чүнүн тараазы боор?

— Хоо, беш өрге үнгүрү барба тараа, чаңгызыны чылапча болбас ийикпе — дигеш, Балбыр тавында баар.

— Үрезин тывылган дийик, каяа тарыыр, сугаттыг чер кайда боор?

— Ол база-ла бодувустуң холувуста. Таптыг боданыр, шинчилээр болза Ак-Алаштын, ооң салаа хемнеринде бугасумун үндүрер черлер кайы хөй-ле болгай.

Ол-ла дораан буга даргазынга, чүү-даа болза эртемниг дишкеш Херелди томуйлаан, үрезиннээрин Балбыр-оолду дишкелзэннер.

1924 чылдың часкы айы. Актын унун дургаар кижиге дээр-ге кымыскайк-ла. Мал-маган, ыт-куш, ана ала-шокар чүве. Кижилерни көөргө хол-даяң. Чүглө ийи-чаңгызы балды-хүү-ректиг, озук болгаш анаа-ла быра ыяштыг. Актын чамдык кара суглууг черлери ажыттынгандан өске кышты кыштады чайындылааш, донган дожу олчаан.

— Мындыг өйдө, соок кавысканда канчап буга үндүрер боор, дарга ону чүгө барымдаалавас чоор — деп, чамдык кижилер хемирензе-даа, Балбыр-оол биле Херел кара шору.

Бо шагда чүнү-даа боттандырар дээнде дем херек, чаңгыс кижиге кургаг мургу ышкаш хээрек, бичии-ле бергелерге күш чедип шыдавас. Балбыр-оол майыктаажын ушта тепкеш, чү-вүрүнүң хончузун даап алгаш, дош-соок барымдаалавайн, барба дег дашты көдүргөш хемде барган. Арбан болгаш буга даргазының эрес-шудургузун көргөннер база-ла хөделип үнгеннер. Херелге башгатканнар буганың унунда, Балбыр-оолдуң удуртулгазы-биле боорунда, буганың өөжүндө. Кыдыындан көөргө бир-ле кымыскайк өөндө-ле.

Он хонукта дыш чогу-биле Актын бугазын үндүрүп келгеннер. Май айның ортаа үезинде суг, тараа дээш хайындырып үндүргөн демисел үре-түңнелдиг болган. Хүн карааның чылыгы сүргей. Дош ала-чайгаар хайлып баткан. Бир-ле онза чылыг хүнде Ак дажып эгелзэн. Буга өөжүн часкы суг долуп эгелзэн. Оон-моон аъттыг, чадаг акчылар бөлдүнчүп-ле турган. Чыылганнар ала-чайгаар-ла, чап-чаа үнүп келген көктүг шыкка, шончалай, хек-даван, часкы ногаан болгаш сарыг чечектерни хөмө чаза баспышаан төгөриктей олурупкан. Чон удур-дедир амырлажып, хап-данзазын солчуп олурунда, Балбыр-оол төгөриктиң ортузунче үнө кылаштап келген. Хап-данза шыгжаттынган, ыт-дааш-даа читкен.

— Чаа, эштер. Эзим-Адааның чону дооза чыгып келген ышкаш. Ак-Алаштын төөгүзүңгө көзүлбзэн ажылды кылды-ыс. Дем-биле деп чүве ол хире күштүг боор-дур. Ам буга-

ның өөжүн ажыдар, Алаштың суун Оргу-Ховуже бадырар — дигеш, хүүрэн туткаш өөште барган.

Кижизи-даа, ыт-кужу-даа Балбырның соондан сөгүлген. Актың суу артында шыыгайнып чыдар. Чалгыы буга дөзүн дуглап каан калбак даштарга барып үскеш, дамдызын ыңай-бээр чаштадып турар. Чоннуң карактары, хамык-ла салым бо буганың өөжүндө, орукталып баткан унунда.

— Сугну бадырарын буга даргазы Херелге бээр-дир. Ма, эжим—дээш, Балбыр хүүрэн тутсупкан.

— Өршээ хайыракан — дивишаан буга эриинден довурак адыштааш, буганың унунче, өөжүнче чашканнааш, оңгарже кире халааш, омаанипатнихом — дивишаан, даштарны ыңай-бээр октагылап эгелээн. Муң карак чангыс черде. Өөжүнүн дуглаа чавызаан тудум-на Актың суу чалгаан аайы-биле буганың уну-биле чылан ышкаш бырлаңнап батты. Сактырга, ховун кайдал, чүнүн суксунун хандырайн дээн ышкаш болган. Ону көргөн чон сугнуң бажын эдерип, ыңай-бээр ыдамнаан тургулаан. Ол ынчаандыр Актың суу шөлче үнүп, ховунуң суксунун хандыраырга чедир чон эдерген, суккурган, хоолаан, хаалаан, бир чамдыктары курайлаан тургулаан. Ам бодаарга, каттышкан ажылдың эгезиниң салыышкыны шакла оон эгелээн.

Суг бажы эдерген ара-амытан кижилер суг-даа шөлдү шыгыдып эгелээнин бүзүрэн соонда өөшче дагын бөлдүнчүп келгилээн, оон ыңай чүү болурун манагзынган басып турган. Часкы хүнүн аязы-даа, чылыг шыпшыны-даа онза турган. Актың унундан буга үндүргени, ол кавының чонунга бир-ле наадым. Өөрүшкү, каткы-итки, ыр-шоор Алаштың унун кажан-даа ынчаар долдурбаан. Чоннуң аразындан тевекчилер, ак-ыяш былаажыкчылары, хүрежикчилер хайнып-ла үнгүлээн. Суг четкен шөлдү комисс даргазы Херел, арбач чагыргазының даргазы Балбыр-оол базымнап, аргамчы шөйүп тургаш үлегилеп, борбак даштар-биле демдеглеп эгелээн.

Даргалар черниң экизин өскелерге үлээш, боттары тава-рышканын алганнар. Балбыр-оолга шаң четпес, хорумнуг, хараганныг чер таварышкан. Балбыр-оол тарааның сураан дыңнаандан өске, чогум ону канчаандыр ажылдаарынга эмдик чораан. База-ла аанакайың Херелде барган.

— Ишкээр тараалаң черге чорааш көргөн мен. Черни мурнай шыгыдыр суггарып алгаш, ооң соонда кевидип алгаш, андазын-биле чара тыртарын, үрезинни чашкан соонда агбагар тал ийикпе, азы бөкпек хараган-биле илииртээр чорааныгай.

— Тал, хараган-даа канчаар, оон-на хөй чүве кайда боор.

Ол андазын деп чүвени кайыын тывар чоор, ат-ла чүве-дир аа. Чер-даа кургады, изиг чай-даа дүштү.

— Ыргак дазылдан тыпкаш эккел. Мен калбак демир тывайн, андазынның дүрүзүн көргөн мен, кылыптарын оралдажыыл.

— Андазынны чүнүң-биле тыртар бис.

— Сээң шокар инээн, мээң чоржаң борамны кошкаш, боттарывыс дем киривитсивиссе аян бар он.

Ийи күштү каткан-даа болза, черни эки-ле хоюдуп шыдаваан. Актың суу чавызап бады баарга буга уну кургаан. Тарамык болгаш чавыскылак чинге-тараа чүү-даа болза үнген. Чулгаш тавычалаан. Кургаан соонда борбак даш кырынга теп тургаш, сывындан адырган. Хатка хаяр-даа чүве чок, деспиле-биле челбип алган. Түңнели — барба долбас чинге-тараа.

— Мооң-биле канчап кыш ажар. Тараалаң-хадылаңныг черлерже углаар бис бе, кадай. Дың иелээн болза канчап-даа тургаш чурттаар-ла ыйнаан. Мынча хөй чаш чүвелерни канчаар боор. Арбан даргазындан халаштым, Херел болду.

— Ол-даа шын, бир-ле арганы бодаза чогуур, Балбыр — дигеш, Боратаан, уругларын санаан ышкаш доозазын дургаар кайгап бадырган. Маңзырыкчы, Санаар-оол, Чалбаккай, Сергей, Часкал—деп иштинде бодап бадырган. Ол-ла күзүн Балбыр-оол эш-өөрүндөн ачыланып алгаш, чүү-хөөзүн шокар инээнге чүдүрүп алгаш, Хемчик-Барлык кайда сен дээш ажыпкан. Кызыл-Тайга, Эзим-Адаа төрөөн чурту болза-даа чаа амыдыралче көжүртүнгөн...

* * *

Ийи хонукта чорааш Балбыр-оолдун көжү Хөнделеңниң Шайлыг-Кежиинге барып өгленген. Хүн дургузу кыскалаан. Кара-дондак чоокшулап келген, дүнеки чыварның өткүдү аажок. Эрткен-дүшкеннер көөрге, чалар оттуг одагда кымыс-каяк дег уругларлыг ашак-кадай олургулаан.

— Кымнар боор?

— Кайнаар углаан ирги, чүү-даа болза бо чоокта кижин эвес-тир.

Артык одагда үш сүвүр дашта чеңгии пашта шай хөөрек-сей берген. Одагны дескиндир чеди кижин от эзининде чынып олурган. Хеп-сыны хирелиг, орбак-сарбак. Арыннары хүрен, карактары чидиг, бодалы ыракшылы илден.

— Кайыын аъттандыңар?

— Кызыл-Тайганың Эзим-Адаандан.

— Кайнаар углуг-шиглиг силер?

— Бо мынчаар, Хемчик-Барлыктын чонунуң аразынга кыстынып, бо чаш чүвелерни канчап-чооп кыш ажырып алып чүве боор деп бодааш ажып келдивис. Канчаар кижини боор мен, бо чер чурттуг кижини ышкаш-тыр силер, сүмөңер чүү ирги?— дээш, Балбыр таакпылай берген.

Ылавылап олурарга шала арганзымаар, шөйбек кара арынның, эргижирей берген даалымба тоннуг, сүвүр думчук-туг, карактары сыгырзымаар эр болган.

— Мынча хөй ажы-төлдүг кижини хөйүнүң аразынга кир-бейн чорааш, канчап чыл ажар боор. Чедип келгениң до-руун болган-дыр. Мында Хемчик-Чадаанада чаа шаг келген, арактарның амыдыралы сегээн, ноят-хааттарның сузу бастын-ган, кижини дарлаар чүве ам узуткаттынган болгай. Дыңна-дың ыйнаан?

— Дыңнаан-дыңнаан. Ындыг-даа болза бо чер чурттуг кижини чугаалап, орукту углап-баштап берип көрүңер.

— Бээр таптыг дыңна. Бо чылын — Хемчик-Чадаананың самынынын басканынын соонда, Хем-Белдиринден үрезин чү-дүрүп эккелгеш, демир андазын, илиир дилеп алгаш, чаа Барлыктын бугазын үндүрүп алгаш тараа тараан бис. Шаң-дан 5—6 барба четкен.

— Хем-Белдири ол андазын, илиирни кайыын тыпкан чү-ве боор?

— Бүгү Тывада демир-дес кылыр чер бар эвес. Россия-ның Совет казаа дузалаан чүве дээнигай.

— Хоо, буянын-ла чазак-тыр аа. Ол Ленин башкының, орустуң Коммун намының казаа ол ыйнаан але?

— Шак-ла ындыг, эжикижим. Ленин башкының ачызы-биле 1921 чылда бай-феодалдарның эргезин дүжүр октады-выс. Совет Россияның Кызыл Шеринини, кызыл партизаннар-ның ачызы-биле 1924 чылда дээрбечилерни узуткадывыс. Моон сонгаар Ленин башкының номналын барымдаалааш Тываны бүгү тала-биле хөгжүлделиг жүрүне болдуруп шы-даар бис — дигеш, Балбыр-оолдун одааның аалчызы ыт-тавайн барган.

— Таптыг дыннап олурарымга, дыка-ла солун чугаалыг-дыр силер, аал-ораныңар, ажил-тежээңер дугайын сонуургап болур ирги бе?

— Шекпээр-Аяңгаты алыс чуртум ол. Ам Алдын-Булак сумузунуң тергиилекчизи Ондар Чыртак-оол деп кижини бол-гай мен.

— Уваа, кай ындыг ышказыл?

— Шак-ла ындыг. Мен-даа хаптайн. Маңаа албан ужу-рунда чораан мен. Бергедей берзинзе меңээ чедип келир эвес-

пе, аянын шак ынчаарда тыпкай бис аан — дигеш, Чыртак-оол аьттангаш ынай-ла болган. Одагның ээлериниң чугаа-сооду хайнып үнген.

— Ол кым боор, ачай?

— Чоп шымбай кижн боор?

— Алдын-Булак сумузунуң тергиилекчизи Чыртак-оол деп кижн-дир.

— Ол кандыг ажилдыг кижн ирги, биске дузалаар ирги бе, азы кандыг ирги ачай?— деп, Санаар-оол айтырган.

— Харын, та кандыг ыйнаан. Чүү-даа болза бергедей берзинзе келир сен, чүвениң аянын бодаар бис дээн. Аян бар он, оолдарым — дигеш, Балбыр-оол шайын эзип каарга, одагның хөлзээни дам-на барган.

Барлык-Хемчиктин белдиринде эрги чуртту шилип алгаш, Балбыр-оол дүжүртүнүп алгаш орнукушуп эгелээн. Эрткен-дүшкеннер көөрге, Барлык-Аксы оймакта, өпөдей чадыр өг, чер үнгүр кажаа, хөй-ле уругларлыг ашак-кадай тыптып келген.

— Кым боор, кайызы боор?

— Кызыл-Тайгадан көшкен аал диведи бе.

Бир-ле хүн кыштагга оран-савазын таарыштырып кагаш Балбыр-оол ынай-ла болган. Күстүн чыды чедип келгилээн, Барлык-Аксының үнүжү алдын-сарала. Салаа кара сугларны сүзерин сүскеш, арта халыырын халааш, кашкыйна өглерлиг бичежек дуганчыгаштыг хүрээ мурнунда турган. «Кайда ирги, аяны кандыг ирги» деп бодавышаан базып олурган. Дуган-хүрээни Суг-Бажының шуулганынга чорааш көрүп алган болгаш, тоовайн эрттир кылаштай берген. «Суму чагыргазы кайдал, эжиким?»— деп бир-ле таварышкан кижиден айтырган. Оозу бажындан будунга, оон дагын өрү өскээш «түрөңгейини аар, кайыын тыптып келдиң» дээн ыш-каш пат-ла кайгаан.

— Кай демги Чыртак-оолду ынчап тур сен ыйнаан але?

— Ийет-ийет, ону айтыарым ол-дур ийин.

— Шак дөө бедик хараган баарында жап-кара өг ол-ла болгай. Канчаайн дээш?

— Кел дээн чүве, ынчангаш баарым ол-дур ийин.

Айыткан өгге чоокшулап келирге, аьт-шар дээрге козурт-ла. «Чүү болган чоор» деп бодааш, «чүү-даа болза болгай аан» деп бодавышаан базыпкан.

— Бүгүде экии — дигеш, Балбыр-оол даңза-хавында барган.

— Экии, амыр-ла. Кончуг-ла өйүнде келгениң доруун

болган-дыр, Балбыр-оол. Кайда хондун, өг-бажың айлап алдың бе?

— Барлык-Аксында бир-ле оймакта, багай өвээдей, чер кажаа тудуп алдым.

— Доруун болган-дыр, ам бээр дыңна. Бистер маңаа чыгылып келгеш, моон соңгаар канчаар чурттаарын, чүүден эгелээрин сүмележиپ олур бис. Мурнакчы черлерни көөрге, буга-сумун үндүргөн, тараа-хадылаң дээш, сургуул, эмнелге дээш кандыг чүвени кылбас дээрил. Ону Чадаанада-даа, Танды, Элегесте-даа көрдүм.

— Үрезинни, андазынны, аът-ынааны кайыын алыр боор, анаа-ла сагыш-биле чүве бүде бербес-ле болгай?— деп, бир-ле эр айтырган.

— Харын ол-ол бергелерни канчап ажар, арга-хоргазы чүдөл дишкеш чыылганывыстың ужуру ол-ла болгай.

— Сумунуң бажында кижичү күнү канчаарын айтып бээр-ле сен ыйнаан, бистерде чүү боор.

— Мындаа, маңаа намның Төп хораазындан даргалар чораан. Оларның саналыңга алырга, яды-хөлөчүктөр боттарының күжүн, аът-ынаазын, чепсек-херекселин кадып алгаш ажылдап киривитсе, нам-чазак дузаламчыны дораан-на бере бээр дээр чорду.

— Ол-даа онза-ла шын. Маа бир чылын күжүвүс кадып алгаш, Актан буга үндүрдүвүс. Күштү кадып алырга, арга бар чорбадыва. Ол чылын биче-даа болза тарааны чээн бис. Чамдык кижилер кургаг черни канчаар, дошту канчап аштаар, хей чүве деп турганнар. Шыны хөйде, мегези ийи-чаңгыста болган — дигеш, Балбыр-оол олуруп алган.

— Ол-ла болгай. Күжүвүс кадып алзывысса, Барлыктың-даа, Шеми-Аянгатының-даа суун бугалап бадырып шыдаар бис — дигеш, Чыртак-оол таакпылай берген.

— Ол нам-чазак андазын-чепсекти, үрезин-хүнезинни кайыын тывар боор, боттанмас күзел эвес чүвеве — деп, бир эр чигзинип келгеш, олуруп алган.

— Нам-чазаавыс чединмес-ле, ам дээрде чүзү-даа чок. Диленир апаар бис.

— Кымдан?

— Совет Россиядан, Коммун намдан. Хем-Белдиринде ол черниң «хосторуг» деп сады чедип келген, андазын бизи, тараа, үрезини, кадаг-балды, аң боо-чепсээн сада берген чүве дээни кай.

— Ол «хосторуг» деп черинер бараан-сараанын, андазын-чепсээн халаска бээр чүве бе? Чоп бүүзе сады ине-чүскүүн безин халаска бербес чүвел?

— Бүүзе сады болган болза чиижең Баян-Боованың сады-дыр. Аңаа Совет Россияның «хосторуг» садыны канчап дөмейлээр боор. Хереглээн чүвени халас бербес-даа болза, өртек-үнези өйүндө болгай. Баян-Боованың Тывада садыг-бүүзеги чонну чулуп чииринге тывалар шуут-ла ядараан деп чүвени Күрседиден дыңнаан мен. Бир эвес орус чуртунга хувискаал үнмээн, Россияның Коммун намы, Ленин башкы ду-залаваан болза, тывалар Баян-Боованың бүүзезинге өрезин чүс-даа чылда төлей албас, кезээн шагның кулу болуру чу-гаажок турган.

Чыртак-оол баштаан чыыш доостур чыгаан. Бижикиг ки-жи чок болганда, шийтпирин эргек базыл тургаш дугуржуп алганнар. Яды-хөлечиктерниң хамык ажыл-херээн уштап-баштаары-биле кезек кижилер адап каан. Балбыр ылавылап дыңнап олуларга, Чыртак-оолдуң, Бак-Көктүн, Чарындааның аттары үнгүлээн.

Ам бодап көөрге, үжен чылдарда ында-мында тургусту-нуп тургулаан бөдүүн эштелгелерниң бир-ле чижээ ол иргиң, Чыртак-оол баштаан үстүндө чугаалааным ядыларның чыыш хуралы, биживээн шийтпири...

Балбыр-оол өөрүшкүзү аай-даажок, ана хей-аът кирген чанып келген. Ыгытавайн олурунда Боратааны:

— Ча, чүү болдун, чоп читтиң?— деп айтырган.

— Солун-на чүве дыңнадым.

— Охаай.

— Барлык-Аянгатыдан буга үндүрер, тараа тарыыр бол-дувус. Четпес үрезинни Хем-Белдириден сурагланыр, кедерезе Каа-Хем, Таңды, Туран ол ынчаар тараачын орустар бар, оон диленир болдувус.

— Олар халас чүвени кайын бээр деп.

— Феодалдарны ойтур шаап, эргени яды-хөлечиктерге халас тыпсып бергенде, аян бар оң, кадай.

— Чаңгыс айтырыгны чоп кончуг үр чугаалажыр чоор.

— Чаңгыс ол эвес, хөй-ле чугаа кылдывыс: бирээде, чон-нуң күжү-биле ыяш кезер, төрөпчилеп сөөртүр, Алдын-Булак, Кызыл-Мажалык ол ынчаар эмчилер, сургуул болгаш чагыр-га черлериниң бажыңнарын тудар диштивис. Өг бар эвес, бодувуска-даа казанактан тудуп-ла алгай бис.

— Ам-на чуртталгавыстың аай-бажы тыптып эгелээн, бо ара-амытан чүвелерни кижи болдуруп шыдаар-дыр бис аа.

— Ажырбас. Бо-ла кышты эртипсивисе, аян бар оң. Бо-лар ам улгаткылаан, бот-боттарын азыражы бээр оң.

Үжен чылдарда Балбыр ышкаш ядыларның амыдырал байдалы сегип эгелээн. Бай-феодалдарның өнчү-хөрөгизи

оларның холунда олчаан болза-даа, оозун дамчыштыр чонга халдаары хевээр болза-даа, улус төре эргези араттарның холунда, бодунуң салым-чаяанын боттары шииттирлээр апарган. Балбыр-оолдуң өг-бүлези кижизиг чуртталганың чырык хаязында турган.

* * *

Кыштың соогунга бе, азы бай-феодалдарның дошкун дарлалы бе, Балбыр-оол багай чадырындан үне албас аараан. Боратаан ыңай-бээр баргылап, ашаанга дуза бодап чораан. Кижиг бүрүзүнүң сүмези чаңгыс аай эвес. Оът-сиген ижиртир, хам хоор, лама чалаар. Сигенниң кандызын канчап билирил, дузалыын-хоралыын кым ылгаар.

— Ачаңар-даа баксырады. Ирикпен хелиңге барайн, эмтаңы чүл, мааный-судуру кандыгыл?— дигеш, Боратаан үне халаан.

Алдын-Булактың хүрээзиниң шет кажаазының аразы-биле кылаштааш, таварышкан хуурактан айтыргаш, дидими-биле басыпкан. Ак ааржы дег өгже кире халаан. Сес ханалыг, шала кырында тербе өг. Ишти куруг ширтек, хевис, олбук хана доразында алдын шокар аптаралар. Өгнүң дөрүндө бурган-сагызын. Ооң баарында сарыг тоннуг, кызыл оргумчулуг лама.

— Башкы, амыргын-на.

— Мендээ, амыргын.

— Кайнаар угладыңар?

— Мындаагыларга бараалгап. Аалым ээзи Балбыр-оол аараан, силерниң өршээлиңер дилеп чор мен.

— Охаай. Канчаар аараан кижил, омаанипаднихом.

— Аай-даа чок чөдүлдүг, эъди изиир. Анаа сырыңгы ыйнаан дээш тоовайн чораан кижиг болгай. Ам-даа бергедеди.

— Ындыг-дыр, ынчаш чеде бээр мен, белен олулар силер— дээрге, Боратаан үне басыпкан.

Боратаан чанып келирге, ашааның баксырааны дам-на барган, аажок човуурлаан чыткан.

— Чүү болдун, кадай?

— Ирикпен хелиң келир болду. Белен турар силер дейдир, ол та чүзү чүве.

— Ол-даа билдингир, эмнээниниң шаңналын белеткезин дээн сөс-түр ийин.

— Ана ат-ла чүве-дир аа, чүнү бээр улус боор бис?

— Кээрге, көргөй аан. Ламалар буянныг чүве дээнигай, анаа-даа боор чадава.

Даштын чөдүл дыңналганынын соонда — хоой, өгдө кым барыл, ыдыңар-ыдыңар дээн соонда лама бо-ла метпеңейнип кирип келген. Боратаан тура халааш, өгнүн дөрүңгө чүү-хөөнү салгаш — саадаңар, моорлаңар — деп чалаан.

Лама көргүрөдир чөдүргөш, маспактай олуруп алгаш, аарыг кижиге хыйыртап көргөш, оң соонда карактарын шимгөш, ийи холдарын кырлайтыр туткаш, бажыңга үстүргөш, маанай сымыранып бадырган. Оң холуңга коңга, солгайыңга дамбыра туткаш, кезек када этсип, көңгүредип чоруй соксааш, ыңай-бээр арбай чашкаш, оон маспактаашкынындан арай боорда тургаш, Балбыр-оолдуң чаныңга баргаш, бажын тудуп көргөш, судалдааш, өг дөрүңгө дагын келгөш, кезек ыыттавайын олура, көөргезинде барган. Өг ишти ыржым чүвө. Уругларының улуглары өглер кезигилей бергилээн. Эң бичези Сергей чадыр доразында чаштынган.

Лама ийи думчуун долдур таакпы дыгааш, азырып олуруп берген, өг ишти боо даажы-ла, артында чангыланары.

— Дыка-ла бергедээн кижидир. Эмнээр, хүрүмнээр, оон сүүзүнү-ле билир.

— Ам канчаар. Кижиге тыныңга хамаарышкан чүвө болганда аргазын бодаар бис, башкы, харын мындаагылар канчаандыр аргастаар ирги, өршээ-дадайым — дигөш, Боратаан сөгүрүп каан. Лама таалыңының джилерин адыргаш, он шаа борбактап каан саазын ужулгаш, адыжыңга туткаш, тарбыдап чоруй — мону чылыг-бүлээн сугга четтирер эвеспе. Хүндө үш катап. Мында 9 тун. Сүүзүнү дораан болбас болза канчап-даа таарышпас — дигөш манап олурупкан.

— Ат-ла чүвө-дир аа. Башкыга тудар дээрге кадак-самбай-даа, дадаазын-аргамчы-даа чок, канчаар кончуг чүвө боор?

— Мен ыңдыг-андыг чүвө албас, эм-таңымның өртээ талыгыр кижиге мен, дириг чүвө болза улам сайшаалыг.

— Дириг чүвө бисте чүү боор. Шокар инээвис, Чоржаң-Доруувус болгаш үшкүй-ле өшкүвүс.

— Хой-өшкү-даа болза азааргавас мен. Мээң берген эмимниң хирези-ле ол боор. Өлүг чыгыгы кижиге диргизип каанда, өшкү харамнангаштың канчаарыл — дигөш Ирикпен каттырып каан.

Балбыр-оолдуң чаныңга лама база катап чоокшулап келгөш, карактарын шийгөш, маанай сымырангаш, тарбыдааш эжикче углаан. Боратаан тура халааш, ийи холдарын ламаже сунуп чоруй — өршээ-хайыракан — деп каан. Лама узун чөңнерин төрөпчилей калбаңнадыр чайгап чоруй, эжикти ажыда аарак чорааш, тура дүшкөш — сүүзүнүг доп-дораан

чедип келир силер, таптыг изиг-ханнаар чүве, хи-хи-хи—дигеш үне чалараан.

Боратаан хуун дүвүнде сүттү алгаш, ламаның соондан ыдамнап чашкылааш, педилип кылаштаары читкен соонда соксаан.

— Ачавыс ам экириир ыйнаан авай, башкы ол хире эм бергенде — дигеш, Сергей ыглаар чыгы адазынче көрүп каан.

— Ам ажырбас, оглум, ачаң сегий бээр. Дораан-на эм соолдуруп бээр мен. Барып чээргеннеп эккел, оглум.

— Авай-авай, мында ийи эр кылаштап келди, ламага өргөөн өшкүңөр кайдал дидир — деп, Сергей ыглаан-өөлөөн кирип келген.

— Ыяжың анаа салып каг, бодум барып чугаалажыйн — дигеш, Боратаан үне халаан.

— Амыр-ла.

— Менди-амыргын.

— Кайнаар угладыңар, багай чадырга кириңер — дээш, Боратаан эжикче айыткан.

— Аарыг-аржыктыг черже киргештиң канчаар, Ирикпен хелиңниң саң салгаш, эм-таң бергеш алыр болган өшкүзү кайдал — деп чаа-ла хөрөктөп кааннар.

Бирээзи тургаш — бо үш өшкүнүң бирээзи-ле ыйнаан, кайызы семизил, улуун тудуп алза аян бар оң — дээш саар чүвени сегирип алган.

Боратаан ону көргөш, өшкү чүктээниниң чанынга баргаш — чангыс саар чүвем-дир, анайларның иези, дөө ийиниң бирээзин алыңар — дээш мойнундан куспактааш чыдыпкан. Өшкү-даа маалаан, кадай-даа алгырган, Алдын-Булак чаңгыланып турган.

— Мооң-биле чүзүн ойнап турар чүвөл, садараан кулугурну — дигеш, келгенерниң бирээзи Боратаанны ойтур октааш, анайларны мааладыр өшкүнү алгаш барганнар. Өшкү өртектиг эмни үш хонукта ижип келген. Балбыр-оолдун аарыы дам-на барган. Ам канчаар, өөрү-биле сүмележип көргөш, хам хоор болган. Боратаан таныыр аайы-биле Актың Кадай-Хамынче, даң хаяазында Чоржаң-Доруун мунгаш, ачылаан адын чедипкеш ыңай-ла болган.

Хемчикти туттап кешкеш, Хөңделенни өрү алган. Боратоолайлар болганчок-ла бо-ла хөкпелиңнээр. Өөр-өөр торлаалар орук кыдыында, ала харда кастыңган, кижиге көргөш хояры ховар, улуг нуруузу харже улам-на шымныгар. Кызыл-Тайга-биле Хөңделен бажыңга келирге, эликтер бо-ла халааш, «чүү деп чүве боор бо» дээн ышкаш, хая көрүңгөш

шагжоок базыптар. Боратаан чуртундан чоруткандан бээр он чыл четкен. Ындыг болза-даа төрөөн чуртунга чедип келгеш, сеткили амырал, хөрээ артында хос чүве ышкаш тынган. Эзим-Адаанга чедип келирге, караңгы-имир дүшкен. Кадай-Хамның кыштаан билир болгаш, шуудунга кирипкен. Чоок-шулап келирге, дүңгүр хөккүлээн. «Бир-ле черден хогган, дүңгүрүн кургадып тур болгай аан»— деп бодааш, аъттарын баглааш, хамның өөнче кире халаан.

Мендилешкен.

Харызы дынналбас болган.

Өөнүң иштиниң чүдергейи аажок. Артыш чыды думчукту ора чип эгелээн. Боратаан ооң чыдынга азырып олурупкан.

Азырган санында-ла, аза өршээзин — деп хам үдеп каар. Доскаар дег сынныг, куу, шөйбек арынныг, самдар, өңүн чидирген тоннуг, бөөлдээш селбегер баштыг кадай, бичежек отга дүңгүрүн дөгээн, педиледир каккылаан олурган.

Боратаан ашаан бодап каап, бирде хам кадайже чалбарып, сеткили манаар-даа аргажок олурган. Дүңгүр кургадырын соксааш, оозун ханага азып кааш, таакпызын буруладыр тыртып олура, ам-на кижичи келген эвеспе дээн ышкаш, эзээн-узаан көрнүп келген.

— Кайыын бээр келдин?

— Хемчик, Алдын-Булактан.

— Ол черниң лама, хамы канчанган, чүге меңээ келдин, хи-хи-хи — деп каан.

— Ирикпен хелиңниң салган саңын болгаш хайырлаан эмин четтирзе-даа аалым ишти ат болган, бис кырында чыдып калды.

— Ындыг-ла болгай силер, мурнай ламалаар, ооң соонда хөлү алдай бээрге, Кадай-Хам дээр — дигеш, кадай чаа-ла каттыргаш, карактарын шимгеш, эгиннерин чайгангаш, дылын торгагылаштыр соктаан.

— Аът-ынааң бар чүве бе, хүн-дүн дивейн-не хаптар-дыр. Оран ээзи-биле сүмелештим, кижичи байдалы багай болгаш тур.

— Өршээ-дадайым. Аътгарым даштын баглаашта, харын ам-даа болза хаптар-дыр — дээрге, хам дериг-дүңгүрүн конгурадыр-каңгырадыр таалыңнай берген хирезинде соксай каапкаш.

— Ындыг-дыр, барып каккылап бергей-ле мен, кандыг олча-хээлиг болурумну билип болур бе?

— Хээ-хуу дугайын яды—чок-даа болзувусса боданыр бис. Далажып көрүнерем—дигеш, Боратаан чалбарып каан.

— Боданыр-манаар чайым кайда боор, бээр чүвениң чү-

зүнү, алыр чүвениң ады херек. Бээр чүвөң аайы тывылза адак-бышкак чийк болур, аарыг-аржык чок болур дээш, Кадай-Хам шыгырт олуруп берген.

— Шээр чүведен ийи анайлыг бис. Ооң бирээзин хоогдаашкынынга салыр мен ыйнаан.

— Ол-ла болгай, ам-на билдинди, хаптаалы — дигеш үнө халаан.

Боратаан даңшы атсы чорааш, орук аайы-биле аъттарын одарладып алгаш, хүн дүшштей бергенде хам хооп келген. Дээрниң аязы ужур-даажок. Хар ак хөвөн-не. Бойдустун байдалы чырык чаагай болза-даа, Боратаанның сеткили караңгызы дам барган: Балбыр-оол меделерин оскунган, өгнүц уруглары баштарын халайтып бадырыпкан, чамдызы ыгламзырап олурганнар. Хам кадай Балбыр-оолдун чанынче пага ышкаш барып халааш, бажын сыйбааш, холдарын туткулааш, карактарын шийгеш, сымыранып чоруй, дериниң конгурадыр-каңгырадыр кедип, куш чүү-биле каастаан бөргүн кеткеш, хамнап эгелээн.

Кезек када ийи дискек кырынга олура силгингеш, оон тура халааш, дүнгүрүнүн, дериниң хөккүлээн-кыңгыраан үделгези-биле кускуннавышаан, чүвө-ле чугааланып турар. Боратаан топтап дыннаарга, хам кайнаар бир өске ораида ужа берген, ооң ээзи-биле сүмелешкен. Дүнгүрүн хөккүлөтпишаан отту дескингеш, оон аарыг кижиниң чанынга баргаш, аарыын дүнгүрүнче киир каккылааш, ол-ла каккылаашкын-биле эжикче үндүр педилээш, хамнап эгелээн черинге баргаш суларап баткан.

— Даңза-таакпы. Ырак-ла чорааш келдим. Оран ээзи-биле чугаалаштым, силерниң өөңөрдө артык чүвөлөр бар, ол-ла чүвөлөрни өскээр чайлатпас болза, кижинер сегивес — деп хүрүмнээн.

— Аргамчы-киженден эгелээш, бижек, боога чедир. Ол-ла чүвөлөрни өгдөн чайладыр. Чанып бар чыда ажыт черже октапкай мен аан.

Боратаан дүвү-далаш-биле ол-ла иштинде «аза киргилей берген» чүвөлөрни бөле-хаара туткаш хам кадайже сунупкан.

— Бар чыда Хемчиктин хараалчыгайынче октаптар мен. Өөңөр ишти арыг болур, кижинер экириир — дигеш, хам далажыксай берген.

— Шай-суксундан—дигеш Боратаан хөпекти, урудап кылган хуваны хамче сунган:

— Кылза чогуурну, бодаза чогуурну кылдым. Кызыл-Тайга чедип чорумда-ла кижинер бут кырында турар эвеспе — дигеш, хамның шайлаары дам-на барган.

Боратаан амыраан уу-биле хамны чедирер сен, ийи чү-
вевистиң бирээзин тудуп бээр сен, оглум — деп Санаар-оолга
авазы мындыг:

— Ат чүве-дир аа, бодувус канчаар улус боор бис, авай?
Хайыраан анайывыс — дигеш Санаар-оол ыглап бадырған.

— Ынчанмас чүве боор, оглум, ачанар экирий бергенде,
өске чүве хамаан эвес — деп, авазы хоруп каан...

Хам-даа үне халаан. Өгнүн ишти эдерген. Хам таалыңын
мунар аъдынче арта каггаш, аъттаныпкан. Санаар-оол анай-
ларының бирээзин туткаш эзер мурнунче бөкпейтир салып
алгаш, база-ла аъттаныпкан. Ийи кижии ыңай-ла болган.
Артып калган чаңгыс анай эдере маңнааш, алгыра каапкаш
ээп келген. Анайы дээш өгнүн уруглары ыы-сыылыг чыдып
калган.

«Бижекти, боону, аргамчы-киженни кайнаар октаптар
болду» деп, Санаар-оол манап чадаан. Хамның олчазы бол-
ганын, ооң аза-бугу меге деп чүвени билип каан.

Санаар-оол Кызыл-Тайгага чедиргеш, эртенинде ээп ке-
лирге, адазы хөлү эрткен, чоок кавының таныш-көрүжү сөө-
гүн тударын белеткээн турган. «Эвээш-биче мал кайда боор,
азырап каан ада кайда боор» — деп бодааш, Санаар-оол
мунгагдап эгелээн. Удаваанда авазы Боратаан база-ла
аарааш шыдашпайн барган. Балбыр-оолдун уруг-дарыы
ырак-чоок төрөл-дөргүл, таныш-көрүштерже тарагылай бер-
гилээн. Ол шагда Балбыр-оолдун өг-бүлези ындыг кончуг
эрте буураан чылдагааны лама-хамда, болбаазын эмчи-дом-
чу чоғунда деп чүвени билир эвес, салым-чаяанга шамнап
каан.

Балбыр-оолдун уруг-дарыы тоо-быдарай берген. Маңзы-
рыкчы биле Сергей адазының соон салгап, багай чадырын
ээлеп чурттай берген. Моон ыңай оларны тоожуур бис, эргим
номчукчу...

* * *

1929—1930 чылдың кыжы Тывага кажан-даа болбаан
бергени таварыштырган. Чут-чураангай болган, мал-маган
кырылган, ыт-куш дойлаан.

Маңзырыкчы биле Сергей ийи малы эвээш болгаш, хар
эжип, терек журууп, ооң картын хайындырып тургаш тоо-
ваан, өшкүзү он шаа, саар инектиг, биеэки-ле Чоржаң-Доруу
хевээр. Эрткен чайын бичежек тараалыг-даа, ада-иезин ос-
кунза-даа, чаа хувискаалчы шагның ажыын көрүп эгелей
берген. Хүрээ, ламалар, хамнар, бай-феодалдар ам-даа хе-
вээр, болганчок-ла дарлаан, ядыыларны кызып кыйган
турары билдингири аажок апарган. Ядыы кижилерниң дең-

гип-детинмейн турары лама-хүрээде, хамнарда деп билгеш, Хемчик-Барлыктын ядылары хөөрөөн паш ышкаш хайнып үнгөн.

1929 чылдың күскээр. Алдын-Булак хүрээзин аъттыг-чадаг чон бүзээлээн, хайнып-ла турган. Маңзырыкчының таныыр кижилери ийи-чаңгыс-ла. Көөрге, Аяңгатының Бак-Көк, Барлыктын Маныгы оглу Чымба, Ак-Алаштын Херел, «Кандыг аайлыг чүве боор»—деп бодааш, Маңзырыкчы чон аразынче улам-на кыстынып кирген.

— Бистиң ханывыс соруп чиир, меге-авыяс-биле эмне-дивис-домнадывыс дээш малывыс дээрбедээр чүвелер — ламалар, оларның уязы хүрээ, мооң херээ кымга-даа чок — деп, Бак-Көк кускуннап үнгөн.

— Ол-даа шын — дээн кыйгы хүрээни чаңгыландырып бадырған. Он шаа аъттыг эрлер дуганның чанынга шапкылажып келгеш, сыдымнар-биле шалбадааш — че, чаңгыс уг-биле төрөпчилеп бадырар — деп кускуннажырга, чыылганнарның улуг нуруузу, мойнундан, будундан кинчи, дөңгү дүжүргөн ышкаш тоо быдарай бергилээн. Оргумчулуг ламалар, дөңгүр баштыг шугаганчылар, ийи чаңгыс кырганнар чалбарып, арнын чажыргаш турупканнар. Он шаа аъттыг эрлер дап-ла берген. Чажырт-чажырт дээн соонда дуган черде пет дээш, доурак-доозунун, ном-судурну, бурган-чүдээни дуганның сеги хөмө баскылаан. 1921 чылда каргыс феодалдарның эргезин дүжүргөн, чуртта эрге ядыларнын, хөлечиктернин холунга кирген. 1929 чылда ламаларның кузум дег уязы хүрээлер чүгле Алдын-Булакка эвес, бүгү Тывага буза шаптынган, ламалары ыңай-бээр тарагылаан. Чызаанның малын, өңчү-хөрөңгизин чон үлөшкөн, ооң-биле «өргезин» негеп алган күзели боттанган, амырай берген басып турганнар. Ол-ла 1929 чылда намның VIII төөгүлүг хуралы яды хөлечиктернин эргезин моон ыңай улам быжыдарын барымдаалааш, бирги нам шылгалдазын чүүлдүг дел көргөш бадылаан. Тывага культура херээнин үндезини болур бижик чогаадып бээрин Совет Эвилелинин Коммун намындан дилээн болгаш, Тываның бурунгаар депшииринге, арат чоннуң эргезин болгаш амыдырал-чуртталгазын улам быжыдарынга шаптык халдадып турар феодалдар болгаш каргыс дүжүмөттернин хөрөңги-кошкулун хураагаш, чингине ээзинге тилсип бээр дээни Маңзырыкчы, Маныгы оглу, Бак-Көк, Чыртакоол суглар дыңнааш амырап, кажан-на ийик дээш манап эгелээн. Феодал, каргыс дүжүмөттер эргезин былааткаш, хүрээ-хиидин чаза шапканынга болгаш ам келзе-келзе хөрөңгизин хавырар дээн намның VIII хуралының доктаалын билгеш база-ла анаа олурбаан, белеткенип эгелээн.

1930 чылдың үш айында Шеми-Чыргакынын, оон соонда Аянгаты-Барлыктын феодалдары хувискаалга удур дээрбечилиг тура халышкын үндүргеннер. Хемчик-Чадаананың намчылары Кызылдан аъттыг Кызыл шериг келирин мана-вайн, эки тураның партизан шериин мөөңнеп алгаш, Хемчиктин ийги самыыныга шыңгыы харыны берип эгелээннер. Барлыкта Бак-Көктүн, Шекпээр-Аянгатыга Чыртак-оолдун, Баян-Талада Лопсаңчаптын, Кызыл-Тайгада Маңзырыкчынын, Эрги-Барлыкта Маныгы оглунун эки турачылары дээрбечилерни чагдатпайн, каяа-ла көстүп келир болдур, чылча шаап эгелээн. Ол аразында Бүлчүн комиссар, Сергей Кочетов баштаан ревшериглер болгаш кызыл партизаннар чурттуң эки турачылары-биле Хемчик-Чадаанга ол ынчаар дээрбечилерни угдунмас кылдыр чуура шаварга, Өвүр-Солчур ынчаар, балыглаан бөрүлөр арыгже кирген ышкаш, шапынаар углаан. Ол дээрбечилернин артыы Моолдун феодалдары-биле каттышкаш ийи чылдың дургузунда Өвүр, Тес, Эркин ынчаалдыр теп тургаш, 1932 чылдың күзүнүндө Тере-Хөлдүн Сайлыг-Хеминге барып, Тыва-Моолдун каттышкан Кызыл шериинге когун үзе шаптырганын төөгү билир.

* * *

Маңзырыкчы биле Сергей халышкыларга 1930 чыл Актың Эним-Адаанга таварышкан. Дээрбечилер бастынып, кыпсынчыг артыышкыны Өвүр-Солчурже дескенинин соонда эки турачылар тарап чангылаан, халышкылар чуртунда чыдып калган. Хемчиктин, бүгү Тываның кырында тайбың чаптылган. Араттың революстуг нам-чазаа быжыг, аңаа кым-даа күш четпес, оон быжыының алызы Совет Эвилелинде, Коммун намда деп чүвени чүгле арат чон эвес, ам-даа хөренгизин тутпушаан феодалдар шагда-ла бүзүрөөн. Ындыг түңнелди Хемчиктин ийги самыынын чылча шапканындан үндүргеннер.

Боттуг түңнелди дес-дараалавайн алырга, эрги шагның ырак дазылы феодалдар болгаш каргыс дүжүметтернин хо-лууда хавыртынмаан хөренги. Олар оозунга даянып алгаш, кыры-биле чаажыга берген болза-даа, херек кырында яды хөлечиктерни хемдивишаан. Ол ынчаарда 5% феодалдар, каргыс дүжүметтер Тываның бүгү малының 40%-зун холунга тутпушаан турган. Моон ыңай намның сески хуралының доктаалын ёзугаар Тываны социалистиг оруктап хөгжүдеринге шаптык деп бодааш 1931 чылда феодалдарның хөренгизин хавыргаш, чингине ээлери болур арат массага беш бода малды кылдыр үлегилеп бергилээн. Бо дугайын моон

мурнунда «Араттың сөзүңгө» бижиттинген болганда, моон ыңдай нуржуваайн, эргим номчукчу.

1930 чылдын VI айнын ужунда бүгү Тываны чаагай дыңнадыг хөмө алган. Каяа-даа чоруурга чаа бижик, саазын, карандаш, үжүглел бижик бөлгүмнери дишкилээр болгулаан. Он алдылыг Сергей кожаларының хоюн кадарып, чыыштарынга олуржуп тургаш — тыва бижик, саазын, карандаш — дээн ыдыктыг сөстөрни ханы сеткилинде сонуургап, кандыг аайлыг, чүү боор дээн бодал сагыжындан ыравас.

Сергей каяа-бир черге чорааш чанып келирге, хөй-ле кижилер олургулаан. Топтап көөрге, акызы Маңзырыкчы, Хемчикте чурттай берген Херел, оон-даа өске он шаа эр-херээжен кижилер.

— Тывада тайбың шаг ам-на келгилээн. Моорадыр шаптырган дээрбечилерниң арткан сектери кыдыг-кызыгаарже дургуннаан. Оларның когун үзе шавары-биле ревшериглер, эки турачы партизаннар изинде барган. Оларның шаа келген. Революстуг нам-чазак тайбынның ажылынга кирерин чонну кыйгырып турар-дыр, ха-дунма — дигеш, Херел таакпылай берген.

— Дээрбечи-даа ыңдыг-ла-дыр ол. Кодан кирген бөрүнүн салымы ыңдыг-ла ыйнаан. Нам-чазактан тайбың шагның байдалыга киреривисти кыйгырган-дыр, чогуум чүүден эгелээр бис?

— Чер суггарар, тарааже кирер, малды семиртир. Оон кадында мырыңай онза сорулга болган болза бижикке өөренип, богтарывыс бижээчилер-номчукчулар болур, эрги дүжүметтерге найтавас.

— Ол кандыг аайлыг бижик боор?

— Ол болза чаа, тыва дылга таарыштыр чогаадып каан бижик-тир ийин.

— Хоо, шымбай-ла болган-дыр аа. Ол кандыг кончуг улуг угаанныг эр боор, артында бижик, тыва дылга чогаадып каар.

— Кызыл хоорайда, сонгаар ССРЭ-ден эртемденнер чедип келген, олар Совет чазаның, Коммун намның даасканы ёзуугаар Тываның чаа бижииниң төлевилелин эккелген. Тываның намының Төп хораазы Салчак баштаан тускай комиссия тургускан. Ол комисс сонгаартан келген төлевилелди тыва дылга таарыштыр көргөш бадылап үндүргөн, ам тывалар бодунуң дылында бижиктиг.

— Ол сонгаартан келген эртемденнер кымнар чүве боор?

— Аа, ол эшти мен, Кызылга түр сургуулга чорааш көрдүм. Бедик сынның, калчанзымаар баштыг, думчуунуң адаан-

да салчыгаштыг, чуга ак арынныг, ак орус хөйлеңни калбак баг кур-биле куржанган эр-ле болду.

— Ады аан?

— Александр Пальмбах дээр чорду.

— Ол түр сургуулга хөй кижиг чордунар бе, кымнар өөрөңди?

— Бистиң черден Бак-Көк, Чыртак-оол, мен чордувус. Оон өске Тес чурттуг Дыңгыжаа, Билчээ, Шагдыржап, Оюн чурттуг Билчиир, Шагдыр-Сүрүн, орустаар Биче-оол...

— Канчалдың ынчаш, тыва бижикти өөренип алдың бе, моолдап бижириң анаа-ла болгай.

— Бакка-сокка өөрөңдим-не. Үжүглел-даа, чаа бижиктиң үжүктөрүн үндүргөн «Шын» дээр солун-даа эккелдим.

— Оо, кай ындыг ышкажыл?

— Шақ-ла ындыг — дигеш, Херел үжүглелин, солунун, саазын-карандажын көргүзүп эгелээн. Чыылган каш кижиг үглей-ле берген, баскылажыр чыгыгы, мурнун былаажып...

— Тываның бижиг ол-дур. Ам шак эрттирбейн өөренип кириптер-дир. Ча, кымнарыл? — диген.

— Мен, мен, мен.

Чыылганнар доозазы кым кижиг канчаандыр эптиг болдур, олурупкаш, угаан-сагыжын Херелче салган.

— Бир тээ ындыг болганда төгериктей олуруптунар. Мен көскү кылдыр өгнүң аразыңга туруп алгаш бижикти айтыр мен.

— Тываның чаа бижиг болган болза 29 үжүктен тургустунган. Хамыкты мурнай «а» дээр үжүк.

Хүлдеп каан деспиге барып чураш, «А», «а» — деп ыткыры-биле адаткаш, бижириң көргүстү. Кижиг бүрүзү кым каяа болдур, чамдызы саазыңга, чамдызы самбырага, бир чамдызы анаа-ла черге «а», «а» деп ыткыры-биле адааш, бижи-п-шээжилеп турупкан.

— Бүгү-ле үжүктөрүң бажы, эң мурнай бижири «а» ол-дур. Чижээ, авам дээн сөскө «а» кирер, ооң соонда «в» кирер, ооң соонда база-ла «а» болгаш «м» кирер. Ынчагаштың «авам» болур.

Актың Эзим-Адааның араттары хенертен тургустунган школага он хонукта өөрөңгеш, он башкы белеткээн, ону чүстү, чүзү муңну бижикке өөрөткен... Ол чылын бүгү Тыва бижик-биле хөмө алдыңган, карангы Тыва бижиктиг болган. Балбыр-оолдуң ада-ызыгуурунда «бижик» деп чүве дүжүңде безин чок турган болза, 1930 чылда Маңзырыкчы, Сергей суглар, чугааны бижик-биле кылыр аларганнар. Ол 1930 чылда бүгү Тывада чаа бижик шуут-ла сиңниккен. Хөй даргалар, чылгычылар, улуг-бичезиниң бодаан-на чүвези бижик. Бижиг-

вээн саазын, хадын карты, оргу элезин, адыштарнын ишти, чаа алгы тоннарның эдектери доозазы бижик...

Тываның чаа бижин чогааткаш, арат-массага нептереткен чорук культура революциязының кол өшкүлдүрү деп чүвени төөгү билир. Оон эгелээш солуннар тыва дылга үнүп эгелээн, өөредилге болгаш анаа-даа номнар парлаттынып, школалар ажыттынып, национал кадрлар белеткенип эгелээнин төөгү база-ла билир.

Маңзырыкчы дунмазы Сергейни Хөндене школазынга кирип каан. Мурнунда 1930 чылда уруглар школазы-биле кады Сергей 4 чыл өөрөнгөш, Кызыл-Мажалыктын школазынга барып өөренирин белеткенип турган.

— Бо кайыын келдин, оол?

— Актың Эзим-Адаандан келдивис, Балбыр-оолдун уруглары бис. Мээң адым Маңзырыкчы, моонуу Сергей.

— Ийн кижини чаңгыс угда киирер дээрге, оран-сава-даа чедишпес, сургуулдарнын саны-даа долган.

— Чок-чоок. Мен үдеп келдим, чогум өөренир кижини Сергей болдур эвеспе, башкы.

— Чаңгыс кижини болза аян бар оң. Ча, хүлээп алдым. Силер-даа чанывыдыңар, сен-даа соомдан басып олур — дигеш, Дары-Сүрүң мурнай басыпкан. Сергей баштай арай коргуксап, хамык-ла чүвени белиңнеп чораан. Бир-ле өрээлге кирип келгеш, маңаа хамык-ла хевин ужул, албан чериниң хевин кедер сен — дигеш, Дары-Сүрүң ыңай болган.

— Кедер хевин бо эвеспе. Агын эдинге, өскезин ооң кырында дээрге, арыг чаа хеп көргөш Сергей кедер дээш дап-ла берген.

— Чок-чоок. Мурнай чунар-бажыңнап алгаш, ооң соонда кедер сен.

— Бо эртен, акым-биле ийилээн Хемчикке чунуп алган бис, ол кандыг айлыг чунар-бажың боор?

— Хемчикке чүгле арын-холдарын чундун-на ыйнаан, маңаа үпчү бодунну чуур чунар-бажың деп чүве-дир — дээш, Дары-Сүрүң хүлүмзүрөп каан.

Сергей «чунар-бажың» деп чүвени чап-чаа-ла дыннаан болгаш шала коргуксап, ыядып-эвенип олурган. Дары-Сүрүң база-ла чанагаштанып алгаш, Сергейнин холундан четкеш:— Ча, барып чунаал—дигеш, дужунда хаалгаже углаан. Сергей кезек ынавайн тура, башкызының соондан басыпкан. Чүү-даа көзүлбес туман, изинге арын чарлыр чыгыы боорга, Сергей алгыра каапкан. Ол аразында башкызы тавакка изиг-соок сугну холааш, Сергейни сандайга олурткаш, бажын өттүргөш, саваңнап эгелээн. Саваңның ажыдарыңга, изинге шыда-вайн — ам болзун, ат болдум деп, Сергей кускуннап үнген.

Оозун-даа тоовайн, башкызы изиг суг-биле чуп бадыргаш, кадды сүргей тал шылбазы ышкаш чүве-биле аа дүрбээш ооң соонда база-ла чуп бадырган. Ча, ам-на караан ажыт, иетөрөөндөн бээр чыылган хириңни арыгладым — дигеш, катгырып каан. Сергейниң бирги болгаш хамыктың чугула кичээл-сургуулу чунар-бажың болган. Чунгаш, арыг хевин кеткеш, дедир үнүп олура бодаарга, Сергейниң мага-боду чиигей берген, карак-кулаа чыраан, черге дегбес чыгыы базып олурган.

Дары-Сүрүң башкы Сергейниң моон ыңайгы амыдыралын, удуур-чыдар черин, кичээлдээр, чемненир черлерин, кадды өөренир өөрү-биле таныштыргаш, ооң соонда амыраан...

Бирги кичээлге Сергей 1930 чылдың он айында келген. Он ажыг танывас оолдар, уруглар. Каш хонуктуң дургузунда бажын-даа көдүрбейн, чүнү-даа ыттавайн олуруп келген. Баштайгы каш хонукта чүвениң байдалын Сергей шак ынчаандыр эрттирип каап олурган. Кожалары холдарын көдүргүлээн, мен, мен дигилээн. Сергей ыт-дааш-даа чок олурган.

— Бо чаа келген оол, чоп ыт-дааш-даа чок сен? Каям, тура халы — деп, Дары-Сүрүң башкы чанынга баргаш чугаалаарга, Сергей тура халаан. Хамык сургуулдарнын карактары доозазы Сергейде.

— Адым Сергей, Ак чурттуг кижини мен. Хамаарышкан айтырыг келбес боорга чүү дээр боор, ынчангаш ыттавайн олурдум-на, башкы — деп кааш, Сергей адагаш ышкаш хевээр турган.

— Шын-дыр, Сергей, олуруп ал — дээрге, өрээлдин ишти ыржымнай-ла берген. Сергейге өөредилге, орус дыл, сан дээн ышкаш чүүлдер бергези кончуг шингээттинип турган. Школаның чурум-корумунга, башкыларга, кадды өөренип турган өөрүңге дораан-на өөрөнгөн, ол чокка хоржок апарган. Башкыларын, эрткен-дүшкен кижилерни көргөш, бөргүн ушта каап, — экии, башкы, экии ыңар — деп чоруур апарган. Чүве ыттавас, мага-боду ырбыгыр, кортуксумаар боорга, сургуулдар чаптаары кончуг. Парта артынга Билчирмаа биле кожа олурар боорга, өскелери адааргаар сагыштыг — ынакшылын Билчирмаа — дишкилээр, иштинде хорадаза-даа оозун дашкаар үндүрбейн, эдилеп чораан. «Кандыг айлыг, оолдарнын ол чүзү боор» — деп бодааш, Билчирмааже Сергей сагыжын салып эгелээн. Шыырак бедик сынның, дорт ак арынның, сыгырzymaар карактыг, эриннери бышкан честек-кат-ла, бажынын дүгүн чаа шагның аайы-биле төгериктей кыргып алган, Сергей бодап көөрге, оон артык чараш-даа, чүрээнге чоок-даа кижини көзүлбес болган. Кичээлге келири-даа, партаның артынга олурары-даа, бот-кичээлди кылырда-даа Сергей, Билчирмаа болчашкан, чугаалашкан ышкаш апар-

ган. Өөредилгени Билчирмаа илдж чокка шингээдип турган болгаш Сергейге немелде кичээл берип тургаш, өске өөрүнүн деннелинге удаваанда-ла чедирген. Кичээлдээрде, ойнаарда, төрөөн бойдус-биле таныжар үнүүшкүн кылырда Сергей, Билчирмаа кезээде кады деп чүвени бүгү школа билир болгаш, тоовас-даа, кочу-эрээге-даа көдүрбөстөөн. Олар бешти, алдыны, чедини доозуп турунда 1941 чыл эгелөөн.

— Чеди классты дооскаш кай баар сен, Сергей — деп, Билчирмаа бир-ле чапсарда айтырган.

— Моон-даа ыңай өөренир сагыштыг мен. Сести дооскаш көргөй аан.

— Ындыг болганда мен база-ла кайнаар-даа барбас, школамга өөренир мен.

— Ындыг-дыр, кады өөренили, ооң соонда чүвениң байдалы көстү бээр он, Билчирмаа — дигеш ам-на чүрөөнде бар сеткилин чугаалаар-чугаалавазын алаңзып турунда конга эдип эгелөөн.

— Соонда-соонда, Сергей, конга этти, кичээл эгези келди — дээш Сергейниң ооргазынче аа часкааш, Билчирмаа ыңай-ла болган.

«Ол-ла болгай, сеткилимни, ол дээш хып хайнып турар чүрөөмни билген-дир эвеспе. Ам-на диттип алгаш ынак чүрөөмни ажыдып көрейн, моон ыңай тывызыктап чораан херээ черле чок» деп бодааш Сергей классче базыпкан.

* * *

Даарта-сонгузуу хүн Сергей, Билчирмаа сөөлгү кичээлдерин дооскаш, «моон ыңай чүнү канчаар, өөренир дээрге каяа, кандыг черге, ажылдаар дээрге чогум каяа», аразында доннажып алган чугаазын канчаалдыр боттандыра деп чаагай бодалдыг, сөөлгү кичээлдерде олурганнар.

1941 чылдың алды айның 22 хүнү. Воскресенье—улу-г-хүн. Кичээл-даа чок. Хемчик кыдыынга балыктап чорааш, дүштеки чем дээш сургуулдар школазында чангылап келгеннер. Чем манагзып турунда туң эткен. Ремонт кылган хамык сургуулдар школазының улуг өрээлинде. Биче болганда Дары-Сүрүң баштаан башкылар кирип келгеш, залдың дөрүнде барганнар.

— Чаа, эштер, ыт-шимөөнни шеглээр-дир. Кыска хуралды эгелээр. Хүннүн айтырыының дугайында кожком даргазы эш Хос-Хаайга сөс бээр-дир — деп каггаш, Дары-Сүрүң олуруп алган. Индиржигеште арганзымаар, улуг думчуктуг эр кылаштап келгеш, боостаазын ажыда чөдүрген:

— Эштер, мээң дыңнадым шак-ла мындыг. Бөгүн фа-

шистиг Германия ажык дайын чарлавайн, оор-дээрбечи ёзу-биле социалистиг Ада-чурт — ССРЭ-же дайынныг хал-даан-дыр.

— Ат болган-дыр аа, ам канчаар ужурлуг чүве боор?— дээн диңмиттиг ыттар залды долдурган.

— Канчаар боор, чыда өлүр чылан эвес. Совет чазак, Коммунистиг нам дайзынга өлүмнүг харыны бээри-биле бүгү хемчегни ап эгелээн.

— Ол кандыг хемчеглер боор?

— Хамык-ла ажылды фронтуга, фашизмни чылча шава-рынга чагырткан.

— Оон ыңай, оон ыңай?

— Москва, Ленинград ышкаш хоорайларда хамык-ла боо тудуп шыдаарлар ополчен шеринде кирип алган, Кызыл Шеригниң кол күжү-биле каттышкаш дайзынның кол күжүн чылча шаап эгелээн.

— Ат болган, оон-оон?

— Кызыл хоорайда Улустун онгу Улуг хуралы чыылгаш, Совет Эвилелиниң фашистиг Германияга удур Ада-чурттуң Улуг дайынын бистиг Тываның дайыны деп Чарлык үндүргөн болгаш бар-ла бүгү күш-биле фронтуга дузалаарыче бүгү чонну кыйгырган.

— Мал берзе, чылыг хеп-сын чорутса дуза болур бе?

— Мал-даа, чылыг хеп-сын-даа, аыш-чем-даа чорутса кы-зыл шериглер алып, ол болган болза фашизмни сөгарынга немере докпак.

— Ийет-ийет, мал-маган-даа, аыш-чем, чылыг хеп-даа ын-дыг-ла-дыр, бир эвес кижиге боду туралыг Кызыл Шери-ниң хүрээленинге баар дизе хүлээп алып ирги бе?

— Мен бодаарымга алгы дег, ындыг болза-даа ылаптай албазым чүве-дир, ону Төп хораа-биле сүмележир апаар.

— Өске кожуннарның чону мону дыңнааш чүү деп турар ирги, дарга?

— Улустун Улуг хуралынын чарлыын онза-ла чүүлзүнүп, Кызыл Шеригге баары-биле дыка хөй муң кижилер ат бижээн болгаш малының хөй кезинин фронтуга, Кызыл Шеригге бээр болгулаан.

— Кымнарыл, аттары?

— Доозазын эвес-даа болза адап болур-ла мен. Ийи-Тал-дын Хойтпак-оол, Кудажы, 60 харлыг Иргек, Хөндергейниң Хүлер-Боо, Сүт-Хөлдүң Ыңаажык, Мөңгүн-Тайганың Саны-Шири болгаш оон-даа өске.

Хенертен тывылган митинг хурал хагдынарының мурнун-да — ССРЭ-ниң талазында бис, оон Маадырлыг Кызыл Ше-ринге бүгү-ле дузаны дайзынны бүрүн чылча шапкыже ду-

залаар, херектиг апарза боттарывыс Кызыл Шеригниң хүрээлеңинге баргаш, фашизмни чылча шавышкаш, ам амыраар бис — дээн уткалыг доктаал хүлээп алган. Топтап көөрге, демин чаа-ла өөрүшкүлүг, каткы-иткилик хуралче кел чытканнар, ам тараар, тарапас, ыт-даажы-даа сураг, арын-шырайларын кадыдыпкан, бистиң херээвис шынныг, дайзын чуура шаптырар — дээн ышкаш тарагылап турганнар...

Сергей биле Билчирмаа ийи хуралдан кады үнгөш кожа базыпкан, кезек када ыт-дааш-даа чок.

— Ат болган-дыр аа, канчаар кончуг чүве боор? — деп, Билчирмаа ыржымны үрээн.

— Чүү дээр ону, сагыжымга орта-ла чүве кирбейн-дир.

— Ам канчаар бис?

— Улам эки өөренир. Бо дыштанылгада фронтуга бердинген малдар чыгыр, ажаажып кадарар деп бодай-дыр мен. Сен кадайлар аразынга барып Кызыл Шеригге чоннуң чыгган белектерин эмгелээр, чылыг хеп-сын даарашкай-ла сен.

— Шында-ла. Шыдаар кижилер хөрөңги-хокшул, мал-маган, белек-селек-биле, оон кедерезе боттары Кызыл Шеригге баргаш, ол фашизмни чылча шапсын.

— Кызыл-Мажалыктың кадайлары дүүнден эгелээш ындамында чыылган, алгы-бышкак ууштаан, чүн ээрген, хол-хавы, хөрөктээш тоннар даарааш машинага чүдүрүп турар, кайгап чораан кижилер мен. Фронтуга дузалааны ол ышкакжыл?

— Тываның кайы-даа кожуун, сумузу, күр-ажыл-агыый, МЧАЭ-зи дооза ындыг. Фронтуга—Кызыл Шеригге дузаламчы дээш улуг бичези дивейн турупкан.

— Ремонтувус ам чүү боор. Кедерезе он-на хонгаш доостур ыйнаан, оон соонда канчаар сен, Сергей?

— Аянын көргөй аан. Бир эвес чөпшээрээр чүве болза фронтуга эки турачы кылдыр чорударын эвилел кожкомундан дилээр мен.

— Сен фронт чоруй баарыңга, канчаар кижилер боор мен? Баар болза кады, барбас болза база-ла кады — дигеш, Билчирмаа бүлденейнип келген карааның чажын чоткан.

— Ындыг болза кады-кады, кайнаар-даа болза чаңгыс аай болуул — дигеш, Сергей уругну бир-ле дугаар кужактап, изиг ынакшылын бар шаа-биле көргүскен. Билчирмаа база-ла уткуштур бодунуң ынакшылын изни-биле көргүскен, ийи аныяктарның байдалы улам-на билдинген, бодалы-даа, сеткили-даа чаңгыс аай апарган...

* * *

Иемдик, ийи өрээлдиг, сери-дээвири-даа чок, теректен кертээн бажын. Барыын кожууннуң чагыргазы, ТАРН-ның кож-

кому. Сергей биле Билчирмаа өске чүс-чүс кижилер-биле ол албан черинче углаан. Таварышкан эш-өөрү — бо ийи-даа билдингир, сорулдаалажыр дээн болгай аан, оон башка албан черинге, бо хире дүшкүүрлүг өйде чоп кожаланчып алгаш базар чүвейик — дишкилээр апарганнар. Бнакшылынга, соогунга олар боттары-даа өөрени берген, кезээ-шагдагы чүве ышкаш шуудунга кирипкеннер.

Кожкомга холдарын туттунгаш, мурнун былаажып киргеннер. Бичежек өрээл дөрүндө, кырында орбак саазын чаткан стол артында шала эргилей берген чартык шериг гимнастерканы баг-биле куржай шаапкан, арганзымаар, селбегер баштыг эр олурган. Кожком секретары Коңзаң-Хаай деп чүвени Сергей танып каан.

Иелээн деңге киргеш, хары угда — экии, дарга — деп мендилээннер.

— Экии-экии, дунмалар. Че, кайнаар эдержип коштунчупкан чоруп тур силер?

Чүүден эгелээрин дидинмейн — сен-сен — дишкилеп, бот-бодун мурнунче чыгаан турганнар.

— Чүнү сымыражып тур силер, шымдайн чугааланар, чайым чок кижин мен — дигеш, секретарь таакпылай берген.

— М-мындыг херектиг келдивис, дарга — дигеш, Сергей дидими сүргей даргаже чоокшулап келген.

— Каям, чүңерил ол?

— Бо шагда Советтиң нам-чазаа, арат чоннары фашизм-биле тулчуп турар-дыр. Бистиң чонувус, нам-чазаавыс бар-ла күжү-биле дузалап, мал-маган, белек-селек чорудун турар-дыр. Билчирмаа-биле бис ийиниң бериптер аъдывыс-даа чок, хеп-сынывыс-даа кайда боор — дээш алаңзып турунда:

— Саналың чүл ынчаш? — дигеш ийилдирзин кайгап каан.

— Бистерни Кызыл Шеригниң хүрээлецинге эки туралыг баарывысты чөпшээреп көрүңер — дээрге, Билчирмаа — ийет-ийет, дарга, келгенивис ужуру ол — деп ушкажып каан.

— Фронтуга эки туралыг баары-биле билдиришишкин бижээннер эндерилген. Арат чоннарның ол күзелин намның Төп хораазынга дыңнаткан бис. Мананар дээн чүве.

— Кайы хире манаар чүве ирги, ат-ла чүве-дир аа, дарга — деп, Билчирмаа ыглаар чыгы.

— Мындыг изиг-түлүк үезинде шак-даа, минут-даа онза үнелиг-ле болгай, чеже манаар чүве ирги, дарга? — деп, Сергей сыындырып-ла келген.

— Манаар-манаар апаар. Бистиң намның Төп хораазы сонгаартан чөпшээзел база-ла айтырар болгай. Оон Коңзаң-

Хаай кезек хүлүмзүрөп олура — харыы келгиже өзе бээр боор силер — деп каан.

— Өскөш чоор бис, чүнү-даа кылып шыдаар, боо-монгу-даа билир, аът-ынаа-даа мунуп шыдаар апарган улус-тур бис.

— Мен ам он алды аштым, оон ыңай кайнаар үлгадаыр боор — дигеш, Билчирмаа ыглаар чыгыы хөлүйүп туруп берген.

— Мен дээрге он сес чыгадым, ам оон ыңай кайнаар өзер боор — дигеш, Сергей билдириишкинин даргаже сунган.

— Ээ, кандыг-ла болду, билдириишкиниңерни дөмей алыр-ла-дыр ийен, мындыг чаш чүвөлөрни канчап чорудар боор — дигеш:— Сээни кайыл?— деп, Билчирмааже мындыг.

— Мээни болган болза бо-ла — дигеш сунупкан.

— Ындыг-дыр, дуңмаларым, билдириишкиниңер алдым. Утказын чогуур черге дыннадыр мен, тодаргай харызын ийи хонгаш кээп дыңнаар силер.

— Түңнели кандыг болур ирги? Бистиң байдалывысты мага-бодувусту, тура-соруувусту төп черниң даргаларыңга чугаалап көөр силер, дилээревис кончуг — дээш үне базып-каннар.

Ийи хонганда билиривистер кожкомнуң даргазының кабинелинде олурган.

— Кайнаар улуг силер, дуңмалар?

— Фронтуже эки туралыг баарын чөпшээрел айтырып билдириишкиннээн улус болгай бис. Оовустун түңнелин дыңнаары-биле келдивис.

— Ийет-ийет. Ол тура-сорууңарны ТАРН-ның Төп хораазыңга дыңнаткан мен. Өөрүшкүлүү-биле хүлээп алган.

— Кай, бисти Кызыл Шеригже баарын бе?— дигеш, Билчирмаа ыткыры-биле каттырып үнген.

— Чугаамны соора билген-дир силер. Фронтуга, Кызыл Шеригге баар дээн күзелиңерни байырлап хүлээп алган. Чо-гум силерни ынаар баарын чөпшээрээр, чөпшээревес дугайында мындыг тайылбыр бар.

— Ол кандыг аайлыг тайылбыр боор, дарга?

— Ам дээрде фронтуже эки туралыг баары-биле каш-ла кижиге чөпшээрээн. Олар ам белеткенип-дадыгып турар. Колдуунда-ла мурнунда шеригге чораан, назы-хары чедишкен каш-ла кижиге чөпшээрээн чүве-дир.

— Ат чүве-дир аа, бистер ам Кызыл Шеригге кандыг арга-биле дузалаар улус боор бис?— дигеш, Билчирмаа ыглап дадырыпкан.

— Ыяавыла фронтуга баргаш, Кызыл Шеригниң хүрээ-ленинге киргеш боо-чөпсөк-биле совет чонунга дузалаар арга чингине ол эвес-ле болгай.

— Оон өске канчаандыр дузалаар боор ынчаш, дарга?
— Бо шагда фронту-даа, бистер ыраккы тыыл-даа тии-
лелгени деңге дарганнап турар бис.

— Канчаандыр?

— Малдыг кижилер, тараа-быдаалыглар, чылыг хеп-сын
белеткеп билирлер ол-ла чүвезин фронтуге чорудуп тургаш,
Кызыл Шеригни чемгерип, хепкерип, чепсеглеп тургаш тии-
лелгени дарганнап турары ол эвес чүве бе?

— Ам канчаар улус боор бис?

— Ол дугайында мээң сүмем алыксаар болзунарза шак-
ла мындыг: фронтуга бээри-биле бистин кожууннун херээ-
женнери хөректээш тоннар, хол-хаптары, өске-даа чүүлдөр
белеткээри-биле бөлгүм тургускан. Билчирмаа аңаа-даа бол-
за кирип алгаш ажилдаарга фронтуга дузалааны ол эвес
чүве бе.

— Мен канчанымза эки ирги?

— Кызылдан даргалар келгилээн, алдын бүдүрүлгезинге
ажылчыннар чыып чоруур. Ынаар баргаштын фронтуга ду-
залап болур-ла болгай.

«Билчирмааны канчаар, ол алдын уургайлары кайнаар
бир ырак черде чүве дээни кай»— деп бодааш, Сергей муң-
гарай берген.

— Ол алдын тывыжы кайда чүве ирги, моон кайы хире
ырак дээрим ол-дур ийин.

— Ырагы-даа, чоогу-даа бар. Чинге-Каът алдын уургайы
Шуйда, Эми алдын уургайы Тере-Хөлде. Ооң кайызынга-даа
ажылчыннар чыып чоруур улус болбадыва.

— Боданып көрээл, дораан-на харызын бээр бис —
дишкеш үнгүлей бергеннер.

Болчашкан чери Кызыл-Мажалыктын кыры, калбак даш
баары. Дал дүш. Аязынга карак чылчырыктап турар. Чүгле
Хөнделек бажында, ак-кара булуттар бакылаан. Сергей мур-
най келген болгаш дескиндир көрдүнүп олурган. Бай-Тайга,
Барлык-Бажы ол ынчаар ак мөгеннер чиргилчиннеп турар.
Аянгатылар, Шыраа-Булактар, ооң бетинде Барлык ховузу,
эгээртинмес энчек ышкаш чыткылаан. Шөлдээ-Мажалык,
Адыр-Мажалык адышта ышкаш кылдыр көзүлген. Сергейнин
олурган тейиниң баарында чашкан тараа ышкаш каш ба-
жыннар. Улуг дээни-ле Кызыл-Мажалык баарында бүдүн
чартык каът эмнелге. «Ам чүү боор, эмнелгелиг, сонгаартан
келгилээн болбаазын эмчилиг, хам-ламаларны узуткап
каан»— деп, Сергей сагыжын кыстырып олурунда эжи ча-
нында турган, чаа шагның чурумуну-биле холдарын сунуп мен-
дилешкеннер. Сергейнин эresi кирген чүве ышкаш Билчир-
мааны кускаптап бадырган.

— Адыр-адыр, Сергей. Улус көрүп каавытса канчаар бис, манаа келген сорулгавыс база-ла ындыг эвес-ле болгай — дигеш, уруг уштуна халаан.

— Ажырбас-ажырбас, мындыг ырак, ажит черге кым көөрүл аан — дигеш, уругнуц соондан сегирип алгаш мажый-ла берген. Билчирмаа шала хорадаксай берген, ужу-бажын этпишаан.

— Ындыг тенек боорга кайыын боор, херек ужурунда келгеш. Сээң ындыцны билген болзумза келбес ийик мен. Чүнү-даа барымдаалавайн, харбанып-халбактанырга канчап тааржыр чүвөл?

— Буруулуг болдум, моон сонгаар ындыг аажы үндүрбес мен. Чүрээм хөөрээш ынчап баардым, харалаан чүве боор.

— Ча, ол-даа ындыг-ла-дыр, моон сонгааргы салым-чаяанывысты канчаар бис, ону чугаалажыыл — дээрге, Сергей анаа-ла чымчайып баткан.

— Мен-даа алдынчылаар дей бердим. Эш-өөрүм-биле сүмелештим, — деп каарга уруг-даа мунгарап баткан.

— Үр боор чүве бе? — деп ыгланнаан үн-биле айтыргаш, бажын халайтыр бадырыпкан.

— Улуг-ла дизе үш чыл болур ыйнаан. Шак ол ынчаарда фашизм сөнөттинер, тайбың байдал чедип келир ыйнаан. Мени манаар сен бе? Ындыг-мындыг чүве болбаза чүнү-даа мурнай сеңээ чеде хонуп келирим кара албан.

— Менде чүү боор, ыңай-бээр баар эвес, манаа нам даргазының чагыы ёзугаар моон кайнаар-даа барбас мен — дигеш, Сергейниц уунче чылыы сүргей көрген.

— Ындыг-дыр, дугуржулгавыс ыяк болду, ажылывыс-даа, моон ыңайгы салым-чаяанывыс-даа билдинди — дигеш, Сергей уругну кужактап бадырган, оозу-даа чаажы сүргей болган.

* * *

Бүдүн чартык тонна чүктээр аар-караның кырында он шаа оолдар. Кызыл-Мажалык доозун артында чыдып калган. «Ийме деп чер та кайда, аңаа кажан чедер, чуртумга кажан келир, Билчирмаа кандыг ирги?» — деп боданмышаан, Сергей машина хөрээнде чайгадып олурган. Машина кезек маңнап чоруй, тура дүшкеш, чаңгыс черде хирилеп туруп берген. Каш чидиг сөстөрни салып үндүргеш, чолаачы машина хөрээнден үне халааш, халак-халак — деп карганган.

— Көп-Кежиг ындыг-ла болгай, чиндирээш орук машинаныс сора берген, а халак, а халак.

— Ам канчаар бис, хүн база-ла чавызаан. Чоокта аалдар база-ла кайда боор.

— Дооза дүжүнер, моторун хириледийн, силерлер чангыс уг-биле идинер.

Сергей кымны-даа мурнай дүже халаан. Өскелери соондан база-ла бурт-ла кылган. Мотор-даа хөдөлгөн, олурукчулар иткеш турупканнар.

— Ча, ча — деп кускуннавышаан, машинаны соондан иткеш турупкан. Кижилерниң, машинаның күжүнге шыдашпайн, Көп-Кежиг ызырныкчыларны салыпкан. Кургаг черге үнө халааш, аштанып-шеверленип эгелээн. Сергейнин чүгле карактары кылаңнаар, куруг боду малгаш. Өөрү шоодуп эгелээн. Дугуй алдындан чаштаан малгаш ышкажыл оонар деп, шала улгадыксай берген оол хораан турган.

— Мени машина идишпээн деп шыдавас силер, ооң дигер херечизи ол-дур — дээш, Сергей шеверленип турган.

— Ол-даа шын. Мегелеп, хей-ле курайлап турганнар арыг-шевер, Сергейнин-даа шын-дыр, оолдар!— деп, бир эр түннөп каарга, чөңгөөлээшкин ында-ла чыдып калган. Машина малгаштан үнгеш, ыңай-ла болган. Эрткен-дүшкөннөр — малгашка дыка-ла кадалган-дыр аа — дишкилеп, эр-тип турганнар... «Ам-даа чүү боор, малгаш-шалбаадан адырлып алдывыс, Кызылга чедир каргыраалап чорааш четпес чүвө бе»— деп бодааш, Сергей олудун ээлеп алган. Биче-Тейни эрткеш, Чер-Чарыктың кыды-биле машина хириледип олурунда, бир-ле чүвө чык-дарс кылган соонда машина бакка аткан аң ышкаш, аскаңнап баткан. Чолаачы база-ла үнө халаан. Олурукчулар чангыс уг-биле — чүл, чүү болду?— деп кускуннаан.

— А халак, а халак, дугуйлар-дугуйлар — дигеш, херексел аадаңында барган. Дүмбей караңгы, карак дешки дег. Дээр куруг-ла сылдыс. От салгаш, ооң чыры-биле чаматтыннып, үрдүрүп тура хонганнар. Чер чырып келирге, бичи кум кыла тыртып алгаш, ыңай-ла болганнар. Чыргакы, Шеми ол ынчаандыр хөккүледип-хаккыладып чоруй, чамдык чиндинээшке даш уруп, хараган каап тургаш, бир черге шарылар-биле төрепчилеп тургаш, балгаш-шапгараазындан адырлып алгаш, ат-сураглыг Чадаанада чоокшулап келгеннер. Кызыл-Мажалык ышкаш он шаа бажыңнар, ооң аразында чиндигир малгаштар, кара хараганнар, терезиннерден өске чүү-даа чок. Ийи хонуктуң дургузунда илгип келгеш, беш хире черге малгашка кадалып, он ажыг удаа дугуй чайгап, орук аайы-биле одагланып чорааш, кызыл-мажалыкчылар ТАР-ның найысылалында чедип келген.

Ийи өрээлдиг бичежек ыяш бажыңчыгаш. Үстүндө тоожуп келгенивистер калбаа-биле киргеннер. Стол артында бедик сынныг, борбак ак арынныг эр олурган. Сергей суглар кирип келирге, кабинет ээзи тура халааш, кижн бүрүзүнге холун сунган.

— Сергей.

— Демир-Хүүрек.

Он шаа аттар үнгүлээн.

— Онза-ла хөй ажылчын хереглек турар чер Эми алдын уургайы. Доозаңарны ынаар бижидим-не.

— Ажырбас, кайнаар-даа болза баар мен. Хамык ужур баргаштын чүнү кылыр ирги, боданып көөрүмге, билир чүвем ховар-ла кижн-дир мен — деп, Сергей мурнай чугааланып үнгөн.

— Ажырбас-ажырбас, оол. Аңаа чеде бээринге, амыдырал аай-бажын тып бээр оң — деп, шала бедик үн-биле кабинет ээзи чугаалап үнгөн.

— Қажан ынаар аъттаныр чүвөл, дарга?

— Аъттар-даа белен, даартадан ыңайлап болбас, хаптар. Орукка хереглээр аъш-чем, ижик-дөжек ышкаш чүвелерни бөгүн-не ап алыр силер. Қыры-биле көөрүмге, доозаңар тааржыр-дыр силер — дигеш кижн бүрүзүнүн эктинден туткаш силгигилеп көргүлээн.

Шынзылганы алгаш Сергей номчуп бадырбышаан, чаңгыс өрээл, калбак ыяштардан бүткен оруннарлыг бажыңче базыпкан.

«Бо шынзылганы көргүзер Сергей болган болза Эми алдын уургайынын ажылчыны шынныг. ТАР-ның Даг үлетпүрүнүн даргазы Намай» деп бижээнин номчаан.

«Ам чүү боор, ажылчын болдум, найысылалды көөр» деп бодааш, Сергей таварышкан уунче базыпкан. Доозазы ыяш, чашкан тараа ышкаш, хараган-терезиннер-биле холушкан бажыңнарлыг, орук-кудумчузу-даа билдинмес суур болган. Улуг-ла дээни-ле бүдүн чартык каът бажыңнар. Оларның аразы ээремчигей дузаа ышкаш удазын шөйгөн адагаштар, чамдызының баштарында чумурга ышкаш борбак туннар. «Хей-от деп чүве бар дээн, ол боор ийин оң» — деп, Сергей бодап каан. «Қызыл найысылал болза-даа, бистин Қызыл-Мажалыктан шоолуг-ла дээредевес ышкаш чүл» — деп бодавышаан, Улуг-Хемнің кыдыыңга келген. Хем кидин-не дажаан, кыры артында кырлаң, көвүк, шагжагар дазылдар, дыттар Сергейнің баары-биле караңнап-ла тургулаан. Ак-көк дээринң кыдыында кожагар даглар караңгы куу көстүр болза, ийи хем шаар Тожунун чеди сүүрүнүн баштары ак-мөңгүн хевээр. «Қүштү аар, маадырны аар, бо хире чаагай

хемниң кыдыынгa чон байывайн канчаар»— деп бодааш, Сергей ындазында хей-аът кирип, Эмиге баргаш, Улуг-Хем ышкаш ажылдаар дээн сорукутуг бaзып олурган.

Кызылдан аъттангаш Эмиге чедир беш хонуп, он-он хем-нер таварып, Каа-Хемни ийи удаа кешкенин маңаа тоожу-вайн шуудунга кириптээли.

* * *

— Мээн адым Демир-оол, боларныы Иван. Қымнар силер бээр дыннанар, оолдар!

— Сергей — дээш шынзылгазын сунган. Өскелери база-ла ындыг болган.

— Турар черинер, чемненир столоваяңар, билип алдыңар бе, оолдар?

— Қым чүнү кылып билирил, оолдар?

Бызаңчы, дарган, аптара-хааржак чазакчызы болгулаан...

— Мен-не тодаргай кылып билир чүвем чок кижи эвес мен бе — дигеш, Сергей иштинде чуртун, Билчирмаазын бодааш, чаныксай берген.

— Ажырбас-ажырбас, мунгагдаар чылдагаан-даа чок, чай-даа чок. Сени ам дээрeде аар-саарладып каар бис.

— Ол кандыг аайлыг «аар-саар» боор, шыдаар кижи боор мен бе, кайы хире нарын чүве ирги?

— Ында кижи коргар чүү боор. Бар дээрге баар, кел дээрге келир чүве-ле болгай.

Турар черинге Сергей шоодай хер-херексел эккелген. Ам оозун ылгап олурган. Брезент хөрөктээш болгаш чүвүр, шыкка тоовас сапык, хол-хавы, кускун-хаай, демир-хүүрек, чырыткы лампочка... «Қылган ажылым чок, алган үвүм — херекселим баш ашкан»— деп бодавышаан, аайланып олурган.

Ийи-бир хонганының соонда айыткан шагында Сергей конторага кылаштап келген.

— Сергей, сен ам ийи хонукта дыштанып алдың. Ажылдаар өй келген эвес чүве бе?

— Харын ажылдаар дээш келген-не болгай мен. Чүнү кылын, чүүден эгелээн?

— Балды-хирээ-биле ажылдап чораан сен бе?

— Балды-биле одаар ыяш белеткеп, хирээ-биле чудук доорап чораан-на мен.

— Ол-ла болгай. Оттулар ыяш белеткээр сен, эжин Чавырык.

— Ыяш доораар дээш келген эвес, ат-ла чүве-дир аа, алдын казар деп чүзү ийик, оозу кайда чоор?

— Алдын тывыжын чедииникиниг боттандырар, фронту-

га, Кызыл Шеригге шынарлыг дузаны көргүзөр деп бодаар чүве болза, кандыг-даа ажылды, каяа-даа, чүнү-даа кылып тургаш, боттандырып болур. Бяш белеткээр черге кезек ажылдай каавыт, ооң соонда көргей-ле бис.

Сергей өске өөрү-биле үш айның дургузунда тудуг ыяжы, оттулар токпак белеткелинге ажылдааш, кадыг ажылдын шуудунга кире берген. Эртенгиниң 8 шакта ажылдай бээри, ооң бетинде тура халааш чунуп дөгертинери, столоваядан шай-суксун иже тыртып алыры Сергейге чайлап болбас хүн бүрүнүң амыдыралы апарган. Чүгле ында-кайда Кызыл-Мажалыкты, Билчирмааны сагыжында коптаргаш, уургайның чурумун сагыжындан ыраткан янзылыг боор. Үш айның дургузунда бүдүрүлгениң бүгү-ле амыдыралын Сергей шингээдип алган, мөге-шыырак-даа, угаан-медерелдиг-даа апарган, бүдүрүлгеге чурумнуг ажылдаарга, бодунга-даа, күрүнеге-даа дузалыг деп чүвени Сергей ыяавыла билген. Эртенниң-не ажыл планының хуралы, ажылчын, албан-хаакчыларның ниити хуралы, нам үүрүнүң ажык хуралы, кежээки техникалыг болгаш политикчээлдер, ол-ла бүдүрүлгениң ниити байдалы Сергейниң амыдыралы апарган.

Сергей алыс боду аныяк, Эми алдын бүдүрүлгезинге кээре-де-ле аревэчи боорга, аныяктар уштакчы-баштакчызы кылып алган. Мурнай «Дагжы» дээр хана солуннуң редакторунга ажылчыннарның ниити хуралындан соңгаан. Хана солунну үндүрөрдөн туржук Сергей аал-чуртунче чагаа безин биживээн, почта-харылзаа деп чүвени чүгле Эмиге көргөн болгаш баш муңгаш олурган. Айтырар, сүмележир деп бодааш конторага барган.

Уургай даргазынга ынчаарда Демир-Очур, нам үүрүнге Намай ажылдап турган. Қайызынга баарын, Сергей алаңзып турган.

— Хана солун дээрге политиктиг ажыл-ла болгай. Мен дээрге бүдүрүлгениң даргазы, ажыл-агыйжы кижиге болгай мен. Соора келген-дир сен, эжиким — дигеш, Демир-оол ша-ла каттыра кааптарга, алдын диге чайынналып, кылаш кынган.

— Ам канчаар чоор, даргам?— дигеш, Сергей даргазын шинчилеп олурупкан. Кара арынын, тоорук ышкаш, мөң думчуктуг, мага-боду көдүрер-даштың ээзи-ле, сөглээн сөс санында-ла ийинче сыкырып олуар дарга болган.

— Канчаар-чоор деп муңгагдап олургаш канчаар ону, оол. Нам даргазынга бар, ол дээрге ооң хлеви-ле болгай — дигеш база-ла кыдыынче сыкырып кааш, каткы-итки-биле холуштур — бүдүрүлгеге хуралы, шүгүмчүлөл, хана солуну суг-суг деп чүве нам үүрүнүң ажылы-ла болгай — деп кы-

жырымзап түннөп кааш, Демир-Очур,— Намайга бар — деп кааш, база-ла сыкырып каан.

— Шүгүмчүлөл, хана солунунуң дугайында дарганың чу-гаазының аяны шала-ла хоомайзымаар болганда, мени чоп ынаар чыгап турар чүве боор?

— Өршээ-дадайым, соора билген-дир сен, Сергей. Хана солунну, шүгүмчүлөлди хоомайзынарга кайын боор. Эш Намайга ынчаандыр билдине берзе ат болур. Шүгүмчүлөлге, хана солунунга удурланып эвес, харын ону өөскүдүп-сайзы-радырынга туралыг кижиге болгай мен. Чогум ону канчаан-дыр чорударын нам билир чүве болгай, көрөм, эжиким — дигеш, Демир-Очур аа-ла каттырып каан.

«Мооң тайылбырын ыт-даа чивес, кижиге-даа албас-тыр» деп бодааш намның үүр даргазынга барган. Ол-ла конто-раның бир өрээлинин аксында «Нам үүрүнүң даргазы М. Намай» деп каан. Кире халаан. Стол артында ак арын-ныг, бедик сынныг, дорт думчуктуг, хып дээн чалыы эр олур-ган. Чаа чурум-биле мендилежип, сунган холун ийи холдары-биле сегирип алган.

— Экии, Сергей. Чаа, канчап мынчап азып чор сен, хе-рээң чүл, дыңнап олур мен — деп бедии сүргей, хоолама ыт-биле айтырган.

— Силерге келдим. Хана солун деп чүвениң даргазынга сонгуп каан. Чүүден эгелээр, кандыг янзылыг чүве боор? Ыяш белеткээринге, өске кандыг-даа ажыл кылырынга да-дыга бердим, хана солун деп чүвениң аайын тып чадап кагдым. Эш Демир-Очурга база чордум. Силерже чорутту.

— Ындыг-ындыг. Маана нам үүрүңге сүмележип көргөш «Дагжы» деп аттыг хана солунну үндүрер дишкен бис. Шын-да-ла сени ооң эргелекчизинге сонгаан чүве болгай.

— Хана солун деп чүвени Кызыл-Мажалык школазынга көргөн-не мен, шак-ла ындыг чүве болганыгай.

— Ол-ла болгай, хана солуну деп чүвениң кол утказын билир ышкажың чүл. Ындыг болганда ажылдап киривит. Шынын сөглээрге, хана солун болган болза бүдүрүлгевис-тиң көрүнчүү, чедиинкиннерни, четпестерни херелдендирип көргүзериниң онзагай чепсээ — дигеш, Намай хажыызында демир хааржакче сыкырып каан.

— Билдине берди, эжим секретарь. Шыырак-ла ажылга сонгаан-дыр силер, шырбаяр-ла болган-дыр мен ийин — ди-геш, Сергей нам үүрүнүң даргазының кабинетинден үнө ба-зыпкан.

Нам үүрүнүң даргазы Намайның хей-аът кирип каанын-га даянгаш, Сергей хана солун үндүрер ажылче бүгү сагы-жын салган.

Кызыл Шеригге, фашизмни чылча шавары-биле фронтуга Эми алдын уургайжылары он беш муң акша, чээрби муң облигация, муң ажыг чылыг уктар, хол-хаптар, хой кежи хөрөктээш болгаш аскыр негейлер, чүс-чүс чагаа бижиктер чоруткан деп белек комиссиязының даргазы Демир-Хүүрек бижээн. Бо чүүлдү солуннуң эң мурнунга «Фронтуга дузаламчы улам күштелип тур» дээн ат-биле үндүрер деп Сергей шиитпирлеп алган.

«Совет улустуң маадырлыг Ада-чурту дайынныг чылда эмижилер карак кызыл ажылдааш, 1941 чылдын алдын тывыжының планнарын ажыр күүсеткен. Салбырлар аразында шилчиир кызыл тукту болгаш шаңнал акшаны Демир-Хүүректің дагжыларынга тывыскан. Күш-ажылының соцчарыжын улам-на бедидээли, фронтуга, Кызыл Шеригге дузаламчыны улам калбартыыл» дээн чүүлдү уургай даргазы Демир-Очур бижээн. Бо-даа шымбай-ла чүүл-дүр, ону солуннуң ийиги чүүлүнге үндүрер деп Сергей шиитпирлээн.

Эми — Тываның төвү Кызыл хоорайдан 350 км чытса-даа, суур болган. 1934 чылда маңаа келиримге, чүгле ында-кайда оймактарлыг, аяңнарлыг дүмбей арга-арыглыг чер-ле болгай, ам-даа оозу хевээр. Ам чүс ажыг чуртталга бажыңнар, клуб, кызыл-булуннар, столовая, чунар-бажың, чазаныр болгаш дарганнаар цехтер, садыг-магазин... База-ла багай эвес чурумал. «Үндүрер-үндүрер» деп бодааш, Сергей дараазында барган.

Пөш чыдының айыссын, үнүжүнүң кезээде ногаан чаагайын. Күзүн сес-тос айларда тоорук быжыксап, кара-сайланып бар чыдырында, кээрген, динч тоорукту казый бергенде анаа-ла дазылаар чүве болган. Динч, хөөрүк, кээргенер пөш дүжүттүг күзүн хей-аъды дам-на баар. Оон ашкаш «Ирейлер», ындазында-ла кажар болгаш, пөштүң бажынче үнгөш силгип бадырарга, чиңгис кыры, кидис кырынче даш октаан ышкаш, чүгле педилээр чүве болгай. Чараш-даа, ажыктыг-даа, ыяжы-даа шымбай — пөштү камгалаал — дээн чүүл база-ла хана солунда кирген. Сергей ону онза чугула кылдыр көргөш, чырыдып үндүрер болган.

«Бистиң звено даргавыс Чавырык чүве-ле болза мактамыр, «мен-мен» дээр, ажылчын хуралыңга келбес, бот-кичээлге барбас, хостуг шагын арага-хымыска алзыр, мындыг кижини канчаар чүвөл» дээн чүүл келген. Сергей ону база-ла үндүрер кылдыр шиитпирлээн. Час ойда чыдып алган, шилдиг чыдар, узун думчуктуг эр чураан чүүл-биле үдээр болган.

Материалдар баш ашкан. Чаа ат-биле чугаалаарга, хана солуннуң редколлегиязын ажыл шагының соонда чыггаш,

Сергей кирген чүүлдерни таныштырган. Үндүрер солунну үлешкилээн, бажын чурууру, чүүлдерни эдип таарыштырары, чараштыр бижири... Кажан үндүрерин доктаадып, үлежип алганнар.

Бир-ле воскресенье хүннүн даартазында, ажыл шагынын мурнунда контора даштында кижичи кара шаар-ла. Сергей чоокшулап келгеш дыннаарга, «Дагжы», «чалгаапай Чавырык» дишкелээш, чирт кылдыр каттыржыр-даа, күжүр Демир-Хүүректи аар — деп мактаар-даа болган. «Дагжынын» бирги салдары ол-ла болгай, эмижилерни хайындырып үндүрген-дир эвеспе оң» деп бодавышаан, Сергей ажылынче базыпкан.

Дээрниц аязы аай-даа чок. Хүн-Көрбестин кырын кызыл хүн шагда-ла чылгапкан. Бысканнап чаапкан, тайгалар баштары агаргылай бергилээн. Ишкетте хар-хыраа чечектерни дүрүштүр донуруп бадырыпкан. Эминич кыдыглары донгулай берген болгаш, хорулааштары дам-на барган.

Үңгүрлей каскылап каан, инек дег даштарны үе-дүптүң үнүштери, дазылдарын, анаа сыын мыйыстары ышкаш шагжайтыр кыскылап калган черге келгеш, «бо-даа алдын довурааның каскан чери» деп бодавышаан, Сергей ынаар кире халаан. Көөрге, Демир-Хүүректин бригады шагда-ла бут кырында. Чамдызы черни өрүмней, буур-биле үттей улдаан, чамдызы алдын довураан өдек ышкаш оваалай каггылаан. Бир чамдызы Сергейнич аптараларын оваалай долдурган.

— Эй, Сергей, далаш-далаш, вагонеткаларың долду, чоржаң аьдыңны конюх шагда-ла чедип келген, сук-сук, тергеле-тергеле — деп, өөрү баштактанып турган.

Сергей шагында барган. 6 шак үжен минута.

— Эрте ышкажыл, оолдар, чоп кончуг бачыдаар силер — деп дөмей-ле чугааланза-даа, бурулады-ла берген. Ша-даа четпээнде забойщиктернич оваазы кайда боор, бутарада чугдунуп баткан.

Сергей забойга кирге-ле чыл ашкан. Арганың хөрзүнүн соярын, алдын элезинин анаазындан ылгаарын, ол элезинни суу саарыгланып бадып чыдар бутараже бадырарын, элезини чуглуп бадарга алдыны канчаар артып калырын беш салаазындан артык билер апарган.

Воскресенье алдынчыларга ийи дакпыр байырлал. Ол хүн чем-даа сегиир, ажыл шагы кызырлыр. Оон ашкаш неделя дургузунда ажылдың түңнели көстүр.

Уургайнын даргазы Демир-Очур, нам үүрүнүн даргазы Намай, иштики херек черинич төлээзи Бышкак-Кара, кол бухгалтер Кыссыгбай суглар алдын довураа чуур бутараны үглөп-ле келгеннер. Бутара 30—40 м шөйбек коошпал апта-

ра. Ооң ишти-биле суг саарыгандыр бадырган. Коошпалдын дүвүндө шаланы оңгарлай үттегилээш, шишкииш ышкаш оя кескилеп каан калбак демирлер-биле шап каан. Сугнуң шапкынының аайы-биле даштар, элезин-довураа чугдунуп бады баар, алдын аар болгаш бутараның дүвүндө оңгарларга чыткылап каар. Бутараның бажындан суг чайдынган соонда дүвүндө ызырнып чыдып калган металлды ширбээш, баглаар таалыңга уруп алгаш, дарганнаар черге баргаш хайындырыптарга, алдыны, мөңгүнү, коргулчуну чежел деп чүве ам көстүр. Сергей топтап көөрге, бутара дүвүндөн ширбип эккелген металлда чүү-даа бар боор. Коргулчун октар, кадаглар.

— Бо кандыг аайлыг чүве боор. Алдын дээш чуп чытканыбыс, коргулчун-даа, демир-даа боор, кайгамчыктыг чүве боор?

— А, ол-даа билдингир болгай аан, эжиким. Эми дээрге аң-динч ораны чер болгай. Кайы шагдан бээр аңчыларның шывадап каапкан октары-дыр. Кадаг демир болган болза база-ла билдингир бодувустуң кам чогувустуң түңнели-дир иен.

— Чаа, даргалар, эрткен неделяның түңнели үндү. Бо удаада мурнуку неделядан 150% эки ажылдаан-дыр бис — дигеш, Демир-Очур хөрүк одунга хайылдырган алдының «барбалааш» бөмбүк ышкаш өрү октагылап турунда, өөрү динмиттиг адыш часкаан.

— План ажыр күүседип, эрткен неделядан ажыр ажылдааныбыс, фашистиг Германияга база бир согугну бергенивис ол, күш-ажылының бүдүрүкчүзүн улам бедидээл, фронтуга, Кызыл Шеригге материалдыг дузаламчыны улам күш-телдирээл — деп, Намай лозуң октаарга, эмижилер чирт-ле кылдыр ураалаан. Кыдыындан дыңнаарга, Эминиң аргазы база-ла чирт кылдыр ураалаан. Ырак эвесте оыттап чораан элик-хүлбүстер даашталдыр огуруп бадырган.

* * *

— Сен-даа кадр ажылчын болдун, эш Сергей Балбырович. Ыяш белеткелинге чыл ажыг ажылдадың. Ооң соонда вагонеткалар-биле алдын довураан ийи чыгам чылда ажылдап келдин. Ам чаданы өрү кылаштаар өйүң келген эвес чүве бе?

— Ол кандыг аайлыг чада боор?

— Ажылыңның аайы-дыр иен. Ам болган болза үшкү разрядта болгай сен. Ам чаа ажылга кирип алгаш, разрядың бедит дээрим ол-дур.

— Ол кандыг аайлыг ажыл боор, дарга?

— Бисте эң-не бедик разрядтыг чер забой болур чүве болгай. Үшкү забойнуң бригадири Алдын-оол эки турачылап фронтулай берген. Ооң орнунга барып ажылдазыңза кандыгыл, эжиким?

— Анаа-ла ат чүве-дир-ле, дарга, канчаар кончуг чүве боор? Забойнуң ажылы берге-ле болгай. Мен маңаа келгеш аът безин шанактай-тергелей албас турдум, ам артында забой, алдын бүдүрүлгезиниң үндезин ажылы, ат-ла-дыр аа?

— Маңаа келгеш аът шанактап турганыңны билир бис. Малдың хомудун соондан, кудуруундан кедирер деп бодааш кылаштай бээринге, моорадыр теп бадырганын база-ла утпаан бис — дигеш, Намай чаа-ла каттырып каан.

— Ол-даа канчаар. Бир катап аъдымны хомуттап алгаш, дугамны суп алган хиремде, сыпынып албаан болгаш, хомудумну үзе-чаза тырттырып алган болгай мен. Хөктүг чүве тургулаан чүве, чүү дээр ону — дигеш, Сергей база-ла каттырып каан.— Мындыг үвүр-савыр кижиге забой бригадир-лей алыр деп мен бе, дарга?

— Ол шаг ам кайда боор. Кадр ажылчын болган-дыр сен. Аъттан туржук маниторну, буторну, разрезти, вагонетканы, үттээр станокту болгаш өрүмнерни билир-дир сен. А, чогуум кандыг ажылды канчаалдыр чорударын уургайның кол инженерин Иван Сачковтан тодаргай айтырып алыр сен.

— Таптыг орустай аар эвес мен, канчаар кижиге боор мен, ат-тыр аа, хи!

— Сөс билири чугула-ла, эң ылангыя орус дыл-биле Ленин башкы чугаалап турган, ол дыл-биле делегейниң культуразын, техникалыг депшилгезин парлап үндүргөн болгай. Домак билир чорук болган болза улустарның харылзаазын чоокшуладырының чепсээ деп К. Маркс ынча дээн чүве дээнни кай.

— Дыл дугайында коммунизм үндезилекчилериниң айытканын барымдаалааш, Иван Сачков тыва дылды база-ла өөренип алган, анаа сааладыр тывалап олурад. Ча, кандыг сен, Сергей?

— Канчаар боор, берге-ле чүве-дир. Ам канчаар, кежигүн эвес-даа болзумза, намның даалгазын ыдыктыг хүлээлге деп билир мен, дарга.

— Ындыг болза доруун болган-дыр. Ам кайнаар-даа барбайн, шуут-ла Иван Сачковче базывыт — дигеш, Намай бичежек саазын сунган.

— Бодум намчы эвес, чүгле аревэчи болзумза-даа, нам-

нын даалгазын хажык чокка күүседир мен — дигеш, Сергей үнө базыпкан.

«Забой бригадири, он шаа ажылчын баштакчызы, дарга, анаа хөктүг-ле чүве-дир аа, канчаар-ла болдум. Баштай-ла маңаа келгеш аът шанактап турганым ышкаш болур ирги мен бе, хөк-хөк» — деп бодавышаан, разрезче углаан, Сергей мындыг. Ырактан көөрге, Иван Сачков ажылчыннарнын аразында, хөөрге хавы ышкаш, барба ааданын халаннадыпкан, бурулаткан турган. Сергей чоокшулап келгеш дыннаарга, кол инженер түннел үндүрген, хуу-процент адаан турарга, кулаан шак-ла ынаар салып бадырган.

— Эмижилер өдүрзэн часса-даа, хөлүн ылап боолаан. Май айныц планын кубажы-биле 120 хуу, металл тывыын 110 хуу күүсеткен. Бо болган болза фашизмни чылча шава-рынга эмижилернин боттуг дузаламчызы. Моон ыңай улам кызарывыс кымга билдинмес боор. Бо удаазында эң дээр, стахановчу ажылдааннар база-ла элбээн. Оларнын иштинде Демир-Хүүректи, Сергей Сендажыны, Өлүксей Петровту, оларнын баштааны он бригадаларын онзалап демдегеп болур.

— Бригадиривис өскээр шилчий берген дээни кай, орнунга кайызы болур ирги?

— Шак-ла ындыг. Бригадиринер Алдын-оол эки туразы-биле фронтуда барган, маадырлыг Кызыл Шеригнин дайычызы. Нам үүрү, уургай баштаар чери болгаш ажылком сүмележип көргөш, забой бригадиринге, — холу-биле айтыкаш, — бо Сергей Балбыровичини томуйлаар дээн чүве.

— Магадаар, хүндүлээр ышкакжыл.

— Шак-ла ындыг. Чүгле магадаар, хүндүлээр эвес, дынаар, чагыртыр.

Ажылчыннар ону дыннааш — хоо-хоо-даа дигилээн. Чамдызы — шыдаар-шыдаар-даа дигилээн.

Бир чамдызы Сергейнин чанынга кылаштап келгеш — кандыг-ла болдун, эш — дээн ышкаш, бажындан куду будунга чедир, оон дагын өскээш, соксап каап тургулаан.

Кыскажак чыышчыгаш тараан. Бригада чаа даргазын үглээн, кожамык сөстөрни, тос чадырга дүжүрген долу ыш-каш, догдурадып бадырган.

— Чурумну дыңзыдар.

— Ажылды көвүдедип, шынаржыдар, шалыраар чорукту соксадыр.

— Кыстар сүрерин шегле, кылаң алдын тывыжын үргүлчүле.

— Менде чүү боор-лаан. Күрүнениң херээ дээш кызарым, шырбаярым чугаажок болгай аан, эш-өөр — дигеш, Сергей

холдарын ууштавышаан, агаарны улам-на киир сорбушаан, даваннырын олуй-солуй базып турган.

— Забойнуң бригадири апарган кижидир мен, чогуум чүнү кылыр, кандыг аайлыг кижидир боор мен, Иван?— деп, Сергей кол инженерге барган.

— Сергей, сен өске эштерни көөр-ле, бодаар-ла. Мен Ленинград чурттуг, ында институт дооскан. Тывада беш чыл болган. Мында келген, тыва дыл чүү-даа билбес турган. Ам билгендир. Сен база-ла күш эки кызар болза бригадирлеп болур.

— Ол-даа билдингир, чоорту өөрени бээр-ле ыйнаан. Ам дораан чүүден эгелээрин аайын тыппайн олур мен.

— Мурнай забойнуң планын билир херек, чылда каш мун кубметр алдын довураа казар. Ону кварталга, айга болгаш хонукка үлей планнаар.

— Ону шидгээдип алырын силерден дуза дилээр мен.

— Ында чугаа турбас. Мээң кылыр ажылым ол. Ону шагда-ла кылып каан, сенде мен бижип бээр-ле.

— Оон ыңай, инженер?

— Разрезицниң бригадазында каш кижидир ажылдап турар, кымнар, оларның разрези, ону билир херектиг.

— Ол-даа база-ла билдингир, оолдарны доозазын таныыр мен. Оон ыңай чүл, эш инженер.

— Бригаданың күш-ажыл сагылга-чурумун дыңзыг тудар ужурлуг. Ол чокка бригада-даа буурап дүжер, күрүнениң планын-даа күүседип шыдавас.

Шак ол ышкаш Иван Сачков, көдээден келген аът безин хомуттап билбес, көшкүн малчыннарны бүдүрүлгениң кадр ажылчыны болдуларыңга кол ойнаашкынныг деп, чүвени Сергей дораан-на билип каан. «Думчуунга тулганда бызаа сугжу» дээн ышкаш, ажылыңга, оон ашкаш хуу ажылыңга улуг-даа, биче-даа тулуксай бергенде, дораан-на Иванче чүгүрер. Оозу дүн-хүн-даа дивес, уруун азыраан чүве ышкаш кезээде көрнүр, дузалаар.

Иван Сачковтуң хүн-бүрү дузаламчызы-биле бодунуң идепкейи, сонуургалы-биле Сергей ындыг-ла үр болбайн туруштуг бригадир болган.

* * *

«Аревэ үүрүнүң хуралы болур чүве эвеспе он, чугаалажыр айтыры чүү ирги»— деп, бодавышаан, Сергей клубче углаан, далашты сүргей базып олурган. Аныяктарның даргазын сонгуур, «аревэчи кижидир чүү деп бодай-дыр сен»— деп, эш Намай айтырган чүве болгай, хүннүң херээ ол эвес ыйнаан»— дээн бодал Сергейниң сагыжыңга база-ла кире хо-

нуп келген. Аревэчилер клуб долу. Аразында кидин-не хөө-режип эгелээн, клубчугаш чүглэ хүүлээр болган.

— Хоок, күжүр эрни, чаа кайы хире чурттап тур сен?

— Анаа-анаа. Ам артында забой бригадири апардым, ду-жаал-межээл улгаткан.

— Дыңнадым, дыннадым, эр-хей, ол-ла болгай.

— Бодун кандыг-дыр сен?

— Анаа-анаа. Маана келгеш үш чыл болдум, дыка-ла хөй чүве билип алдым. Артында бешки разрядтын манитор-шии болдум.

— Чаа, эштер, ыт-шимээни шеглээр-дир. Аревэчилер доозазы четкилеп келген болганда аревэниң эге организазы-ның хуралын ажыткан деп санаар-дыр. Хуралдың херээн эргелеп эрттирер президиум соңгуур-дур, кымда кандыг са-нал бар ирги?

— Менде-менде — дээш, бир эр тура халаан.

— Ча, болур-болур, каям саналың.

— Саналым болган болза мындыг: бирээде, мурнакчы бригадир Сергей Сендажы, бистиң кол инженеривис Иван Сачков болгаш нам эге организазының секретары Намай.

— Кандыгыл, эштер?

— Чүүлдүг-чүүлдүг — деп клуб ишти чангыланып баткан.

— Даргалар стол артында олудун эжелээрин чаладым.

Шак оон эгелээш Сергей Эминиң аревэчилериниң баш-тыңчызы бооп эге организациязының даргазынга сонгуткан, ана буруладып-ла турган.

Сергей думчуунга тулганда бызаа сугжу дээн ышкаш, нам үүрүнүң даргазындан сүме алгаш забойну бригадирлеви-шаан, аревэниң ажылынче сундугуп кирипкен. Мурнай-ла аревэчилерниң дес-дараа данзызын тургускан, 23 кижиге болган. Оң соонда аревэчи бүрүзүңге ужуражып чугаалашкаш, кижиге бүрүзүнүң байдалын өөрөнгөш, бодунга түңнел үндүр-ген. Үш аревэчи биледи чок, он шаазы дадывырын өйүндө хавыртпаан, ийи-чангызы-ла хөй-ниити ажылдыг болган. Шак оон эгелээш аревэчилерниң идепкейлиг киришпес чүве-зи чок болган. Массалыг күш-культура болгаш шериг өөре-дилгезинге, клуб, кызыл-булуң, уран чүүлге аныктар кириштиреринге, фронтуга дузаламчы чыырынга, күш-ажылын дайынчы-шалыпчы болдурарынга Сергей даргалаан Эминиң аревэчилери чүглэ Тере-Хөл кожуунга эвес, бүгү Тывага алдарлыг турган.

Эминиң аревэчилери аныктарны эки эвилелдээни-биле алдын уургайы онаалгазын үргүлчү ажыр күүседип келген болгаш аревэчилерниң даргазы Сергейни Тере-Хөл кожуун-нун аревэ кожкомунун кежигүнүңге сонгаан.

1944 чылдың октябрь айның 11 хүнүндө Сергей Эми алдын уургайның мурнакчы ажилчыны, аревэ үүрүнүн даргазы турган. Дээр аажок кылагар турган. Эдир ышкаш булуттар Тарыс тайгаларын ашкылай бергилээн. Эминиң кырындан ужар-хеме тегерип туруп бээрге кижиги бүрүзү «аэродромда» чыгып-ла келген.

— Чүү болган, кым келген?

— Ой та, анаа эвес болгай аан. Кускун-сааскан болза чем эрээр, ужар-хемең база-ла ужурулуг болгай аан.

Ужар-хеме-даа хонган. Улуг-биче чон үглээн. ПО-2-нин хүртүзү соксаан соонда бир-ле дарга «аьтган» дүшкөн ышкаш ужар-хеме хөрээндөн арта базып келгеш, уургайның даргалары Намай, Демир-Очур, Иван Сачков, Сергей суглар-биле мендилешкеш суур углай базыпкан. Уруг-дарыг мурнаан, өске чон соондан ызыртыр баскан, анаа бир чыскаал-наадым-на.

Бөлүк кижиги суурга киир таравайн, клубче сөктүп кирген. Сергей даргаларнын соон ызыртыр базып олурунда — клубка чыгыр, анаа бичежек хуралчыгаштаар!¹...

Көк-оол ЧАМЫЯҢ

МАЙНЫҢ ЧЕЧЭЭ

Кыска тоожу

Гвардейжиги хайгылчылар Чооду Баазан биле Салчак Семис-оолга командир чаа дужаал берген. Н. суурнуң кедээзи биле эрткен чиг тулааны кежер орукту тывар, ооң-биле бүгү полктун Дубно хоорайже эртер оруун кызырар деп даалга мындыг. Н. суур ам-даа дайзынның холунда турган.

— Ис базып көрбээн чериңер-дир. Ханнын, каралыг дайзынның онгузунче бар чыдар улус кичээнип чоруңар, тывынгыр, сагынгыр болуңар. Чүреккир хөделип, херекти ары кылырын оралдажыңар — деп, командир немей чагаан.

Февральдың ортан үези. Шынаа чер. Агаарнын баажылы дегет. Бирде өл хар, бирде суггур чаыс-даа кудуп кээр. Кыш бе дээрге кыш, чай бе дээрге чай-даа эвес. Өл-шыгы аажок. Кежээ дүргени кончуг хөмүрлүп чоруп орган.

Ийи дайынчы канчап-чооп-даа чорааш суурга эртежик

¹ Тоожунуң бижимели маңа четкеш, оон ыңай уланчылаваан.

чедер, орук билир кижн тывар деп сүмелешкеш, далажып-каннар.

Суур мыяда келген. Каа-Хем чурттуг болгаш Семис-оолдуң орустаары эки. Ынчангаш ол арай мурнап чоруп орган. Хаак-биле аргып каан ногаа кажазының кыйы-биле кедей аарак бурунгаарлап органнар. Кыдыкы бажыңның мырыңай хажызынга келгеш, олура дүжүп, дыңнааларга, ырак эвес бир бажың даштында өскелиг эр үннер шулурашкан. Эдер хааржак бе, азы херээжен үн бе, ыры-даа дыңналган.

Ижээнинче дезип ырбаалаан араатанның ханныг изи каракка чаржынчыг көзүлген: бажыңнарның хөй кезии ээн, чемдик-бузук, чамдыктарын өрттедипкен, чалбыштар ындамында кызаңайнып, кара ыш суур кырын шыва ап турган.

Хенертен хайгыылчыларның ажытталып турган бажыңның эжиин дагжай берзе-ле, ак баштыг, арган кадай кижн үнүп орган. Ол дайынчыларны көрүп кааш, серт кыннып, корга берген. Немецтер деп бодажыкпе, дегийт-ле эжик тудазындан сегирип ап чыткан. Ыа аразында Семис-оол оожум алгыра каапкан:

— Мама! Свои!

Кадай эжиин ажа тыртып алган хирезинде, ыңайда-бээрде чок тура дүшкен.

— Мама!— деп, Семис-оол демгизинден арай аяр кыйгырган.— Кортпаңар! Бээр чоокшулап келиңерем. Дузалап көрүңер!

Серемчилел дайын үезиниң хажыдып болбаан хоойлузу дээрзин кым-даа билир. Ынчанмыже кадыг-берге бо шакта «авай» деп сөстүң күштүүн, дээштиин дайынчылар маңаа көрген. Сөстү адаан-даа, дыңнаан-даа ийи кижиниң сеткил-хөңнү карак чивеш кадында дүгжү берген. Қайгамчык-ла сөс!

Кадай аскак будунга-даа чалынмайн, дораан-на эжик-дөр шаа черге кээп тура дүшкен. Шозу хирелиг, хапыгыр карактарының сезиктии аажок, дайынчыларны өскелексеп, оита дүжер сагыштыг кынны берген.

Семис-оол херээниң ужурун чугаалай каапкан.

Кадай чонаада чыкпак сынын күдүйтүп, ол-бо харагы-лааш, айтыр-салаазын аксынга доора тудуп, сымыраны аарак оварткан:

— Болгааныңар! Суурда немецтер. Орукту билир мен. Бо назы барааже болаада ис баспаан черим чок, ынчалза-даа будум багай, чөгенчимни көрүңер даан. Адыр-адыр, манаңар, уруумну эркээйн— дээш, арып шүүлгенинден хозап калган хөвөңниг хөрөктээжин хөлбеш кылдыр эргиле дүшкеш, бажыңынче углаан.

Қараңгы имир дүжүп орган. Баазаң шынаа чер чурттуг

болгаш улуг-делгем украин черниц бо булунун көрүп орарга, бодунун черинге аажок дөмей болган. Херектин чогул эгелээни, мырыңай чаа дыңнааны «авай» деп эриг хөөннүг эргим сөстүң салдары ооң сагыжын улам чырыткылапкан.

Удаткан чок бажыңның эжин аяар ажыттына берген. Арган куу шырайлыг, ынчанмыже боткуру шору уруг кеденгирлей аарак үнүп келгеш, саадавайн-даа хайгыылчыларже халаан. Уруг чүнү кылза чогуурун авазындан билип апканы ол ыйнаан, дайыңчыларны соонче имней каапкаш, чыраа кажаа ужунда сырый хаактар аразынче бурт дээн. Хадың колдай үнген арыгже ханылап, суурдан элээн ырай бергеннер.

— Мени Зоя дээр. Силер казахтар боор силер аа?— деп, уруг тыныжын ажыдып, бир хаак дөзүңге олура дүшкеш айтырган.

— Чок, тывалар бис, дуңмам. Казахтарны база эки билир бис. Кызылдар бис — деп, Семис-оол бүзүредип харыылаан.

— Немец офицерлер кайы бажында турарыл, Зоя?— деп, Баазаң эжин дамчыштыр хелемчиледип айтырган.

— Төп кудумчуда-ла болгай. Көскү черге барып, дөгөрезин айтып бээр мен, чуруп ап-даа болур силер. Бөгүн арагалап турлар. Өлүрүн билип каан эзирик маңгыстар кудумчуга көзүлгөн-не кижини боолап, бажыңнарны өрттедип, үрөп туруп берди. Дерзии дайзынны сывырыңар, чок кылыңарла!— деп, Зоя хайныккан киленден сөөлгү сөстөрни диштерин ызырныпкаш, шыылааш үн-биле сөглээн.

Баазаңга, орустай сөс кожуп шыдавас кижиге безин, уругнуң чугаазы каксы билдине берген, ынчалза-даа хыныр болуру-биле эжинге очулдуртуп алгаш чугаалаан.

— Кай баарыл олар. Кижин эьдинге пөкпээн гитлержи тулуптарга даарта кээп, соок коргулчундан таптыг хойладыпкай бис аан. Пактай бергеннер ышкажыл. Ынчаарга ам «дыл» тудуп аары чайлыг херек-тир. Хары угда ийи койгун деп чүве ол эвес ирги!

Семис-оол боду немей каап, Зояга дорт очулдуруп бергеш, «ийи койгун» дугайын ыгтавайн, эжинче кылчаш кылыңаш, чемелей тыргып каан:

— «Улуг аас этпес»— деп, улус кижээ чагыр бээр чүве ийин, аал. Уттукан кижин боор сен бе? «Ийи койгун» деп чорааш, кодан хой саналдыр колдуктааш, куруг дүшкөн хайыракан дег, таска олурзунза канчаар сен.

— Чок-чок. Кайын хоомай кылыр мен аан, эжим. Эжинни хөмзелевейн көрем. Чүстүг сиген сый баспайн чорааш, мен кылың — деп, Баазаң шуут-ла аашкыңган.

— «Дүрген дүмөй, оожум даамай» деп улустуң чугаазың сактып ор сен бе?— дээш, Семис-оол оожум улуг тыңган.—

Байдалды быжырымчалыг деп үзе шииткенивис соонда чүгле ынчан «дыл» тударынче семеп болур бис.

Оожум хат хадып келген. Бораң булут чоорту сойлуп эгелээн. Хар чаай каапкан болгаш, карангы дүжүп-даа келзе, кол кудумчунун бажыңнары ырактан-на көскүзү аажок. Өйүндө хатка өрттенген бажыңнарның чалбыыжы киткеп, кайыын бээр чырып турган. Зоя хайгыылчыларга немец офицерлерниң турар бажыңын, ооң таңныыл туруштарын, суурнун хайгаарал суургазын, ында ыттарлыг полицейжилерни, офицерлер бажыңы-биле оларның ыяк харылзаалыын бирден бирээ чокка айтып берген. Дүне аза бербези-биле, оруктун, кудумчунун уг-шиин, кажаның хевир-бүдүжүн, ыттарлыг бажыңнарны карак-биле шээжилей көрүп алганнар. Семис-оол Баазаның шинелиниң эдээн хүрээлей тырткаш, карман лампазы-биле бичини блокнотун чырыдып алган, ол бүгүнү таамнап чураан орган.

— Че, дыка суйбанмайн көрөм, аал. Уруг кавайлаан кадайлар дег, саадап оруп бердин — деп Баазан далаш чаңы-биле дөстүнмейн эжин чемелээн.

— «Далаш күске сүтке дүжер» — деп, эжи база-ла үлегер домак-биле харыылаан.

Чиг тулааны кежер ийи черде тоом орукту тып, база чуруп алганнар. Шаараш арыг өттүр тулаа ындында суурнун оду чырып турган.

— Бо-даа, дөө-даа ийи суурнун хосталыр салым-хуузу ам бистиң холувуста деп бил — дээш Семис-оол шинелиниң хоюн үженип-үженип блокнотун гимнастерказының карманынга так өөктөп алган.

Даарта ужуражыр бооп дугурушкаш, Зояны бажыңынга чедир үдеп кааннар. Дүнекиниң ийи шак ажып чорда, офицерлер бажыңының оду ам-на өшкен. Кудумчулар ээнзиреп, шимээн чидип эгелээн.

Хайгыылчылар шак хире манап, байдалды көөр дишкенер. Дээрде чаңгыс-даа булут чок. Баазан Тывазынга-ла чылгы дүннедип чоруй, азы Биченейинге дужуп чоруй чүк көрүп, үе хемчээп ап чоруур сылдыстарын бо дээрден база танып каан. Мечи сылдыс эжик бажын эрте дүжүп чоруур хире-дир деп ол көргөн. Мындыг талыгырда өске дээр бар деп ол угаап чораан. Ындыг мугулай чүве каяа турар ийик, Тывада Биченей, Украинада Баазан-даа чаңгыс ол-ла дүне ол-ла сылдысты көрүп болур чүве-дир. Мындыг талыгырда Биченей ышкаш онза кыстар база бар-дыр. Баазан ындыг бодалга келгеш, эжинге сымыранган:

— Зоя эки кыс болгаш барды эвеспе. Дидим-даа, шиит-пирлиг-даа. Чаражын көрбедиң бе? Чоруувус чогул, оруувус

агарып бар чор. Эрткен дүне кум кынны бергеш, багай эвес дүш дүжээш барып-тыр мен.

— Кандыг дүш?

— Сарыым кыска — Биченейге душтум. Эъдим, сөөгүм чымырт-ла диген-дир ийин! Манаар мен деп азады.

— Сенден улуг болгай мен. Қадайлыг, оолдуг мен. Эки херээжен кижидээрге сорунза-биле дөмей-ле болгай. Ынчангаш-ла аңаа өзүң-баарың, өзер назының тудуш апаар ужуру ол. Берге өйде ол сени кээргеп, сенээ сагыш човап чоруур. Ынчангаш дүжей бергениң ол-дур — деп, Семис-оол эжиниң ханы сеткилин улам деткип каан.

— Че, ам хөделип эгелээр бис бе, аал? Офицерлер бажынынче халдаар херек. Оларның эзири улуг, бирээде, ийиде, чанында өрттенип турар бажын бар, ол болза таарымчалыг — деп, Баазаң хоргадап органы эрги анмаар хөлөгезин эдерип туруп бар чыткан.

— Ойт, чоонуруң ол, агбайым — деп, Семис-оол эжин чанынче чыра тыртып эккелген.— Дөө таңныылды көрбейн-дир сен бе? От чырында кылаштап турганын...

— Таңныыл от чырынга турда харын чоокшулап аар херек. Ооң караа караңгыда бараанны көөр эвес.

Шынап-ла ону ажыглап, дыка чоокшулап келгеннер. Ол-бо таладан шак ажыр кедеп, сегиртип кээрге, таңныыл ам-на бажынын эжик кастыынга ыяк олурупкан. Көңгүс шимчевес. Хайгыылчылар мырынай бо келгеннер. Таңныылдың хаарыктаары безин дынналып турар. Баазаң эжин имней каапкаш, тура-ла халаан. Семис-оол маң-саң-биле холун сунарга, харын-даа шинельдиң узун эдээ таваржы берген.

— Беш-ле минута мана — деп, Семис-оол ооң кулаанга сымыранып чытпыже, эжик халырт диген. Ак чүвүр, хөйлөнниг фриц бо ыргая берген үнүп орган. Арыгланыр черже маң-биле кире халаан. Шинель эдээ оон бичии кыска турган болза херек келдейгени-ле ол. Артык эшкедээшкин хоралыг деп чүве ол-дур ийин. Эрттир маңгыстапкан шулбустуң оттуруп каан таңныылы бажыңны бир долгангаш, катап-ла барып олурупкан. Болду кылгаш, Семис-оол ам-на команда берген. Баазаң диистен чиик-чиик баскылааш, кладовка азыынга келген. Эжи база соонда. Көөрге, фрицтин демир бөргү мыя бо караа берген орган. Боозун ийи будунуң аразында тургузу кызып алган. Хаарыктавас-даа. Баазаң узун холу-биле таңныылдың, уйгаа алыскан чүвениң, аксын дуй баспышаан баар кадында, Семис-оол ооң ийи холун артынга хүлүй каапкан. Дыл-даа холда кирген. Фашистин аксын ийи думчук аржылы-биле бөөшкүнней идиппеннер.

— Че, сен-даа бо азага чааскаан өй боор сен. Үзээлеп

алгаш. дөгүдүп бар чыдып көрөм. Бо ийи буттуг бөрүнүн орнунга барып кезек «таңныылдапкаш» келийн, оон башка талаар — деп, Баазаң мынчанган.

— Сээң оон кончуг шын — деп, Семис-оол эжиниң бода-лын дозуп билип каан.— Демги дөвүн олурткан тулуп-ла дү-вүрээниң үндүрер чадавас. Дириг сектерге чыт алзып черле хоржок эвеспе.

Баазаң демги черинге катап чылбыртып чеде берген. Байдал эрги хевээр. Шай хайындырым хире бооп чорда, шы-нап-ла демги чүве иштики хеви-биле бо салып үнүп орган. Баазаңны таварып каг чазып, бир-ле чүве чулчуруп маннап эрткен. Таптыг-ла шилиреди берди кылгаш, азыгга манааш турупкан. Эртип чыдырда, Баазаңның бижектиг холу караш кылынган. Фриц мак-даа дивээн...

2.

Капитан Кечил-оол, политрук Байыскылаң ийи хелемечи-ни оттуруп эккелгеш, «дылды» дораан-на байысаай берген. Ынчан даң караңгызы турган. Капитан ол хире үнелиг медээ эккелген хайгыылчыларны шаңналга киирери-биле демдеглеп алгаш, эгелээн херээн эчизинге чедирзин деп, улаштыр даал-га берген. Эскадронну баштааш, боо хараалы кирери билек халдаашкынче кирер. Оон башка дайзын сезик ап, туружун өскерткеш, кезенип чыдыптып болур.

— Эскадрон, аътаныңа-ар! — деп, капитанның чингежек чидиг үнү чаңгыланып үнгөн.

Суур кыдыынга кээп, аъттарны чажырып каапкаш, Баа-занга орук баштаткан взвод кудумчунуң алдыы ужундан, Семис-оол өөрү-биле үстүү таладан халдап кирипкен.

Тулчуушкунну имиртинде эгелээри ажыктыг деп команда келген. Медээ ракета дээр шаар айдыңналып үне берген. Баазаң взводту баштааш, офицерлер бажынын бүзээлеп, кудумчу кежилдир пулеметту тургускаш, боду, ижээн аксы манаан аңчы дег, эжик талазында аңмаар кырынче үне ха-лааш, автомадын кезенгеш чыдыпкан. Эжиктен үне халыш-каннарын санай адып-ла эгелээн. Артканшары ойда дүжүп, сонгаже бүлгүрүлгөн — пулеметчик тарбыдай берген. Даш-каар тынныг амытан үнүп шыдаваан, граната частыышкы-нындан бажың чалбыышталы берген.

Дүннүң карангызы дивейн, хайгыылчыларның ылаптыг кылганы-биле тулчуушкун чыжырткайнып, оттар кудумчу-ларда чырыткалаңайнып-ла турган. Удуп чыткан дайзын хепкернип-даа четтикпээн, карактарын ора соп ал-ла, душ-пуже боо салып, баш сугар чер тыппайн маннажыл турда,

гвардейжилер ырмазын сый хыдып эгелээн. Ынчанмыже дайзын сан талазы-биле ажып, кымыскайк өө тө идипкен чүве дег, иминдайны-ла берген. Удур адып, гранаталар-даа октагылаан. Гвардейжилерде когарал база чок эвес, Семис-оол чийк балыгладыпкан. Хенертен халдаашкынга таварыш-каш чилчии үзүлген дайзынның артынчызы, хүн үбүп орда, дүжүп берген. Машиналыг дезипкен дөртен шаа гитлержилерни эскадроннуң бир взводу тулаада кезигге досуп, түдүп алган.

Частыышкыннар үзүктели-даа берзе, өрт, дары ыжы холужуп-ла турган. Хүн хөөрөл келген. Суурнуң арткан чурттакчылары хостакчыларга ужуражып, өөрүшкү, мунгаралды, ишти-хөңнүн ажыдып тургулаан. Чамдыктары арыглардан донган, түрөөн, бөлүк-бөлүү-биле кээп тургулаан.

— Мында дүүнгү разведчиктер кайыл?— дизе-ле Зоя бо чүгүрүп келген.

Семис-оолду санитарлар аппарган турган. Баазаң уругну таный тыртып кааш, өөрүнүң аразындан үне базыл келген. Зоя чүгүрүп-ле келген. Баазаң ону куспактапкан. Чүндөн аргаан эрги аржыылдың мурнуу талазындан хавак үстүнче тыва ёзу-биле чыттап каан. Кыстың арнынче эргелиг көрүп туруп-туруп:

— Карашо-карашо, Зоя — дээш, уругну чедип алгаш, командирге эккелген.

— Эш капитан, силерге илеткээнивис дүүн биске дузалаан кыс бо-дур. Адын Зоя дээр чүве.

— Эр хейни аарай, Зояны!— деп, капитан суг орус аян-биле чугаалааш, уругнуң эктинге холун салып, дайынчыларын эргий көргөш уламчылаан:— Ёзулуг маадырларның бирээзи-дир сен, Зоя. Моон соңгаар-даа эң харыысалгалыг херекти сенээ идегеп болур-дур.

— Кандыг-даа даалганы күүседиринге белен мен, эш капитан — деп, Зоя арны шыңгыырап, чараш сыны улам силий берген, командирниң мурнунда шериг ёзу-биле хере тепкен турган.

— Сенээ тыылдың эң берге участогун даандырып болур-дур дээрим ол-дур ийин — дээш, капитан хүлүмзүрүп чоруй ёзулап каан.

— Чок-чок, эш капитан. Дайылдажыксап тур мен. Улузувус кээрин четтикпейн манап турдум. Ам келгениңер бо-дур. Мени кагбайн көрүңер — деп, уруг алаң кыла-ла берген.

— Кырган иеңер бар деп дыннаан мен. Ону чааскаанзырадыр эрге бисте чок...

— Фашистерге хинчектедип өлүрткен ачамны, Германия-

же сүрдүрө берген угбамны дээш өжөөн негээр мен. Төрөөн чуртум, чонум дээш өлүр тыным харамнанмас мен.

— Дайын кадыг-дошкун, кижилерни кырган, чалыы, эр, херээжен деп ылгавас дээрзин билир сен — деп, капитан Кечил-оол уругнуң эктинге холун база катап салгаш, арай уян үн-биле чугаалаан.— Фронт дээрге сиген шөлү эвес-ле болгай. Ындыг-даа болза полк командиринге илеткел көрейн...

Санитаркалар Сынаа, Байлак, Севил суглар бо келген Зоя-биле чугаалажы берген турганнар. Ыя кадында:

— Эскадрон, аъттаныңа-ар!— деп, командирниң таныш үнү кыңгырт диген.— Хайгыылчы Чооду Баазаң кежиглерже орукту изезин!

Баазаң Эзир-Хүреңиниң кырында арай чындыйтыр олурупкан, взводунуң мурнунда киискидип орган. Тулаалыг арыгны таптыг-ла кежип орда, дайзынның частыр октары эскадроннуң ырак соонда чазылгылаан. Полктуң өске эскадроннары ийиги кежиглеп база чайлыг эрткенер. Ынчап чоруй октар чоокшулап, чамдыктары мыя бо чазылгылаан. Суурнуң барааны шоолуг ырак эвес. Дайзын согур эвес, ам-на хараал апкан. Частыр октар хөме дүжүп эгелээн.

Хенертен күчүлүг «ура» динмиреп үнген. Баазаң дап берип чытпыже, чык дээн соонда, карак оду кызаш-ла дээн. Та чеже үе эрткен чүве, миннип кээрге, тынар аргажок, кырындан бир-ле аар чүве басып алган. Бош холу-биле суйбанырга, Эзир-Хүреңи кырында чыткан. Аъдының-даа, бодунуң-даа бооп чадавас, чанында хан хөөлбек-ле. Шимченип-кеш ийикпе угааны катап караңгылай берген. Бир онгарлып чыдарга, Сынаа ооң будун шарып орган. Аарышкылыгыга шыдавайн, караан шийипкеш, шыгаай аарак катап көрүп кээрге, хөрөөн бир кижини шараан турган. Ол ылап-ла Зоя болган. Ооң чүгле карааның чажы саалаар, ынчалза-даа холунуң чымчаа, шалывы аажок.

— Эскадрон бурунгаарлап кирип...— деп бар чыда-ла, Баазаң катап угаанын ышкыныпкан.

Угаан кирип кээрге, госпитальда чыткан. Кым-биле-даа домактажып чадашкан. Сөзүн билишпес. Эмчилер, сестралар чугаа эрээрге-даа, чүгле карактары кылаңнаар, оон-на удур-дедир көржүп олуруп-олуруп каттыржып каарлар. Ынчалза-даа Баазаң билдингир сестерни чыып, имнежип тургаш, аар балыгланганын, элээн каш кезишшинерни шыдажып эрткенин билип алган.

Частыр ок бузундузу оорга сөөгүнче кадалгаш, тавыландыр шаап, кегжилер аразынче сырлып кире берген. Эмчи уштуп кааптар дээш кезип-кезип кээрге, бузунду ыяап-ла өс

биле чүн аразында чыдып берген. Оон ыңай кезишкин кылырын идегел чок деп көргөн. Баазанның тынының быжыын эмчи кайгаза-даа, аныяк назынның амыдырал дээш туруштуун билир кижиги сестраларга ол дугайын ажык чугаалабайн, харын бүзүредип турган:

— Ыяап-ла өзүп үнер, ыяап-ла черни шимээр майның чечээ ышкаш, күштүүн, чаражын көрүңерем мооң!

Госпитальга тыва эскадрондан чиик балыгланган бир дайынчы келген. Оон дыңнаарга, Баазанның ханы төнүп, дириг мөчү апарган чыдырда, Сынаа биле Зоя ону госпитальга чедирген, Зоя аңаа ханын бергеш, катап фронтуже чоруткан болган. Бир дең эвес тулчуушкун өйүндө санитарка Зоя Пилипченкога фашист ок дээпкен. Аныяк кыс маадырлыгы биле өлгөн. Ону дыңнааш, Баазаң ыгыт чок чыдып-чыдып, чоорган адаанче бажын супкан. Балыг дайынчы көрүп чыдарга, Баазанның чоорганы сиринайнып каап чыткан. Эр кижиги карааның чажын чеже-даа чажырза, ооң-биле күжүн көргүскени ол эвес чүве дээн. Украин чернин хостакчыларының бирээзи аныяк оолдуң чоорган азы-биле караан чажырып алгаш, чүге ыглап чыдары ол? Шынныг херек дээш демисел кижилерниң сагыш-сеткилин бириктир канлап, өөрүшкү, муңгаралдың аагын деңге чүктээр, ханны болгаш карак чажын деңге төгер, ол хире чоок кылдыр төрелдештирипкени ол-дур. Баазанның балыгы чаа чадыгып орган, ынчанмыже суларааны аажок. Ооң соонда безин ай хире болганда, бут кырынга калгып эгелээн. Бутта, хөректе гипстер хевээр. Гипстер адаандан чытталып-даа, кижип-даа кээр. Карандаш хире ыяш тып алгаш, ооң-биле гипс адаан чушкуп, дырбаткан инек дег, мойнун сунупкан, караан базып алган таалап чыдар-даа. Хөректе балыгдан сап төктүрү хевээр, хаалбастааш турупкан. Шарыгны хүннүң-не сөлуур.

Бир хүн улуг эмчи келгеш, сандай ап, Баазанның орнунун баарынга олургаш, ооң бажын, бир шагда ачазы ышкаш, суйбагылааш чугаалаан:

— Баазаң, ты домой поедешь. Воевать не сможешь.

Баазаң чугааның утказын билип кааш:

— Нэт, нэт — деп бажын чайгаш, эмчиже чанны аарак көргөн.— Я фронт. Я фронт... Токтур, ты — карашо шоловек... Я фронт...

Доктор каттыргаш:

— Я приказываю — дээш, арны шириин кыңнып, Баазаңның бажын катап суйбай каапкаш, туруп чорупкан.

Өжээн негеп, катап фронт баар дээн күзели чогувайн барганын билип кааш, Баазаң хилей-ле берген. Оон анчыг

чүве база сагышка кирип эгелээн. Мындыг берттик-бежел дайын оргаа кижини Биченей кайын хүлээп алыр деп?

Госпитальга чыдырда командылал черинден ийи медалынын кырынга Ада-чурт дайыны орденниң бирги чергезин тыпсып бир командир келген. Тыва эскадрон хүлээлгезин күүсеткеш, чуртунче эеп чаныпканын оон дыңнаан. Удаваанда дайынчыны чаа шериг хеп-биле чүм дерээш, орден, медалын кадааш, эмчиниң дорт хайгааралынга турар бижик бергеш, Тывазынче үдеп аъткарыпкан.

Чооду Баазаң Самагалдайның кол кудумчузун куду кожууннуң шериг комиссарының бажыңынче углай бадып орган. Кылагар кара даянгыш туткан, демир дагалыг хөм сапыктарының бирээзин сөөртү аарак аскап чоруур, эктинде погоннарлыг чүм шериг хеп кеткен, алыста шилгедек сыныг, аныяк, чараш тыва кижини көргөн улус аажок кайгап, чоокшулай кылаштажып, менди солчуп, магадап, турганнар. Ооң соо-биле бичии оолдар орук дургаар сүрүштүр чүгүр-жүп чорааннар.

Агаар баксыраксап келген. Ооң дайлымындан хөректе балыг саргып, шарыг адаандан сап шүүрелгеш, оорганы куду эчигейи кончуг агып чораан. Бозага артап чыткаш, аарып чоруур шинчи көргүспези-биле хүлүмзүрүүрүн оралдашкан. Комиссар Шалык Янчып Баазаңны таный тыртып кааш, шериг турум сагып ёзулаан дораан халып келгеш кускаптапкан. Шинель өттүр ыяш дег кадыг гипске өйдүккеш, комиссар холдарын дегийт кошкаш кылган. Ооң өөрүшкүлүг карактары шыңгырап, дайынчының шык дерлиг арнынче айтыра аарак көргөн.

— Көрүп тур мен... Көрүп тур мен — деп, комиссар Баазаңның даянгыжынче көргөн.— Ам кадың кандыг чор? Шырайың чоп хирелиг ышкаш чүвөл?

— Биезгинни бодаарга чартыым чок хире ийин, эш комиссар, ынчалзажок ам-даа демисежир бодай-дыр мен.

— Қалчаа дайзынны согушкаш келген-дир сен. Ам канчаар демисежийн дээрин ол?

— Чонум кезиир мен. Фронтуга дузалаар ажыл чорудар. Дайын дугайын кижилерге чугаалап, ооң балалбас уржуунун үнер дөзү фашизмни чер кырындан ширбнир дугайында суртаал ажылы чорудар...

— Ийе-ийе — деп, комиссар Баазаңның бодалын дораан деткээн.— Кончуг-ла чугула ажыл. Ылаңгыя амгы үеде, барып-барып фронтунуң от шугумундан ханын төп чорааш келген кижиниң сөзү дендии дээштиг болгай.

Балыг чымыңайны берген. Баазаң арнын бырыштырыпкан хиреде оозун чажыраы-биле дерин чоттунуп, диштерин

ызырынган. Балыын эмчилерден чажырып шыдаваан, чанар мурнунда кожуун эмчизинге шарыдып, эмнер ап, гипсти кажан уштурун, камнаныр дугайты сүме база алган.

Янчып комиссар Баазанга улаг аът тып берген.

Шынаа чедир аъттыг чоруурга орук херии-ле. Сагышка чүнү кирбес дээр! Хуюксуг, дарызыг дайын ыжының чыды хаайындан үнгелек, ханны болгаш карак чажын, өлүм-чидими көрүп пат болган карактарындан коргунчуг дүрзү ыраалак чораан дайынчы төрөөн черин, чонун көрүп кааш, дириг чедип келгенинге өөрүп байырлаардан эрткеш, харын улам мунгаргай кыннып, сагыжында бир-ле чугула чүве аттыгып калганзыг арны шириидей берген чортуп орган. Ол чугле аар балыг чыргазындан эвес, харын оон-даа дора сагыш балыынга хинчектенип чораан. Уйгу дудаан кэрактары кыза берген, мөчү-боду ыстап-шылаан, шыңганнары суларап калган.

Хөөкүй аът ындыг-ла болгай, чер аразын чыра тыртып-ла орап. Арысканныг-Хем бо келген. Баазанның сагыжы улам дүймөп чораан. Биченейниң ада-иези мынчан кежиг аксынга олурап улус болгай. Канчап-ла билдиртпейн эрте бээрин бодап чораан. Мындыг кижиг Биченейге кавыдаардан эрткеш, караанга көзүлгөн-даа дүжүк чок. Суму кырында чараш дирткен төл-ле болгай. Хей-ле ымзанчыг чүве кылгаш чоорул. Мурнунда каксы дугуржулга турган-на харын. Манаар дугайты чугаа база турган. А херек ам сыр өске болдур эвеспе. Чоннун эрес, кежээ, олаң-чипең оолдары чок эвес кылдыр бодай каапкаш, аъдын кымчыланыпкан.

Талдар ындында өгнүң ыжы бурулаан. Човаг аът коданче чызаалаза-даа, Баазан аъдының аксын шелипкен. Чаяан бооп ыт безин ээрбээн, аал соонда калган.

Аалдың хою бо аъттап чораан. Карак-ла бо, аргамчы дурту хире черде тал ындындан аъттыг кижиг чортуп үнүп келзе-ле, Биченейниң бо дивес сен бе! Ам канчаар, дезиптер эвес, аъдының аксын тырткаш, дегийт дүже халаан. Биченей база. Аътка чорааш, Баазанның аскаа шуут киткеп калган. Хөртчээн ояар Биченейге уткуй дойгуйтур базыпкан. Оозунуң чараш шырайы чаагында хензиг кара меңинге аяннажып, хүннээректөп чайнавышаан база-ла уткуй келген. Баазан уругнуң холундан ап, менди солчуп чоруй, бир холу-биле ооң хөрээнден оожум кускаптапкан. Оон харлыгып калган, өскээр-ле көөр болган.

— Уваа, дүжүм боор бе? Баазан сен бе?— деп, Биченей харын ыттай берген.

Баазан хая көрүнгөш, өл карактарын шинелинин чеп ыш-каш кадыг чеңи-биле чода иткилеп, багайтыр каттыргылааш харыылаан:

— Ийе-ийе, Бичен. Ээп чанып-ла келдим. Оон ыңай та чүү болур чүвези ийик.

— Чүнү ынча дээрин ол?

— Балыг-бышкын, берттик, чемдик кончуумну көрдөн — деп, Баазан чүнүн-даа деги херек кылдыр бодааш, дораан чугаалаан. Шинелинин курун, өөгүн чежип, орден, медаль-дарын кылаңнадыр гимнастерказын өрү көдүргөш, куу булан сөөгү дег, кадыг гипсти дыргактары-биле токкуладыр соктай берген.

Биченей корткаш, караан чажыра каапкан.

— Көрдүң бе, Бичен? Та кедилиг, та кеди чок чүвези. Хоомай-ла херек — деп, Баазан бажын халаш кылып, уругну чөгөндире аарак улуг тынган.

— Кижиги мугуртаар чүве ол эвес-тир. Балыг экириир, берттик чадыгар болгай. Тынын артканын аас-кежик ыш-кажыл, эреспейим! — деп, Биченейнин хуулган арнында идегелдин чырык оду чайнап келген. — Че, аалывыска бараалы. Ачам, авам өгдө олурлар. Шайлап, дыштанып ал.

— Ажырбас-ажырбас, Бичен. Хөл-Өөжү мыя аразында чүү боор, челзипсимзе, шай хайындырым шаа чедер эвес. Ылап-ла чедип кээр мен, чарашпайым. Манап-даа келдин. Ам черле болду ыйнаан — деп, Баазан кыстың чырыткылыг карактарынче шымныктыр көрүп, ооң кезээде бүзүрөнчиг сөстөринге хей-аъды хайныгып чугаалаан.

— Ийе, манап-ла келдим. Ам сени, мындыг кижини көре тура, канчап чааскаандырыңны ыдар мен. Кады чораан бол-зумза...

— Ада-өгбениң ёзу-чурумуну-биле сени ап чедип кээр мен. Манаар ужурлуг сен, Биченим — дээш, Баазан душтуунуң хоюг хүрөң чаагын орта ошкай тыртып кааш, аъттаныпкан...

* * *

Үжен чыл эрткен.

Дайынчы хөөрнүн кырында хээленчек ак маныдан уран кижиги сомнап сиңилбээн тураскаал чоргаар, бедик көстүп турган. Ооң шыпшык бажында беш-адыр сылдыс Успа кырыңче тап-билээ халайып бадып чыткан хүннүн херелинге хан кызыл кынын чайнааш, тураскаалды улам сүрлүг болгаш чараш кылдыр шимеппен. Тураскаалдын эдээнде майның дириг чечектерин камны аажок өргүп каан.

Минута кадында ыржым... Хүндүткелдин болгаш сак-тышкынның минутагы...

Ында чыылган кижиле хөй. Чидиг кызыл галстуктарлыг пионерлер одуруглай чыскаалыпкан. Чыскаалдың бажында төөгү башкызы Салчак Семис-оол дайынчы орден, медальдарын кылайты кадап алган, бодалга алзып, калчанызмаар көк бажын мөгейтипкен, анаада хертеш сыны арай бүшкүө берген көстүп турган. Оон өрүлдүр, тураскаалдың кыйында, аржылы чушкуузунче союлгаш, бажының суук көк дүктери хөлбээрөп үнүп келген, боралдыр шырайлыг кадай кижиле турган. Ол, буттарын черде кадап каан чүве ышкаш, шимчеш-даа кылынмаан. Карааның чажы чаагының алды талазында саргы хире кара менни хөме ап бадып турда безин, чода тудуп, холун харбаш кылбаан. Кадай-биле кожа күдер сынныг, хүрең арынныг, хып дээн аныяк эр беш хире харлыг уруунуң холундан чедип алган турган. Озалааш көстүп турган ол үш кижини үе-шагның чадазы деп-даа болгу дег саяндырган.

Сактышкынның минутазы төнгөн. Семис-оол башкы бажын көдүрүп келгеш, улуг тынган.

— ...Ийе, кады дайылдажып чордувус — деп, башкы чугаазын уламчылаан.— Бисти дээш, байгы өртемчейде эрү аайлыг, өзер назылыг бүгү-ле маңнайлыгың солангылыг келир үези дээш өлүр тынын харамнанмаан маадырның көөрүңгө мөгейип тура, дөмүр безин кыва бээр ындыг күштүг ханныг дайынның халавы катаптавазын, чүглө бистиннен эвес, харын бүгү бөмбүрзектен ыңай турзун деп йөрээри, туржуру бистиң мөрүвүске онаажып турар-дыр. Бистер ону кылыр-даа бис. Эрткен оруувусче хая көөрүн утпас бис. Чүгө дээрге өгбө-төөгүвүстүн үе-дүптөн бээр үре-садызынга артырып келген бүгү-ле эки чүүлү бөгүңгү байлаавыстың долундузу-дур. Оон иштинде кижиниң амы-тыны, аксының кежи — эң-не үнелиг байлак ол дээр мен. Дайынчы эжим Чооду Баазаның, ол ышкаш муң-муң маадырларның дидим соруун сактып кээримге бистиң бөгүңгү аксывыс кежини олар ынчаарда-ла өттүр көрүп, ол бүгүңү боттарының амы-тыны-биле орнап берген кылдыр билдинер-дир. Оларны мөңгө шаг-да утпас бис. Утпас бис...

Монгуш ДОРЖУ

КУС ЧООРТУ ДУЖЕР

Кус чоорту дужер. Баштай бедик сыннарның мөөрүктери кара-хүрэнзимээр өң-биле будуттунуптар. Эзим-арганы көжөгелээн дүдүскектерниң аразы-биле согунналган херелчи-

гештер кара-сайлааш, эвирээр чеде берген тооруктуг пөштерни тегерил келгилээр.

Эзим ишти кандыг-даа даашты соора албас, үргүлчү-ле кулак салып чытканзыг. Кургаг будук дызырт дээли безин чоокта турган хаяга чаңгыланы бээр. Үнү кошкай берген хем-нерниң даажы эртен, кежээ тода болгаш уяранчыг кылдыр дыңналыр.

Кижиниң сагыш-сеткили шагның дөрт эргилдезиниң аайы-биле өскерлир. Чазын — хөглүг, чайын — маажым, күзүн — бодамчалыг, кыжын — дүвүрээр дээн ышкаш. Ынчалза-даа кижиниң бүрүзүнүң сагыш-сеткили мээниң-биле канчап-даа дөмей болбас! Кижилерниң чангыс эргээниң изи безин аңгы-аңгы дижири болгай. Мээн бо бодалдарым барымдаалыг дээрзин бир кижиниң-биле сүмележип көрүмзө аар деп, бодунуң сагыжынга кирген, караанга көзүлген-не чүүлдерге кичээнгей салбышаан, Байлак-оол вокзалга таваар кылаштап келген.

Байыр-наадым көөр дээн кижилер-даа кара шаар. Оон-моон келген автобустар каржып-солчуп турда, базар-баар чер ховар ышкаш. Хөй хөлзээн черге кандыг кижилер турбас дээр. Ынчалза-даа оларның хөй кезини байырлалче далаш-каннары илден. Тулдур кеттиниң, хоорайда дөргүл-гөрелдеринче хап-савалыг-даа келгеннер бар-ла.

Байлак-оол ышкаш, дүүн найысылалга келгеш, тудуп чораан чүү-хөөзүн шыгжадып кааш, ам кээп кежээ ап турарлар-даа бар.

— Экин, Байлак-оол! Мени танывайн тур сен бе?— дээн, херээжен кижиниң үнү улус аразында чаңгыланы берген. Байлак-оол сырбаш дээш, үн үнген угже көрүптерге, танывазы херээжен хүлүмзүрүп турган. Теппиже-ле танывадым дээринден човааш:

— Экин! Кажан чедип келдинер?— деп узады шөйген.

— Дүүн-не келдим. Сен кажан келдиң?— дээш, херээжен тудуп чораан сумказын суйбагылаан.

— Дүүн келдим.

— Байырлап чорууруң ол бе?

— Чугаажок болгай аан.

— Мен база-ла байырлал көөр дээш чоктап келдим. Кады байырлаар болган-дыр бис, өңнүк.

— Ындыг болган-дыр бис. Шыгжамырда чүү-хөөм ап алыр чоор бе дээш турарым ол-дур ийин.

— Мен база дүүн орай келгеш, че, ону ап алыры кай баарыл ол. Улус хөй ышкажыл. Ынчаш ап алыр-дыр. Дашкаар үнер бис бе, ышкамы кончуг-дур — дээш, демги херээ-

жен үнер эжикче углаптарга, Байлак-оол ооң соонче ба-
зыпкан.

* * *

— Мени танывадың бе, Байлак-оол. Чүге шоолуг ытта-
вас сен? Чашкы шаавысты утгупканың ол чоор бе?— дээш,
ол-ла херээжен күскү сесерликте ыяштарның оңуп бар чо-
руур бүрүлеринче бодамчалыг көрүп турган.

«Чашкы шаавыс»— деп, ооң чугаалааны Байлак-оолга
билдингир аялганы ужуктай шаап берген. «Таан-даа, өске-
рилгенин аа!»— деп иштинде бодангаш:

— Чочагай-ла-дыр сен — деп бүзүрел чок элдээрткен.

— Чочагай-дыр мен. Танывайн баары ол бе деп бода-
дым — дээн үннү дыңнааш, Байлак-оолдун чүрээ шимирт
дээн...

* * *

Кижичалы чорда, чылдар ышкаш, дүрген шуужар чүве
чок.

Байлак-оол биче Чочагай чаңгыс класска кады өөренип,
чаңгыс партага олуруп чораанындан бээр чээрби чылдар
караш дээнин оларның кайызы-даа орта санаваан. Чүгле
амыдыралдын дески эвес оруктары ол ийиниң баскан исте-
рин херечилеп шыдаар. «Ийи кижиниң аразы ырак-даа бол-
за көржү бээр» дээр улустун үлегериниң шыны бо-дур ийин.

Чочагай — улуг дарга кижичуруу. Ачазын өске ажылче
шилчиткениниң уламындан оларның аразы ырап, хөрлээлеп
орган «одаглар» четче хып четпээнде, хөглүг салгын дөмөк
болбайн барганы дег, оларның чоорту өөскүп, частың баш-
тайгы тыныжы дег, арыг, чаагай ынакшылы мандып орда,
оруктарының углары башкаланы бергилээн. Оон бээр чээрби
ажыг чылдар караш дээн. Харын согур душ бооп, бо кежээ
тың иелээн эрткен оруктарын, сагыш-сеткилин коптаржып
чоруурлары бо. Оларның аразында чугаалашкан чүүлдери-
ниң колдуу-ла мындыг янзылыг болган:

Байлак-оол:— Чашкы шаавысты бодап кээримге, мыры-
най дем чаа болуп эрткен каттырынчыг шинге дөмей-дир.
Ынчан бистин кайывыс-даа чээрби ажыг чыл болгаш, вок-
залга ужуражы бергеш, эрткен амьдыралывысче хая көрүп,
эрик дургаар тоглаан күскү бүрүлерниң даажын дыңнап
базар боор бис деп бодаваан аа?

Чочагай:— Баштай сени танывайн бар частым. Артын-
да-ла...

Байлак-оол:— Кыргызрай берип-тир мен бе?

Чочагай:— Харын чүү дээр чүвөл? Бодап чорааным ыш-каш эвес болдун...

Байлак-оол:— Күс дүжүп орары ол-дур ийин. Чүү деп чүү дээр боор. Чалы назынны үе манаар эвес. А сен улуг-ла өскерилбээн-дир сен.

Чочагай:— Өскерилбес харык кайда боор. Ынчалза-даа күс чоорту дүжер болгай.

Байлак-оол:— Күс чоорту дүжер харын. Салгакчыларың каш апарды моң?

Чочагай:— Чаңгыс оолдуг мен. Удавас алдылаар.

Байлак-оол:— Эвээш-тир, өңнүк. Менде ийи космонавт бар болдур ийин.

Чочагай:— Амыдыралым... Өг-бүлө талазы-биле шуудап шыдавайн барган мен. Оглум адазы арагалаар кижиге болган. Тудуп шыдаваан мен...

Байлак-оол:— Эмнедип кааптас-тыр сен ийин. Ижер эр-лерниң кадайлары амыр ышкакжыл. Эмчиледип каар...

Чочагай:— Шагда-ла чарылган бис. Сээң сурааң дыңнаарымга, амыр эвес дээр чораан. Ол «хоочундан» чарылдык бе? Хей чүве-дир ийин, Байлак... Ам тайып ушла!

Байлак-оол:— Ындыг «хоочу» турган. Ам кайын каданнай бээр деп ол! Болгай аан дээн мен.

Чочагай:— Кадайың ол чер чурттуг кижиге бе?

Байлак-оол:— Чурттажым кижиге.

Чочагай:— Институт соонда өгленгениң ол бе?

Байлак-оол:— Ийе. Институт соонда.

Чочагай:— Мен Көдээ ажыл-агый техникумун дооскаш-ла өгленген болгай мен. Сени мурнааным ол ышкакжыл. Ынчалза-даа ам... Бот-ие болуп артарым ол ыйнаан. Институт кирер дээрге, хар-назы база шуудай берген.

Байлак-оол:— Бот-өөредилге-биле дооскай-ла, өөренири орай эвес дижир болгай.

Чочагай:— Ындыг-ла харын...

* * *

Имиртицнеп келген. Найысылалдың сайгылгааннары ында-мында чырыткыланып, баштайгы сылдыстар-биле карак басчып, даарта болур байырлалды манаанзыг чивеңейнип тургулаан.

Чоорту дүжүп орган күс бодунуң эргезинче кирип, соок-сумаары сүргей апарган.

Черде дөжелген сарыг бүрүлери базарга, үе дээнзиг, сагышка анчы кончуг...

Байлак-оол биле Чочагай чулук тырткан чай ышкаш на-

зын үезинде-даа болза, чоорту дүжүп орар күстүң тыныжыңга алзып чорааннар. Эрткен, барганын чеже-даа коптарышса, эглип келбес үелер дээрзин кайызы-даа ыяк билер — улуг кижилер — өннүктөр ышкакжыл. Оларның аразыңга сугсалба ылчыннаашкыннар, ижин-баар ийлеп чораан дугайында чугаа-соот-даа болбаан.

Аалчылар бажынының чаныңга келгеш, бот-боттарыңга амыр-мендини күзешкеш, даарта база катап хөөрежирин дугурушкаш, соңуг-мурнуг базыпканнар.

* * *

Байлак-оол өрээлинге келгеш, Чочагайның ам «тайып ушпа» дээн чылыг сөзүн катап-катап андара-дүндере бодап чыда удуй берген.

Ооң дүжүңге кызаннаашкынның часкы шаг, делгем шынаа ортузунда челээш кирген.

Даңгыт ЧЫДЫМ

ЭРТКЕНИ ЭГИТТИНМЕС

Дима Иргит

Анаа дайынчы Дмитрий Иргит удуп чадап пат болган. Бодалга дыка хөй чүүлдер киргилээр, элдеп. Ада-иези, кады төрөөн кыс дунмазы, ынак сууру, ойнап, балыктап өскөн хеми-даа каракка чуруттунгулаар. Бир-бир сактырга, дириг чурукта-даа чүве дег.

Шаанда ындыг чүве дээн: ада-иези, акы-дунмазыңга эргеленип өскөн 14—15 харлыг кыс уругну хары улус «кудалап» алгаш баарга, күжүр уруг чаныксааныңдан баары саргыл, аыш-чем-даа орта ишпестей бээр, ооң соонда ийлеп пат болур. Ижин-баарга кара даш супкан чүве дег кыннып кээр, ынчап барганда кадыкка дыка ондагайлыг чүве дээни кай.

Ону бодап келгеш, Дмитрий бодун боду буруу шапкан. Ындыг чүве каяа турар. Төрөөн чуртун камгалап келген дайынчы кижин бодун чаш уругга дөмөйлээрге болур бе? Шериге келгениңден бээр бүдүн чыл эрти. Ол үениң дургузунда кадыг чурумга чаңчыга бергениңни канчап уттуптун? Дайынчы болгаш политиктиг билигнің тергиини болганыңны, ийги класстың шериг мергежилин шиңгээдип алганыңны

база уттуканың ол бе? Дмитрий соңга караанда улуп турган шуурганның сыылаан шимээнинге чоорту чайгады берген.

Шеригде доктаадып каан чурум чаңгыс. Таптыг-ла даң бажы шара хере, даш бажы сарыг шокар турда туң-даа эдер. Солдаттар чаңгыс кижиге тура халчып, дөртөн беш секунданың иштинде бүрүн хепкернир, озалдаан оолдуң шорuzu-ла! Рота чагыргазы — старшинадан ээлчег чокка шала чуур «кежикти» четтирер апаар. Ындыг албанга таваржырын кым күзээр дээр силер!

Ол дөртөн беш секунда Иргитке анаа-ла чайлыг херек апарган. Дмитрий каракты шийип-даа алгаш, каш-ла секундада кеттиниптер. Баштайгы үезинде оол харын хөктөп турган: сапыктарын-даа солуштур султар, чүвүрүн-даа андара кедиптер, эжиниң-даа идик-хевин «холгаарлаптар» таварылгалар болгулаан. Чаңгыс ол эвес, кым-даа ындыг үүлеге таваржып турган-на болгай.

Ол эртен чыскаал үезинде, рота командири чогуур шагындан оранчок эрте келген. Ротада сагылга-чурумнуң дугайында дежурный аңаа илеткээн сөөлүндө, командир мындыг дужаал берген:

— Взвод командириниң оралакчылары! Сүмележип тургаш бир шыырак радистен станция четкизинче чорудуңар, Совет Армияның хүрээленинде албан эрттирип турар Вера Онищук араан, бөгүн кээп шыдавас-тыр. Шыырак кижиден томуйлаңар, дайынчы өөредилге эгелээри чадавас!

Командирлер аразында элээн-не сүмөлешкеннер. Өйлөп-өйлөп чыскаалда турган солдаттарның арыннарынче-даа көргүлээр. Кезек болганда салбыр командири биче сержант Геннадий Надеевтиң командазы үнген:

— Анаа дайынчы Иргит! Чыскаалдан үш базым бурунгаар!

Диманың баарыңга турган солдат мурнунче чартык, он талазынче бир базымны кылып, орукту чайлап бээрге, Иргит чыскаалдан үнүп келген.

— Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң агаарын камгалаары-биле дайынчы дежурныйлаашкынче киреринерни дужаап тур мен!— деп, командирниң үнү бүгү кезекти дургаар чаңгыланы берген.

Согун дег дорт апарган Дмитрий станцияже тода-тода базып ора, шак бо дежурныйлаашкындан эгелеп, амыдыралыңга бир онзагай болуушкун болурун кайын даап бодаар ийик аан.

Радио хүлээп алыкчыларының болгаш радиодамчыдыкчыларның ангы-ангы ыяңгылыг сыгылары станцияны долуп турган. Иргит № 3 четкиниң артынга олурупкаш, дамчыдыкчы-

ның дүлгүүрлерин кезек кызырадыр соктагылаан. Автомат даажы дег тода болгаш чыжырааш болган. Ажылдап болур-дур.

Дамчыдылгалар үзүктели бээр аразында, Иргит өөрөнгөн чаңы-биле солагай талазынче көрүп каап олурган. Чүгө дээрге, оң талазында чүгле хана бар, а өскезинде дөрт, беш, алды дугаар четкилер чангыс шугумда дег дистинчи бергилээн тургулаан.

Дмитрийниң чанында дөрт дугаар четкиде Люда Бадмаева морзениң точка, тирелерин саннарже болгаш үжүктөрже кончуг далаш шилчидип орган. Чүгө дээрге Иргит ужукыдыын дыңнаарга, дуржулгалыг радист кончуг дүргөн дамчыдып орар болган. А Люда аңаа кайын чанныр деп, күзүн чаа эрткен конкурска Бадмаева бир минутада он тос бөлүктү хүлээп ап, маргылдаага тиилекчи болган кыс-ла болгай.

Люданың бир-ле онзагай талазын Дима ам чаа эскерип каан. Чүгө дээрге ол кажан-даа арны-бажын будувас кыс. Ону будуттунуп алган кылдыр Иргит канчаар-даа сактырга, каракка чуруттунмас болган. Будуттунары — аңаа окта-ла таарышпас болганы тодаргай. Ону Люда боду Диманы мурнай-ла билген болбайн аан, азы төлептиг аажызының база бир демдээ чүве ийикпе.

Бадмаеваның ыңдында бешки четкиде орган Нина Файнның арнының пудразы артында-ла бургурткайнып орган ыш-каш кылдыр Иргитке сагындырган. А Дулма Дарееваның кирбиктер кылдыр чаап алган дозузунга бажынын кезек дүктери чыпшынгылай берген болган. «Бир эвес мээң калган кырган-ачам боларже көргөн болза; «Аныяктар бажы-биле кылаштаар четкен» дээр ирги бе?» деп, Дима боданган. А Людаже көргөш: «Төлептиг кыс-тыр» дээри чугаажок.

Төлептиг кыс-тыр. Чараш-даа кыс-тыр. Чазык-даа кыс-тыр, Диманың чүрээ чоп шимирт дээри ол? Арны чол изиш дээри ол? Бодунуң бодалындан чоп ыядыры ол? Орта чоор бе ол?

Ол минутадан эгелеп, сагыш-даа сагыш эвес, сеткил-даа сеткил эвес... Чай кадында Людаже көрүп каары көвүдээн. Кыс улам төлептиг, улам чараш, улам чазык кылдыр көстүр апарган. Оолдун амыдыралында бир онзагай көзенек ажит-тынганы чугаажок.

Пурба Шойбонов

Амыдыралда ужуру билдинмес чүүлдер-ле хөй. Бир-бир бодаарга, баажызы билдинмес тывызык дег болгулаар.

Дмитрийниң сеткилинге кара элдеп күзел төрүттүнүп кел-

ген. Ол чүл дээрге, станцияга дежурныйлаашкыннын үезин канчап-чооп-даа тургаш саададыксаары. А 13 четкиге барып олуруптарын четтикпейн манаар, ынчап чангыс шак безин бүдүн хүнге дөмейлежир апарган.

Люданың чоогунга олуруп, олче хондур, хүнзедир-даа бол кайгап олуруксаар күзелин, бир-бир бодаарга, кенен сеткилдин аажызы-даа дег, а бир-бир бодаарга, оон эртип келген чуртталгазында оон күштүг күзел төрүттүнмээн-даа дег саяндырган.

Бо-ла бүгү хайнып чоруур сеткилдин ужурун чүү дээрил? Ылдингир херек-тир, ынакшыл ышкажыл. Аныяк эрниң амыдыралында бир-ле дугаар ёзулуг ынакшылдың төрүттүнүп келгени ол-дур.

Уругга бодунун хөрээн доюлган бодаалдарын илередир дээш кызыдыр-ла диттип чадап турган. Бодаалга үен-даян чүве база кирер: уруг ону билип кагза кыжырып-шоодар чадавас. Ону бодап келгеш, шуут бодунун хөрээнге шыгжап чоруурун-даа кичээй бээр. А чамдыкта дидими-биле «сен чокка чурттап шыдавас-тыр мен» деп чугаалаза кандыгыл деп-даа дап бергилээр.

Күжүр эр кара чааскаан элээн муңчулуп келгениннн соонда, Пурба Шойбоновту бодунга «эвилелдээр» деп шиитпирлеп алган.

Бир талазында, Шойбонов оон чоок эштериниң бирээзи, а ийигизинде, ол бурят сөөктүг эр болбазыкпе. А демги уруг база ол уктуг. Чангыс-ла арга: Шойбоновтуң дузазы херек. Канчаптарыл?

— Пурба Бадмаевич!— деп, Иргит бир хүн Шойбоновка сөглээн.— Иштим-хөңнүм сөглээр идегелдиг эштерим бирээзи сен болгай сен. Ам дээрезинде кымга-даа сөглеваэним амыхуу чажыдымны сенээ ажыдып, арга-сүме айтыарым ол, эш. Дузалап, сүмелээрин кандыгыл?

— Гвардейжи сөзүм! Эр кижги эки эжинге идегелдиг сүме каткаш, эктин ажыр шаңнадыр, багай сүме бергеш, бажын кестирип шаажыладыр чүве дээн, дыннап тур мен — деп, Пурба оюн-баштак-биле харыылаан.

— Сени шаңнаптар эт-севим-даа чок, багай сөс сөглээринге бажың кезер эргем чок, ажыктыг сүмени дыннаксаарым медээжок — деп, оол ажыт-чажыт чокка актыг-шынын сөглээн.

— Чугаала че.

— Амдызында кымга-даа сөглева, ийн бодувус ишти-хөрээвиске шыгжаал — дээш, Иргит бодунун бодаалын эжинге бирден бирээ чокка тө каап берген. Шойбонов ону кичээнгейлиг дыңнаан, үзе кирбээн.

Харлыг баштыг Саян ынды чурттуг күдер кара эжинин чугаазын Пурба дыннап ора, бир-бир сактырга, күзүн эткен сыын-на, хөрээнде дойлуп келген бодалдарының аянын көөрге, Байкал ындының хөлзеп турар шуурганы-ла, сеткилинин арыын бодаарга, Бурятияның ак-көк дээри дег болган.

— Шак мынчаар ынакшылга аныяк чүрээм чагыртып эгеледи, бир-бир бодаарга, ол дег бөдүүн чүве чок, бир-бир сактырга, ол дег нарын, берге чүве база чок дег чүве-дир, сүмөң чүл?— деп, Дима чугаазын дооскан.

— Сени ынчал, мынчал деп чүү деп сүмелээр мен, бир тээ херек ол хире ханылаан болганда, хөделир апаар бис, гвардейжи сөзүм!— деп, Пурба чугаалаан.

— Канчаарыл, кандыг янзы-биле?

— Канчаар диве, кандыг янзы диве, мен билийн. Гвардейжи сөзүм! Чангыс оран чурттуг, чангыс сөөк улус тур бис, ол кыс-биле. Ооң бажын мен бээр ээлдирейн, сен чүгле мээң дужаалым күүседир сен.

— Ындыг-дыр че.

— Даарта оларның ээлчегге кээр хүнү эвеспе. Сен бөгүн эки боданып тургаш, чагаадан бижи. Хөй сөс киирбе, чүве база кагба. Чечен бол, мерген бол. Бөдүүн сөстөр ажыглаар сен. Ынчангаш меңээ хойладып каар сен. Артканын мен харыылаар мен. Гвардейжи сөзүм берип тур мен.

Людмила Бадмаева

— Че, уруум, сөөлгү экзаменнер дужааттынгандыр. Ам амыдыралче орук шилип алыры арткан болгай. Кайнаар өөренир сен, күзелиң чугаалап тур че, ийи иелишки сүмележип көрээл — деп, авазы Людага бир кежээ чугаалаан.

— ДОСААФ-ка өөренир мен — деп, Люда илдик чокка харыылаан.

Нина Ринчиновна аайын тыппайн, уруунче чиге көрүпкен кезек турган:

— Ол чүү дээрин ол, кайгалым, ужудукчу боорун ол бе, азы чолаачылаксай бердин бе? Чоп ол чериндиве оолдар барып турар чүве чоржук! Азы соора дыннаптарым ол бе, кайнаар дидин, кызым?

— ДОСААФ аан, авай, кандыг-даа мергежилди чедип аар чер болгай, чүгле ужудукчу, чолаачы эвес. Уруглар база ынаар өөренип чоруп-ла турар чүве. Улуг салдыг Егор акыйның Майязы база аңаа баар, сээң кускун кара кудаң Дарееваның Дулмазы база олче белеткенип турар болгай.

— Ол черинге чеже чыл сургуулдаар чүвөл, кандыг эртем чедип аар кижин сен ынчаш, агроном бе, зоотехник бе? Бир

эвес башкы болур болза, силер ышкаш кыс уругларга кончуг тааржыр ажил ол чүве ийин.

— Бистер радистер болурунга белеткенир улус бис.

Кулактарын төгерик кара хөм-биле дуглап алган оорар кижилерни чоп калган адан шаанда радистер-дир дээр чор-жук. Сен база ону кедиксей бердиң бе мон, төлүм? Оон чүзүн сонуургаар сен, аялгалар дыңнаар сен бе, азы солун тоолдар бе, өткүт үннүг ыраажылар концерти дамчыдар чү-ве бе? Удурланыр-даа, деткиир-даа ужурун тыппайн-дыр мен. Хүннүң-данның ол хөмнү суп кээрге, изии, ышкамы кончуг эвес чүве бе? Шыдашпазыңза канчаар сен, кулактаң ону уштупкаш, даргаларыңга кончуткай сен. Азы кандыг аай чүвөл, бодуң-на билип көр.

Авазының ынчаар сагыш човап чугааланып турганын Люда дыннааш, хүлүмзүрөөн. Күжүр иениң оозу чөп-түр ийин. Уруунга-ла эки болзун дээш бодунуң хире-шаа-биле сургап турары ол болгай.

— Ажырбас, авай — деп, Люда иезип оожуктурган.— Үргүлчү-ле ол «хөмнү» кайын кедип алгаш оорар ийик аан, өйлөп-өйлөп уштуп каап оорар, ажырбас чүве-дир ийин. Даргаларга-даа кайын чаңчадыр ийик мен аан, радист болурунга сонуургалым улуг болбазыкпе. Бодунуң сеткилинге кирбези ажылдарга кирип алган уругларны көөрүмге, бир-ле дириг хинчээн эдилеп чоруур-дур ийин. Чүрек чок, ажылын сонуур-гавас. Мен-не сонуургаан ажылымга барыксап тур мен.

Чугаа ол-ла болган. Люда каш айлар дургузунда радистин курузун чедишкинниг дооскаш, бажынындан ырак эвесте шериг кезээнге радистей бергени ол. Ооң күзелинге кырган иези-даа удурланмаан, буруу шаппаан, а деткивээн-даа.

— Бо шагның аныяктары кижиге-даа кайын сургадырыл, боттары-ла оруун тыва бээр чүве-дир ийин — деп, ужуру-даа орта билдинмес чаңгыс домак чугаалап каан.

Совет Армияның хүрээленинде албан эрттирип турар деп ооң чамдык кыс өөрүнге шала эпчок дыңналыр эрге-дужаалдыг болганындан бээр элээн каш айлар шуужа берген.

Хүн дурту кыскалаан, терек бүрүзү онуксап эгелээн бо үеде Люданың амыдыралыңга база бир солун чүве болурун төрөөн иези-даа кайын чаяган боорул аан, ону амыдыралдың чайгаар көшкөн үези номнааны чугаажок.

Ону Люда Бадмаева даап безин бодап шыдавайн чораан.

* * *

Люда ол хүн ээлчээн эрттирикеш, бажынынче дүрген-дүрген базыпкан. Черле ажил соонда далажыр кижидир.

Авазы ажылындан шала орайтадыр келир. Оозу келир чет-келекте кезээки чемни кырган кижиге белеткеп каарын оралдажыр. Бажыңының иштин база эмгелеп-сескелеп каарын кызыдар, черле чүү чок дээр: хаван, дагаа-даа чемгергей, огород-даа суггаргай...

Бадмаева бир көөрге, оон бажын уткуй Шойбонов базып орган. Уруг ону кайын херекке алып ийик. Шериг гарнизонунун девискээринге кижиге оруунга солдат таварышпас эвес.

— Людмила Доржиевна — деп, Шойбонов бурят дылга чугаалаан. — Силерни бичии када саададып болур ирги бе?

— Бичии када болза ажырбас, дыннап тур мен.

— Мындыг чүве-дир, Людмила, силерге бир мээң эжим чүрээниң ханызындан ынакшаан. Гвардейжи сөзүм...

Люда ону база херекке албаан. Шериг эрлерниң баштак кожаңы кылдыр санаан.

Ынакшыл дугайында хөөрежир чайым чок, Пурба Бадмаевич — деп, Люда буряттаан. — Бажыңымда ажылым эңдерик.

— Өршээп көрүнер, чүвениң шыны херек. Оюн-баштак ында калзын, көк дээр кырымга дүжөр, гвардейжи сөзүм.

Уруг көөрге, Шойбонов шынап-ла шынын чугаалап турар хире болган. Ылчың эвес, топтуг оолдун мынчап турарында ужур-ла бар.

— Чүү кижил ол, бодун эвес сен бе? — деп, Люда баштактанмышаан айтырган.

— Чок. Дмитрий-дир ийин.

— Иргит бе?

— Ийе.

— Үнү чок кижиге бе, аарыг кижиге бе?

— Кадык кижиге, үннүг кижиге.

— Боду чүгө келбес кижил?

— Коргар кижиге-дир.

— Чүүден коргар кижил?

— Сенден коргар кижиге-дир.

— Ха-ха! — деп, Люда каттырган. — Менден коргар кижиге меңээ канчап ынакшааны ол. Хаптар мен бе, соптар мен бе?

— Коргуп эвес, ыядыры ол кижиге-дир. Чүрээ чагдатпас. Гвардейжи сөзүм.

— Шынап ынакшаан болза, чүрээ чагдады бээр — дээш, Люда базыпкан.

— Ындыг төлээде мону ап алза кандыг ирги? — дээш, Шойбонов хапта чагаа сунган.

Люда удурланмай-даа чагааны сумказынче кирип каап алган. Бажыңга номчуур ыйнаан.

Дмитрий, Дмитрий... Узуну медээжок, суук кара баштыг тыва оол ооң караанга чуруттуна берген. Ишти-хөңнүн кижги билир эвес, даштыкы хевири, дурт-сыны аянынг оол ийин.

Бажыңыңа Люда келгеш, сумказын сала тыртып кааш, чагааны номчаан: «Силерни бөгүн станцияга көргөн-даа болзумза, чагаамны «Экии!» деп эгелеп көрейн. Хөрөк долган бодамдарым шапкын суг дег саарлып, доюлгаш, силерге чогум-на бижиир дээн бодалымны орта илередип шыдавайн олур мен, Люда. Бо чагаа кандай кылдыр номчуттунар чадавас. Ол дээш мени өршээвишаан, мээң чогум-на чүнү чугаалаксаанымны дыңнап көөрүңерни диледим. Ойзуп-кыйзып тургаш канчаар, ажыт-чажыт чогу-биле силерге чүрээмнин эң-не ындыкы ханызындан илередикседим. Мээң моон соңгааргы куртталгам, моон соңгааргы амыдыралым силерниң холунарда дег кынып келир-дир, Люда. Канчаар мен, ынакшааным күштүг-дур, силерни дүне боорга дүшке көрүп, хүндүс боорга каракка көрүп чоруур-дур мен. Ёзулуг ынакшылдың амданын билип, ооң ажыын ажып, хилеп чор мен. Сен чокта өскүс-түр мен. Кударгай-дыр мен. Сеткилимни чырыдар чаңгыс отчугаш сен, Людажыым».

Шала элдептиг, шала кандай чагаа ооң-биле доозулган. Люда ону каш-даа катап номчаан. Шынап-ла арыг сеткилдин ханызындан чагаа дээрзи илден. «Ийе» азы «чок» деп ийи сөстүң кайызын-даа харыылаары коргунчуг. Амыдырал боду чайгаар-ла көргүзөр ыйнаан.

Нина Ринчиновна

Авазы ажылдан шала орайтадыр келген. Дойлуп, хөлзээн бодалдарга чагырткан Люда ону улуг-даа херекке албаан. Чаңгыс борбак кызының бир-ле чүвеге дүвүрөп, элдептиг апарганын күжүр ие кайын эндээр ийик аан.

— Канчап бардын, уруум?— деп айтырган.— Аарый бердин бе?

— Чок, авай, кадык мен.

— Чоп арай чиктиг ышкаш сен, ажил-агыйында эпчок чүүлдер болуп тур бе?

— Онзагай чүве-даа болбайн-дыр, мээң ажилдап турар кезээмде тыва оол менче чагаа бижээн-дир ийин, авай, аажок ынакшылын илередип каан-дыр. Чүнү-даа канчаар ужурун тыппайн-дыр мен. Чагаазын номчуур сен бе, авай?

— Ону-даа номчуп канчаар мен, утказын чугаалап бердин, ышказыл. Боду төлептиг оол бе, кайы хире таныр сен?

— Бо курс дооскаш, ажилдап келген барык бүдүн чылым иштинде «экии», «менди» дижирден башка иштинче киир

чугаалажып көргөн эвес мен. Чамдык оолдар ышкаш ылчын-сыйбың чүве-даа чок, томаанныы кончуг-ла хире кижичораан. Чоорту та кандыг кижичоралур чүве.

Уруунуң эки кижичоралур дужуп, өг-бүлө туда бээрин Нина Ринчиновна бодап чоруур болбайн аан. Калган ирейи Доржи Бадмаев-биле кады чурттааны эвээш-даа болза, эргим үези кайын уттундурар. Ашаа-биле бодунуң канчаар чурттап чорааны дег чурттаарын уруунга кончуг-ла күзээр иеле болгай.

— Бодунуң амыдыралың-дыр, бодунуң чуртталгаң-дыр. Эки-ле боданып көр. Чеди хемчээгеш, чаңгыс кезерин утпа. Сеңээ ол талазы-биле сүме кадып шыдавас мен. Бодун-на бил, уруум!— деп, авазы чугааны доозуп каан.

Уруунга ындыг сөстөрни чугаалаза-даа Нина Ринчиновна иштинде аажок хөлзээн. Ам кат-ие болур апарган ылкажыл. Бажынга төрөөн оглу дег эң чоок, эргим оол кирип кээр чадавас. Ону күдээ дээр апаар. Угаанга арай эпчок, кандай-даа ышкаш. Эрге кара күдээзи...

Нина Ринчиновнаның күдээлери бар болбайн аан. Боду— демги оолдарның кат-иези болуру шын. Олар дээрге, Нина угбанның төрөлдөринин ажы-төлүнүн ашактары ону кат-ие деп санап чоруур болгай.

А бо дээрге олар дег эвес, сыр өске херек. Чаңгыс борбак кыс уруу бажынга күдээ кирип кээр апарган. Мындыг таварылга өөрүнчүг-даа, сүргенчиг-даа болбас аргажок. Күдээ кижиге кеткен идик-хеви таарышпайн баар ийикпе, эдипкен сөзү эпчок дыңналы бээр ийикпе, белеткээн чеминде артык-тудуу чүве бар апаар ийикпе, чадап дээрде бажын иштинин дериг-херексели оолдун сеткилинге кирбейн баар ийикпе, чүү-даа туруп болур. Сүртөвөс арга чок. Нина Ринчиновна ол хүнден эгелеп, боду бүдүү белеткенип эгелзээн. А уруунуң кедер идик-хевинин дугайында безин бодаваан. Бодунга чаа, чараш хептерни туразы-биле шилип алыр кыс болгай. Аныяк кижинин чаа мода-биле кеткен хеви өске аныяк кижинин сеткилинге таарышпайн барып болур. Бо шагның тыныжын кырган кижичоралур кады угаап шыдаар деп.

Хоорайже шөлээ

Күжүр Диманың сагыжы-даа саарзык. Шойбонов сөглзэн сөзүңгө ээ болуп шыдавааны илдең. Чүл дээрге Людадан мынчага дээр хары чок. Бөгүн беш дугаар хүн. Бадмаева чагаа сөөлүңдө безин дөрт дугаар дежурныйлап кээп турар.

Димага уткужа бергеш-ле, шала өскээр көргөш, эртип турар.
Хары болза, харыыдан берген болза!

Диманың сагыжынга шүлүк безин төрүттүнүп келген.

«Ийе», «чок» деп,
Ийи сөстүн кайзы ирги?
Кыпкан чүрөк —
Кызыл одун көрбедиң бе?
Ынакшылдан —
Күжүр бодум кыва бердим.

Ынакшааным,
Хүдүмзүрүүң көрүкседим!
«Ийе», «чок» деп,
Ийи сөстүң бирин сөгле.
Секуң санай —
Четтикпейн манап чор мен.

— Сенээ чеже чугаалаар мен. «Шынап ынакшаан болза, чүрээ чагдады бээр» деп чугаалады. Гвардейжи сөзүм. Бодунну келзин деп турары ол-дур — деп, Шойбонов Диманы сындырып келген.— Бодуң бар, чугаалаш даан. Кижги ыш-кажыл. Чүге ыядыр сен, чүге човаар, чүге эгенир сен. Гвардейжи кижги-дир сен. Ызырылтар эвес, хаптар, тептер эвес. Чааскаан коргар болзуңза, кады бараал. Ам дежурныйлаашкында олур. Ийи-бир сөс солчупсунза, ажырбас, чугаа чоорту шуудай бээр, мен чайлай соп бээр мен. Гвардейжи сөзүм. Улаштыр башкарлып чоруу баар сен.

Дима оон ыңай чөрчүп шыдавас хире апарган. Ам канчаар, боду баар апаар. Эпчогун аар, эгенчиин аар. Чүнү чугаалаза экил, чүнү сөглезе экил?

Шойбонов далаштырбышаан:

— Че, че, дүрген. Ам медээлер аразының чапсары-дыр. Арын частып, баштай дужуп аары чугула чоор.

Пурба эжин станцияже чедип чорупкан. Иргит удурланмайндаа, сөс-даа этпейн, аайы-биле базып үнүпкен.

— Пурба, Иргитти кайнаар төрөпчилээрин ол? Дүшкен бүрү аштаар дээринге, ынавайн-дыр бе?— джип, чүнүң-даа ужурун амдызыңда билбээн өөрү соондан алгыржып чыдың калганнар.

Станцияга келгеннер. Радист кыстар четкилер аайы-биле медээлерни далаш чок хүлээп ап, оолдарның кирип келгениндаа эскербээн хире болганнар. Шойбонов Иргитти караа-биле өрүмнөп эдертпишаан, № 3 четкиниң артында Людага чедирип келген.

— Экии, Люда — деп, Шойбонов мендилээн.

— Экии, Люда — деп, Дима улашкан.

— Экии, оолдар, дузалажыр дээш келдинер бе?— деп Люда баштактанган.

— Бо Иргит дузалажыры ол-дур. Гвардейжи сөзүм — деп, Шойбонов удазынның ужундан алган.

— Ажырбас, ажыл шагы доостур четкен-дир, медээ база эвээш — деп, уруг ойлаксаан.

Шойбонов кыңчыктырар хире эвес болган.

— Ам-даа ийи хире шак бар-дыр. Иргит сээң орнуңга хүлээп ап олурзун, хостуг үезинде база дузалажып турзун. Бис бээр мону салып турар бис. Командир-биле дугуржуп каар бис.

— Ынчаарга кайын боор, кым-даа биске дузалажып көр-бээн, боттарывыс-ла башкарлып шыдаар бис — деп, Люда улам дескелексээн.

— Гвардейжи сөзүм-дүр. Моон сонгаар дузалакчылык болур силер — деп, Шойбонов үзе шапкан.

— Боду дезер, чаңгыс катап келинде, коргар чүве дег, камгалакчылык чоруур дузалакчыны канчаар мен — деп, Люда удазын ужун улам тудускан.

— Моон сонгаар чааскаан кээп турар апаар бо, гвардей-жи сөзүм — деп, Шойбонов улам сегирип алган.— Суббота-да хоорай баар кижиге, ээлчег чок бир хүн шөлээ алган, баар-базар черин эки билбес кижиге, кино, концерт көөр черлерже эдерттир силер — деп, Шойбонов удазынны баглай берген.

Люда хүлүмзүрөөн. Херек чогул эгелээн.

Оолдар даштыгаа үнүп келгеннер.

— Чоп мырыңай ак хар ашпас сен?— деп, Пурба эжин чемелээн.— Оода ийи-бир сөстөн эдипсинзе, сүлдө бо, чүү кончуг төл боор сен, гвардейжи сөзүм!

— Чүнү чугаалаар мен?

— Эх, сени-даа. Бо кежээ дургу лекция номчуур мен. Даарта хоорай баар сен, шөлээ дугайын даапканымны билир сен, ам рота командиринге бараалгаар сен, шөлээни бодун дилеп ал, сенде сагындырыг бар эвес, бериптер, ажырбас. Гвардейжи сөзүм.

...Суббота. Иргит хоорай киреринге даң бажындан тура белеткенип келген. Бо шөлээ дээрге, анаа бир база эвес, ынаа кыска бир дугаар ужуражыр шинтпирлиг шөлээ бол-гай.

Иргит мундириниң өөктерин кылайтыр аштап, ак хар дег моюндурукту иле шаап алган. Ол аразында идегелдиг Шой-бонов адрес дептери дилеп халып турган. Чүл дээрге Дима Люданың чурттап турар черин билир эвес.

Пурба өйлөп-өйлөп Диманың чанынга келгеш, сагынды-рып каап турган:

— Дептер рота командиринде-дир, ыяап-ла билип алыр мен, бичии-ле мана, гвардейжи сөзүм.

Кажан шөлээлээннерни старшина чыскаап алгаш, хоорайга бодун канчаар ап чоруурунун дугайында тайылбыр кылып турда, Шойбонов Иргиттин кулаанга сымыранган:

— Тиилелге кудумчузу, 16. Квартира дугаары чок, чангыс бажың хевирлиг-дир. Гвардейжи сөзүм.

Контроль-хыналда пунктузунга шөлээ бижиктерин дем-деглеткеш, Дима өөрү оолдар-биле хоорайже үнүпкеннер. Бир чамдыктары кино көөр, өскелери стадион баар, үшкүлери душтуктарыңче далашканнар, а Дима «Адрес дилээр мен» деп каан. Шупту тарай-тарай базыпканнар.

Тиилелге кудумчузун Дима билир, ынчангаш аңаа саада-вайың-даа ол кудумчуга келген. Трамвайдан дүшкеш, чоогунда турган бажыңның дугаарын көөргө — 94 болган, 16 дугаар бажың хүн үнер талада дээрзи илдең. Дима далаш кылаш-биле базыпкан.

Шериг формазы кылаң, тас, согун дег дорт солдат эр кудумчулап базып орда, эрткен-дүшкен чон сонуургавас аргажок болган.

Чамдык сыйбың кыстар оолду көргөш: «Солдаттың аянынын, чангыс хүн-даа бол, сорулдаалапса»-даа дижир. Өскелери: «Мен алыр мен, мен алыр мен төөг! Боолап алдым» дишкеш, сыйгыладыр каттыржыр. Бир уруг: «Мээн Сашам удаваң халажып кээр» диген.

Херим баарында сандайда хүнге дөгеленип орган кырганнарның дужу-биле Дима эртип чыткан. Улуг салдыг ирей Иргитти көрүп олуруп-олуруп:

— Эх, герман дайыныңга мен таптыг-ла бо солдат хире турган боор мен, ынчан бистиң ротавыс...— дээш-ле бодунуң сактыышкынын кожазында орган шываганчыларга төөгүп эгелей берген. А шериг назы четпээн оолдар кым, кажан шеригге баарын аразында чугаалажы бергилээр.

Дима орук ара чоруп ора бичии үгек садыгдан бир боодал чечек садып алган. Чем магазининден «Ласточка» деп шоколад килдедип алган. Уругга ам дээрезинде тутсур белээ ол, хүндүлээр чеми ол. Шойбонов ынчаар сургап каан.

Бо-ла болгай, он алды дугаар бажың. Диманың чүрээ-даа чүрек эвес. Өскелерден ылгалыр чүве-даа чок, бичежек борбак бажың. Хериминиң улуу кедергей. Соктаар чоор бе? Ыт баглап каан ирги бе? Люда өөндө бар ирги бе? Күжүр эр хөлзеп эгелээн. Бажыңының чаныңга аай-дедир баскылаан.

— Эй, солдат, Бадмаевтерге келдинер бе?— деп, ол бажыңның чанында казанактан бир кадай үнүп кээп, айтырган.— Нина садыг барган ышкаш болду, уруу өөндө олур ыйнаан. Кире бериңер, ажырбас, ыды чок улус.

— Четтирдим — деп, Дима харыылаан. Ынча дивес арга чок, Люданын өөндө бар-чогун айтып берген кижиге четтиргенин илередир апаар. Ам ынаар канчап кирерил? Уругну кажан үнүп кээр деп манаар боор.

Шойбоновтун чугаалааны болза, аалчы болуп бажынче шуут кирер, ында кижиге кайгаар чүве чок. Чангыс черде кады албан эрттирип турар солдат келбейн канчаар. Дыштаныр хүн-дүр, хостуг үе-дир.

«Гвардейжиге сөстүг» эр юридиктиг түннел база кылган. Чүл дээрге Люда эки сеткилдиг, сагыш човангыр кыс. Оң иези база ындыг болур ужурулуг, уруунун кижизидилгезинге ада-иези салдар чедирер болгай.

«Дүүрөөн бот, дүнгүрленген баш». Дима херим эжиин ажыткаш, кирипкен. Сактырга, ийи буттар дедир дашкаар дывыржып чоруур ышкаш болган. Оожурга, солдат, туттун! Ынакшыл деп чүве ындыг-дыр, кортпас херек, хойбас херек. «Шынап ынакшаан болза, чүрээ чагдады бээр» дээн болгай.

Дима бажын эжиин соктаан. Мөгүдөөн эр канчаар соктап туржук ирги? Дыңналыр, дыңналбас кылдыр аяр хөккүлөтчик бс, уг-биле улдап турган ирги бе?

— Чаа, кириңер!— деп, чүрек шимирээр Люданың хоюг үнү дыңналган. «Дидим бол, черле дүвүрөвө, солдат!»

— Болур ирги бе?— дивишаан, Иргит базып кирипкен.— Экивеңер!

— Аа, Дима ышкажыл!— деп, Бадмаеваның арны чазык хүлүмзүрөөн, мөндиге харыылаан.— Дөрже эртиңер. Аалга кирген кижиге аяк эрни ызырар апаар, мен шай чылыдыптайн.

— Баштай бо бичии белекчигешти хүлээп ал көрүңер — дээш, Иргит чечөөн ийи холдап барып тудускан.

Люда ону өөрүшкү-биле хүлээп алган.

— Кандыг байырлал ужун меңээ чечек тутсуп, белек сундуңар, Дмитрий? Четтирдим. Мынчага меңээ чечек берип келген кижилер ховар чүве болгай.

— Эң баштайгы ужуражылгавыс дээш. Өггө кирип орган кижиге хол куруг чоруп орап эвес.

Уруг чечектерни суг куткан шил вазага тургузуп каан. Ону стол кырынга салыптарга, улам өң кире берген дег болган.

Электрилик хөнекке чылыткан шай үр болур эвес. Уда-ваанда-ла, шийгайндыр дагжаан соонда, бузу бургурткайны берген. Ногаа аймаандан эгелээш, далгандан бүдүргөн янзы-бүрү чөмнөрни стол кырынга делгепкеш, Люда оолду чөмнө-ниринче чалаан.

— Шаанда сайыт кижн өөнгө бир катап киргеш, шак мындыг чемниң дээжизин четтирген мен ийин — деп, Иргит баштактанган.

— Чем дээжизи боор харык кайда боор — деп, Люда харылаан.— Тыва кижиниң кол-ла чеми — дүлген эът чоктур, үскен далган чок-тур, ааржы, курут база делгеттин-мээн-дир.

— Ол бүгү чемнерни канчап билер силер?

— Чүглө тывалар ону чивес, бистер — буряттарның база кол чемижи болгай. А шаанда мээн калган ачам Тыва чуртунга чорааш, тыва өңнүүнүң аалынга киргеш, ону, мону чидим, чуртталгазы бистин-биле дөмей чон-дур — деп хөөрөп олурар чүвө.

Шак ындыг янылыг бөдүүн чугаага чайгаар-ла алзып, Диманың демги сүрээдел орган чоруу-даа читкен. Хостуг апарган. Сактырга, бо бажынга шаандан бээр кирил турган кижн дег апарган.

— Аванар кай барганы ол?

— Садыг баар дээш үнген кижн. Шываганчыларны бил-бес эвес силер, кожжаларының өөндө эки, багын коптаржып олур ыйнаан.

Кезек када ытташпааннар. Ам чаа изиг-изиг хөөрежип орган ийи кижн чугаалажыр сөс тыппайн баарга, элчогун канчаар. Иргит ам база черже кире бер чазып орган.

Люда сагынгыр кыс бооп-тур:

— Аксывысты теве тепкен эвес, анаа олурарывыска кайын боор, ада-иенер, аал-ораныңар дугайында хөөрөп көрүңерем — дээн.

Диманың чугаазы саамчаан инек эмииниң сүдү дег саагайны-ла берген.

— Ачам тудугжу кижн, совхозта ажылдап турар. Мен билип кээримде-ле, балдыдан өске чүвө тудуп көрбээн. Ол чепсээ-биле кончуг чараш бажыннар тудуп турар хирезинде, демир-үжүк туткаш, бижик бижий бергенде, девидээрин канчаар. Үжүктери дээрге үндүрүк-кириик. Совхоз директорунга өргүүдел бижий бээр болза, меңээ хинчек. Үргүлчү мени кый дээр. Бо домак шын бижиттинген-дир бе, дөө сөстө частырыг чок-тур бе? дээш-ле баар. Авам даараныкчы. Идик-хеп бы-жар-даараар комбинатка ажылдап чораан. Ам харын өөндө олурар. Чаш дунмаларым бар, ажылдаарыңга четтикпес-тир. База-ла үжүк-бижикке хирелиг, ачамдан шоолуг дээредевес.

— Шупту бодунар каш кижн силер?

— Авам, ачам оларны санаарга шупту сес кижн бис. Мен ийи дугаары мен. Улуг акым чолаачылап турар. Бурган баш-

кы бисти үш оол, үш кыс кылдыр чаягаан. Улуглары оолдар, бичелери кыстар мындыг чүве ийин бо.

— Аас-кежиктиг-дир силер.

— Чүгө?

— Хөй алышкы, дунмалышкы. Мен иеден төрээ-ле чангыс кижидир мен.

Люданың арны мунгаргай апарган. Дима ону часкара-рының эвин тыппайн кезек болган. Оон чугаалап үнген:

— Ажырбас, Люда. Кижиниң эш-өөрү, дөргүл-төрелдери төнгөн эвес. «Чону-чоорган, хөйү-хөйлең» деп тыва улустун үлегер чугаазы бар.

Люданың арны ам база катап частып келген:

— Шынын-на тып сөглээн-дир але.

Ийи кижиниң чүрээ. Дима биле Люда аразында ол-бо, аар-саар чүүлдер дугайында хөөрежип олурза-даа, оларның чүректериниң согуушкуну денге-денге чаржып турган эвес ирги? Ийи чүректе өөскүп үнүп орав ынакшылдың одунун, чалбыраажын дооразындан көрүп болур бе? Чүректи ытта-вас деп болур бе? Болбас. Кижилерниң чугаазының уу өске-даа турза, ийи чүрек аразында чугаалажыптар. Бот-боттарының күзелдерин илеретчиптер.

— Хоорайже кирзивиссе чүл — деп, Дима саналдаан.

— Ынчаар-дыр харын. «Гигантыга» кинодан-даа көргөй-ле бис.

Ийи чүректиң күзелдери ол болган ышкажыл. Артык-ту-дуу сөс чокка билдингир болган-дыр. Ийи чалыының чүректери бот-боттарыңче сорунза дег тыртыжа бергени ол-дур. Ону чарар күш кайын турарыл аан!

Олар ол хүн каяа четпээннер дээрил! Садка-даа кирип, ааткыштарга-даа чайганганнар, стадионга бут бөмбүүнүн маргылдаазын-даа сонуургааннар. Хем кыдыыңга селгүүстеп баскылааннар-даа.

Олар ол хүн чүнү чугаалашпааннар дээр! Станцияда ажил-херектеринден эгелээш, чалыы назынында сонуургаар чүүлдерин бот-боттарыңга илереткеннер, бичии чоргулааш кандыг күзелдиг чораанын ийи бодунга дамчытканнар.

Адактың сөөлүндө «Гигант» деп кинотеатрга «Ынакшыл-дың сезону» деп уран-чечен кино көргөннер.

Кинотеатрдан үнүп келгенде, даштын караңгылай берген болган. Шак орайтаан-даа болза, Диманың кезээнче чанары арай элек. Люданы бажыыңга чедир үдеп каарыңга үе четчир.

Дима уругнун холундан ам-на чедип алган. Аңаа Люда удурланмаан-даа.

Кезек када ытташпайн чорааннар. Кезек када бодалдарта чагырткан базып органнар. Оларның-биле кожа чораан ийи аныяк кижилернин холда туткан приемнигинден тааланчыг аялга куттулбушаан, ыраажының ырызының сөстери тода дыңналган:

Чугле сенээ ынак мен,
«Чүрээмни сээ берген мен».

— Ол ырыны кончуг-ла ырлаксаар мен — деп, Люда чугаалаан.

— Ол ырыны кончуг-ла дыңнаксаар мен — деп, Дима улашкан.

— Ылаңгыя шак бо кежээ.

Ыраажының үнү ам-даа тода дыңналган:

«Чечектелген келир өйже
Чергелештир базаал, сарыым».

— Базаал, сарыым — деп, Дима чугаалаан.

— Базаал, сарыым — деп, Люда улашкан.

Олар үр-даа болбаанда Люданың бажыңының чанынга чоокшулап келгеннөр. Кежээниң экизин чүү дээр! Дээрде сылдыстарның өткүдүн канчаар! Шултузун санап-даа болгу дег. Чырык-чырык, тода-тода.

Олар ыт чок кезек турганнар. Холдарындан ам туттунчуп алганнар. Кым-даа ыттаваан. Сөстүң херээ чок. Чугааның херээ чок. Шак мындыг магалыг үеде шак мынчаар туттунчуп алгаш турарга, ол дег эргим чүве чок.

— Чоруур шагың чеде бербээн чүве бе?— деп, Люда аяар чугаалаан.

— Ийе, чоокшулай берип-тир.

Оолдуң хөрээнге уруг бажын салып алган. Шимчеш дивээннер. Дмитрийниң бүткүр бодун дургаар чылыг чалгы шыва алы берген. Люданың бажын куспактап алгаш, иштинде эргелеткен. Ийи кижиниң изиг ынакшылын чүге деңнээр боор!

Ынакшылга чалгыннангаш...

— Херек бүткени ол-дур, эш! Гвардейжи сөзүм. Ам бистиң — буряттарның күдээзи болганың ол-дур — деп, Шойбоннов хөөрөп турган.— Шөлээ алгаш аймактар кезиир силер. Бистиң Агинскиге база баар сен, Слюдянкага кады чедер бис. Мээн ында душтуум бар. Гвардейжи сөзүм!

— Аймактар кезири ам-даа элек. Шериг херээн баштай эрттирип алыр болгай. Кадайланыр дээн кижиде мени хостаптар эвес...

— Ам сөңээ кандыг-даа бергелер чиик болур. Ынакшылга чалгыннаныр сен. Аас-кежиктиг болур сен. Хүннер, айлар чүглө караңнаар эвеспе. Гвардейжи сөзүм.

Шойбонов часпаан. Иргиттин кызымаа, сагылга-чурумга кадыг-быжы дама барган. Дайынчы берге өөрөдилгелер үезинде, дүне, соокта дайынчы даалгалар өйүндө эргим кызы Люданы сактып келирге, туруп-могааны-даа уттундулар, эът-кежи-даа чылып кээр.

Ынакшылдын деткимчези-биле Иргит өске өөрүндөн шылгарап, бирги класстың мергежилин шиңгээдип алган. Иргит бодаарга, хүннер эвес, а шактар караңнадып турганзыг болган. Қичээлдерни эрттиргеш, албандан бичии хостуг үезинде станцияга барып, Людага дузалажып турган. Ол чорук Димага ийи дакпыр «орулгалыг». Бир талазында, ынаа кысбиле бичии када-даа болза, кады турар, а ийигизинде, мергежили улам бедип орган.

Бир-ле катап эртенги чыскаал сөөлүндө Иргитти рота командири келдирткен. Дүвү-далаш идик-хевин эде-хере тырткаш, командирниң кабинетинче басып кирген.

— Чөпшээрөп көрүңөр, эш капитан!

Кабинетте кижиле хөй болган. Командирден ангыда взвод командирлери, политика талазы-биле оралакчы, штабтан капитан эргелиг дарга база келген орган. Диманың чүрээ диртиледир соккан. «Шөлээ бээр дээн эвес ирги?» Кым-даа кезек када чүве ыттавас боорга, база бир янзы дүвүрөп боданган: «Буруулуг херек үүлгедип кааным ол ирги бе? Чоп сөөлгү дежурныйлаашкынымны эки эрттиржиң мен».

— Олуруңар, эш Иргит — деп, рота командири чугаалаан. Дима эжик аксында турган сандайга олуруп алган.

— Мындыг чүве-дир бо, Дмитрий — деп, политика талазы-биле оралакчы чугаалаан.— Дайынчы болгаш политиктиг билигиниң тергиини болгай силер. Сагылга-чурумуңар база эки-дир. Ынчангаш бистер силерге улуг идегел көргүзүп, халажып чоруур сержант Надеевтин салбырын хүлээдиң бээр деп дугуруштувус. Кандыг деп бодаар силер?

— Шыдаар ирги мен бе, даргалар?

— Шыдаар силер, Иргит — деп, командир чугаалаан.— Салбырның солдаттары чурумнуг-даа, албан-хүлээлгеге кызымаккай эрлер чүве. Баштыңчы эки болур болза, олар удавас бирги классты шупту дужааптып болур эрлер.

— Кадржаан, бир чыл ажыг албан эрттирип турар шериг кижиле салбыр командирлевейин канчаар. Бир эвес Төрөөн чурт дужаар болза взвод, рота командылаар апарар силер. Шыырак класстыг, бедик мергежилдиг, спортка ынак, силер ыш-

каш, эрлер командирлер болбайн, кымнар болурул!— деп, штабтан келген дарга улашкан.

-- Бир-тээ командирлер идегеп турар болганда, даандырган ажылды хүлээп алыр апаар мен. Идегелди шынзыктырар дээш кызыдар мен — деп, Дима туруп кээп харыылаан.

— Ындыг-дыр, Иргит — деп, база катап рота командири чугаалаан.— Ротага дужаал бергеним хүнден эгелеп, салбырны хүлээп алынар. Ам хостуг силер.

— Билдине берди, эш капитан! Чоруурун чөпшээренер!

— Чөпшээредим!

Иргит ёзулааш, үнө халаан. Ам харыысалга улгаткан. Ажыл эндерилген. Чаңгыс бодунуң бажын харыылаवास, бүдүн салбырны харыылаар апаар. Ажырбас, кайы хире-даа берге болур болза, ооң чүрээн Люда үргүлчү чылдып чоруур болгай.

Хусаин Абушаев

Димага Люда база ынак. Оолдун дугайында уруг бодап кээрге, чүрээ чылыыр, сеткили ажыыр.

Димага Люда база ынак. Оолдун дугайында уруг бодап кээрге, ынакшылы улам кыптыгар, сеткилинге өөрүшкү чайнаар.

Люда база ынакшылга чалгыннанган. Холга кандыг-даа ажылды тударга бүдүнгүрү аажок. Уругнуң ыры-шоору база көвүдээн, хөглүү дам барган. Иргит-биле танышканындан бээр элээн каш айлар эрте берген.

Бадмаеваларның кожаларының бирээзи, өөнүң ишти база өлүп калган, соңгаар өөренип турар чаңгыс оолдуг, татар сөөктүг Нила Абушаева деп кадай чурттап чораан. Нила Абушаева күрүнөдөн ап олар пенсиялыг-даа бол, чоогунда бир-ле тудуг конторазынга таңныылдавышаан, улуска ук, свитер дээн ышкаш хептер аргып берип, хире-шаа-биле багай эвес, элээн шыдалдыг чурттап орган. Москвада өөренип турар оглу Хусаинче шалынын шуптузун шилчидип турган.

Хусаин Абушаев тудуг институтун дооскаш, төрөөн хоорайынга ажылдаары-биле чедип келген.

Люда шаанда Хусаин-биле чоок өңнүктер чорааннар. Школаже кады барып турганнар. Хусаин Людадан дөрт класс улуг турган болгаш уругга бичии-ле чүве билдинмес боорга, тайылбырлай соп бээр турган.

Иелер ону көргөш, уругларын чаптап:

— Кудалажыр бис, куда — джижип хөөрежип турганнар.

Хусаин сес классты дооскаш, өске хоорайда чурттап турар даайының аалынче чоруй барган. Баштайгы үеде Люда ону чоктап шаг болган. Чоорту чаңчыга берген.

Абушаев тос, он классты ол даайының өөнгө туруп алгаш, дооскан. Аалынче чүглө чайгы дыштанылгазында кээп каап турган. Эрги өнүктөр дужуп келгөш, эки-багын арттырбайн хөөрежип, кандыг солун чүүлдер кайы хоорайга болганын бот-боттарынга сонуургатчыр чорааннар.

Хусаин школаны дооскаш, институтче кирип алган. Кээри ховартаан. Чайгы дыштанылгаларында студенчи отрядтарга ажылдап турган. Люда ону чоорту уттупкан.

Ам бо чайын чанып келгени бо. Иези ыглай кааптып, каттыра кааптып шаг-ла болган. Чаңгыс оглу ам-на ооң чанындан ыравас. Кадайның ажылдап турары организациязынга мастерлээр.

Абушаев доозуп келгенинге алдар болдуруп, бичии шайлалга кылган. Аңаа Люда иешкилерни чалааны чугаажок.

Уруг ук чалалганы өөрүп хүлээп алган. Кандыг, чүү-даа болза, кара чажында кады өөренип, эки-бакты денге үлежип чораанын эжинге байыр чедирери албан апаар.

Айыткан шагында иешкилер эки-эки хевин кеткеш, бичии белекчигеш алгаш, Абушаевтерге чеде берген.

Оларны эжик аксынга Хусаин боду хүлээп алган:

— Аа, кожалар, кирип моорлаарыңарны дилеп тур мен. Улуу-биле дилеп тур мен.

Абушаевтин кеттингени шырак болган. Кылаң кара костюмуг, ак хөйлеңниг, майыктааштары көрүнчүктелип турар, мойнунда калбак галстук баглап алган. Оолдун аажы-чаының өскерилгенин иешкилер пат кайгааннар. Москвага өөренип турган болгаш эртеминин улуу ыңдыг ирги бе? Чугаалаар сөстери чамдыкта чиктин кончуг апаргылаар.

— Столче, мадамнар, столче. Силер аыш-чем четтирер, арага чооглаар дээш келген болгай силер. Анаа-ла булуңче тырлы бээрге болур бе?

— Чок, Хусаин!— деп, Люда харыылаан.— Бис арага дээш эвес, аыш-чем дээш эвес, сенээ байыр чедирер дээш келдивис.

— Көрүп тур мен, көрүп тур мен, Людмила Доржиевна, а столга олураары албан апаар, өөрүшкүнү денге үлешкей бис. Хөөрөшкей бис, чугаалашкай бис. Ишти-хөңнүвүс коптаргай бис.

Ам канчаар боор, столга кээп олурупканнар. Хусаин чаала кухняда авазынче бар чыдырда, база эжик соктаан. Келзе-ле үстүү талазында чурттап турар кожалары кырган ирей, кадай Петровтар болган.

— Дөрже эртинер, кырганнар!— деп, база-ла Хусаин оларны чалаан.— Кел дээн аалчыларывыс шупту келген-дир. Улуг дой эвес, бичии аяк шайже чүү хөй кижича чалап турар

кылдыр боладым. Люда дээрге, школага өнүктөжип келген эжим-дир, менден биче-даа бол, эжим дидим, буруудатпа, Люда. А бо кырганнар дээрге, мээн хиним кескен ада-ием-дир. Бичи манаар, аалчылар, ам дораан болу бээр. О, кэй!

Хусаин ам-на кухняже чалараан. Кырганнар-биле Люда суглар чаа менди солушканнар. Екатерина Варломеевна (дегни шываганчының ады ол) биле Люданың авазы базаарда эът дугайында диспут кыла бээр аразында, Люда авашкыларга дузалажыры-биле кухняга барган.

— Мен чүнү кылын, Нила угбай?— деп, Люда айтырган.

— Оо, эргимим!— деп, Абушаев удурланган.— Бистер ам чеде бээр бис. Дузаның херээ чок. Амдыызында аалчы кижидир сен, олур, човааның дээш өөрүп четтирдим.

— Ажырбас, ажырбас, кызым — деп, Нила угбай оглунга улашкан.— Болганывыс-ла бо. Белеткээр чүү боорул аан, аяк шайда.

Стол кырынга аыш-чем-даа, арага-хымыс-даа делгеттинген. «Аяк шай» каш янзы чемнерден бүткен. Ногаа аймаа, дүлген эътти безин санаваска, орус ёзу-биле бүдүнге быжырган хаван оглу, татар азу, бурят манчы дээш чүү чок дээр. Арага аймаа мырыңай эндерик: шампан, коньяк, ром, ол хирезинде водка чок.

— Водканың составында баш аартыр, багай холумак бар, ооң херээ чок — деп, Хусаин тайылбыр кылган.

Дооскан эрниң алдар-кады дээш, эки ажылдаары дээш бирги дашканы көдүргөннер. Нила угбай аалчылардан дашка илезин арттырбайн ижерин дилээн. Үлегерин эдертип, аяанда шампанын чүве арттырбайн пактапкан.

— Ижер дээнде ижер апаар — дээш, Петров ашак база дашказын божудупкан. Ол та канчаары ол ийик, Люда бодунга онаашкан дашказын, ёзулуг арагачылар дег, чаңгыс тын иштинде божудупкан. Хаайы бусту бер чазып, үрдүнүп, чайдынып эгелээрде, Хусаин ооң аксынче дустуг огурең сүпкан. Ам кээп оожургаан.

Чугаа-даа бичи дамырак суу дег шулурткайны-ла берген. Баштай Петров ирей Москва дугайында кыска информация кылган. Ооң оозунда чүү боор ийик, дайын үезинде Москва дээш киржиң турган тулчуушкунун допчулап чугаалаанындан Москва дугайында ооң билии кызыгаарлаттынган.

Ийги дашканы көдүргөннер. Бо удаада Люда ижеринден арай дидинмейн орган. Чүл дээрге бажы дескинип, хөңнү булганыксап, арны хып, кижиден арай өскелиг апарганын эскерип орган. Кижиди бүрүзү дашкаларын божудупкан. Чаңгыс Люданың чыдып калган.

— Өршээп көр, Люда, мени хүндүлөвезиң ол бе? Саарзык дашканы кым ижер боор, эштевит. Таанда кемниг-бактыг, хейлиг-салгынныг чораан эвес бис, чаш шаавыс сагынгай бис, хөөрөшкөй бис. Иживит — деп, Хусаин албадаан.

— Шыдавас мен — деп, Люда чөрчээн.

— Улгады берген кижиги канчап баар чүвөл, иживит даан — деп, иези чугаалаан.

«Төрөөн иези иш деп орда канчап ынавас боор» кылдыр бодааш, Люда база ток кылган. Бо удаада араганың амданы демгизи дег ажыг эвес, хейлиг суг амданы дег ааска ажыш кынныр бооп-тур.

Стол артында олурган кижилер ам үш бөлүккө үстү берген. Петров ирей Нила угбай-биле Хусаинниң калган адазын сактып чугаалашкан, а Петрова биле Люданың авазы огород дугайында хөөрөшкен. А Люда Хусаинниң Москва дугайында, институт дугайында чугаазын дыннаан.

Кажан Абушаев танцылаар дугайында санал киирерге, Петров ирей деткип үнгөн.

— Эх, аныяк шаамны сактып көрейн, аялгаңны улгаттыр, Хусаин, аван-биле танцылаайн деп!

— Ол чүү дээриң ол, Илья Кондратович — деп, Нила угбай чөрчээн. — Мен кайын танцылай аар мен.

— Ажырбас, Нила Раиловна, танцылаптаал, эпчок-каңдайвыыстан ыядып чоор бис. Аныяктар таан бисти шоотпас ыйнаан, чүве ужурун билир улус.

Столдарны булуңче тырый чыскааптарга, танцылап болур делгем шөл бар апарган. Петров ирей биле Нила угбай «Амурнуң вальзын» ойнай бергеннер. Хусаин Люданы чалаан. Уруг аңаа удурланмаан. Арткан ийи шываганчынын «диспуду» азырал хаваннарда келген, стол артында олуруп калганнар.

Танцы үезинде Люданың бажынга Дима хөй удаа кирген. Эргим ынакшылы база маңаа орган болза! Кады хөөрөшкен болза! Кады танцылаан болза!

Хусаинниң танцылаары тергин болган. Шимчээшкиннери ээлгир, хоюг. Чадап дээрде, уругнуң салааларын адыштап алган холдары безин чымчак. Кадыг ажыл ховар кылып чораан болгаш ындыг ыйнаан.

Хусаинниң чугаазы база толтуг апарган. Үй-балай даштыкы сөстөр-даа этпес, анаа-ла бөдүүнү-биле чугаалаар. Херээн-жен кижини танцы үезинде канчаар чалаарын, холду каяа каап аарын чурум ёзугаар кончуг таптыг кылыр болган. Хөй аныяктар аразынга өөренип чораан болгаш ындыг ыйнаан.

— Уёх, ашак кижиги болгаш шаам төнө берди — деп, Петров ирей човууртаан соонда столга кээп олурупкан. Нила уг-

бай кухняже кылаштаан, аныяктар база столга келгеннер. Ам коньяк куткан. Бир-бир дугураанны ишкеннер. Люда орта, та чүге чүве ийик, удурланмаан. Хөөрексээни, хөглексээни ол ыйнаан. Ол кежээ авазы мырыңай элдеп болган. Уруунун талазынче чаңгыс-даа катап көрбээн, хай безин дивээн.

Хусаинниң чугаазы философчу болгаш угаанныг бодалдарны илередип турган.

— Кижиге чаңгыс амыдырал чаяттыңан. Ону таптыг чурттап эртер херек деп бодаар мен. Бодунга тааржыр ажылды шилип алыр, бодунуң сеткилинге кирер кижибиле чуртталгазын холбаар. Амыдыралды чиик кылдыр көрүп болбас. Бичии-даа частырыгны өөренип көрүп, ону катаптавазын оралдажыр херек. Чижээ: мен-дир мен. Тудугга ажылдаксаар-дыр мен. Мээң сонуургалым: бедик-бедик суургалар, даш тудуглар, демир-бетон кылыглар, каң арматуралар... Бо бүгүнүң аразынга амыдыралдың ёзулуг оруунда мен деп бодап чоруур мен.

Хусаин хөйүнү чугаалаан. Өг-бүлө айтырымының дугайында база кагбаан. Эштиң эргизи, эттиң чаазы херек деп чүвени-даа сагындырган. Люда ооң бүгү-ле чугаазынга чөпсүнүп орган. Ынчанмас аргажок, амыдыралга таваржыр шын чүүлдерни ол чугаалап орган. Сунган дашкадан база ойталавайн барган.

Бир канчангаш көөрге, столда кым-даа чок, Хусаин-биле иелээ арткан болган. Авазы та кайда барган, ирей-кадайлар чана бержик ирги бе? Нила Раиловна база көзүлбээн.

— Мен-даа чанайн, Хусаин — деп, Люда чугаалаан. — Улус тараан ышкажыл.

— Ынчаарга мен сени үдеп каайн — дээш, Хусаин база туруп келген.

— Ажырбас, ырак эвес, бодум чеде бээр мен — дээш уруг тургаш кылаштаптар бодаан. Белен чүве кайда боор, тендирээш кээп ужар часкан. Харын-даа Хусаин куспактап ап четтигипкен. Бажы дээскинип, караа шокараңайны берген. Эзирип калган болган.

— Кылаштап шыдавас-тыр мен — деп, чаңгыс сөс чугаалаан. Хусаинниң ону орунга чыттырып, идиин уштуп, чоорган-биле шуглап турганын дең-дун билип чытса-даа сөс эдер күш чок болган. Оолдун оон-биле кады чыдып алганын билзе-даа, улам олче ыбырлып чытканын эскербээн.

Бо чорукту чүү деп тайылбырлаарыл? Амыдыралдың уш-баш чок тывызы деп санаар бе? Ал-боттун оваарымча чогу дээр бе? Дашка араганың уржуу бе?

Кандыг-даа бодал чок, кандыг-даа чугаа чокка Хусаинге бердиниикен. Арыг, чаагай ынакшыл эгелеп чорда, хамык

херек чаңгыс кежээ, чаңгыс дүне будулган. Ам Абушаевтен чайлаvas апарган. Хоойлу ёзугаар оонуу кылдыр бо дүне бадылаттынганы ол ышкажыл.

Ол эртен Люда болган херекти незинге тө каап берген. Ооң-биле сүмелешпейн, кым-биле сүмележир боор. Эки-бакты деңге үлежир төрөөн иези дег эргим чүве кайдал!

Авазының чугаазы элдеп болган.

— Назы-харың чедишкен, өгленир-баштаныр назының эр-тип бар чыдар кижидир сен. Харың ол-дур, өгленип ал, чаңгыс уруумнун өремелиг шайын ижип, өрегелиг өөнге киргеш, адаң соондан чоруй-даа барзымза, хомудалым чок. Кырган кижиди ышкажымчыл, болчаг чок, эртен болза эрте, кежээ болза орай.

— А Диманы каңчаар мен?

— Ону каңчаар сен? Бады дангырааң берген сен бе? Кара чажындан кады эдержиң келген сен бе? Таныыр, танывазың кижиде өгленип алгаш, кедизинде чүү болурун бодадың бе? Та кандыг кижиди. Шерииниң хуусаазы төне бээрге, сени ыгладыр каапкаш, хап чана берзе каңчаар сен?

Хусаин база кирип келген. Оон чугаазы база ындыг янзылыг болган.

— Солдаттарга хей идегээр сен. Мен каш-даа ындыг таварылганы көрдүм. Чамдык оолдар эмин эртир бүзүрээчел уругларны сааттыгда безин каапкаш чаңгылай бээр чораан. Оон аңгыда өгленип-даа алган болзуңарза, чүү болурул? Тускай мергежили база чок эр-дир. Бир өөредилге черинге кирип алырга каш чыл иштинде азыраар апаар сен.

— Хуусаадан дашкаар шеригге артып каар болган кижиди — деп Люда немелде кириген.

— Шериг кижиде чүү боорул аан. Бөгүн — мында, даарта — дүгдө. Өскээр октаптарга, оонну эдерип алгаш, аваңны чааскаандырзын кааптар сен бе?

Нила Раиловна база Людага суртаал номчаан. Шупту-ла ооң Хусаинге кадай болурунун албанын чугаалааннар. Люда бир-бир бодаарга незиниң, Нила угбайның чугаазы чөптүг болгаш турган.

Ылангыя авазының:

— Ээ, уруум, кара чажындан эдержиң келген эжиң Хусаинден кедилиг чүве бар бе, ол солдадыңны-даа мен билбес мен — дээни баш мээзинге элээн хандыр дегген. Шынап-ла ону кым билирил аан. Та баштайгы дээрезинде ындыг пөрүк кижиди бооп чоруур, иштики талазын чүү билирил оон? Люда

Хусайнге кадай болурун чөлшээрэжирикен. Дөмей-ле эрткен дүне болган херекти эгидер эвес. Ийи кадай шайлалга ажы-дар хүннү безин дугуржу шаап алганнар.

Эрткени эгиттинмес

Люданың ээлчеглиг шөлээже үнер өйү база чедил келген. Уруг санап көөрге, рапорт бижиир болза, ону шөлээледиптер. Амгы үеде шөлээ аңаа кончуг чугула бооп турган. Бир талазында, удавас болур шайлалгага белеткенир, өскезинде, Иргиттиң караанга көстүрү эгенчиг болган. Ол ону сүрүп бажынга келбес, салбыр командылап турар, чайы чок.

Диманың мурнунга буруулуун ол иштинде миннип турган. Ындыг-даа бол, аңаа кадай болурун азаваан, даңгыраглаваан. Каш-ла айлар иштинде таныжып келген-дир. Ол хамаанчок чамдык аныяктар чыл-чылы-биле таныжып келгеш, кагжыптар болгай.

* * *

Шынап-ла Иргиттиң чайы шуут чок. Аңаа аныяк солдаттар хүлээдип берген. Оларның карантинин эрттиргеш, ниити өөредилгеже кирир. Ажыл улуг. Дүүн чаа хамааты турган эрлерни чыскаалга тепсээринден эгелээш, шын ёзуларынга чедир өөрөдир. Хүннүн-не плацка чыскаал кичээлин чорудуп келген. Станцияже бичии-даа када маннаар чай чок.

Иргит хуусаадан дашкаар артар дугайында рапортун шагда-ла бижип алган. Оозун баштай Людазынга номчудар бодаан. Рапортту командирге бээринге чедир үе бар, баштай ынак душтуун ооң-биле өөртүксээн. Хуусаадан дашкаар артар дугайында командир-биле дугуржулгазын аас-биле дамчыдар. Уруг аңаа өөрүүрү чугаажок. Рапорт бадылат-тынган соонда бажың алыр. Шалың акша база бээр. Ынак душтуу-биле ам таптыг шайлалга ажыдып турбас бе! Ада-иезинге чагаа шагда четкен, олар шыырак белеткенгени чугаажок.

Бир-ле катап рота дежурныйының командазы дыңналган:

— Биче сержант Иргит! Телефонче!

Дима туданы сегиреп алгаш, шериг ёзу-биле харыылаан:

— Телефонда биче сержант Иргит!

— Дима!— деп Люданың үнү дыңналган.— Штабтан долгап тур мен, чайың бар болза, маңаа чедип келем.

Уругнун үнү дүвүрээн хевирлиг болган. Бир-ле чүве болган-дыр. Иргиттиң чүрээ диртиледир соккан.

— Мана, ам дораан чеде бээр мен.

Иргит дежурныйга чугаалап кааш, штабче чүгүрүпкөн. Ам бсдап чоруурга Людазын неделя ажыг көрбээн болган. Чоруп ора, кысты өөртүр рапортун безин карманындан уштуп алган. Бо-ла болгай каш сөс: «Мени хуусаадан дашкаар шериг албанынга артыраын диледим. Биче сержант Иргит».

Эжик чадазының кырында Люда бо турган. Бир эвес долгандыр улус чок турган болза, Дима кысты кускаптаптар чыгы. Ынак душтуун көрүп каанда өөрүвейн канчаар!

— Чүү болду, Люда?— деп, Дима айтырган.

— Шөлээлеп алдым — деп, уруг өскээр көрүп харыылаан. Иргит ону-даа херекке албаан.

— Ажырбас. Сен шөлээлеп турар аранда мен «аныяктарым»-биле бичии сайгарлып алыын. Сен ажылдап келгичеңге чедир олар шериг даңгыракты хүлээп аптарлар. Ынчан элээн чайланы бээр мен. Бо-дур рапортум, баштай сеңээ «редакторладып» алырым ол-дур — дээш Людага саазынын тудускан.

Люда ону номчаан. Уругнун арнынга өөрүшкү чайнай бээрин Иргит манаан. Ындыг эвес, кыстың арны улам дүндүйген. Иргит база катап дүвүрей берген.

— Чүү болду, Люда? Чугаалап көрөм.

— Оонну командирге бербе, Дима — деп, Люда оожум чугаалаан.— Хуусааң төнерге халажып чана бер.

— Чүгө? А сен?

— Мен... Меңээ идегеве... Сеңээ эш бооп шыдавас-тыр мен. Кара чажымдан кады өскөн... Хусаин деп оол-биле өгленир апардым. Шайлалгавыс удавас болур.

Диманың чүрээ хөрээнден ушта халый бар чазып турган. Сактырга, чер-дээр караңгылап органзыг болган.

— Ол чүү деп тур сен, дөмей эде бербе! Оюнун бе, шының бе?

— Шыным ол, Дима, чоннун кызы төнгөн эвес. Мени чоор сен, аксым-кежии Абушаев деп оолда болганы ол-дур.

Люда чорупкан. Хая безин көрбээн. Диманың боостаазын бир-ле чүве дуй ап келгеш, чаштар бооп карактардан үнгүлээн. Ону безин ол эскерер хире эвес болган. Холда рапортун бичии-бичии кезектер кылдыр ол ора соккулап каан. «Чанар, чүгле чанар, хуусаа төнерге-ле чанар».

* * *

Люданың шөлээлеп үнгенинден бээр ийи неделя чыгай берген. Кудага белеткел ам-даа доозулбаан. Люда аңаа кедер ак платъезин чаа даарап эгелээн. Иези безин чаңгыс

уруунун шайлалгазынга кедер бодунун хеп-сынын таарып, саттынып, даараттынып шаг болган.

Дима дугайында уруг база бодап турган. Шайлалга үезинде халажып чана бербезе, кудага келирин дилээрин утупканынга хомудаан. Ажырбас, ол үеде кезекке турза, чалап аар чүве кылдыр бодап турган.

Күскээр черле ындыг. Чаашкын үзүлбес. Бир-ле кончуг суггур чаъс эрткен сөөлүндө, Люда дашкаар үнүп келгеш, көрүп турарга, Абушаевтерниң бажыңының чанында бир херээжен кижичи аай-дедир кылаштап турган. Күжүрнүң чаъска өткени кончуг болган, плажы безин чок, та кажандан бээр кудумчуга кылаштап келген.

Люданың сеткили ак болгаш танывазы кижини кээргеп, (бажың-даа алдаан кижичи чадавас) сагыш човап айтырган:

— Кымнарга чор силер?

— Абушаев Хусаин мында чурттап тур бе, дуңмам, бо бажыңда кижичи чок хевирлиг.

— Ийе, ооң бажыңы-дыр. Олар ажылдап турлар боор, мээңиңге кээп чыннып алыңар.

— Ынчаайн харын дуңмам, өзээмге киир өде бердим. Чүү кончуг суггур чаъс боор.

Людадан ийи-үш хире хар улуг кижичи болган. Чогум кеттингенин алгаш көөрге, орук чораан кижичи хевирлиг.

Аалчыга Люда изиг кофе куткан.

— Аартаптыңар, чылыга бээр силер.

Демги херээжен чугаакыр кижичи бооп тур:

— Четтирдим, дуңмам, эриг сеткилдиг шымбай кыс-тыр сен. Харын аартап көрейн. Москвадан үндүм. Үргүлчү поезд-биле чорааш, пат туруптум. Чуртум черле ол, Москва. Аңаа Хусаин-биле чаңгыс институтка, чаңгыс курска кады өөренип турдувус. Үш дугаар курстан эгелеп танышкаш, сөөлгүзүңге келгеш, олуржуп алган улус бис. Институтту доосканывыс соонда каяа барып чурттаарыл деп айтырыгга маргышкан бис. Хусаин: «Бо хоорайже чоруул, ында кырган нем бар» дээр, а мен «Москвага артып каал» деп чадашкан мен. Каапкаш чоруй барган. Ам канчаар, оон уруглуг болур апаргаш, чедип келдим. Бээр шилчилге база ап алдым. Каяа-даа чурттаарга дөмей ыйнаан, Москвадан улуг-ла ылгалбас хоорай-ла-дыр. Маңаа-даа ажылдаар ыйнаан...

Люда оон ынай чүнү-даа дыңнаваан. Удуур өрээлче кире халааш, сыртыкче хөмдүндүр барып дүшкен. Сактырга, оон бажынче моң-биле улдап турганзыг болган. Чүгле: «Аа, ха-

лак, мелегей башты, кымга бүзүрөпкеним ол? Соондан келир кадайын чажырган, авыяастыг Хусайинни!» деп карганган. Карак чажы сыртыкты көк-мөөн кылдыр өттүрүп каапкан.

Люда каш хонукта өөндөн үнмээн. Аыш-чем-даа чивээн. Авазы база уруунче чоокшулаваан. Эпчок болган. Мынча кырыкже, чүвени хандыр бодаvain, далажыпкан буруулуг бажынга карганган. Уруу Хусайинге баарындан ойталаксап турда, боду ыдалапкан буруузун кымга чарбыыр деп!

Дириг кижн ажыын чеже ажыыр боор. Люда ажилдаар үези четпээнде-ле станцияга келген. Эш-өөрүнүң аразынга барза, ышкам хөрээнге чүгээр-даа апаар ышкаш. Абушаев-терже ис безин баспаан, баш сукпаан. Хусайинни көөр безин хөңнү чок болган.

— Люда келген-дир, уруглар, Люда келген!— дижип ха-мык өөрү долганып келген.— Шөлээң төнмээн ышкажыгай, канчал чедип келдин?

— Кудаже чалаан бижиктерин боду чедирип чор ирги эвес бе?— деп, бирээзи чугаалаан.

— Арның багайын аа, Люда, аарып тур сен бе?— деп өскези айтырган.

Люда туттунуп шыдаvain, ыглавышпаан, өөрүнге Хусайин-ниң кадайының дугайында чугаалап берген. Өөрүнүң килең-кылы аажок болган.

— Чүү кончуг арын-нүүр чок дээр силер, уруглар!

— Харын денер даап, туразының улуу ол-дур!

— Мелегейи ол-дур!

— Дүктүг арынның албыс-тыр оң!

— Диманы хей кагган-дыр сен — деп бирээзи чугаалаан.— Хөөкүйнүң каш хонук иштинде арыпканы кончуг чорду.

— Ону ам эгидип шыдавас мен — деп, Люда чугаалаан.

— Көрүнер, уруглар, халашкан солдаттар бар чыдыр!— деп бирээзи алгырган.

Шупту сонгага барганнар. Чадагай машина кырында халашкан шериглер станцияже хол чайып бар чытканнар. Оларның аразында Иргит биле Шойбонов база бар болган.

Люданың карааның чаштары ам база соксаал чокка аккан. А моон сонгаар Иргит-биле селгүүстевес, ооң хонуг үнүн дыннавас, станцияга ол келбес. Кол-ла чүве, ынакшыл дугайында ооң-биле ам чугаалашпас. Ооң-биле эрттиргени магалыг, чагай, аас-кежиктиг үе ам катап эглип келбес. Эрткени эгиттинмес!

ДАЙЫНЧЫЛАР—ЭРЕС ООЛДАР

I

Сес айның бир чаазы үнүп келген. Түлүш сырбаш дээш оттуп келгеш, холунуң шагынче көөрге, алды шакка он беш минута четпейн турган: далашпас болза хоржок — районнун шериг комиссариадынга бөгүн он шакта баар кыйгыртылга аңаа келген. Күскү хүннүң хоюг алдын херелдери ханада дөрбелчин көрүнчүккө чайыннангаш, дозулуг шала кырынга дөжелип турган. Түлүш далаштыг кеттинип, чунуг алгаш, көрүнчүк баарынга бажын дырап турда, эжик ажыттынгаш, ава, ачазының оожум чугаалашкан үннери дыңналып келген.

Ол аразында ачазының артынга кылаштап келгенин Түлүш эскербейн, оон:

— Доругну эзертеп кагдым, оглум. Далашпайн шайлап алгаш, хап орар сен. Билбес эвес сен, кашпагай аът, шагын-да чеде бээр боор сен оң — деп, сагыш човап чугааланган сөстөрин дыңнааш, хая көрнүп келген. Ооң арын-шырайы биеэгизи ышкаш, оожум, топтуг көзүлзе-даа, хеймер оглу дээш ханы човап, дүвүрөөн сеткили ооң сирилөөн үнүпден илдең болган.

— Ажырбас, ачай, хөй чүве бодава-даа. Кижн кажандаа экер-эрес чоруур, оглум деп, силерниң эргеледип өстүрүп кааныңнарны билбес эвес мен. Бергелерге чаңчыктырып чорааныңны кажан-даа утпас мен, ачай — деп, Түлүш омак чугаалаан.

— Ол-ла болгай, эр-хей — деп ачазы өөрүшкү-биле чугаалааш, боду-биле деңнежип, ол дег, экти бедик, хөрээ делгем, тырың мага-боттуг апарган оглунуң эгиннерин ийи шыырак холдары-биле, хүрешкен дег, чыыра тыртып, кадыр хаваан чыттап каан.

— Канчап бардынар, адашкылар, чоп мырыңай сураг-ла бардынар?! — деп, авазы дүвүрөй берген.

— Бардывыс, бардывыс — деп, ачазы ону оожуктурган.

Авазы огородундан чаа морковь туруп, помидор, огурең, согуна хээп, ону сүт хоюу-биле холуп, амданныг салат кылгаш, дүүн кежээ чаа быжырган, ам-даа бузу соогалак чымчак ак хлевин кезип, сүттүг шайын чайырлыг донгуузуңга тургускаш, аяктарга долдур кудуп, чинк-даа болза, тодуг эр-

тенги чемни стол кырында делгепкен болган. Көк сула чиг хонган доруг девиржип, ырак орук баарын билген чүве дег, араазай, шилгедек буттарын чиик-чиик көдүрүп каап, черге билдирер-билдирбес чымчак салып турган.

Түлүш удаваанда Терезинниң Көжээлиг-Ховузунга үндүр чедип келген. Мурнуу чүктен каккан дедир салгын кадар оъттуг ховунуң агызыг чыдын бышкан тарааларны-биле холуй үрүп келген. Бышкан, чагай, тараа-ла тараа. Оон черже халайгылап келген аар баштарының аразы-биле машина оруу хүнче уткуй шөйлүп чорупкан. Түлүш кезек челзип ора, аъдының тынын тыртып, оожумнадыпкан: долгандыр чүрекке эргим болгаш сеткилге чоок хову-шөлдөр, тейлер, даглар...

Түлүш беш-алды харлыг бичии оолак тургаш, ол-ла ынчаар делгем ак ховуларга өөрү-биле кады молдургаларлыг чарыштырып, колхоз хою кадаржып чораанын сактып келгеш, каттырыпкан. Ынчаарда чаа амыдыралдың магалыг өөрүшкүлүг, аас-кежиктиг хүннери турган. Түлүш сактырга, ынчаардагы чайгы хүннер амгызындан артык аяс, чырык, чылыг, хөглүг ышкаш. Ам оон сеткил-сагыжын харысалгалыг, амдызында аңаа ужуру билдинмес албан-хүлээлге дүвүредип чораан. Бодаарга-ла, ортумак школа доозуп, байырлалдыг кезэе эштери-биле кады ойнап-хөглөп, тәңылап, сула чаңнап турганы мырынай дүүн чаа, эрткен кезэе болуп турганзыг-даа.

«Ам чүү болур ирги, чүү мени манап туру ирги?!»— деп, айтырыг Түлүштүн сеткилинден ыравас-даа, ону бодап келирге, чүреккейи тиккиледир соп келир. «Шеригге барган дижик мен, чүнү канчаар мен ынчаш?!» деп, ол бодундан катап-катап айтыртынарга-даа, «Төрээн чуртум камгалаар мен» деп даңгырак ышкаш допчу сөстөр оон кулаанга кыңгырт дээр. Оон өске сөс тывылбас: ол дээрге чуртталга-дыр. Оон өске орук чок: чуртталга дээш тулчур апаар.

Ай-оол Түлүш шериг комиссариадынга шагында чедип кээп, аъдын херимге баглап кааш, идик-хевин эде тыртып, шериг комиссарының кабинетинге кирип келген.

— Экий, дарга. Чедип келдим, кыйгыртылга бар — дээш, ол шынзылгазын уштуп келген.

— Экий, дунмам. Каям шынзылгаң — дээш, ол орланзымаар, хып дээн чалыы, күдерзимээр оолду адаандан үстүнге чедир топтап көргөш,— эр-хей, бичии-даа озалдавайн, шагында келген-дир сен — деп, ону сорук кирип мактаан.

Түлүш иштинде аажок өөрүп турган.

— Олуруңар, дунмам — дээш, шериг комиссары ону сандайже чалаан. Түлүш офицер кижинин херик, силиг шериг идик-хевин магадап көрүп, өрээл иштинде бүгү-ле дериг-херекселдерни чурум-чыскаалдыг, бичии-даа эскит-тудуу чер чок кылдыр салып, таарыштыр тургусканын эскерип орган.

Шериг комиссары оон ат-сывын, клазын, өг-бүлө байдалын ылавылап айтырып, бүрүткөп ап орда, эжик шылырт дээш, арны мычык кызыл, халыгыр, бажының авырап чудаан дүктери шагда таартынмаанындан узап өскөш, моюндуруун ажып, читкезинде уяланы берген аныяк оол кенен бакылап келген.

— Кирип болур бе, дарга?— деп, ол турамык айтыргаш, дискектери ырбаш дээн: шагда халаарап эзирээни илдең.

— Кирип келгөш, томаанныг, ыттавайн олур — деп, офицер анаа шыңгыг чугаалааш, сандайже айыткан.— Бо эжиңни көрдөн, көк элээр, магалыын, Монгуш. Айыткан шагында эрес-омак хап келген, ёзулуг эр деп чүвө ол-дур. А сен?— дээш, лейтенант бажын чайган.

Монгуш чугаалаар чүвө тыплайн, дырыжып, довурак-доозун апарган идик-хевинче карак чажырып, арны кызып, шыпыраңнадыр көрүп орган. Түлүшке ол минуталар дыка эпчок ышкаш сагындырган, а чажыды анаа дыка кээргенчиг көзүлгөн, чүгө дээрге, ол оон бодун өске кижилерден дээре кылдыр көргүзеринге чаңчыкпаан, оларны бүгү тала-биле дөмей, ылгал чок кижиге кылдыр көрүп өзүп келген, а оон бо баштай душкан чажыды оон кандыг-даа тудуан чүвези чок, ол ышкаш чалыы, угаан-сарыылдыг эр кылдыр көзүлгөн. Ам оон канчап барганы ол?

Ол эпчок, ыржым апарган минуталарны лейтенант баштай үрөп, Түлүшке сөөлгү айтырыгларын салып, демдеглелдерин бижип доозупкаш, анаа чаа келдиртилге бижии тудускан.

— Бөгүн ышкаш, ында айыткан хүнде, шакта озал чок келир эвеспе, дунмай. Озалдап черле болбас. Үш хонгаш келир сен. Ужурашкыже байырлыг, че — деп ээлдек чугаалааш, дыдыраш кара баштыг лейтенант шериг хөйлениниң кылайтыр аштап алган саргыл өөктерин херелдендир туруп келгөш, Түлүштүң холун ийи холдары-биле быжыг тудуп, найыралдыг байырлашкан.

Түлүш доруг аьдын херимден чежип, эзеринге чинк саадапкаш, төрөөн суурунче ээп чорупкан.

II.

Кызылдан эртенги даң хаязында үнген, чык долдур шериглер сөөрткен тускай чымчак автобустар Абакан хоорайның демир-орук өртээлинге дал дүш бичии-ле эрткелек чорда, ырак орукка туруп, шагзыраан дег, куу доозун апаргылаан, моторлары изип, шыгырт аар чедип келгилээн. Оолдарга дүжер команда бергеш, дарый чыскаапкан, шимчеп чоруптарынга белен турган.

— Ам-даа ат болган кайгалдар-дыр бис, байырлыг Тыва!— деп, Түлүштүң артынга турган бир эжи оожум, ынчалза-даа дыңзыг сымыранган.

— Ону ам чугаалааш, чоор сен — деп, өскези аңаа шугул удурланган.

— Баш халайтып болбас, оолдар — деп, бирээзи эрес чугааланган.

— Оожум, оолдар, кымнар сымыранчып тур?— дээш, оларны үдеп келген старшина чыскаалды эргий көргөн.

Оолдар ытташпайн барган. Ол аразында чартык шак үе билдиртпейн эрте берген. Ай-оол келген автобустарынче карак ужу-биле көрүптерге, олары аар чүгү чиигей бээрге, улуг тынып, дыштанган дег, шөлээтендир чыскаалыпкан тургулаан. Түлүштүң карактарынга ынак Тывазы, оон кадар оьттуг ховулары, сериин ногаан чайлаглары, хая-даштыг кадыр даглары чуруттунуп, хөрээнге аар бодалдар өйдүгүп келген. Сеткилин олардан чардыктырар дээш Түлүш өртээл талазынче көрүптерге, кижилерниң хөйүн канчаар: уруг-дарыын эдерткилээн, бектеп шараан чемодан, шоодай, бок-сагын туткан, чүктээн, сөөрткен, аай-дедир шуужуп-ла турган. Паровозтар кускуннай бергилээрге, үнүнүң чидиин чү дээр, чүректи чимиредир суйбап, кулактар уюк-ла апаар. Чаагай ханды дег арыг агаарлыг, даглыг чуртка ойнап өскен Түлүштүң думчуунга кургамзык, демирзиг хары ыш-бус чыды уржуктуг хап, өрү көөрге, дээр шаар эдир булуттар мурнуу чүкче шуужуп көшкен, куу күскү хүн турган. Ай-оол Түлүш бодаарга-ла, бо Саян арты ырак черге оон эки хүннер болбас ышкаш, хүннүң чырыы кандыг-ла бир тунук, агаар дунааргай, ышкам изиг...

Баштайгы хүн, оон дүнези эрте берген: ырак орукка шагзырап эгелээн Түлүш өөрү-биле кады үениң хөй кезиин удуп эрттирип, халалыг уйгу кадында чемненип алгаш, база катап-ла чыткылап ап чорааннар. Ай-оол аар уйгу кадында дембээреп, билип чыдарга, ажык сонгадан сериин салгын киир хадып, «Байкал хөл!» дээн чаргырааш, ынчалза-даа кайгаанзыраан үн дыңнааш, отту чаштап келгеш, сонгаже

көргөн: далай ындындан эртенги хүн хөөрөп үнүп, хүрэнкызыл херелдерин кылацнашкан чалгыгларже улам хоюг төгө берген.

— Эй, Балдар, көрден эжим, далай!— дээш, Түлүш кожазында эжиниң шенээн оожум силгипкен.

— Қайыын далай боорул ол, эш, дүүн командир далайга чедир ам-даа үш-дөрт хондур чоруур бис дээн-не болгай — деп, ол чугааланып оттуп келген.— Шынап, ооң бетинде Байкал хөлдүн эрии-биле эртер бис диди чоп, эртир удуп кагдыңар халак, оолдар, уттундурбас чараш чурумалдыг чер диди, ол болуп чадавас-тыр.

— Чадавас эвес, ылап-ла Байкал хөл-дүр, оолдар. Мен моолап хөй катап чораан мен, мээң ачам демир-орукчу кижиги — деп, оларның дүүн кежээки таныжы, Кемероводан келген селбер баштыг Ваня бүзүреткен-даа дег, оларны адааргаткан-даа дег, шийтпирлиг чугаалаан.

— Хы. Бис ону билбээн-дир бис але, тала — деп, Ай-оол ооң аянынга хөөннештир харыылаан.

— Шак-ла ындыг ийин — деп, Ваня салдыкпаан.

— Канчап бардыңар, оолдар, хей черге сөс каржып, оваартыныңар, хөлдү топтап көөр-дүр — дээш, Балдар сонгаже харанган.

Балдар биле Түлүштүң, оруннары үстүкү каъдынга, ам артында кожа таварлажы берген: сонга өттүр көөрдө мага-лыг эптиг, поезд канчаар-даа дүрген карацнадып орза, кайда чоруп орарын хайгаараар арга бар. Олар иелээн чаңгыс суурдан кады келген оолдар, кады ойнап өскөн, бөт-боттарынын эки билчир, ынчангаш чалгаараар чай алынмай, ажыт-чажыт чокка сеткил-сагыжын хөөрежип чорааннар.

Шынап-ла, онза чараш чурумалдыг эртен: чийк ак туман хөл кыдыгларындан кедээр чавырлып, ооң ак-көк өңнүг, мөңгүннелчек суу хүн караанга кылайтыр чайырланып, чиргилчиннеп ойнап чыткан. Олче удур көөрге, кайгамчык чидиг, оттуг херелдерлиг, карактар чылчырыктаар, суг дег арыг кызыл дустуң карактарын хүнге чайнай тутканы-ла. Ынаар ырак аянчыкта кезек бажың кажараш дээш, алдын күсче чашты берген.

— Школага өөренип турувуста амыр-ла чүве але, эш. Өөредилгени доозуп каапкаш, чайгы дыштанылга үезинде колхозка ажылдап тура чайлаар. Бодаар, сактыр чүве чок, ол-ла, а ам...— деп чугаалап эгелей бергеш, Түлүш шак дүшкен: оларны ам чүү манап турарыл?

— Ам-даа шуудунда кирген бис, эш. Та кандыг кезекке баар бис, та кады чоруур, та аңгы баар бис. Мен бодум хуумда, кыл дээн чүвезин кылып каар, ылаптыг кылып каар,

ол-ла, оон өске меңээ чүү-даа херек чок деп бодап чоруур мен ийин ыңай, эш — деп, Балдар сеткили хөлзеп чугааланып, дидим эвес харыылаан.

Түлүш кезек када боданып, дээвиірже көрүп чыткаш:

— Мен чоруп турумда, ачам кандыг-даа кезекке барзыңза, дөмей-ле, оглум. Төрээн чуртуннун, бистиң тайбың иживистиң камгалакчызы болур сен, черле чалгааравайн, албан хүлээлгеңни эки эрттиргеш, эеп кээр сен деп чагаан — деп, ол бодунга-даа, эжинге-даа эвес ышкаш, анаа-ла элдээрти чугааланган.— Чагыг сөзүңерни кажан-даа утпас мен, ачай...

— Чүү-даа болбас-тыр ийин, эш. Албан-хүлээлгевисти эки эрттиргеш, менди-чаагай эеп чана бээр бис — деп, Балдар Маадыр-оол хенертен бүзүрелдиг, ытыкыр чугаалаан. Кым-даа, мен-даа, сен-даа, бис шуптувус.

— Шын-дыр. Бүдүү билир бурган эвес, чүнү ынчап баш удур даап бодап, тывызыктап, баш төөредип чоруур боор — деп, Ай-оол ооң аайыңга кирген.

— Бир эвес бурган деп чүве бар болза, харын аан — дээш, Маадыр-оол тадыладыр каттырарга, Түлүш шенектенип ковайып кээп, ооң арнынче топтап көргөш, улажып каан.

Дүрген поезд хову-шөлдөрнин, аьрга-арыгларнын кыры-биле чөөн чүкче кашпагай ыдып, ырап орган. Ооң паровозунуң ында-хаая тунук кускуннааны дыңналгылааш, чоорту доктаап, ийи-үш минуталар иштинде тургулааны билдирер-даа, билдиртпес-даа.

III.

Ай-оол Түлүш төккүледир дагжааш, сиртиледир сйлгээн, чер дүвүнде дег, элдептиг шимчээшкинден оттуп келгеш, сонгаже көөрге, дүмбей карангы дүн болган. Соңга эжини бичии чыртайты ажыдыптарга, соок, шык хат сыыңайыңдыр хадып эртип, ооң арнынче чеңниг суг бүлгүрүпкен чүве дег, соолаш кылдыр үрүпкен. Ол уг-биле Түлүш сонганы шелеш кылдыр дуглай идип, хак кылдыр хагаш, катап-ла савааран удуй берген.

Ай-оол дааш-ла эвес дааштан сырбаш дээш отту чаштап келген: паровоз кезек-кезек кускуннап каап, чиңгир ногаан эзим иштинде хоорай кыйы-биле далай эринин дургаар чоорту оожумнап чоруп орган. Оолдар шагда-ла хөлзеп, сонгалар карактарында бөкперлежи бергилээн, хөй каът бажыңнарлыг далай кыды улуг хоорайны магадап, өртээлде эрээн-шараан судноларны топтап кайгап чорааннар: кыдыг черде, кызыгаарда улуг далай өртээли хоорайның хайныккан амыдыралы оларның хөй кезинге баажызы чок тывызыксыг,

тоолзуг болбайн аан! Оларның аразында кымнарны чок дээр: хову чурттуг казах, туркмен, кыргыз, үлетпүрлүг төп хоорайлардан келгилээн орус, украин, чуваш, марий, дошкун соок, узун кыштыг Ямал чурттуг ненец, нанай чивиг эрлер, чайы изиг, кыжы соок даглыг Тыва оолдары...

Поезд доктаай бергенде, оолдарның бир улуг бөлүүн делгем шөлге поездини дургаар ийи одуруг кылдыр чыскаагаш, ат-сывын кыйгырып, четчелеп турда, ак-ак кительдерлиг, бедик фуражка бөрттерлиг далай шеринин бөлүк офицерлери чедик кээп, оолдар-биле мендилешкен.

— Кадыкшылды күзедивис, эш капитан!— деп, чыскаалдың мурнунга турган оолдар бир үн-биле чык кылдыр харыылаза-даа, оларның артындааларының бир чамдызы «эш бирги чергениң капитаны», өскелери «эш ийиги чергениң капитаны» деп, будулдуруп чоруй баргылааннар. Хөй оолдарның аңгы-аңгы хүрүлээн үннерин ийиги чергениң капитаны кулак салып дыңнап, хүлүмзүрей каапкаш, дески эвес чыскаалып алган оолдарны кезек када эргий көрүп тура:

— Баштайгы удаада, ажырбас-тыр, оолдар. Эр-хейлер, чанчыга бээр силер — дээш, ёзулаан оң холун оожум бадырып алган. Амгы шагда шеригге келир оолдар школага шериг белеткелиниң эге билиглерин өөренип эртип, эрге-дужаалдарны ылгап билер, мендилежип өөрөнгөн болур ужурлуг деп ол бодап турганы чугаажок.

Ийиги чергениң капитаны шериг албанынга келген оолдарга байыр чедирип, кезек чылыг сөстөр чугаалааш, оларны четчелээн чүве дег, чыскаалдың баары-биле аай, дедир базып турда, ооң хөнү дурт-сыны, бедик фуражка бөргүнүң алдын сылдызы, херик баскан өңгүр ак кителинде кылагар өөктер эртенги ак-көк дээрге хаяаланып, Түлүштүн сагыжынга ырак далайга шериг походтарын киир чуруп, демин чаала кады чоруп, чугаалажып, баштактанчып чораан эштеринге адааргалын хайныктырып келген. Дөспөс орлан, хып дээн чалыы оолдарның карактары дозуларып, командирниң чугаазын шимчеш дивейн, ылым-чылым, ыржым апарган дыңнап турганнар.

Ийиги чергениң капитаны хөрээн ажыды чөдүргөш, улам тода, өткүт үн-биле:

— Бөгүндөн эгелээш, бистиң алдарлыг шериг-далай флордуска албан эрттирер силер, оолдар. Ол ыдыктыг болгаш алдарлыг херекке чедиинкинерни күзедим — деп, ол допчу чугаазын төндүргөш, кады келген биче командирлерге дужааган.— Оолдарны взводтар аайы-биле аппараттар, чунар-бажынга чундуруп, хепкергөш, чемгерип, дыштандырыңар.

Чүзүн-баазын шокар хептиг, үндүрүк-киририк чыскаалган оолдар командалар айы-биле шимчеп, далайның сайлыг эриин өрү өскөп чорупкан.

— Ол-дур ам, кайгалдар. Олар матростар болур, а бис...— дээш, Ай-оолдуң кожа кайгап турган эжи аар улуг тынган.

Түлүштүң думчуунга далайның баларзыг чыды хадып келгеш, ооң хөңнүн булгандырган. Кады келген эштериниң соонче ол чиге шиглей көөрге, чыскаалдың бажы көстүр-көзүлбес ырай берзе-даа, соңгу ужу поезди соондан улуг ырагалак шөйлүп чораан. Далай шерин командирлерниң ак өңнүг хептери үзүк-үзүк чыскаалган кижилерниң мурнунда кажараннап көстүп бар чыткылаан. Ооң сагыжына өөрүндөн чарлырын хомудаан-даа дег, оларны кээргээн-даа дег, сырынналган бодалдар кирген. Түлүш шыырныгып донган ышкаш, дидирей бергеш, эгиннерин ийи холу-биле чыра тыртып, чанагаш билектерин суйбай туткаш, оларның өл апарганын ам-на эскерип каан.

— Элдептиин көрөм, эш — дээш, ол кожа турган өөрүнүң аразындан Балдарны дилегзинген.— Дээр аяс-ла ышкаш, хүн караа база чидиг, а ол хирезинде, өл шаң, та чүү адам чүве.

— Шынап-ла — дээш, Балдар хөйлөцин суйбай туткулаан.

— Кайгаванар, оолдар. Бо далай кыды чер-дир. Маңаа аяс-даа хүн өл-шык бус агаарга үргүлчү турар — деп, Ваня эштерин оожургаткан.

Ол аразында эртенги аяс хүн хөрлээлеп, ак-көк дээрниң делгеминде ойнай берген. Вагоннар оожум сирлеш дээш, поезд шимчеп чорупкан. Үдөп чоруур кондукторнун сагындырыын-даа манавайн, Түлүш вагон эжиин аяр хаай тыртыпкаш, сонга караан бичии чыртып каан.

Чүге-ле чүве ийик, демин чаа-ла аажок сергек чораан Ай-оол хенертен шаа төнүп, уйгузу төктүп келген: чүнү-даа бодавайн, серинин чайлагга чайгы эртен ышкаш, сагыш амыр удуп-ла чыдыксаазы келген. Ындыг дарган чүве кайда боор! «Дүжеринге белеткенир!» дээн дамчыыр команда вагоннар дургаар тарап чоруй барган; оолдар шимчеп-ле үнгөн, идик-хевин эде тырттынып, бок-сагын бөле-хаара туттуна бергеннер.

Дүрген поезд делгем мугулдурну долгандыр чоразш, думчуктуң ханызынче эеп кирипкен: хоорайның мырыңай ортузу апарган. Долгандыр хөй каът бажыңнар, улуг-чаагай тудуглар, делгем кудумчулар, көвүрүглер, парк-садтар, аргышкан чон, автобус, трамвайлар...

IV.

Чула чундургаш, бүрүн шериг хептер кедирип, тоттур чемгергеш, ак-ак чоорганнарлыг дөжөктерде чыттыргылап каан аныяк дайынчыларның узун-узун, дургаар-дургаар, ийи кижини баштажып чыдар калбак-калбак наралары делгем херим иштиниң ырак ханызынче одуруглай шөйлүп чоруй баргылаан, бодаарга-ла, ынча ара-амытан хөй шериг турда, чоннуң дыжын чүү-даа үревес, кым-даа үзе кирбес ышкаш. Шык туманныг, бүргег эртен хүн өрүлөп келзе-даа, ооң херелдери ол-бо талаларже тунук тарап, кырлаң-кырлаң көккүр ногаан бүүрээлерни ажыр-кежир чаттылган улуг өртээл хоорайның өң-баазын өнүг, эрээн-шораан, каът-каът тудугларын чымчак шонуп, тайга сыннарының кадыр-берт эрээнери-биле кызыгаарлашкан дээрнин чоок-кавызын хүргүлдендир хаялап турган.

Ырак, шыланчыг орукка үр чорааш, туруп шылагзынган, дүүн чаа-ла шериг хеп кедип, чаа амыдыралга чаңчыгып эгелээн тайбын оолдарның таваар удуп чыткылаанын көөрге, бирде, магалыг, бирде, дүвүрээзинниг: кижини бүрүзүнүң будунда аскылаан ногаан фуражка, өнүг ногаан погоннарлыг, өөктери кылаңнашкан шериг хөйлең, чүвүрлер, кылагар савыга сапыктар — шупту-ла бир аай шыңгыы чурум-чыс-каалдыг, дески чараш эткилеп каан — берге болгаш харыс-салгалыг дайынчы амыдырал баштайгы хүнден эгелээш, анаа эвес, шыңгыы сагылга-чурум-биле эгелээн.

Анаа дайынчы Түлүш час-ойталап сула чыткан аайы-биле оттуп, улуг кара карактарын таваар ажып келгеш, өрү көргөн: бүргег куу дээр чаттылып, күскээр чайлагга ышкаш, шыксымаар, соок сырын эстеп турган. Ол шагынче көөрге, эртенгинин алды шапка беш-ле минута четпейн турган.

— Ажык дээр адаанга чыттырып турарын бодаарга, бисти маа үр тутпас-ла-дыр — деп, ол иштинде чугааланган.

— Аай, чүү деп че! — дээш, ооң кожа эжи отту чаштап, аңдарлып келген.

— Чок, бодум анаа-ла боданып чыдыр мен ийин, эш.

Ай-оол дүүн кежээ оларга көргүскен кинону сактып, кожалары оолдар-биле чер-чурт, аал-оран дугайын чугаалажып чыткаш, боду безин билбейн-даа удуй бергенин боданып чыдырда, «Туруна-ар!» дээн шөйдүнчек, өткүт команда кулакты уюк кылдыр чаңгыланып, агаарга тарай берген соон дарый узун чагы бажында аскан репродуктор шөлүрткейни бергеш, Совет Эвилелинин гимназистин бадырпкан.

Анаа дайынчы Түлүш кожазы тургалак чыдырда, чиик-кашпагай тура халып, ооң кыйы-биле шымышш дээш, чүвүрүн эрестиг кедде каапкаш, будун ораай берген.

— Кандыг кончуг дүрген кижиге сен, Түлүш. Мен ат болдум, эжим — дээш, Балдар оң будунда ораажы берген чүвүрүн эде-хере тыртып, девидеп орда-ла, Ай-оол шагда-ла кеттинипкен, «чоонган кижиге сен, эш, ыңдыг сакпай болба даан» деп чемелээн дег, ооң ужазынче часкай каапкаш, өөрүнүң соонче чыскаалып ыңай болган.

— Дүрген, дүрген, оолдар — деп, дүүнү таныш старшинаның далаштырган үнү дыңналган.— Бирги рота, чыскаалыңар!— деп, ол эрестиг командылааш, солагай холун ротаның чыскаалың уунче хере сунган.

— Дүүн өөрөткөн чыскаал аайы-биле туруңар! Кижиге бүрүзү туружун утпас ужурлуг, чыскаал чурумун үрөп болбас. Дүрген, дүрген, сөдүртүнүп турбаңар.

Старшина чыскаал мурнунга кашпагай үнө базып келген:

— Ро-та! Деңнежиңер! Томаанның! Бурунгаар, кылаш-биле, марш! Рота шериг чыскаал шөлүн марштап эрткеш, стадионга үнүп келгенде, рота командиринин дузалакчызы ол эрестиг старшина шериглеринин кыйыңга чийк-чийк кожа базып ора, дайынчыларын четчелей көргөн:

— Шөйүлбөңер, шөйүлбөңер, оолдар! Ро-та, стадионнун маңнаар шөлүн долгандыр, маң-биле, марш! Чыскаал үрөвөс, дең-дески маңнажыңар. Шын тыныңар.

Рота бир уг-биле шимчеп үнүпкеш, чартык дескиниг кылып чорда, шилгедектер шүглүп, кошкактары сывырлып эгелей берген: ыңдыг маңга чаңчыкпаан оолдарның дер-бузу шаалаан, хөм сапыктар аар даш-ла, буттар ыстаар, дискек саргыр. Ол кадында соонда ротаның баштың дайынчылары база оларны ызыртыр сүрүп келген. Анаа дайынчы Ай-оол Түлүш чыскаалдың ортаа үезинге ыдып орган: ооң дурт-сыны ыңдыг кончуг кыска-даа эвес, ыңдыг кончуг узун-даа эвес, ортумак, тырың. Школага өөрөнип тургаш, хаакка маңнап, чадаг чаржып чораан болгаш маңга шынап-ла шырап — чыскаал чурумун шыңгы тудуп, эштеринден соннап-даа калбайн, мурнай-даа бербейн, өйүн хемчээп, балдыр быжыг, шөлээн чоруп орган. А ооң эжи, чурттажы — анаа дайынчы Балдар ол-ла ротаның анаа дайынчы Түлүштүн салбыры-биле кожа салбырның дайынчыларының шала соонда, опаңайндыр, орлан-шоова маңнап оргаш, эжинче кайгалзымаар карак баскан: «Бо-даа берге-ле чүвө-лир, эш. Хүннүң мынчап туруп бээр болза, кижиге-даа шыдажыр чүвө боор бе бо?!» Ынчалза-даа Ай-оол олче удур карак баскаш: «Ындыг белен дүжүп бээр хире эвес эр-ле болгай сен, туттун, Маадыр!» деп сорук киирген. «Чүнү карак басчып чор силер, азалар. Мен шуут ат болдум, черге мет кээп дүжөр четтим»

деп, Ай-оолдуң соонга чүгүрүп орган эжи өөш тынып хыйлангаш, дери чаактарын куду шаанайындыр төктүп бадып, шөртегер иштин бөрбөңдөдир, аар-аар педиледир арай боорда-ла буттарын көдүрүп, кара күжү-биле чүткүп, ышкыыштап чоруп орган.

Ротанын баштың дайынчыларының бирээзи, бедик, күдөр дурт-сынныг, диртегер дыдыраш кара баштыг, Кавказ чурттуг казак эр Сулименко: «Туттунуңар, кайгалдар! Чаңгыс дескиниг артты» деп ыткыр сымыранып, эштерин хей-аът кириген.

Холда шагынче көрүп, четтикпейн манагынып, болчаг манаан кайгал эр дег чаңгыс черге аай-дөдир базып турган старшина ротазы дужунга чедип келирге:

— Эр хейлер! Чартык дескиниг артты, оолдар!— деп, дайынчыларыңче ол сергек алгырган. Ротаның маңы дыңзып, чартык дескинип чорда, дайынчы команда улаштыр чаңгыланган.

— Ро-та! Оң талаже, кылаш-биле, марш!

Эртенги шык агаарга дайынчыларның изиг тыныжы бусталгаш, дээрже шаңналып, хүн караанга тайлып чораан. Рота спорт шөлүңге үнүп келгенде, тараар команда берген. Дайынчылар тыныжын оожургадып, тарадыр кылаштажып, каттыржып, аразында, уруң-шуруу чугаалажы бергеннер.

Анаа дайынчы Балдар старшинага кылаштап келгеш:

— Айтырыг салып болур бе, эш старшина?— деп, шериг ёзу-биле чөпшээрел айтырган.

— Болур, салыңар даан.

— Эртениң-не мынчаар маңнадыр чүве болза, кижы шыдажыр чоор бе, эш старшина?— деп, солдат чугаалаан.

— Программа ындыг — деп, старшина топтуг харыылааш, солдатка бүзүрөнчиг харыы берип шыдаар ирги мен бе? деп бодундан боду айтырганзыг, чазык хүлүмзүрбүшаан, уламчылаан.— Эге шериг белеткели-дир, оон башка, черле хоржок. Бо дээрге, хей чүве-дир, оолдар, чаңчыга бээр силер. Кызыгаар үрекчилери-биле ийи-үш эвес, а он-он километр ырак черлерге сүржүр апаар таварылгалар турар. Дадыгылга тоң чугула. Чүгле он, чээрби эвес, а оон-даа ырак черге оларның-биле пат тургузу сүрүшкөш, оларны чыттыр чедин, кара күш-биле месилдежир таварылгалар кончуг хөй таваржыр.

— Тайбың үеде база ындыг дерзии үрекчилер турар чүве бе?— деп, өске бир дайынчы чугаага киржи берген.

— О, ынча дивеңер, оолдар. Серемчиде хорамча чок. Амдызында ийи удурланышкак ниитилел-политиктиг системалар

туруп турар дээрзи кымга-даа билдингир болдур эвеспе. Боду тускайлаң ниитилел — политиктиг тургузуглуг күүрүне дээрге, кончуг нарын организм-дир.

— Ага, ам-на билдим, эш старшина — дээш, анаа дайынчы Балдар карактарын кайгал имирерткен.

— Оон башка, черле хоржок. Кызыгаар уйгу-дыш деп чүве билбес болгай.

Кызыгаар... чугаалаарга, бөдүүн билдингир сөстө хөй-ле ханы, ыдыктыг утка сиңген. «Кызыгаар уйгу, дыш деп чүве билбес» деп сөстөр анаа дайынчы Балдарнын бажынга хөй-ле чөрүлдээлиг бодалдарны доюлдуруп келген: бирде, чырыткылыг, бирде, дүвүрээзинниг. Чырыткылыг, чүге дээрге, ол өске үе-черге эш-өөрү-биле кады өскөн черин, аал-чуртун, күүрүнезин камгалаарынга белеткенип турар, сеткил-сагышка дүвүрээзинниг, чүге дээрге, ыржым-шыпшың караңгы дүн каржы-дошкун дайын-биле сегиржип алза...

— А ынчаар тулчуп шыдавас кижини болза, канчаарыл, эш старшина — деп, Балдар салдыкпаан.

Анаа дайынчы Балдарның өөрү ооң шаштырыглыг айтырынының алыс аянын билип, чир-шоң дүшкен.

— Ого, силер ышкаш мындыг экер-эрес, хып дээн чалымы, мөге-шыырак эрлер,— дээш, старшина улуг тынгаш, дайынчыларны эргий көрүп, дужааган дег, шириин уламчылаан.— Ындыг чүве кажан-даа турбас. Билбес чүвеңерни өөредип каар бис, хөңнүңер чок болза, албадаптар бис. Бис эвес аан, эш анаа дайынчы. Силернин Ада-чуртуңар, чонуңар мурнунга силернин ыдыктыг албан-хүлээлгенер албадаптар. Солдат кижини ылчын, сиилең болуп болбас, ылаңгыя кызыгааржы дайынчылар. Кижини бүрүзү бодунун күжүңге, арга-мергежилинге ыяк бүзүрелдиг болур ужурлуг.

Ол аразында беш хире минута эрте берген. Старшина чыскаалыр команда чарлаан.

— Ро-та! Деңнежинер! Томаанныг! Суладанар,— дээш, старшина турникче, туттунуп үнер чадаларже, гимнастика туруштарыңче айтып, тайылбырлаан.— Дыннаар. Бөгүндөн эгелээш, баштайгы өөредилге курузунун бүгү дургузунда, эртенин-не боларга мергежилгелер кылып, күш-дамыр талазы-биле дадыгар силер. Ол тоң чугула. Бо дээрге, дайынчы белеткелдин база бир чугула кезээ-дир. Бээр көрүңер — деп, ол чугаазын төндүргөш, шериг хөйлөңин эде тыргылаан, турник баарыңга кашпагай кылаштап келгөш, ооң дооразыңче хүн айдыннап көргөш, буттарың кожа базып, чийгөш кылдыр өрү шурай каапкаш, турник дооразыңга ийи холдап туттунуп, чийк эргилип келгөш, оон катап черже чийк дүже

халаан. Ооң соонда, старшина ол бүгү шимчээшкин бүрүзүн шын кылырын дайынчыларынга тодаргай тайылбырлаан.

— Анаа дайынчы Сулименко мергежилгени кылыңар!— деп, командир дужааган.

Анаа дайынчы Сулименко ыт-дааш-даа чок, турган уу-биле чыскаалдан үнө баскаш, турник баарынга чаяңайындыр кылаштап чедип келгеш, турниктиң дооразынче хыйыртап көргөн.

— Анаа дайынчы Сулименко, ынчаар эвес, чыскаалга катап барып туруп алыңар — деп, старшина шыңгы дужааган.— Бирээде, адын кыйгырарга, чыскаалга «Томаанныг» деп команда ёзугаар тургаш, «мен» деп ыткыр харыылаар. Ийиде, чыскаалдан чөпшээрел ёзугаар дурт-сынын дорт тудуп, хере-хере марштап үнгөш, мергежилге кылыр турушка кээп туруп алгаш, ындыг-ындыг дайынчы мергежилге кылырынга белен деп илеткээр. Уште, мергежилгени кылып дооскаш, ол дугайын командирге илеткээш, ооң чөпшээрелин ёзугаар чыскаалга барып туруп алыр. Билдингир-дир бе?

— Шак-ла ындыг ийин, эш старшина — деп, анаа дайынчы Сулименко илеткээн.

— Анаа дайынчы Сулименко!

— Мен!— деп, солдат дорт тургаш, чык кылдыр харыылаан.

— Эр хей! Мергежилгени кылыңар.

— Дыңнадым ий.

Солдат командириниң айытканын ёзугаар бирги мергежилгени кашпагай, эрестиг күүседип доозуптары билек, командир дайынчыларны удаа-дараа кыйгырып, бүдүн рота эртенги күш-дамыр сайгарылгазын шалыпкын эртип турган.

V.

Эртенгиниң он шак үезинде далай өртээли улуг хоорайга магалыг хүнээрэк, чырык апарган. Хүн өрүлөп, чидиг херелдерин черже харам чок тө каап турган. Чаъс шилдегер, аккөк далайның ханызындан чайкалар ужуп келгилээш, өртээлде доктааган улуг, биче хөй-ле корабльдерниң эрэн-шараан чагыларының кырынга кылыйткылап кээп, оон катап-ла төрөөн далай делгемнеринче ээй тыртып, аккыр, чаагай чалгыннарын хербишаан, чоргаар ужуп чоруп тургулаан. Өнбаазын тудугларлыг, ногаан эзимнерде чаштынган хоорай далай суунга тоолзуг чараш чуруттунуп турган.

Хүн караа изээн. Аныяк шериглер салбырлар аайы-биле үстүп алгаш, кезек-кезек бөлүгөлежип, делгем чыскаал шөлүн бүрүн ээлеп алган, чыскаал өөредилгези эртип турган. Сер-

жантиларның ыткыр, тода командалары ырактан дыңналып кээп, шериг хөгжүм даамчыргай ойнап турган. Өөредилге пунктузунуң дүвүрээзинниг чымыжы бодунуң чаңчыл болган аялгазынче кирген.

— Бирээ, ийи, үш... Бирээ, ийи, үш...

— Тур! Томаанныг! Деңнежиңер...

Өөрүнүң аразынга чыскаал-биле марштап, аай, дедир эргилип, «Тур», «Томаанныг!», оң азы солагай талазынче эргилиңер, «Деңнежиңер!», «Кылаштап, марш!» деп командаларны күүседириниң тайылбырын анаа дайынчы Түлүш баштайгы минуталарда-ла дыңнап, күүседип чоруп тургаш, бүзүрелдиг шингээдиң апкан, ынчалза-даа, чаңгыс-ла берге чүве — оларны ол дораан-на шын, чараш күүседиптери ындыг-ла амыр эвес, чаңчыгылга, дагынналга кончуг чугула херек болган.

Аныяк шериглерниң эге белеткелиниң үезинде пунктуга албан эрттирери-биле кезекте дайынчы болгаш политиктиг белеткелдиң тергииннери бөлүк сержант ротазын эккелген. Анаа дайынчы Түлүштүң кирген салбырынга Украина чурттуг, шериг хеп эктиңге эдиге берген, бажының дыдыраш сарыг дүктерин фуражка бөрт адаандан үнмес кылдыр кыскаладыр таартып алган, ортумак сынныг, тырың мага-боттуг сержантыны быжыглаан. Ооң ады Василий Бабак.

Сержант дайынчыларынга «Менче!» деп команданы кыска, тода тайылбырлап чугаалап, чыскаал мурнунга боду кайгал, эрес марштап чоруп тургаш, көргүскен. Ол тыныжын оожургадып алгаш, салбырының дайынчыларының арыннарынче эгезинден төнчүзүңгө чедир кичээңгейлиг топтап көрүп тура, кижини бүрүзү канчаар шингээдиң алганын шенээңзиг:

— Анаа дайынчы Түлүш!— деп хенертен кыйгырган.

Анаа дайынчы Түлүштүң чүрээ шимирт дизе-даа, дораан туттунуп, дорт тура каапкаш, ыткыр харыылаан:

— Мен!

— Менче!

— Дыңнадым, эш сержант — деп, тода харыылааш, чыскаалдан буруңгаар солагай буду-биле бир базым кылып, командиринге дорт, сергек марштап чеде бергеш:

— Анаа дайынчы Түлүш силерниң дужаалыңар ёзугаар чедип келди — деп ыткыр илеткээш, ёзулаан оң холун улам омак хере туткан.

— Эр хей! Суладанар. Оң талаже эргилиңер! «Менче!» деп команданы канчаар кылырын өөрүңерге чугаалап бериңер. Ыткыр болгаш тода кылдыр.

Анаа дайынчы Түлүш ол команданы канчаар күүседирин

командириниң чугаалаанын ёзугаар тодаргай катаптап, бодунуң сөстери-биле чугаалай берген.

— Шын-дыр. Анаа дайынчы Түлүш чыскаалга барып туруп алыңар!— деп команданы командир шириин бергеш, солдаттың шимчээшкин бүрүзүндөн карак албайн эдерти көрүп турган.

Анаа дайынчы Түлүш оң холун хавааның кыйыныга чиик ёзулай туткаш:

— Дыңнадым, эш сержант — дээш, чиик-чиик, чызыладыр марштап чоруй баргаш, чыскаалда орнунга артык ынай-даа шимчээшкин, чаяңнаашкын чок, эрестиг барып туруп алган.

— Түлүш, ёзулуг-ла эр хей-дир сен. Чыскаал өөредилгезинге шаг болган эрги солдат-ла. Ынчаар уламчыла, дуңмай — деп, сержант ону мактааш, уламчылаан.— Оон үлгер алыңар, оолдар.

Макталга өөрөнмээн Ай-оолдун сеткили хөлзеп, эштеринче эпчоксунган-даа дег, эгенген-даа дег, чиктин кончуг кылчаш кылдыр көргүлээн.

— Ажырбас, ажырбас, Түлүш. Шериг албанынга кол чүве өде-чара, орлан-эрес, күш-дамыр талазы-биле сайзыраңгай, эзир ышкаш авааңгыр, хартыга дег кашпагай болурга, ол-ла чүве болдур ийин бо — дээш, сержант Бабак орлан-эрес каттыргылааш, оолдарже чивиг карак баскан.

— Силер ынчаар эгелээн боор силер а, эш сержант — деп, Түлүштүн кожа турган эжи айтырыг сала кааптарга, оолдар оон алыс утказын боттарыны-биле куюмнадып, чиршон дүшкен.

Сержант долгандыр көрзүнгүлээш:

— Оожум, оолдар. Взвод командири бисти көрүп кагаза, хоржок — дээн.

Кезек үе эрткенде:

— Салбыр, томаанныг!— деп эге команда база катап агаарга тарай берген.

Дайынчы чыскаал өөредилгези бөдүүнүндөн эгелээш, нарынынга чедир каш удаа катаптап, устав негелделерин ёзугаар уламчылап, чыскаал шөлүнге команда аайы-биле аай-дедир марштаан тус-тус солдаттар-даа, бүдүн-бүдүн салбырлар, взводтар-даа калбарты базып, ыткыр командалар кулактарны уюкталдыр чаңгылангаш, дүүн чаа-ла хостуг-шөлээн, дарган-тайбың амыдыралдыг турган аныяк өскөнниң хедер чаңын, куюм сеткилин бодунуң дошкун чурумунга бүрүнү-биле хаара туда берген.

Ынчаар эгелээн дайынчы амыдыралдың баштайгы хүннери дайынчы чыскаал, политиктиг өөредилге кичээлдери-биле капсырлажып, эртенден кежээге чедир үзүктел чок уламчы-

лап, шериг албанынга амдызында чаңчыккалак оолдарга, бирде шыдажыр аргажок шыланчыг; бирде, башка элдеп-эзин бодалдар доюлдулар дүвүрээзинниг, кандыг-даа тава-рылгада, хып дээн чалыы оолдарның белен-селен чүве эскер-бес, опаң-чипең, оюн-баштак чаңы-биле холужуп, билдирт-пейн эртип турган.

VI.

Ол хүн сериин, ёзулуг күскү хүн болган. Дүүш сөөлүнде политиктиг белеткел кичээлдериниң соонда дораан бүгү өөр-дилге пунктузун чыггаш эрттирген делегей байдалының ду-гайында лекция соонда, солдаттарга кежээкиниң чеди шакка чедир мырынай бир шак ажыг хостуг үе берген.

Анаа дайынчы Түлүш эжи Балдар-биле кады Ленинчи өрээлге эрги солуннар көктээ ажып, ооң эгелерин улуг кара-лап олурда, «Кызыгааржы» деп улуг кара эге-биле парлап каан шүлүк көстүп келген.

Балдар:

— Адыр, эжим. Шүлүктү номчуулу, кызыгааржы кижиги кандыг болур чүвөл?— дээш, Ай-оолдун холун сирлеш кылдыр тыртып, доктаадышкан.

Оон ийи эжишки, школазында клазынга олурган дег, деңге чарыштыра бергеннер:

Совет чурттун дээп болбас кызыгаарын
Чоргаар болгаш бады-шынчы кадагалаан,
Соок кыжын, изиг чайын могаг билбес
Солдат сенээ бүгү чондан алдар, хүндү!

Чырыткылыг байырлалын эки шагын
Чымыш иште тараажылар үлежип тур,
Улуг чурттун ады дээштиң бистер шупту
Улам эрес ажилдаарын хүлээнген бис.

Холдарында чепсээн туткаш, кезенипкеш,
Тайбың чонуң эрес ырын сактып кээр сен,
Хойлар кыргаан малчыннарның хачызының
Таваар даажы улам эргим бодаттынар.

Соок кыжын, изиг чайын туружунга
Чоргаар болгаш бады-шынчы туруш, өннүк,
Бөмбүрзекте мөңгө тайбың улуг херээ
Бөлүн сенден камааржы юээр, кызыгааржы.

— Адыр, бо кандыг байырлал хүнүнде бижээн шүлүк боор, эш — дээш, Түлүш солуннун бирги арнын ажып көрген: ында «май 28— Кызыгааржының хүнү» деп улуг кара эгелер бар болган.

— Ол хүннү сактып алыр-дыр, эш. Бистин байырлалывыстыр — деп, Балдар чугаалаан.

— Бинчанмайи канчаар. Шын-дыр, эш — деп, Түлүш эжин деткээн.

Нуулар ОРГУ

ХУВИСКААЛДЫҢ ЧАЛГЫЫНДА

Сырынчыгаш соолаңнадыр суйбап келгеш, күзүрүмнү ол-бо бөөлдөп чоруй, довурак-доозун-биле катай хамнаарак-тааш, оозун чик иштинде бөкпек хадыңнар аразынче өпей-леп алгаш барган.

Деспек эринде хайырда хүлбүс биле элик мюкнанын дээр шаар кегжийтир сунгулааш, тырыкы карактарын дозураңнадып, делбигир кулактарын ыңай-бээр шиглегилээш, хөө кара думчуктарын борбаңнаткылаан: элеш дээр чүве-даа, шылырт дээр дааш-даа, сезинчиг чыт-даа чок. Бо делегейнин магалыг чаагайын, кааң-аязын, сериин таптыын. Бо оранда бис ийи дег аас-кежиктиглер кайда боор дээн ышкаш, олар думчуктарын дээштирип чытташкаш, база катап ээге бергенер.

Таптыг-ла ол өйде ыш бурт дээн соонда, чык-ла дээн! Ана чер-дээр сирлеш кылынган ышкаш. Эликтер кайы силер дээнзиг, аъттыг ийи кижиги шууштур чидиртип-ле орган. Мурнундаазы удур көрүп, боозун аңарже чигелээр байтык, хая көрүнмүшаан, боозун соонче чаза тудуп, шаап олурган. Сөөлүндээзи чаны-биле тыыгайнып эртип турган октарны-даа тоовайы, шала күдүйүпкөн, боозун чүктевишаан. Ооң холунда бир-ле чүве шаараңнаан. Аъттарның аксындан ак көвүк уштунуп чаштап чоруур, дуоюлардан оттар кызаңайнып, довурак-доозунууг даштар хырылаар, чер дээрге ана садыраар.

«Тур! Аъдың аксын тырт!»— дээн, чидиг үн чаңгыланып чорда, элик хөөкүйлер чүү болганын аайын тыппайн, аңгалап чоруй, эзимче шимеш дээн.

Кара-Бора окталбышаан келгеш, ээзи ооң аксын ээй тыртып чорда-ла алдырбайн, бир чеже бо кадыр элдиг деспектин кадар-оъдун чип, ханы өзенинниң кара суун ижип чорбаан болгаш, хеп-хенертен даваннары оон ыңай черге дегбейн барган. Чүгле ооң ээзи кылсынчыг алгыра каапкаш, багайтыр баалаан. Оон бичии болганда, ынаар оран дүвүнде элээн

улуг дааш үнген, мал казырадыр тепкиленип чоруй, киш-тээш, шимээн чок барган.

«Халак, халак! Бичии-ле четпейн бардым. Чер оон хензиг-ле херии турган болза, киир каггаш, төрөпчилеп четтигинтер турган ийик мен. Кончуг-ла хоомай болду»— деп, сүрүкчү бүдүү чугаалаттынгаш, дүже халааш, бөргүн ужулгаш, элден харап турган. Шип-ле шимээн.

«Че, ындыг-ла бооп-тур ийин. Ам канчаар, болган херекти. Эдип-чзап аар дээш, авам күжүр-биле мен ийи аайлыг хилнчектенип, чаннып чоржук бис бе, сени. Салымың ындыг болган төл-дүр сен. Чонпуң чоон оруундан чайлаан, човула-ның ол-дур...»

Демги кижиг бөргүн кеткеш, аъттангаш, дедир дап бээрге, соң кызыл сылдызы, ланчыы боозу чайнап чораан.

* * *

— Сен өөң ээлең, каш өшкүң карактап тур, оглум. Мен даайың сугдан дус дилеп албышаан, бисти көжүрүп ап көрүнер деп чугаалаайн. Чаңгыс өг турарга, коргунчуун көрдүң бе. Шаг-үениң ындазында чиктиин. Акың Пар-ол часкы олчаан читкен. Сураан дыңнаарга, бартызааннап, кызылдар дээр эки улус-биле кады чоруп турар дижир. Чоруун чогуруп алгаш, удавас чанып кээр боор. Дадайым ай, улуска ынча диве. Талаар чоор, оглум. Дем бирээзи, Чуданчык аан, акт-тар, солааннар-биле сүлчээлежиң, бир бооп алган, үен-даян, кара туразында, бажы-биле кылаштаар четкен, артында-ла Парга кыжанып чоруур дээр-дир. Акыларың кончуун көрдүң бе: бирээзи — ак, бирээзи — кызыл апарган. Өршээ, хайыра-кан! Улус келзе, шайың чылыдып, хапта далганың ап бээр сен. Пар акыңга шыгжап каан далганывысты аан. Бодун база сүт-биле чүгүдүп чип ал — дээш, авазы оглунуң бажын суйбавышаан, чыттап орда, оозу эгенип үзе кирген:

— Авай, аа авай! Чуданчык акым кажан келир ирги?

— Ой, та-та. Ону келдириксеткеш чоор сен, оглукум. Дириг-ле чорза. Ак орустар-биле төрөлдежиң чор ыйнаан. Шаанда, сен чаш турунда, Херелдиң ада-незиниң каш хоюнун дыгырык мыйыстыг шилегезин оорлап эккээрге, танааш барып ужурун агы-биле сөглөптеримге, Пар биле менч кожуп алгаш, мунгаранчыг эттээн болбазыкпе. Қымчы-биле кагарга, ооң бааның ужу бир караамга дегген. Ол хевээр чыргадап чорааш, агарып, көзүлбестей берген, ам кончуун көрдүң бе. Ооң амды чылында Пар күжүр кара шаржывыска чыраа чүдүрүп ап чорда, баргаш чаза эттеп-эттеп, хунаап алгаш, кыдат садыгжыга кара арагага садып ижипти. Ол-ла хевээр,

эзерниң соңгу, башкы ийи арны дег, көрүшпестээн алышкылар боор. А өршээ! Бак-ла чүве ыңай түрзун! Ыт ээрип, боо-хөөлүг улус чоруп орза, бүдүү дезе бээр сен, оглум. Кижн сезиктиг боор чоор. Мен удавас чедип кээр мен, хеймерим — дээш ууштап орган алгызын алгаш, үнүпкен. Оглу соондан:

— Үр болбас сен, ава-ай!— деп туруп калган.

Хеймер-оол дөр бажында оя дээп турган хүнге дөгеленип, чүзүн-баазын чүве бодап чыткан: «Актар? Кызылдар? Чүү ындыг улус боор ол? Авам акыларымны чүге бирээзин кызыл, бирээзин ак апарган дээри ол? Чоп сактырымга, кайызы-даа анаа, авам ышкаш кара баштыг улус ийик»— деп көрүп чыткаш, удуй берген.

Отгу чаштап кээрге, Хартыгазы аажок туткулаан турган. Караан чодуп чоруй, үне халып кээрге, боолар чүктээн аъттыг ийи кижн дүжүп чыткылаан. Олар кайызы-даа часкы куу снген ышкаш, узун шепкен тоннарлыг, шиштегер куу-куу бөрттерлиг. Бирээзин көөрге — акызы Чуданчык. Оон бирээзи — кажан-даа көрүп көрбээни мичигир кызыл арынныг, мадагар думчуктуг, бажының сап-сарыг дүктери бэргүнден уштунгаш, хаваан дуглай берген, узуну-ла кончуг кижн.

— Кижн танывастай берген, дүктүг хавыл моц!— дээш, акызы Хартыгаже дап бээрге, чиктезиниң дүктерин адыттыпкаш, думчуун хаваанга чедир дырыштырыпкан, диштерин шаарартпышаан, караан көстелдир ырланып чоруй, хая көрнү-көрнү кедээр кылаштап чоруй барган.

Өгге кире халып кел-ле, иезиниң орнун шыгырт кылдыр сандайланыпкаш:

— Кижн чиир чүн барыл, оол? Эът бар бе? Хойтпак тиктинер бе? Аваң кайыл?— деп, Чуданчык хөрөктээн.

— Авам дус дилеп аар дээш чорутту. Эът чок. Дүгде далг...— деп чорда, акызы:

— Гмм! Дуссураан, чадап чорааш! Боду кызыл-дустаксааш ынчал чор болгай аан ол!— дээш, хикиледир каттырып чоруй, эжинче көргеш:— Чоп тур сен, ыяш чүвүрлүг эвес, сайдыс — деп каан. Оозу ол-бо дилегзинип чоруй, согааш кырынга олурга соп алган.

— Авам чангыс өг турарга жоргунчуг-дур, бисти улус аразынче көжүрүп каар кижн болза, деп орап чорду — дээш, Хеймер-оол акызынче чазык дилээн янзылыг көрген. Оозу:

— Хы, коргунчуун! Чүден коргарыл? Менден бе? Солаан-нардан ыйнаан! Чаңгыс карактыг куурумчу куу шываганчы албыстай бербээн бе! Ха-ха-ха!.. Мени көргеш, мегелеп чашты берген болгай аан ол. Демги ол аңгагар карактыг, өлген сек дег, чудангы Пар-оол деп чүве кай баарды? Хөй кызыл

орустар эдертип алган, кончуг кижиге бооп, черлик ыт дег, чер кезип, чимзенип чоруур диведиве. Пар-оол канчалды, оол?!

— Та, акый. Шагдагы олчаан көрбээн мен. Часкы хевээр.

— Мегелеве! «Сөглөвө» деп каан болгай аан ол!

— Шынап харын, акый.

— «Акый, акый» деп алган. Шынап-ла ындыг кончуг акың болзумза, менээ шуптузун тө каап бер че. Сенээ хойнуң долдур чигир тырып бээр мен. Хүнзедир соруп тура хүнзээр сен. Хөрээнде ол хырыгайнып чоруур чүвөң дораала уштунуп чаштай бээр. Шала кежээ тонуң бажыңга эш-типкеш, дайырадыр дайнаар болзунза, оттар ана кызанчаар дадаан. Ындыг, але, өңнүк?— дээш, Чуданчык эжинче көрө бээрге, оозу төш кырында хүндүс удаан инек-сокпа дег, согаңайнып орган.— Бир эвес сөглөвөс болзунза!— дээш, кымчызы-биле дөжекте дырс кылырга, доурак бурт дээн, демги өңнүкчүгежи сырбаш дээш, согааштан чайлы бер часкан.

— Күжүр акым! Черле көрбээн мен — дээш, Хеймер-оол карыштыр үнө халып чыдырда, билектен апкан. Иелээ олбо холдамнажып чоруй, дедир дөр бажыңга келгенде, дунмазы Чуданчыктын холунун артындан ызыргаш, оя соп апаарга, сала каапкаш, дагын сегирип алган.

Чуданчык эрин салы агбая берген, үжен шаа харлыг, алызындан кырганзыг боду он шаа харлыг, кады төрөөн чаш оол дунмазын бар-ла турган сеткили-биле катый кааккаш, час ойтур дүжүргөш чавыдактапкаш, эжин:

— Тут! Держи! Ийи холун — дээрге, бирээзи:

— Хорошо, сейчас — деп чоруй, халып келгеш, чаш холчугаштарны оолдуң бажын ажыр кызырадыр хере соп апарган.

Чуданчык оң холунун билээн сывыргаш, бижээн ушта соп эккелгеш, оозун дунмазының арнынга чайбышаан, бөрү дег, ырланган:

— Сөглөвөс болзунза, өзөп каар мен! Хойну канчаар дөгөрөр ийик мен! Көрдүң ыйнаан?!

— Авай-ай!— деп, алгыра каапкаш, Хеймер-оол караан шийипкеш, так ызырыңаш, чыдыпкан. Ооң ам чүгле ишти догданчаар болган. «Ам чүвө бүтпөс-тир. Мону бо хевээр кааптар болза, миннип келгеш, мени мынчап турду деп авазыңга, оон кедерезе Пар-оолга сөглээр. Оон мени ат кылгай. Канчаар чоор? Адыр-адыр... А-а, ам-на тып алдым»— деп, Чуданчык хүлүмзүрөй каапкаш:

— Аксын аазадыр тырт! Тыяни-тыяни!— деп орустаан.

Демгизи оолдуң үстүү эрнинден, бирээзи адаандан ал-

гаш, аксын ангайтыр соп чадашкан — так ызырныпкан болган. Оон от кыдыынга чыткан кыскашты алгаш, чырыкче суккаш, азадыр кагааш, солагай хол-биле кызаңайнып чыткан дылдан үш салаалап апкаш, бир холу-биле бижээн ап чыдырда, ыт-даа ээре-ле берген. Меннээн уу-биле дүп тура халааш, дээвиирни бижээ-биле ажа иткеш, бакылаарга, арыг кыдыында аъттыг кижини шаап олурган. Ооң соонда хөй-ле чүве шаараңнаан ышкаш болган. Чуданчык бижээн октап-каш, чүгле «Партизаннар! Кызылдар келди-ле!» — деп алгыра каапкаш, үне-ле халаан. Эжи ооң соондан үне халып чыт-каш, идээлээш, чадып каан өшкү кезинге тайгаш, эргинге хаваан чара үскен — кезек моорап чыдып-чыдып, арай деп үнгөп үнгөш, арны-бажы калчан кызыл хан апарган, аъдынга тендиң-мындың четкен. Хартыга дескен ийи кижиниң сөөлүндээзин эзеңгиден ол-бо соора ап, кырлаңны ажыр бажын халаңнадыр сывырып алгаш барган.

Хеймер-оол тура халааш, эедереп, чүү болганын дүш-түлүм бе деп аайын тыппайн, албаарап турда, бир-ле кижини кускаптапкаш:

— Чүү болду, канчап бардын, чассыгбай? Улаарай бердин бе, күжүр хеймерим? — дизе-ле, ам топтап-топтап көөрге, Пар-оол акызы мурнунда бо турган. Хеймер-оол ыглай каапкаш, акызындан так кужактаныпкаш, чүү болганын ам-на тын алынмайн, харлыга-харлыга чугаалап берген.

— Кончуг азаларны! Диригге туткулап эккэйн адырам. Дораан дедир чедип кээр мен, бопугурум — дээш, Пар-оол дунмазын ошкап кааш, хирт-ле дээн.

Чуданчык кырлаңны ажа халыткаш, черле черин билир болгаш, улуг орук эдербейн, дытгар аразы-биле бүдүү, билдиртпес кокпа оруктап дөжемирледир одуртупкан. Хая көөрге, эжи оозун көрбээн, ытка туткулатпышаан, чоон оруктапкан. «Бооп-тур. Ол боор херем, бо багай азатпай-биле партизанчыктар будалзын. Мени эскербейн эрте бээр, шымбай болду. Бо кадыр-берт арга-дашка хоргадап туруп алгаш, боларны чаңгыстап туруп, черле канчаар эвес мен, адырам» — кылдыр боданып, аъдының аксын тыртып, тура дүжүп каап чораан.

Пар-оол кырлаңга үнүп келгеш, чүвениң байдалын ыяк билип алыр-дыр дээш, кезек ол-бо топтап көрүп турган. Оон канчангаш-ла көөрге, дужаашкак аргада аъттыг кижини шала-була көзүлгөн. Дуранын ушта соп алгаш көөрге, кижиниң аътка чоруур аяны тыва кижизиг, ынчалза-даа орта таныттынмас. Улуг орук уунче ыт ээрген. Ам-на «кажар дилгини көрөм, менден былдап чоруурун. Хартыга Чуданчыкка хөңнү чок-даа болза, ону черле таныыр, ынча дыка-ла

ону кагбайн, туткулап чорбас. Ийи чарлы бергеннер-дир. Бо бар чыдар кижн, чугаажок, Чуданчык болбайн канчаар»— деп даап билгеш, аьдынга ынанып, шуут дужааштыр дап-ла берген. Кудургайны куду шураткаш, суг чара шаап каан ханы хооргалды ажа халыткаш, дьттарлыг ийни өрү кизиредир чүткүдүпкен. Мурнунда база-ла ыяштар козураан. Кыр кырынга бузурадып кээрге, Чуданчык кудургайлапкан, дөө-ле тас деспекте ыдып бар чыткан. Дергиде сыдымын че-же соккаш, дүрбүшаан, сыр соондан дүжүрүп-ле орган. Ыш бурт-бурт дээн соонда, чык-чык-ла дээн! Чаны-биле октар тыггайнып турган. Мырыңай ызырты чедер чазып: «Тур! Аьдың аксын тырт!»— деп, алгыргаш, Пар-оол аргамчыны киир каарының кайызы чорда, караш дээн...

Седип-оол МОНГАЛ

АМЫДЫРАЛЧЕ КОКПА

Тес арының дески эвес онгул-чингил оруу соовуста калды. Мурнувуста — хову. Моон ыңай орук ак, чедер черивис ам-даа талыгыр. Чолаачы «дынын» чайгаар салыпты. Девин чаа так быжыгланып чораан оолдар, кыстарның ыры-шоору ам кээп чоок кавыже сырынналдыр тарап эгелээн. Каткы-хөг орта база чаржалажыпкан. Дүүн чаа-ла — сөөлгү коңга, шылгалдалар, ынак башкылары, төрээн школазы, бот-боттары-биле байырлажыышкынның сөөлгү кежээзи. А бөгүн олар чаңчыл ёзугаар даң хаяазын база шупту катый уткааннар. Бо чүгле эрткен базымга база бир чаа хүннүн немешкени эвес, а оларның чуртталгазынга өске бир чаа амыдыралдың хаяалап, херелденип үнүп келгени ол.

Бөгүнден эгелээш келир үениң ажилчыннарынга, колхозчуларынга, тускай эртемниглеринге хүн бодунуң херелдерин кокпа орук кылдыр чада салыпкан. Оларның мурнунда орук — бистин бо чүгүрүп олурарывыс дег делгем, ажык. А бөгүн олар өөредип, өстүрүп каан «уязындан» чүк-чүкче тарадыр ужугуптарының мурнунда бүгү клазы-биле Тере-Хөлче дыштанып бар чоруурлары ол. Олар — Эрзин ортумак школазының доозукчулары.

Чурттуң дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринче кирериниң шылгалдалары удавас эгелээр. Аңаа белеткел он чыл иштинде чоруп келген. Күштүглер аңаа шүглүр.

Надя Соян, Люда Чалдыг, Володя Суваң-оол... Бышкан билигнің аттестадын тыпсыр! Мыя кыска амыдыралдың бо эн-не өөрүнчүг минуталары уругларның сеткил-сагыштарын ам-даа доюлдурбушааны чугаажок. Соовуста ногаан арыг улам ырап, чанывыс-биле энме-түң чок хову чечектери бисти үдээниг соңнуг-мурнуг чыдып каап чор. Ол чайгы арыг ышкаш чечектелген чалыы назын өйүндө бүгү чүве арай тода эвес. 1—2 чыл болганда чуртталгага боттарының туруштарын олар тыва бээрлер. Ынчан Москвадан, Кызылдан, «Н» шериг кезээнден дүүнгү өөреникчилернің боттарының ажыл-херектерин сонуургаткан чагаалары төрөөн школазынче, ада-иелеринче, эш-өөрүнче, улай-улай ужуга бээр. Амыдыралдың кокпазы дески эвес. Кижилернің амы-хууда салым-чолу база аңгы. Маңаа машина кырынга кожа органым бичии уругну сагынмазымның аргазы чок болду. Тести эртип, эки орукче киргенивис соонда ол эжинче ээжкеш мынча диди:

— Оруктуң экизин! Кижиниң чуртталгазының оруу ыңдыг эвес ийин...

Бүгү чүве кижиниң бодундан кол хамааржыр. Кызымак чүткүлдүг болур херек. Күзел биле чүткүлдү дойнаштырар дээш туржур апаар. База бир кол чүүл — бистин ада-өгбелеривис бөгүнгү чырык хүн дээш туржуп чорааш, ону чаалап, аас-кежиктиг чуртталганы биске боттарының адыштарынга эккеп сөннеди. Оларның ол чаагай үүлезин оон ыңай уламчылаар бистин ыдыктыг хүлээлгевис. Амгы салгал коммунизм үезинде чурттаар. Ынчангаш Совет чуртка ажыл-иштиң кандыг-даа адырынга чорааш бо өндүр улуг херекке бодунуң үлүг-хуузун кириери дег аас-кежи каяа турар деп.

Шомаадыр КУУЛАР

БЕЛЕК

1943 чыл...

Орай күс. Хем бажында чаңгыс аал.

Белек-оол караңгы даң бажында тура халааш, өртегде аъттарын эккеп эзертеп алыр дээш, тонун чоруй куржанып чорупкан. Ооң кады дииңнээр болган өөрү келирге ам-даа удувушаан чыдарга, арай эпчок болур деп бодааны ол ийикпе. азы ол хемде аалдарның эн-не үстүндө чурттап турар болгаш ынчанганы ол ийикпе, бо эртен ооң тудунгур-кавынгыры кончуг болган. Бир чеже дииңчилер болганчок-ла ооң өдөөн таварып эртер турган. Ынчангаш бодунуң эрезин көр-

гүзөр, анаа-ла олутпай эвес эр дээрзин бадыткаар дээш ынчанганы-даа магат.

Авазы он ийи хар чедип чоруур уруун оттурбазын кызып, оглунуң соон дарый тура халааш, дүүн белеткеп алганы кургаг чээргеннери-биле одун кыпсып, ам дораан диңнеп аъттаныр дээн оглунуң ижер чемин белеткей берген. Удат-паанда оглунуң хыйланганы дынналза-ла, демгизи өгже аажок хорадаан кире халып келгеш:

— Аъттарны бөрүлөр сывыртап алгаш чорупкан-дыр, авай! Узун-дынындан үзе тырта берген-дирлер. Кончуг кок-каарактар аал адаанда кежигде кыламада ужурганнар боор. Аайлыг семиртип турдум бе — дээш-ле барган.

— Ам чеже хыйланыр сен оглум, бөрүлөр чипкен болза дирлип кээр эвес. Оода сек-сагын барып көөр-ле болгай. Куду аалдың аьдын ачылазыңза бээр ирги бе але? Өөрүнден чыдып каар эвес сен — деп, авазы чазамыктаан.

— Кончуг коккаарактарны!— деп, ол иезиниң чугаазындаа улуг херекке албайн улам хыйланган.— Оода-ла Кызыл Шеригге дуза кылдыр ынча-мынча өлүк дужаар мен деп аревэ хуралынга аашкынмас чүвемни...

Белек-оолдуң авазы хайынган шайын хөнекке кудуп турда, ыт ээре берген соонда, аъттар даваны дагжап келген. Кирип келзе-ле кады диңнээр болган өөрү: Сайын-оол, олардан каш-ла хар улуг Кошкар-оол суглар болган.

— Эртежиниңи але, кайгал — деп, олар сорук кире берген, ооң авазы-биле мендилешкеш, эгиннеринде быскан харларны кактагылаан.

Демгизи кедек орун баарында, дыгдынып алган, ыт-ши-мээн чиде берген олурган.

— Канчап барган бо киживис—деп, черле баштак чаңы-биле Сайын-оол Белек-оолдуң авазынче көрүнген.— Думаалай бергени ол бе?

— Чок. Аъттары чок болган ынчап олулары ол-дур...

— Оларны чоп өртеп албас кижил. Диңнээрин билбес эвес — деп, Кошкар-оол ужурун билбейн кайгаан.

— Өртеп алган турган кижидир мен ийин — деп, Белек-оол ам-на чугаага киржи берген.—Коккаарактар дою болганы ол-дур... Кайылап келдиңер, оолдар, алдыы кежиг тавардыңар бе?

— Ийе. Олап келдивис. Чаш хар майык хире чаапкан.

— Ындыг-мындыг чүве эскербединер бе?

— Чок. Дагалыг аъттар-биле ажырбайн кежип келдивис. Бо бүргег дүне чайынды-даа чок чорду.

Белек-оолдуң сеткилинде аъттары дириг бооп магат дээрзинге идегелиниң отчугажы бүлүреш дээн.

— Ам канчаар ушкажып алгаш-даа болза чоруур бис ыйнаан. Күрүне мурнунга алган-хүлээлгевисти күүсетпес эвес бис. Бир дининиң азы киштиң кежи безин дайзынны чылча шаварынга чүү хире дөгүм болурул. Бистин чазаавыстың Кызыл Шеригже белек чорудар дээн шиитпиринге аревэчи кижиги бүрүзүнүң хире-шаа-биле үлүү кирер болгай. Сөглээн сөс, керткен ыяш. Ол дугайын аревэ хуралынга база чугаалашкан болгай бис. Чоруур-ла — деп, Сайын-оол шиитпирлиг чугаалаан.

— Мен оон бичии-даа ойталавайн тур мен. Аъттарым турган болза харын алган хүлээлгевисти улам ажыр күүсеткей бис. Оларнын уг-шиин черле көрейн. Аалдардан малдар-даа тыпты бээр чадавас. Силер бар чыдынар. Улуг-Баалыкка одагланым-ла. Ол чоок кавынын дини хөлчөк чораан, чайын көөрүмгө. Соңардан чеде бээр мен — деп, Белек-оол тыртылган.

Демгилери ооң харызынга улуг-ла удурланмайн, эрте дээр чөп ап алыр дээш, аъттаныпканнар.

II.

Белек-оол шынап-ла эрес дээн эрлерниң бирээзи. Ол бичи турда-ла адазы чок апарган. Иези уругларын өстүрүп алыр дээш кандыг-даа ажылдан өспаксыравас чораан. Белек-оол шору эр апарганда ооң тудунгур-кавынгырын кожа-хелбээ аалдар билер болгаш ында-хаая чүвө өлүрүп чиир деп барганда безин арта ону чалай шаап алырлар. Демгизи чажам дивес, адазының аъды Челер-Доруунга олурупкаш дораан келир. Өлүргөн хойнун эът-кежин союп-бузуп турда аай-аайы-биле, бош-ла чүвө, эптиг-эптиг. Кончуг-ла шалыпкын дээн кадайлар ижин-хырынны аштап чадап олурда, ол шагда-ла эът-кежин аайлап каапкан болур. Кадайлар оон эрезин магадап, «күдээ» кылып алырын ойнай-сылдай чугаалаарлар. Ээзи ындыг эрес болурга ындыг ийикпе азы черле угундан ындыг малдар ийикпе, ачазынын Челер-Доруг, Сарала дээр аъттары сумуда чок дээн чүгүрүк малдар турган. Бир катап демги-ле Сайын-оол ооң аъдының маңын көөр деп шиитпирлеп алган. Күскээр чайын аревэ хуралынга ийи эжишки кады келген. Хурал соонда Сайын-оол демгизин бичи үдөп каайн дээш кады аъттаныпкан. Ооң малы база каражсаар эвес аът турган. Хуралга чугаалашкан айгырыгны аразында чугаалажып, бичи чортуп ора, Сайын-оол мынча дээн:

— Дедир чоруурумда орайтай бээр, Ооругга чедир сала кааптар бис бе, эжим?

— Ынчалгай-ла бис, эш—дээш, демгизи бурунгаар согаш кынгаш, төрөпчезин бичии далдырт кылгаш, дап берген.

Ындында-ла шала ушта халып чораан аъды амырай-ла берген. Та чанар дээнин билгеш ынчанганы ол, та ээзиниң тевиң — Белек-оолдуң Челер-Доруу бурунгаар кылыйып-ла олурган, Сайын-оол аъдын шала албадай аарак кара маңы-биле маңадып олурган. Демгизи маңы улам хөнүп, артында ооргазы хертейгеш, кудуруу салгынга шуут-ла дорт апарган. Белек-оол ооң кырында өпейлеткен чүве дег шимчеш-даа дивейн олурган. Ынчап чоруй ооң аъды кожа аал аразы хире мурнай берип, халыжы дам барган. Сайын-оол аъдының аксын тыртып, демгизин кый дээн. Оозу кыйыглап эртер орук артында дөң кырынче үне халды бергеш, манап турган.

— Ылгыны-даа кайгамчык мал-дыр, аал — деп, Сайын-оол чеде халдып келгеш магадаан.

— Дүгдө Сарала малга четпестен башка чүгээр мал бо. Ам-даа аныяк болдур ийин. Ынчангаш арай аксымнаксаар. Чоорту хөнүй берзе, ёзулуг аът болганы ол — деп, демгизи улуг-ла хөөрөтпээн.

— Мен-даа эептейн, че, байырлыг — дээш, Сайын-оол чанышкан.

«Ёзулуг-ла эрес дайынчының мунар аъды-дыр ийин. Ындыг аъттыг болза кандыг-даа бергелерге кайын торлуш дээр — деп Сайын-оол иштинде боданып кел чыткан..

* * *

Чер чырып келири билек Белек-оол чолдак хөрөктээжин кедипкеш, 32 дугаарлыг дүүргезиниң борбак октуг холаларын дайказындан уштуп хойлааш, боозун хол башка тудуп алгаш хемни куду халып баткан. Чүнү-даа мурнай кежиг аксындан ис тегерип көөр дээни ол. Шынап-ла хондур чагган чаш хардан чүнүн-даа изин аңчы эвес кижиге безин эскерип билип ап болур турган. Халывышаан кежигге келген. Ынаармынаар чүве-даа көзүлбес. Ам топтап истеп эгелээн. Сес бөрү ийи аътты ийи чарыктап алгаш дошка дошка чыгап кээрге, дииңнээринге белеткеп каан дагалыг аъттар дошка кайын ужар, чара теп кешкеш, хемни куду караш дээн болган. Белек-оол аңаа хей-аът кирип, кежигни эрте халаанын боду безин билбейн барган. Олардан дөрт-беш километр хире черге кыштап орган Сайын-оолдарның өдээниң оранчок арты-биле бөрүлөр ийи аътты сывыргаш бадыпкан болган. Могап турупкан кижиге ол аалдан суксун ижип аар дээш ынаар-ла халып кирген. Сайын-оолдуң авазы кайгай берген:

— Чүү болу берди?— деп, боо-хөө туткан изирниккен кижиден мөгүдөп айтырган.

— Аъттарымны бөрүлөр сывыра берген, оларны истеп чор мен. Алдыртпайн барган ышкаш, кырган-авай — деп, аяк шайын ол дораан ток кылгаш, ам кээп тыныш ап, оожургай берген.

— Корга бердим. Кады-ла дийнээр эжи мынчап халып кээрге. Демги өөрүң канчалды?— деп, кадай база оожургап айтырыг салган.

— Олар чоруткан. Соондан чеде бээр болган мен. Хөлгеден ачыладып көрөм, кырган-авай?

— Бо уругларның хой дозуп мунар кырган, чоржаң малы арткан. Шылай бербес болзунза ап ал даан.

Белек-оол ол-ла дораан аъттаныпкаш, хемни куду шошкудуп баткан. Дүш үезинде аъттарны сывырган бөрүлөр хар чылгап каап чораанын ол эскерип каан. Ол улам өөрүп, багай аьдын дер-шаң кылдыр мунуп алган халдып олурган. Удатпаанда бөрүлөргө изи уурук-сууруктап чыдып каап, кедээр дагже кылаштажып үнө бергени илден. Ийи аьттың изи хемни куду углаан болган. Белек-оолдун сагыжы ам ажып, кырган аьдын ам кээп оожургадып, аьттарының изи-биле таваар, бирде шошкудуп, бирде кылаштадып каап чортуп олурган. Имир дүшкелек турда Ооругга дээр истеп кээрге, аьттары бо оьттап турганнар. Оозу-моозун чазарладып каапкан болза аарзынып дезер чадавас дээш, буу-хаа чанынче чеде бербейн, чоогундан тегерип көргөн. Балыг-бышкын билдиртпес болган. Изирниккен аьттар хоржок эвеспе дээш, аьдындан дүшкеш кезек дыштанып олурган. Демгилери эезин таныза-даа, оозунга ам-даа бүзүрөвээн чүвө дег, бичини оьттап чоруй олче кайгап каап турганнар. Белек-оол туруп келгеш, хөрөктээжиниң эдээн бурунгаар чада туткаш, аьттарың кыйгырып эгелээн. Эезиниң эдээнден чем чип өөрөнгөн малдар оон аайынга кирип, чоокшулап келирге, демгизи оларның дыннарындан сегирип алган.

Белек-оол ол хүн өөрүнүн соонче хапкан.

III.

Он шаа хона берген. Кежээки одагың чайыны чоок кавыны шала кызылзымаар кылдыр чырыдып турган. Аңчылар ол хүн өлүргөн дийннерин союп, аразында аяр чугаалажып олурганнар. Кижн бүрүзүңгө онааштыр алырга ам бөгүндө чүс беженден эвээш эвес дийнниг болган. Алды киштиң бижин Белек-оол өлүргөн. Сөөлгү кишти канчаар өлүргенин ол өөрүңгө хөөрөп берип олурган:

— Ийи артты ажыр сүрүп кээримге, хенертен ис читкен. Черле канчап баар бо дээш долгандыр хынап көрүп тура-рымга, кончуг кашпагай амытан ийи, үш дыттың унун телкеш хос чудук иштинче кире берген болган, оон арай деп өлүрүп алдым. Оон дедир ээпкен, ийи дөңмек шуут ууттунмас, изирниккен кижги одагдан оранчок ырай берип-тир мен. Ынчалза-даа улуг олчалыг болганымга өөрээш турупканым уттупкан болган мен — дээш, союп дооскан дииңиниң кезин хере азып кааш, база бирээни улаштыр өржүй берген.

— Ам черле дедир ээп органывыс дээрe боор. Алган хүлээлгевис-даа барык болуп тур — деп, Кошкар-оол узун холдарын хере сунуп эзегилээн.

— Ынчаарга кайын боор. Күш-хүнезин төнгөн эвес, алган хүлээлгевисти чүглe чедир эвес, харын ажыр күүседир ужурлуг бис — деп, Белек-оол өөрүн улам сорук киирген.

— Ындыг харын — деп, Сайын-оол аңаа улашкан.— Бир эвес дайын шөлүнгe болза канчаар сен база ырбаптар эвес сен.

— Силер та канчалыңар, мен даарта чанып орайн деп бо-дай-дыр мен — дээш, Кошкар-оол кыпкан одагже ыяштар немей каап олурган.

— Чогум каш дииңни эккээр мен деп хуралга аас эткен ийик сен — деп, Белек-оол оон ылавылаан.

— Ынча-мынчаны эккээр мен деп тодаргай чугаа-даа кылбаан мен. Ындыг хүлээлге-даа бербес улус чорду — деп, Кошкар-оол куюлдурган.

— Хүлээлгени улус бербес, кижги боду алыр болгай. Мен чоп 200 дииң, 8 киш дужаар мен дижиж мен. Ынчангаш ол салган сорулгамга чедирбээн шаамда чанмас-даа мен. Бистин бо кылып чоруур херээвис база чаалашкан-биле дөмей деп бил — деп, Белек-оол сеткилин ажыы-биле чугаалаан.

Ынчаар-ла орайга дээр маргыжып, олардан каш муң километр ыракта болуп турар дайынны билир, дыңнаан шаа-биле чугаалажып олургаш чыткылап алганнар.

Белек-оол оттуп кээрге даң хаяаланып келген хевирлиг болган. Шуглаа шала аартап келген, артында чылыг ышкаш сагындырган. Данны атсы чагган хар ам-даа уламчылавы-шаан, чода ортузу чедe берген-дир, дыка чаар болза халап-ла-дыр деп ол иштинде боданган. Ол тура халааш шуглак дөжээн силгий каапкаш, чанында пөш дөзүнгe аппарып кааш, от кыпсы берген.

Удатпаанда Сайын-оол база туруп келген.

— Шаптык кадары ол-дур але — деп, ол дээр шаар көрүп чугаалангаш хар эргизип, шай, быдаа хайындыраыны-га дузалажы берген.

— Хадывас болза ужур бар оң — деп, Белек-оол чаза-мыктаан.

Шай хайны бергенде, Кошкар-оол оттуп келген. Ол таваар ижик-дөжөөн аайлап кааш, одаг чанынга келген.

— Диведим бе. Дүүн-не аъттаныптар чүевести. Ам бо кудай бисти кайын чер алзыр — дээш, дазыл аяан алгаш шайга тараа холуктуг далганын каап чий берген.

— Хар улугда аң ыравас, харын эки болбас ийикпе, акый — деп Белек-оол догааштырган. — Бөгүн сен одаг ээлеп хүнзе, аъттарны солуй өртеп, ыяштан белеткеп каг. Бис халышкаш кээли — дээш чорупканнар.

Улуг харга кылаштаарга кижини мырынай чер элбас болган. Оон туржук аң-мең база шоолуг көзүлбес, та ижээп чыдыпканы ол, та ол чоок кавыны аңнап каапканнары ол. Белек-оол хүннү бадыр сүржүп тургаш үш динч боолап алган. Ам черле херек бүтпес хире боорга, одагже чанарынын мурнунда бир улуг кара пөш дөзүнгө дыштанып олурган. Дүүнгү хар ам-даа чагбышаан. Чаш хар хепке эрип, алгы хөрөктээшти өттүрүп келген. «Сайын-оол олчалыг чор ирги бе?» деп ол боданган. «Бир эвес ол куруг келзе одагны солувас болза хоржок-тур-ла. Оода бо Кошкар-оолду але, туруш чок, улуг кижини эртип. Мындыг бораанда чааскаан чанар болза ат болгай». Ол-ла бодаал-биле одагже эепкен.

Сайын-оол шагда-ла чедип келген кара шай ижип олурган. Хирезин бодаарга куруг келгени илдең. Шоолуг чугаа-даа чок, шырайында өөрүшкүнүн демдээ чок болза-даа ол оозун билдиртпезин оралдажып:

— Че каштыг болдуң? — деп, Белек-оолдуң үш динчин көрө тура-ла оон айтырган.

Белек-оол эш-өөрүнүн хөңнүн бадырбас дээш:

— Чамдызын часкылаптым, бүргегде боо хараалы орта көзүлбес чүве-дир — деп каан.

Кошкар-оол бок-сагын бөле шарааш, чоруурунга ыяк белеткенип алган, артында аъдын безин одаг чанында эккеп баглап алган болган. Аңнап үнгөн ийи эжини куруг кээрге, ооң хөңнү улам баксырап, ыыт чок таакпылап олурган.

— Чааскаан чанар мен деп тенивейн көр, акым — деп, Белек-оол дөстүнмейн чугаалаан. — Хат-шуурган көдүрүлзе канчаар сен, оода аязып кээрге чоруур сен.

— Мындыг бораанныгда шупту кады, демниг чорааны дээр — деп, Сайын-оол эжинге улашкан.

Өөрүнүн сургаарынга ынчаары ол ийикпе, азы шынап-ла шуурган көдүрүлзе канчаарыл деп бодааны ол ийикпе, Кошкар-оол артып калган. Дөрт хонганда ол хар чаары соксаан, дээр аязып келген. Динчилернин хамык идик-хеви өткен,

чүглө арга бодап, дүгүн дашкаар кылдыр аңдара кедип алган өшкү кежи чолдак шээжимектери-биле улуг одаг чылыгы оларны камгалап турган. Ынчалза-даа оларның өөрүшкүзү арыннарында илден. Олар база катап аннап кириптер дээш чаа одагже көже бергеннер.

* * *

Кожуун төвү. Ында хамык чон чыылган. Бөлүк-бөлүк болуп алган чугаалашкан турган. Улустун хөй кезии аъттыг келген. Ылаңгыя аныяк өскөн ында келгеннерниң барык чартык кезии. Аңаа келген кижии бүрүзү куруг келбес. Чадагай кажжаа аксында ийи чагы бажында «Кызыл шеригге дузалажыыл!» деп, кыйгырыг азып каан. Кижии бүрүзү шыдаар шаа-биле хол-хаптары, чылыг уктардан эгелээш, мал-маган, өлүк, акша-төгерикке чедир белек чыыр комиссияга дужаап турган.

Белек-оол Челер-Доруунга артынып келгени, алгы-кештерин комиссияга хүлээткеш, аъдының эзериниң колуннарын чеже берген. Комиссиянын даргазы, шала чолдаксымаар, тырын мага-боттуг, шоваа акый:

— Аъдың эзерин мында чоп соя бердин, дунмам өске улуска оруктан чайлап бер — деп, шыңгыы чугаалаан.

Белек-оол ыт чок эзерин черге салып кааш, аъдынын дынындан чедип алгаш даргага чедип келгеш мынча дээн:

— Бо мээң Кызыл шеригге белээм-дир, хүлээп ап көрүңер.

— Ам чаа дужааганың 400 дин, 11 кижин кымнын белээ чүвөл? — деп, хедерленген.

— Ол дээрге нийти чүве-дир. Бистиң аревэ организациязының белээ-дир. А бо мээң хуумда белээм-дир. Хоомай деп бодаванар, багай эвес аът чүве.

Дарга чанында турган бир кижиге чүве чугаалаарга, оозу Челер-Доругну чедип алгаш чоруткаш, кажжаа иштинче киир салыпкаш, ээзинге чүгенин дедир эккеп берген. Белек-оол эзерин чүктээш базып чаныпкан. Төптөн элээн ырап келгеш аъдының киштээнин ол дыннап каан «Байырлажыры ол-дур аа. Ажырбас оң, ам бир экер-эрес чаа ээлиг боор сен» деп иштинде бодап, кылажын дүргедедипкен.

П О Э З И Я

Муса ДЖАЛИЛЬ

ЫНДЫГ-ДАА БООР

Өйлөп-өйлөп кадыгландыр бодаптарга,
Сеткил күжүн ажып тиилээр чүү-даа чок-тур.
Өлүм хады соок дош дег хаарып кээр бол,
Сеткил чечээн онур үрер харык чок-тур.

Човаг-хинчээм айбыл-моондак тоовайн,
Чогаалымны база катап бижий бээр мен.
Карактарга хүлүмзүрүг чоргаар чайнаар,
Каптагайның халаг-түрээ уттундурар.

Көктүг черге чурттаар үем хензиг аргкан,
Хөөрүм каскан ногаандыктар кыжанза-даа,
Бертсинмейн белен тур мен. Ынчалза-даа,
Меңээ ам-даа саазын ,будук херек ийин.

1943 ч., ноябрь.

* * *

Өлзе-даа; кул болбас бис!
К. Маркс.

Чолдуң оруун тывар күштүг чон бис,
Чолук дайзын биске шаптык болбас.
Арбын чоннуң аас-кежи — соруувус,
Ара дүшпейн, чырык хүнге чедер бис!

Ханныг чаадан коргуп, чалданмайн,
Хат-шуурган түрүленгеш тулчур бис.
Чаъс ок эндеп каарын билзе-даа, шупту
Чалча кул боор хөңнүвүс чок чон бис!

1921.

Шал ногаан шөлде көктүн
Шылыраарын эскербедим.
Шагның мөңгө эргилдези база катап
Магаданчыг олчазынга мага ханган,
Шаалама шимээн-дааш чок үер чууктаан
Майның хүнү

оруктарда чайнап келген.
Часты уткуп чалбарбаан мен —
Хөртүктүг сын шыпшыын каастаан дээр
Хөлбеңейнип,

көгереңнеп
өжүп
хып тур.

Хоолаан,
шиилээн Рион хемниң
чалгыын сүргеш,
четпейн бардым.

Колхиданың шынаалары
хүнге чассып,
чалбыышталган,
Часты уткуп чалбарбаан мен —
март айның магаданчыг

Чайыннанчак,
чаагай өңүн
көрбейн бардым.

Кашпалдарда
кара суглар каалаажы-даа,

Часкамнарда
шагжагар дош эрири-даа,

Чалымнарда
меңгилерниң чайнаажы-даа,

Хаяаланган херел —
оон-даа
менден ырап,
чиде берген.

Шивит доштар тигленгилээн
Чивиг шалың хыраа болуп кылайган.

Айыраңнаан хек-даван,
шал ногаан шөлде көк
уттундурган.

Алыс чуртум —
Кутаиси,
Хвамли даам
биез кевээр—
туружундан чайлаваан.

А шагнын
    мөңгө эргилдези
                    олчазы боор
Ачылыг часты
    база катап алгаш барды.

Степан САРЫГ-ООЛ

КЛАРА ДАНЧАЙ-ООЛ

*В. Б. Оскал-оолдун делегейге сураг-
жаан тыва цирк бөлүүнө тураскаан.*

I.

Хүлөр, кандан шуткуп каан дег,
Күштүг шыңган, чазадак сын —
Клараның мага-боду
Кылымалда деннээр чүүл чок.

Кара торгу удазындан
Хаажылап, сиилип каан дег,
Карактарның кирбиктери
Каттыраңнап, хүннеп келир.

Тоорук өңнүг хүрең шырай
Топтуг, чазык хүлүмзүргей,
Тоолда маадыр даңгына-ла —
Долу залдың чүрээн тудар!

Агаарда өрү херип шөйгөн
Аргамчыдан чиңге демир.
Клара бо омак, чараш,
Кырлап, маннап танцылай бээр.

Эзим төлү кара киш-ле,
Эзрем сугда мыйыт, бел-ле,
Эзин салгын эргелеткен
Ээлгир чараш чаш хаак ояар.

II.

Солун көрүш хөңнүн туткан,
Сонуургак чаш көрүкчү эвес,

Кудус уран цирк кыстың
Кулу болуп кудуй бээр мен.

Бурун шагның чүдүкчүзү
Будда бурган мурнунда дег,
Чүлдү-чүрээм, чүстүг сөөгүм
Чүмү-биле чештине бээр!

Демир кырлап танцылай бээр,
Дээрде ушкан хараачыгай,
Кара сугда кадыргызыг,
Хады, дытты дамчаан дийн-не.

Ооң чараш мага-боду,
Омак, хөглүг дөспөс чаңы,
Поэмаже тергийн маадыр
Боду чайгаар морлап кирер.

Кысты көрүп магадааштын
Кырым сынар, чүрээм аарыыр!
Сцена хаглыр — цирк төнөр
Сеткил нөкпээи, чанар хөөн чок.

III.

Хааннарның кадыннарын,
Кайгал маадыр даңгынаны
Чуруп ыткан тоолдардан,
Чугаа сооттан дыңнап чордум.

Чечен, мерген тоолчулар
Черден дээрже үндүр мактаар,
Ужур чок-ла чаражынга
Удурланыр чүвөм-даа чок.

Сагаан, ногаан дергилерге
Шаанда бир-ле тейлээн-даа мен.
Боларга шуут эрттир чүдүп,
Бодалдарлыг бурганнар дээр.

А мээң караам көрүп чоруур
Амгы чараш дириг маадыр
Данчай-оолдуң Кларазын
Даригиге орналас мен.

IV.

Алдарлыг кыс Данчай-оолдун
Азияда, Европада
Аалдап барбаан чери ховар,
Адыш часкаан хол-даа сан чок.

Азиянын чүрээ чурттут
Алдарлыг кыс ойнап баарга,
«Тыва чоннуң кызын көр!» деп
Дыка кайгап, магадаарлар.

Хөгжүм үнүн часпас базып,
Хөнү, чараш ийи даяк
Дамыр ханым сыйбаан ышкаш
Тааладыр самнап ойнаар.

Австралия, Францияда
Адыш часкаан муң-муң чүрек
Ам-даа изиг сокпушаанын
Аалы-чурту чоргаарланмайн!

САГЫШ ЧОВАНГЫРЫ ДЭЭШ

Эртенги хүн чап-чаа хереп
Эриг чайыр хаяа сорун
Ак-көк Дээрже, кара Черже
Алдын, мөңгүн херел чажар:
Делегейни бүдүнгө-ле
Челээштелдир диргизиптер.

Иргит уруу Галина эмчим
Ийи караа, шырай арны
Хүлүмзүрүг шаңнай кааптар,
Хүннүн ол-ла эртени дег:
Чүрек туржук бүткүр ботту
Чүмү-биле оттуруптар;

Мага-бодун — дуртун сынын
Маны даштан, хүлер, честен
Тулган шевер чазап, шуткуп
Тургускан деп деңнеп болур —
Ынчалза-даа бойдус ону
Ынчаар чаяп чүгле шыдаан.

Орай дүнде шолбаннар дег,
Оду хыпкан карактары
Кара боорда тергийн онза
Қандыг-ла бир хуулгаазын:
Хилинчек чок чашсыг, кыссыг —
Кижиге ынак, ээлдек, чымчак.

Чүгле караа шырайы эвес
Чүрээнде ындыг бүдүштүг деп,
Ооң кижээ човангыры —
Оожум топтуг кичээнгейи
Бодамчалыг шинчип көөрү
Боду-ла илдең көстүп келир;

Кижилерге дуза кадар
Хире шинээн боду шылгап,
Эмчи болур эртемин ол
Эгел душ бооп шилип албаан:
Ооң чаштан кижиге ынаа
Ону чайгаар албадаан боор.

ХӨӨМЕЙ ЫРЫ

Эргим ынаам төрээн чери
Эрээн шаттыг Дөргүн-Бажы
Эзир куштуң уя турлаа
Эңмек хая чалы мында.

Қарам ынаам төрээн чери
Қалбак ногаан Дыттыг-Дөргүн,
Хартыганың дүннээр чери
Кадыр кашпал хаязында.

Хая, дөргүн чаңгыландыр
Қаңгырт кылдыр сыгыртыр мен.
Қарам уруг ону дыңнааш
Қазырады челзип келир.

ХӨӨМЕЙИМНИ ДЫҢНАП ОРАМ

Хөөмейимни дыңнап орам,
Хөңнүм, турам шупту ында,
Хөглүг, чазык көрнүп келем,
Хөрээм бүрүн сөглеп берейн.

Қаргыраамны дыңнап орам
Катжым, ырым шулту ында,
Хая көрбейн көрнүп келем
Ханы ынаам сөглөп берейн.

Дээрде сылдыс, черде чечек
Херелдежип турган ышкаш,
Дээриглежип чорааш чоорул,
Хере-хере чурттай берээл.

СЕСЕРЛИГ УРУУНГА

Амгы ёзу аайы-биле
Амыр-менди солчуп тура,
Таня деп дунмай-биле
Танышканым мындыг чүве:

— Төрээн черим Сесерлиг ол,
Төрөл чонум Маады, Салчак.
Кызыл, Туран ийи хоорай
Кыс бооп өскөн школам шын.

Чап-чаа частып саглайгалак
Часкы чечек үези дег,
Назы хары көңгүс чалыы
Чашсыг хевээр ава болду.

«Таня дунмай чалыы, чараш
Таныш мен!» деп мактанмас мен.
Чурум-биле баштай удаа
Чугаалажып таныштывыс.

Аалдыг-баштыг, ажы-төлдүг,
Албан-хаакчыт, томаанныг-даа
Ужур билир топтуг, чөптүү
Уругларга дораан илдең.

Шырайында үен чаң чок
Шынчы, оттуг карактары
Школаны эки дооскан
Угаанныын-даа сөглөп келди:

— Чашта адым элдеп хөктүг,
Чараш эвес — «Көк-Хлеб» дээр,

Оомга хөлчөк таарзынмайн,
Ойзуп-кыйзып шаг бооп чордум.

Оозун мен аажок чаптап:
— Оюспазың кайыл, Таня!
Аваң, ачаң чаптаан адың
Ам-даа Хлеб чорууругай!

Оюн баштак аайы-биле
Оон-даа ыңай домак эреп,
Чагыксап жаар сагыш аннып,
Салдыкпайн турганым ол;

— Сесерлиг суур мурнуу чары
Селбер дыттар дөзү шыкка
Чанында хөй сырый шеттен
Саглайты-ла тарып алза!

Маады, Салчак улуг чурту
Магалыг ат Сесерлиг деп,
Ынчаар чоннун адааны дег,
Ырга кирип чоруур болза!

Байлак күштүг Бии-Хем кожуун,
Малчын амгы совхоз турда,
Сесерлигге шеттер туржук
Селбер пөш-даа үнүп болур.

Суурун ынчаар ырга кириер
Чурттуң сен дег чараш кызын
Сургакчы бооп кызып көр деп,
Шуут-ла чаннып, дилег кылың:

Улуг, биче чурттакчы чоч,
Школачы эжиң өөрүң —
Эрте-дүже кирип, сөглөп
Эвилелде, сени дыңнаар!

Алызында хүнү келир,
Ажы-төлүң сени мактап,
Ававыстың Сесерлии! деп
Алгап-йөрээп ырлажы бээр!

Юрий КЮНЗЕГЕШ

ЧАТЧАРХАЙ ООЛ ЧАЦНАП ОРДА...

Уран ырлар алгап-йөрөөн
Урал, Сибирь, Москвага
Саян ажып аалдап чорааш,
Сагынмасты сактып кээр мен.

Сарыг-оолдун өңнүктери —
Заки Нури — татар кижээ,
Саха оглу Даниловка
Ужуражып хөөрөшкөш,
Уран тоожу номчаан ышкаш,
Уян чүрээм өөрүп таалаар.

Кавказ чурттуг Халвашииниң
Каттырымзаан шырайынга
Тыва черниң айлаң-кужу,
Дыды, пөжү көстүп келир.

Алдын-Хөлге чеде бээр мен —
Адаровтуң өөнгө кирип,
Амыр-менди солушка-ла,
Адың дыңнааш, амыраар мен.

Хылдыг хомус үнү меңээ
Кыңгырткайнып сымыраныр:
— Изиг-Хөлдүң шынаазында
Изиң бар деп дамчыдар сен!

Москвада өңнүктерин
Бо-ла менден айтыра бээр:
— Агбаан оглу Степанның
Амыр-кады кандыг туру?

— Чатчархай оол¹ чаннап орда,
Чадаганның хылы шыдаар,
Чүрээ дойлуп, караан базып,
Чүнү ырлап олур аан? — дээш,
Чечен, мерген шүлүктерин
Шээжи-биле номчугулаар.

---

¹ «Ангыр-оолдун тоожузу» якут дылга «Чатчархай оол дугайында тоожу» деп аттыг парлаттынган.

Украина, Чукотка дээр
Уран ырың четпээн чер чок —
Чериң адын алдаржыткан
Чечен сөзүң йөрээп тур мен.

Светлана КОЗЛОВА

ХӨНДЕЛЕҢ

Эрги өңнүң кыры-биле хаттар ушкан.
Эрээн булут дээрни дуглай көжөгөлээн.
Чалбыыш, ыйба яндаң дамчыы кызаңнашкан
Чанагаш куу чалым, туруг түрүн тырткан.

Чырык черниң өңү-биле адыштары төрөл болуп,
Чымыш-ишке хөй-хөй чылда шириленген
Кады кыраан ашак, кадай кижилерни тегерер бе?
Хаттар хадааш, озалаашта өгден чүнү тыварларым?

Херээженниң салаазында бурунгунуң мөңгүн билзээ
Дури-даа өскерилбээн, чалыы назын сагындырар
Душтук оолдуң аныяанда боду соккаш белек кылган
Тураскаалы изиг чүрек одун кошкан эртине ол...

Арнын көр даан! Хавак кешкен катташкактар
Акшый берген назынының херечизи болза-даа чок.
Қара-кара карактарын оожум тода көрүптерге,
Қара чалбыыш оларындан өөскүп үнер.

Чоогунда өг-даа турар бажыңнарлыг
Чоргаар даглар кадарчылыг Тыва бо-дур.
Шуурган оштап, элезинни доюлдурган
Шугул хаттар соңга шилин соктаваңар.

Салбак чажы таан сырый узап өскөн
Чазык чаагай херээженниң бажыңы ол.
Қарак чивеш аразында ол-ла дүрзү.
Хамык бүгү чуртталгазын эргий кааптар.

Бажыңында бичии чаштар кичээл кылган
Баштарында мөңгүн хыраа дүжүвүткен

Кырганнар ам хөлегедө дыжын харап,
Кылын стол артында бо органнар чүл.

Кырганнарга өггө орары тамчыктыг бе?
Кым-даа билбес, боттарының туразы-дыр.
Буруңгузун өйлеп-өйлеп сактышкаштың
Муңгаралын, ынакшылын төөгүшкей аан...

Сактышкыннар арыннарда иле-тода.
Сарыг шайын аартап орда, ынакшылдың
Кандыг күштүү тодарап кээр, сагыш анып,
Катап база эрткен өйнү сакты бээрлер.

Чажын чазай дырап алган херээжен ээ
Чаштар хөглээн бажың иштин аштап, ширбип,
Тыва черниц боду ышкаш чоргаар туру.
Тывылаан хат эрте берди. Ыржымналды.

Чараш челээш хүлүмзүрүп, каттырбышаан,
Часкы черниц кырын дургаар шөйлү берди,
Чанагаш куу чалымнарны чара чүткээн
Чайынналган Хөндөлең хем шуугап чыдыр.

Валентина ПОТЕМКИНА

ДАҢГЫНА КЫС БАЗЫП БАР ЧОР...

Чаалыг чылдар хенертен-не
Сагыжымны өйүп келир:
Коргулчун ок хөрек иштин
Хоочурады чыдыпканзыг.
Чалыы үем карактарга
Чалбырааш дег тода көстүп,
«Божуур-бажың» диген чарлал
Бодалымны хайныктырар:
Эжиктерге ужуражыг:
Эргим сөстөр төктүп турда,
Чажын туткан аныяк кыс
Чазык, чаагай үнүп келген.
Селбер чажын суйбагылааш,
Шериг бөргүн эде кеткеш,
Дунда божаан чассыг төлүн

Турганнарга көргүскүлээн.
Саадак болгаш пистолетке
Чаңчыккан хол чашты туткан.
Эңгискелиг чечек сөңнөп,
Эргим ашаа манап турбаан
Ынчалза-даа херэеженниң
Ынаныштыг шырайында
Ие болган аас-кежи
Изиг хүнче шилчий берген.
Өпейде чаш ыглаптарга,
Дамдылар-даа кылаңнашты
Өөделиг кеттинмээн бол,
Даңгына кыс базып бар чор...

Юрий Щербак

АЧАМ ДУГАЙЫНДА ОДУРУГЛАР

1

Күдөр, дөлгөм эгининге
Күжүр ачам кедип чораан,
Хүнге, хатка оңуп элээн,
Хүндүткелдиг хептери бар.

Ынак адам дери сиңген,
Ыдыкшылдыг шериг хепти
Камнап келген кадымда-ла
Харалааның сандан үндү.

Ачам чааже аъттанырда,
Авам дайза даарап берген.
Оозу безин читпээн чораан,
Оглу меңээ эт бооп арткан.

Чазык арны хүлүмзүрээн
Чалыы солдат — ачам чуруу
Үжен чылдың нүүрүн көрүп,
Үлдүрерип, саргарды-даа...

Энир чаа-ла авайымның
 Эдин-севин аайлап тура,
 Эрги, бузук аптарадан
 Элдептиг бөрт тыпкан-дыр мен.

Сагыжымга ол-ла дораан
 Чаалыг чылдар чуруттунду:
 Ачам холда кызыл туктуг
 Актар сүрүп халдып олур.

Коргуп, дескен кадеттернин
 Коргулчуну дээпкен боор,
 Ханныг хаваан чеңи-биле
 Камныг чоткаш, ачам сөглээр:

— Советтер дээш, хосталга дээш,
 Сокчуулунар, эрес эрлер!
 Чаа хөглүг келир өйде
 Салгалывыс сактып артсын!..

Буденныйжы шериг бөрттүн
 Буян оду — сылдызынга
 Салааларым дегзивиткеш,
 Чаш шаам дагын сакты бердим:

Кежээликтей ачамга ынчан
 Көвүрүгге душкан ийик мен.
 Могоп-шылаан, хеви доозун
 Бо-ла келгеш: «Юра!»— дижик.

Оңгуларга үңгеп хүнзээн
 Ооң хеви думчуум орта,
 Оът-сиген, бензин-биле
 Ол-ла дораан айдызаяжык.

Бодум безин көзүлбейн баар
 Хөрөктээшти эштип алгаш,
 Буденовка — шериг бөрттү
 Көөргеттинип кедер турдум...

Дөртен бир чыл. Дайын оду.
 Төрээн адам фронтуда.

Эрткен дайын шериг хевин
Эктимге каап кедер турдум.

Шериг хепти кедеринге —
Сеткил-чүрээн хей-аьт кирер,
Ачаң сакты бээринге —
Ажыл безин чиик апаар.

3

Оолчук шаам шагда-ла эрткен.
Амыдырал оруктары —
Арнымда хөй сыгыглар бооп,
Ол-ла хевээр чурутгунган.

Ынак адам дугайында
Ыры болуп артып калган,
Буденовка — шериг бөрт-даа
Буян шаңнап чоруур чүве.

Авам-биле кады кыраан
Аптараны ажыткаштың
Демги бөрттү көрүп тура,
Дегийт-дүрген соңгам аштым.

Экер эзир — Буденныйның
Эрес чоруун алдаржыткан,
Амгы салгал чаштарының
Аян ыры чаңгыланды.

1945 чылдың май тоста

Хүнче уткуй тугун, чечээн
Көдүрүпкеш, Россия
Хүлүмзүрүп, карак чажы
Хөлчүктээже байырлап гур.

Чаңнык-диңмит болур-даа бол,
Шак ындыг демниг чуртка
Чүү-даа дыңнып шыдавас деп,
Чүрээм улам бүзүрээн-дир.

ЧАЪС

Кааң дендээн,
Сула каткан,

Сугну манап могаг төткен.
Көк-тараа
Хөлүйүпкен.
Кайыын-на ийик,
Кара булут диргеп келген.

Чаъс бо-ла
Чайыктапкан.
Көк-тараа, сула ам-на
Хөглүг сергек апарып-тыр.
Кижиге база чаашкын дег,
Хилинчекти боогдап чорза...

Екатерина ТАНОВА

КЫЗЫЛ-ДАГ

Хемчик хемнин дурту херии,
Кеди бажы талыгырда.
Унун өрү тутсуп орда
Ужуралдар төнер эвес.

Дөштү өрү хөөмейлеп,
Дөвүнчүкке тынын тыртып
Чымчак шыкка чындынадып,
Чычаан-терге чуглуп олур.

Орук дургаар дириг-чурук
Олчуп-солчуп эртип турлар
Улуг, биче суурларны
Улай санап четтикпедим.

Хажызында чараш суурну
Хайгаараан дег харап алган,
Орук хайыы шала кедээр
Оргу черде дагжыгаш тур.

Хүлбүс өннүг шак ол дагже
Хүлүмзүрөп кайгавышаан,
Олудумда кожом эштен
Ойнай-сылдай айтырыптым:

— Болап эрткен аспазын дээш
Бойдус мону чаяап каан бе,
Қанчап маңаа тыптып келген
Қайгамчыктыг Қызыл-Даг боор?

Қожам менче топтап көргеш,
Қончуг топтуг харыылай-дыр:
— Сеткил чечээн чазап турар
Шеверлерниң ораны-дыр:

Сеткил чечээ! Мерген-не-дир!
Черле өскээр чүү деп сөглээр.
Тойбу-Хааның школазы
Тоожуга чуруттунзун!

Удуп чыткан хөлүгүр даш
Уран холга кирген соонда,
Тоолун ыдып, ырын ырлап
Домактанып үнүп келир.

Адаларның шевер холун
Ажы-төлү дөзеп алган
Чонар-даштан чогаал чазап,
Чоннуң кежиин каастап турар.

Ыыттавас өлүг дашты
Ындынналдыр ырладыптар
Шевер төлдер ижин көргеш,
Сеткил улам байый бээр-дир.

Хүлбүс өңнүг дагны көргеш
Хүлүмзүрүүр ужурум ол.
Чанында ол суурга келгеш,
Чайгаар ырым куттула бээр.

Салчак МОЛДУРГА

ПАРТИЯВЫС—МЕРГЕН КОМПАС

Ильичивис номналындан хаяаланган
Коммунизм чырык даңы чуртта чайнаан,
Ленин биле ажыл-херээн, бодалдарын

Коммунистер, бүгү чонум сүмөлөшкөн —
Тиилелгелиг, ыракшылдыг,
Дидим беш чыл базымнарын
Бедиктерден бедиктерже
Мерген компас — партиявыс төлөвилээн.

Чогаадыкчы чарыжывыс оруу алгып,
Чалгыы чурттуң делгемнерин шыва алган.
Чаа, эгелээшкин, дилээшкиннер
Совет кижээ дээди шынар, чүткүл болган —
Тиилелгелиг, ыракшылдыг,
Дидим беш чыл базымнарын
Бедиктерден бедиктерже
Мерген компас — партиявыс сорук киирген.

Маадырлыг улузувус демин, күжүн
КамАЗ, БАМ-нын өндүр тудуу көрүнчүктээн.
Байлак, улуг амыдырал өзүмнерин
Кавказ, Сибирь, Саянда-даа көрүп тур бис —
Тиилелгелиг, ыракшылдыг,
Дидим беш чыл базымнарын
Бедиктерден бедиктерже
Мерген компас—партиявыс чырыткылаан.

Депшилгевис оккур маңы Эвилелдин
Девискээрин ырак дашкаар эртир баскан.
Тайбың план дазылданып, чимис берип,
Дайын дожун делегейден арыглап тур —
Тиилелгелиг, ыракшылдыг,
Дидим беш чыл базымнарын
Бедиктерден бедиктерже
Мерген компас — партиявыс аппарат чору.

ТИИЛЕЛГЕНИҢ ЫРЫ

Аныжк эр майның кызыл чечээн чулгап,
Амыраанга баштай сунгап, ошкап турда,
Амды чылын оларның бирги оглу
Атпаңадыр ийи-бирлеп базып чорда,
Дайзыннарны чылча шапчып, тынын берген
Дайынчының өлүм чогуң сактыр-дыр мен;
Кежик-чол дээш аңаа өөрүп четтиргеним,
Кезээде-ле өрелимни бодап чор мен.

Маажым тайга, шапкын хемнер, сыннар
дамчыл,
БАМ-ның тудуу Чөөн чүкче шөйлүп орда,
Саян даандан угаан-бодал бедик ужуп,
Шагаан-Арыг далайымны чаяап турда,
Эрткен дайын маадырлары — хоочуннар ам
Эргим чуртта тайбың иште тиилеп турар;
Үе-шагны олар-биле кады чаартыр
Үлүг-хуулуг болганымга чоргаар-дыр мен.

Бөгүн совет тайбың номнал буян тарып,
Бөмбүрзектиң чүткүл-соруу апарганда,
Дайын оштаан дээргилерниң аксы хаглыл.
Далай ышкаш күжүвүстү миннип турда,
ССРЭ-ни — тайбыңның тудукчузу,
СЭКП-ни — штавы деп адап чор мен;
Тиилелгевис үре-түңү — тайбың ол-дур,
Дириг кижиги — ооң төлү, солдады мен.

ХЕРЭЭЖЕННЕРГЕ ЙӨРЭЭЛ

Авазының төрөөн оглу,
Херээженниң ашаа, өңнүү кижиги-дир мен.
Амыдырал чечектери —
Кежик чолдуг ажы-төлдүң адазы мен.

Мөңгө частың ногаан өңү
Кезээде-ле черивисти шимээри дег,
Бөмбүрзектиң бүдүн чартыгы —
Херээженнер чуртталгавыс каастап чорлар.

Даартагы дээр арыг турзун,
Дайын чыды сырынналып келбезин дээш
Дайынчылар одуруунда
Тайбың дигеш, херээжен чон туржуп турлар.

Хүннү булут дуглавазын,
Хүлүмзүрүг ие, чаштан чарылбазын,
Хүндүткелге, ынакшылга
Хүрээледип чорзуннар деп йөрээр-дир мен.

Ава-угба, дунма кыстар
Аас-кежиги, келир өйү чөлээштелзин,
Күзелдери чогузун дээш,
Күдүк базып, черге чедир мөгөөр мен.

КУУЛАР

Хандагайты кайы сен дээш,
Автомобиль ужугуп ор.
Ара доктаап, дүштээр черим —
Кайгамчыктыг моол хөл болду.

Урэг-Нуурнуң аяс дээр дег,
Арыг, ногаан бырлаңында
Улуг, биче эдеришкек
Ак-ак куулар салдап чорлар.

Уругларын авалары
Ааткышқа чайгаан ышкаш,
Уткуй келген чалгыгларны
Аяар артап, кулбуртулар.

Узун, долгай моюннарлыг,
Тодуг, чоргаар, тайбың куштар
Улай салган, чайырлыг, ак
Домбу хөнөк сагындырды.

РОМАНТИКТЕР

Окталбышаан, Чөөн чүкче
Черниц кыры, адаа-биле
Чээрби чүс чыл өндүр тудуу
Океанче шөйлүп орар.

Ажыл-херээн комсомолдун
Амур обком — штавынче
Тында суурдан рапорттаан
Тыва оолдун сөстери бо:
«Демир безин тос-тос сооктан
Дескешпейн, сынып турда,
Хирээ, балды ырын үспээн —
Кижилер-даа шыдажып тур!..»

Тайгада чаа өртээл хоорай
Таваан салчып, хей-аът кирген.
Бистиң Иван Данзырыңның
Бригадында оол, кыс ыңдыг.

Үевистиң онза тудуу
Соруңзалай тырта берген,

Үе-черге чалыларнын
Соруун хат, соок, чү-даа сыклаан.

«Каң канчап катканым» деп
Романда Корчагин дег,
Кадыг-быжыын бергээ шылгаан
Романтиктер ол-дур ийин!

Даглыг, ырак Тывавыстан
Даарта хоорай — Тында чедир
Сибирь чернин оюн оя,
Чигин чире чурттап тур бис.

Оранывыс байлаан сөөртүп,
Вагон шөйгөн поездилер
БАМ-дан ол-бо чүктердиве
Окталбышаан, шуужуп гурзун!

БОЙДУС-БИЛЕ ХИНИМ ТУДУШ

Сонеттер

Бойдус-биле хиним тудуш:
Борбак дамды арыг сугда,
Адыш оюу кара хөрзүн,
Агаар, хүнде дазылдаш мен.

Аргалыг-ла чүве болза,
Бүгү чырык өртемчейни
Артып калыр салгалымга
Бүрүн өнчээ бериксээн мен.

Бажымга-даа сыңа албас
Бардам сеткил, аас этпейн,
Дек-ле шынын айыткаайн:

Дээре-ле дээн шүлүк, ырым,
Авам болган төрээн черни
Алдаржыдып чоруур болзун!

* * *

Күжүгөннер мортуктаан чер,
Күзүрүмче шилчээн сиген,

Дөзү кургааш, өлгөн чашпан —
Дөгере-ле сагыш аартыр.

Үер, хатка чулбарлаткаш,
Үрегделген сайырда бо
Чаңгыс даштың доразындан
Чаш көк бажы саглайып ор.

Ыя даштың чаглаан орта
Ыжыкталып үнгөн үнүш
Хөйнү меңээ сөглөп чыдар.
Хөөкүй черим мынча дээнзиг:
«Ыяш тары, мени суггар —
Ынчан сени чемгерейин!..»

* * *

Чежемейниң черим бай бол,
Четки-биле балык шүүреп,
Аңнар адып, куштар хойзуп,
Аксым черле амдажываан.

Оларда мээң өжээним чок —
Ойнап, оьттап, ужуп чорзун.
Чүгле аннын, куштуң үнүн
Шүлүктээр дээш чадашкан мен.

Ону канчаар чедип аарын,
Окта чер-ле билбес-тир мен.
Салым-чаяан херек тур боор.

Чаңгыс чепсээм — демир-үжүк
Оомну мен төтчеглекчи —
Оорларже-ле шыгаап көрейн.

Владимир СЕРЕН-ООЛ

МООЛ АЯЛГАЛАР

Чээреннер челишкен дег
Черниң кыры чиргилчиннээн,
Дээр-биле тудуш ышкаш
Делгем ховаа үнүп келдим.

Дээлдиген хөлегези
Дазырашка көстүп кээрге,
Терезинниг мортуктарда
Тарбаганнар медээлешти.

Чалгыннарын хүртүлендир
Чайып ырлаан хамнаарак куш,
Оът-сиген аразынче
Октаан даш дег караш кынды.

Салгын-сырын аайы-биле
Чалгып чыдар көденнерде
Аспан, шерги үнү безин
Ажык шөлдүн хөгжүмү дег.

«Карак четпес сарыг хову
Кажан төнер ирги?» дээнзиг,
Чоруу далаш чорумал эр
Чоорту ырап бар-ла чору.

Ырак белдеп тракторнун
Андазынныг эрткен изи —
Ыржым хову келир өйде
Аялгазын ырлап чытты.

КАДАРЧЫ КЫСКА

Ынакшылдың куюмнанчыг аялгазын
Ындынналдыр ырлавайн көр, кадарчы уруг.
Аныяамда сээңии дег дүлгээзинниг
Арыг үннүг кыска душкаш, ийлеп чордум.

Селенганың сыгыргазын дөзөп алган
Сээң ырың душтууң оолга таалал болзун.
Моол кыс, сеңээ экини-ле күзөп артайн,
Болбаан-бүтпээн ынакшылым сагындырба.

ДАҢГААР ЭРТЕН

Мөңгүннелген кылаң хөлдүн
Эрин дургаар дистинчипкен,
Мөөгү дег аккыр өглер
Эртен эрте чараш көстүр.

Шак ол өйде жалга кадай
Саанын саап эгелей бээр.
Сагыш-чүрээм хөлүндө-ле
Чардыга бээр кижичордум.

Шалың шыпкан чайлагарым,
Саглалчыңнаан шеңнем чечээ,
Инек саган күжүр авам
Ишти-хөңнүм сергедип кээр.

Пар шак турда ижени бээр,
Малчын уктуг өңдүктөр бол,
Өскөн черим, адам-ием
Өсте-баарда тудуш чораан.

ЧЫЛГЫ

Хову сынмас көвей чылгы
Хойдуккан дег дешкилежир.
Оглаа малдар ушта халчыл,
Орлан эрлер сагындырар.
Сактырыңга чүс-чүс челдер
Чалгыглар дег бырланнажып,
Черден үнгөн доозун безин
Сеткилиңни хей-аът киирер:
Кара аскыр өөрүн баштааш,
Кадыр ийже углаптарга,
Шугул чалгыг эриктиве
Шурап, чүткүп турганзыг-даа.
Эмдик аъттар уруктаткаш,
Ээргиштелип киштежири —
«Кудай, меңээ чалгындан бер,
Кушталы бэейн!» диген ышкаш.

ДАРХАН

Дагжы хептиг аныяктар
Даңгаар эртен хөлзеп үнер,
Даглар эдээн хаажылаан
Дархан хоорай таан чараш.
Тайбың иштиң
Дарганы сен, Дархан хоорай.

Сесерлиңге кежээликтей
Чех, совет, моол эштер

Сеткил хандыр хөөрежил,
Четтинчилкен базып чоруур.
Өңүктөрнүн
Өргээзи сен, Дархан хоорай.

Куулар СҮТТҮГ-ООЛ

ИДЕГЕЛИМ ЧЫРЫТКЫЗЫ

Амыдырал, өлүм ийи
Кезе көржүп кезенчилкен,
Ада-чурттуң амы-тыны
Кестиң кыры дошкун өйде
Арат чоннуң хосталы дээш
Актыг-шынның нүүрү-биле
Тулчуушкуннуң чалбыжынга
Тура-соруун каңнап алган —
Идегелим чырыткызы
Ленинчи Комсомол сен.

Чуртувусту күчү киирер,
Чуртталганы байлакшыдар,
Чаартыкчы, чогаадыкчы
Шалып иштиң чылдарында
Ажы-төлдүң чыргалы дээш,
Амыр-дыжын утгувуткаш
Тудуушкуннуң чымыжынга
Тура-соруун каңнап алган —
Идегелим чырыткызы
Ленинчи Комсомол сен.

Космос, дээрннн чажыдын тып,
Хоор чонга бараалгаткаш,
Өндүр бодал шинчилелин
Өртемчейге бадыйткаарда,
Ада-чурттуң алдары дээш
Амы-тынын артынга каап,
Улус баспаан октаргайга
Угаан, күжүн улам каңнаан —
Идегелим чырыткызы
Ленинчи Комсомол сен.

КЫШКЫ ШИВИЛЕР

Кылын доштар дизирешкен, хыраа шаңчыг
Кызаа-дакпыш хемниң уну кыйыг черде
Чиңгир ногаан шивижиктер серт-даа дивейн,
Шимээн-дааш чок, боданганзыг шөлээн турлар.

Тостуң тозу ажыг чывар киткезе-даа,
Доштар кызып, дазылдарын дагаза-даа,
Суочок кыннып — өңүн солуп, дүжүп бербес
Суук узун шивижиктер шыдамык-тыр.

Амыдырал боралгаанга хаая-даа бол,
Ажып эртер бергелерге таваржып боор,
Чогаалымда мактап ырлаан үнүжүмнүн
Чоргаар түрүн ындыг өйде сактып кээр мен.

ПЕНСИОНЕРНИҢ СӨЗҮ

Ашканым арт, кешкеним хем чеже чүве —
Адап, санап хей-ле шүүдээн ажыы бар бе?
Адыжымда кадыг баскан хаварыктар
Аар, чиик-даа чымыш тевиин сөглөвес бе?

Халыын чайлыг, дошкун кыштыг каш он чылдар,
Казыргылап ужуп эрткеш төөгү болган.
Хавак, чаакта чергелешкен каътташкактар
Харын ону бадыткап боор херечи-дир.

Чылдар сана чыгып келген ижим чулуун
Шымбай-дыр деп чонум, чазаам түннөп көргөн—
Шаңнал-биле демдеглээштиң, алгап-йөрээп,
Чаагай дышче — пенсияже үдеп кааннар.

Ужур сагып кезек анаа олурдум-даа,
Ужу-бажым аарып келир талаар чорду.
Оон туржук чүстөр шылаар, шугулдаксаар,
Ол дег ындыг даржылга чок ышкаш болду.

Хилис эртер чаңгыс хүннү бодаптарга,
Кижин хөңнү карарып кээр, харааданчыг.
Ынчангаштың даамай оруп шыдавадым...
Ыдык үүле — ажылымче дагын кирдим...

Коммунистиг ажыл-ишчи бригаада,
Коллективте эжим-өөрүм аразында,
Чалымнарның бертин тевер чуңма ышкаш,
Чаа тудуг беднин кырлап, тутчуп тур мен.

ИЙИ ОДУРУГ ШҮЛҮКТЕР

Суггаттыгда ногаа өзер,
Суртаалдыгда билиг бедир.

* * *

Часкы чечек оран каастаар,
Шалыпчылар чонун каастаар.

* * *

Чашкынныгда дүжүт чаагай,
Чарыштыгда түднел чаагай.

Саая МАЙНАҢ

БАМ-ЧЕ БАРААЛ

Чүректерни чүглендирген
БАМ-ны бөгүн алдаржыдып ырлаал!
Чүткүл, сорук чалыы күштү
БАМ-га шупту бараалгадып бараал!

Сыннар өттүр, чалым үттеп, туннель кылып,
Шыргайларны, тулаа, дошту чире казып,
Ээн черге майгын тижкеш, суурлар дискен
Үүле-иштен эртинелиг Сибирь оттур —
Эпоханың намдар, нүүрү, улуг оруу —
Үш муң ажыг километрге рельс шөйлүр.

Чалыыларны бергээ шылгаан
БАМ-га баргаш, сорук күштү каңнаал,
Чай чок берге чымыштардан
Маадырлык чоруктарны тываал!

Бистиң чуртта хамык ажыл адырлары —
БАМ-ның судал, адырылбас дазылдары.
Бир баг быжыг, карак кызыл аныяктар
БАМ-ны тудуп, бергелерни тиилеп турда,
Сөңүн сунар — улус чонга бараан болур.

Хөөкүй куштар дистинчипкен
Хөлзеп, эдип ужуп чорлар.

Шуурган хатка чалгыннарын
Шенеп хынаан сургуулу бе?
Шууштур ужар чурум тудуп
Чечелешкен чыскаалы бе?

Владимир ДОНГАК

СОЛДАТТЫҢ ТУРАСКААЛЫ

Кырыыр четпээн — хүлүмзүрүг арнын долган,
Кызыл сылдыс хаваан каастаан, кышкы бөрттүг,
Алдынналчак будук-биле адын бижээп
Аныяк эр чуруун аскан тураскаал бо.

Эрген, кезээ ажыл-херээм оруу болгаш
Эпти маңаа эскерерим ие кижээ
Дүвүлүг хат, кыштын соогу шагтык болбас,
Дүп-шаг болгаш оожум хөөннүг чана базар.

Кылаңнашкан чаштыг караан көрүп тура,
Кырганымның бодалдарын өттүр билип,
Төөгүгө утгундурбас тураскаалдыг,
Дөргөн бир чыл караам орта көстүп келир.

КУСТУҢ БЕЛЭЭ

Часты солаан чай-даа эрти, күс-даа дүштү.
Чаагай дүжүт ажаап-тежээр үе келди.
Мажак безин сыпка кагбайн чуртка өргүүр
Маадырлыг ажыл-үүле дойлуп үндү.

Шынаа, шыкта, хову-шөлде оолдар, кыстар
Шырайлары хей-аът кирген, кыйгы салчып,
Малга чемни артыкшылдыг белеткээр дээш
Бачым иштин одуруунда туржуп турлар.

Колхоз, совхоз, ажылчын чон кыйгыры-дыр.
Холуң дыңзыг, сорууң күштүг бээр бол, өңнүк!

Күстүн биске өргээн белээн чидириг чок
Күрүнеге арыг-чаагай эгидип бээл.

ЧААШКЫН МУРНУНДА

Челе долдур бызааларын баглап алган
Чедип кээрим шагда манаан олур боор дээш
Аалымның ыраан уткан чоруп ор мен,
Аъдым кулаа бүргег дүне көзүлбейн чор.

Хаттың, чаъстың шапкынчызы каржы чаңнык
Хаяларны чаңгыландыр көскени-дир
Кызыг-кыйыг оруктардан мени ойзуп
Кызаңнаашкын чыда калбайн эдерип чор.

Аътыг, чадаг кижилерниң изеп кааны
Аалдарны тудуштурган кокпа орук
Чайлаг-Хемниң кежинге дээр үдеп келгеш
Саарыгның даажын дыңнап чыдып калды.

Чайык-чаъзы келгелекте салган боор сен,
Чандаңындан чалбырааш от көстүп келди.
Саанчы сээн ижиң халаар салгакчывыс
Чаштың үнү талыгырдан уткуп алды.

Черлик-оол КУУЛАР

КЫШТАГДА ЧЫМЫШ

Кыштаг черге чырык имир дүжер билек,
Қырда торлаа сыргыткайнып дойлуп үндү.
Хыраа шыпкан көвей хойлар уурук-суурук
Қырлаңнардан догдурткайнып бадып турлар.

Чаа төрээн хураганнар тыныжындан
Шагжагар бус, мөгеннер дег, өпейгилээн
Инчегин чүктеп алган малчын эжим
Ийни куду даянгыыштыг бадып олур.

Башкы сылдыс кожагарның кырын хараан,
Бачым чымыш — хураганнар эмзирер өй.
Хозар хоюм тоотпалап алзып оргаш,
Хоорай, суурну эргий бодап келир-дир мен.

Үе-чергем бо өйде театрже шуужуп турар,
Үүлө мени ырак дагже чалап келген,
Ынчалза-даа мында база меңээ хөглүг,
Ынак ижим чуртталгамны каастап чор.

Делгиирлерге ырак чайнаар торгу-маңнык,
Дендии шиник костюм, тоннар, джемперлер --
Хойнуң дүгү — чымчак алдын чүнү кылбас?
Хоор чонга эң-не херек барааннар боор.

Кыштаг черге адар дагның хаяазында
Кырда улар чылгы ышкаш киштегилээр.
Куш дүне эжим-биле отту чаштап,
Хураганнаан хойлар ажаап турар-дыр бис.

Шынарының шылгалдазы онгу беш чыл
Чымыжынче берзенгештиң киривитти.
Өгбелерниң бүрүн ижин хандыр шиңгээп,
Өргүн чоннун хүндүткелин чаалап чор бис.

ДҮРГЕН-НЕ САРЫМГА ЧЕДЕЙН

Кадыр даглар ажыр талыйып,
Кажып чоруй баардың, сарым ой.
Бактажыпкан шагывыс кончуп,
Базып тур мен, кудай чүдөрээн.

Тыпчып ойнаар чаштар өттүнер,
Тыва кыстың чаңчылы элдеп,
Ашаан каггаш, төлүн алгаштың
Авазынче дезип чорууптар.

Шаанда болза ужурлуг чүве,
Чадаг керин улуг ыравас,
Ырак дизе хову-ла кежер,
Ынаа соондан аъттыг-ла сүрер.

Ам бо шагда сыр өске херек,
Айынче-даа ужупса хөңнү

Октаргайның делгеми дүп чок.
Орук узаан — кайнаар-даа кажар...

Бодалым вокзалда, вокзалда,
Бо-ла дээрниң мени өжээрин,
Түрей бердим аяс ам, кудай,
Дүрген-не сарыымга чедейн.

Биче-оол ДОЮНДУП

ДӨГЕ ДААНГА ҮНҮКСЭЭР МЕН

Өндүр башкы Ленинниң
Өлүмү чок адын сиилбээн,
Дөге дааның онзагайын
Дөмейлептер чүве бар бе?

Таваар шөлээн чыдып алган,
Талыгырны эргий кайгаан.
Тойдан туткан кончуг улуг,
Тоолдарда арзылаң дег.

Каа-Хем биле Би-Хемниң
Катчы берген белдиринче
Карак салбайн көрүп турар
Камгалакчы таңныыл-даа дег.

Төрээн тыва чуртувустун
Төвү-биле кожа турар
Төөгүден бээр ырга кирген
Дөге даанга үнүксээр мен.

ШОЛБАНЫМ

Шокар-Оймак фермазынга
Чораанымны утпас-ла мен.
Чоон чаштыг саанчы кызын
Шолбаным деп адаар-ла мен.

Саап берген көвей сүдүн
Санап түңнээш магадаар мен.
Чазык чаагай шырай арнын
Чайгы хүнге дөмейлээр мен.

Күзел биле соруун каткаш,
Хүлээлгени алыр уруг
Күжү-биле билиин каткаш,
Күүседип шыдаар уруг.

Кежээ үнер чырык шолбан
Кезек тургаш өже-ле бээр.
Кежээ холдун кылган ижи
Херелденип артып-ла каар.

Хертек СЕРЭЭ

ХАМНААРАК

Карак көрбөс хуулгаазын
Хендир-биле ак-көк дээрде
Халаңнадыр азып каан дег,
Хензиг кушкаш хамнааракты.

Чалгыннары салбаңайнып,
Чаңгыс черге салдап туруп,
Айлаң-куштан ужукталган
Аялганы ырлап туру.

Хөгжүмчү куш ырлавышаан,
Хөлбөң дээрден үстүп баткаш,
Чиргилчиннер шивеңөшкөн
Сиген, көкчө шымны берди.

Чаптанчыг куш черге ора,
Чараш үнүн соксатса-даа,
Кааң дээрже шымнып үнгөш,
Катап база ырлай-ла бээр.

ХАНЫ ЧОК ДАЙЫН

Сиген-даа чок кылаң ховаа
Чидиг дайын чарлаттыган.
Ийи тала чыскаалыпкан,
Ийи чүктөн кезенишкен.

Алдын-чыжыр селемелиг
Актың шерии баштай халдаан.
Қара хептиг маадыр шериг
Харын дидим удур кирген.

Баштыңнары шокар шөлден
Бараан харап, командалаан.
Дидим шериг тулчуп турда,
Диптиң кыры шимчеп турган.

Хан чок чаада хорамча хөй,
Қайызы-даа дүжүп бербээн.
Хайыра чок сокчуп тургаш,
Хамык шериг кырлып калган.

Чолук кускун ховаа хонмаан,
Соктаар карак, сектер-даа чок.
Ийи ноян чаалыг шөлде
Идек-дадак көржүп турган.

Баштыңнары ужурашкаш,
Байырлажып холун тутчуп
«Хайымывыс чараалам» деп,
Каттыржыпкаш шериин чыскаан.

Салчак САРЫГ-ООЛ

ЫРЫ

Ынакшылга тураскааткан
Ырны шупту чыыптар болза,
Маргыжып-даа болур-ла мен,
Бай-Тайгам оон-даа чавыс.

Ийис төрээн угбамга дег,
Оларга мээң ынаам кончуг.
Ишти-хөңнүм үргүлчү-ле
Олар-биле чугаалажыр.

Чаңгыс-ла мен мынчага дээр
Сарыым мактап чадап каан мен.
Сагыжымның ынчангаштың
Саарзык чоруур ужуру сл.

Ынчалза-даа кажан-на ийик,
Ырым черле бижип каар мен.
Чалыы боттуң ынаан хандыр
Сарыым ону ырлай бээр боор.

КУЗЕЛ

Кажанда-даа мени кагбас
Кады чоруур күзелим бо.
Ынак чуртка аян туткан
Ыраажы дег болган болза.

Эртинелиг төрөөн чуртум
Эргий бижип мактазымза.
Авамга ынаам, бердингеним
Алыс хандыр ырлазымза.

Чонум шупту чоргаарланыр
Чолдуг сөстөн сөглөзимзе.
Чалыы кысты хөлзедиптер
Чараш ырдан чогаатсымза.

Артык ХОВАЛЫГ

КЫШТАГ ЧЕРДЕ МЭЭҢ ААЛЫМ

Хартыга куш дээскинген,
Хаяаларга бүзээлеткен
Кыштаг черде аалымче
Кылаштап-даа чоруптар мен.

Өске черлер база эргим,
Өскөн чери оон-даа артык:
Ыттар ээрген, хойлар эткен
Ыштыг чандаң ээргиштелген.

Авайымның сүттүг шайын
Амданын мен ханып аартап,
Ааткыышта бичии чаш дег,
Амырааштың таалаар мен.

ЧАСТЫҢ ЫРЫ

Частың чылыг хүннеринде
Шаагайндыр аккан сугнун
Ырын дыңнап, сеткил өөрүп,
Ырак сынче көргүлээр мен.

Ховаганның чалгыны дег,
Ховар өңнөр черни бүргээн.
Кышты өттүр харыы бербээн
Кысты душтуу куспактаптар.

Ону көргөн айлаң-кушкаш,
Онза ырын бадырыптар.
Өске куштар аңаа улай
Өөрүшкүнү ырлажы бээр.

Аяс дээрниң арыы ышкаш,
Сагыш ынчан хоюңнап кээр.
Адар даңны атсы-даа бол,
Часты көрүп турускааң кээр.

БОДУ ЧЕДИП КЕЛГЕНИ ОЛ БЕ!

Чаагында сыртылааштыг,
Чалыы оолдуң көрүжүнден
Сагыш-бодал дүвүрөксеп,
Саарыг ышкаш дойлуп үндү.

Удур көргөш хүлүмзүрдү,
Уян чүрээм шапкыланды.
Челээш тыртып чайнай берди.
Сеткил хөлзеп кыймыш диди.

Азы частың халыыны бе?
Амыдырал шуурганы бе?
Бойдус шаңнаан ынакшылдың
Боду чедип келгени ол бе?

БИЛЭЭМ ТУТКАН ЫШКАШ БОЛДУ

Сериин салгын самнавышаан,
Сепчигешти суйбагылап,
Хээленчек чалгыгларны
Хемниң суунга чуруп туру.

Шулурашкан агымнардан
Чугаа эреп, эргеленип,
Часыг салгын камныы-биле
Саарыгны кужактапты.

Чалгыг биле салгын ийи
Сагжымга бодал киирди.
Бир-ле оолдун дыңзыг холу
Билээм туткан ышкаш болду.

Лидия ИРГИТ

ДАМДЫ

Чараш кыстың от дег, изиг тыныжын
Часкы хуннун хүлүмзүрүү солуду.
Салбактардан дамды черже бадарга,
Чарышканзыг карак чажы мурнапты.

Частың айы каттыраңнап келирге,
Дамды аңаа сагынганын сөгледи.
Болчаавыста хөнү терек чайганып,
Бодалдардан мени өскээр имнеди.

Часкы дамдаа карак чажы холушкаш,
Чалбышталган чүрээм одун өжүрдү.
Ынакшылдың шынчы эвес болганын
Ынчан меңээ дамды хунук сөгледи.

Донгак ДЫРТЫК

ЧҮРЭЭМ ЫРЫ

(шүлүглел)

Чүнү бодап, чүнү сактып,
Чүрээм дыңзыг согарың ол.
Тууйбу туткан тудугжуга
Дужарымга ынчалдың бе?

Адыр, чүрээм, бичии мана,
Аныяк чаш үем сактуйн,
Хөлзээнииниң ужуру чүл,
Хөйге хөөрөп берээли бе?!

Хемчик уну теректерде
Хектер чаржып ырлашкылаар,
Частай каапкаш, челээш тыртар,
Чайның айы чоруп турган.

Аныяктар ол-бо чүктөн
Ак-Довуракка чыгып келгеш,
Хемчик уну ээн черни
Хээлеп тудуп эгелээннер.

Чаа хоорай дөжээн салчып,
Чалгы шаамны борта эртим.
Чалбырааштыг ынакшылым
Чазы база маңаа дүштү.

Ачам дөзээн бызаңчы мен,
Алыс ынак ажылым ол.
Өөрүмден сүмелер ап,
Өөренип мергежээн мен.

Шериг чорааш улаштыр-ла
Черимге кээп тудуг кылчып
Үүле ишке шалып диртип,
Үш чыл нүүрүн көрүп тур мен.

Ажыл кылган мени көргөш,
Аныяк бир геолог кыс
Хүннээректөп келген ышкаш,
Хүлүмзүрүүр ол-ла чүзүл?

Чалбыыш кыпкан хоюг караа
Чазай өрөөн сарыг чажы,
Чайыннаан хүн дег чазык арны,
Сагыжымда артып калды.

Ажыл соонда бир-ле катап,
Бажыңымче базып ор мен.
Аныяк кыс Маша боду
Бажым уткуй чедип келди.

Арны-бажым изиш кыннып,
Аймап, хөлзеп хөлчок тур мен.
Экилешкеш, хүлүмзүрээш,
Эр-хей дээри элдеп болду.

Дидимненип, чүү дээш дидим.
Тиилекчилер аразында
Адың үнүп турар боорга,
Аан мактап тур мен дидир.

«Четтирдим» дээш холум сундум.
Серте-даа чок дыңзыг тутту.
«Кады кино көрээл бе?» деп
Карак базып баштактандым.

«Субботада көөр бис че» дээш
Сула чаңнааш чорувутту.
Чүге-ле ийик, өөрүшкүлүг
Чүрээм ырлыг чанып келдим.

...Үжен чылдар үезинде,
Үем-чергем чаштар-биле
Ойнап чораан черлеримни
Одурту-ла бодап ор мен.

Хемчик уну Кара-Дашка,
Кезек када чуртгаан-даа бис.
Чанывыска казанакка
Саша Попов суг-даа турду.

Манган баштыг эрес-шоваа
Маша деп кыстыг улус.
Ооң-биле болган-на чок
Ойнай-ла бээр турган ийик мен.

Кадывыс ол Поповтарнын
Кайыын көжүп келгеннерин
Чогум эки билбес-даа мен.
Соонда ачам менээ сөглээн:

«Мажалыктың баарыңга,
Маадыр орус эрлер-биле
Актарны чаа кыра боолап,
Ачыр-дачыр чоруп тур бис.

Эктим ажыш кынны бергеш,
Эчигейи хөлчөк барды.
Чанымда эш шарый берди,
Саша деп өңнүүм болду.

Дайзыннарның дамды үстүп,
Дааш-шимээн намдал турда,
Чакпыыл ок кайтыгып кээп,
Сашам бажын чара дегди.

Барып ушкан эжер эрнин
Балыын мен ам шарып кирдим.
Удавайн эш оңгарылган
Уламчылап чорупкан бис.

Арын-башта ак пөс шарыг,
Амы-боттуң идик-хеви
Кызыл мыңгы болу берген,
Хыктыгларны кырышкан бис.

Орус чоннуң ачызында,
Оруувусту ынчалдыр тып,
Хостал чыргал алган-дыр бис,
Хоойлу шынын тывышкан бис.

Кара-Дашка кады турган
Хайыралдыг өңүм ол-дур.
Ханы төрөөн хавыс ол-дур,
Харылзаавыс үспе, оглум».

Чалынның хүн шонуу-биле
Чаагай иштиң девий ийи
Борбак-борбак кылаң дерни
Боттары-ла албадап кээр.

Туттунгурум, шалыпкырым
Кажангыдан арта берген,
Тууйбу-биле бажың тудуп,
Камзаазынның чоруп тур мен.

Чүге дизе Маша-биле
Ужуражыр өйүм келген.
Чүрек-хөрээм өөрүшкүзү
Ужарларлыг шалжын хем-не.

Эргим кысты көрбээнден бээр
Элээн хүннөр эрте берген.
Тулган чараш геолог кыска
Дужуксаарым дам-на барган.

Эртер, дүжер оруун дозуп,
Эргиир-даа мен, таварышпас.
Ажыл кылыр черин көөр мен:
Амдыы уруг ында чок боор.

Пат-ла кайгап чоруп тура,
Бажыңыңа бир-ле четтим.
Эштери бар, боду чогул,
Эгениш чок айтырыптым.

Маша шөлээ алгаш чанган,
Барык ай-даа ажыр дишкеш,
Адыңарны кым дээрил?— деп,
Айтырдылар, адап бердим.

Дүре туткан саазын сунду,
Дүвү далаш ыңай болдум.
Чүнү бижээн, чүү дээнил?—
Чүрек шуут-ла шакпыланыр.

«Болчааңарга келбедиңер,
Баажыңарны соонда билдим.
Бодуңарга дужар бодааш,
Бажыңыңа база чордум.

«Ынаа кыстың кырындыва
Ырап көшкөн болгай аан» деп,
Ында улус дылы долгай
Ынча дишти, ыдым читти.

Москвага эртем дооскаш,
Борта келген чылымдан-на,
Шаанда маңаа душканывыс
Чайгаар сакты бээр турдум.

Чажыргаш ам канчаар деп мен,
Чангыс сөзүң манап турдум
Болчааң орта келбедиң-даа,
Бодуң ылап буруулуғ сен.

Чагаа номчааш, харык-даа чок
Шала соккан чылан дег мен.
Болбас тенек буруум-дур деп
Бодумну-ла чектеп чор мен.

Хостуг өйде өөрүм-биле
Концерт, кино, шии көрүп,
Чаа солун номнар номчуп,
Чалыы кысты манал чор мен.

Бачыдымдан адырылгаш,
Макталдарга сорук кирип,
Адам дөзөөн чаштан ынак
Ажылынче шымнып тур мен.

Бажың-балгат хүннүң өзүп,
Фабрика тудуу бедип,
Кара-Дажым шырай арны
Кайгамчык-ла каастанып тур.

Казак, орус, эстон, бурят...
Кандыг оол, кыс мында чок дээр.
Чаңгыс ие төлдери дег,
Шалып иште хөглүүн чүү дээр!

Чашкынның бир-ле хүнде,
Сагыш дөспейн Маша сугже
Ол-бо чыткан хөөлбектерни
Ойуп-кыйып халып ор мен.

Холдарында чемоданныг,
Хола сарыг плащ кеткен,
Баарымда бир-ле уруг
Базып бар чор, дораан четтим.

Омак чараш бо хөөкүйге,
Өмөк кадар бодал-биле
Арнынче-даа көрбейн чыда,
Аяар оожум чугааладым.

— Чүү кончуг чазыл, дунмай,
Чүгүңерни тутчуйн бе — дээш
Ам-на кысты топтап көрдүм,
Аксым ажып, аймап калдым.

Чүрээм болган Маша бэ-дур,
Чүнү канчаайн, чүнү сөглээн!
Удур, дөдир хүлүмзүржүп,
Улуг тынып кезек тур бис.

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ

КӨЖЭЭЛИГ-ШӨЛ

Көжээлиг-Шөл
Көрбээни чок — төөгүнүн херечизи.
Көжүп чораан
Көшкүн арат чеже аңаа доктаавааныл?
Базырыктар
Баалыктарда бүдүп калган оруктар-даа,
Бараан хараан
Маадырлар дег көжээлер-даа херечилер.

Олардан бир
Селемелиг, өле баштыг кижиге көжээ
Онзаланып,
Семел алган хайгыылчы дег чааскаан турар.
Өргөлээр дээш
Эпти-ле баар черивис ол, ынчан аңаа
Өрү, куду
Элеш кынныр бараан көөрүң ховар турган.

Төрөл чонче
Чүгленип кээп, ажыл кылып чоруп тура,
Төрөөн черим
Чүрээмге чоок шак ол кезиин эргээш баардым.
Көдээ суурнуң
Көрүштүүнге, шыдалдыыңга чалыыткаанзыг,
Көжээлиг-Шөл
Көрбөөн тоолун ынчан көрүп, таалап чыгчык.

Селемелиг
Өле-баштыг чааскаанзыргай, шириин эвес,
Сергек, хөглүг
Өөреникчи уругларга хүрээлеткен:
Олар ону
Ынаныштыг септеп-селип, арыглааштың,

Оягарларга
Бяш тараан, шефке алган, херимнээн түр.

Дуңмаларның
Эгелекчи чоруун чонум үнелээн-дир.
Тураскаалга
Эш-өөр тыптып, өскээртен бээр көжүп келген.
Кожуун төвү
Аныяк суур ортузунга чаа музей,
Колдуунда-ла
Ажык черге ынчаар тыптып келген болду.

Бөгүн ында
Чаштар ойнаар шөлчүгешти дерип кылган.
Бөкпек талдар
Чыжыргана холуй үнген сесерлик бар.
Шалып ишче
Кижиге көжээ шуушканнарны эртен үдээр,
Садик чонун
Кичээнгейлиг хүлээп алгаш көрүп хүнзээр.

УЖУДУКЧУ ЭШКЕ

«Як-40» самолетка баштай ужуткан
тыва оол Сергей Күжүгетке.

Кижиге боору — бичезинден,
Аьт боору — кулунундан.
Кирген, үнген бүгү чүве
Алыс дөстүг — амыдырал дүрүмү бар.

Төрээн адаң сени сургап,
Кижизидип четтикпеди.
Дөзээр майык — үлегерге
Кидиспейни бодуң шилип алган чордуң.

Ак-көк дээрниң делгемнери
Ажыл кылыр черин болду.
Аңаа шынчы бердингенин
Амырааңга ынакшылың ышкаш чорду.

Шаңгыр-оол КУУЛАР

СЫГЫТЧЫГА

*Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи:
Кара-Сал Ак-оолга турискааткан*

Сыгыдыңны радиодан дыңнап ор мен.
Сырынналган аяңныг-ла аялга-дыр.
Сыннар ужу Чыргакыны сактырымга,
Сыдым дурту, мыя бо-ла чыткан ышкаш.

Эргим акым хөөмейиңни сала кааптың.
Элдиг-Хемниң ужарының шимээн даажы,
Эзим, арга ыраажызы уран куштар
Эжиим орта аян тудуп келгензиг-дир.

Узун хоюг каргырааңга таалап ор мен.
Улуг-Хову калбак делгем көстүп чыдыр.
Хову чарган тракторлар шуужупкан
Хомус үнү хостуг шөлээн ужугуп тур.

Ийи хылдыг игилиңниң хөөнүн киригеш,
Ишчи чонну сорук кирип, ырлап чор сен.
Чыргакыга ынчап чоруй аалдап четкеш,
Сыгытчы сээң холуң тудуп мөгөөр мен.

ДИДИМНЕНИП ОЛУР МЕН

Чымчак, хоюг көрүжүнден чалданмадым.
Сымыранып «ынаам» дидиң — дыңнадым.
Чүлдү чүрээм чырыдыпкан сылдызым,
Чүгле сеңээ харыы берип чадаштым.

Ажыл-ишке эрес кезээ чаражым,
Амы-тыным чамдыы болган чажыдым,
Амыдырал чуртталгага чырыткым
Аяс хүн дег хүлүмзүрүүң сагындым.

Пөрүк болган чөгөнчиңни дивес сен,
Бөгүн база болчаан черге чедер мен.
Ам-на харын ынаам сени ошкаар мен,
Аашкынып дидимненип олур мен.

ОҢ ХОЛ

Уругларже
                  холум сунуп мөндилээр мен,
Ээлдээ кончуг
                  адыжымны дыңзыг тудар.
Улуг-хүнде
                  бир-ле акый өггө келген,
Эжилээр дээш,
                  холум суна кааптып-тыр мен.

Өске холун эктим орта
                  сала каапкаш:
«Экии, оглум! Ачаң бар бе?»—
                  дээр болду.
Элдепсинип
                  кезек када аймап тура,
Өрү чалап:
                  «Манаңар!» деп чугааладым.

Кирген кижээ
                  аяк шайны сунуп тура,
Ачам эжи дайынчыны таңып кааштын,
Оң хол чогуң сактып келгеш,
                  ыым келди.
Ону черле
                  дириг чорааш
                  канчап уттур.

ӨРТЕМЧЕЙДЕ

Чылдар эртер...
Чырык хүнүм өжүп калбас.
Черниц каазы —
Чечек-чимис улам өзер.

Өртемчейде
Өскүс уруг бир-даа турбас,
Ада-ие,
Ажы-төл-даа мөңгө турар.

Ак-көк дээрниц
Адаан орта чурттаан кижиги

Аас-жежиин
Амзаар туржук, узуп төтпес.

ДУРУЯЛАР

Дуу чыдар хемни кежир
Дуруяалар ужуп бар чор.
Бүгү ыяштар ону үдеп,
Бүрү чажып, чайганып тур.

Чайның соонда күстү мынчаар
Чаңгыс эвес уткаан-даа бол,
Кыйгы салган куштардыва
Хынамчалыг үр-ле көрдүм.

Тии чок дижир жылаң дээрде
Дистинишкен дуруяаларны
Эскерип каан санымда-ла,
Эге баштай көргөн дег мен.

УЖУРАЖЫП КЕЛГИЖЕГЕ

Бүргег хүнге сылдаг тыртып
Сесерликте салгын эстээн.
Бүрүлерниң дүшкүлээри
Черже хонган хөкпештер-ле.

Күскү болчаг. Ховар сөстөр.
Сөглөп чораан чугаам-даа чок,
Күжүрүмгө белек кылдыр
Сөңнөп тудар чечээм-даа чок.

Кезээ шагда эглип келбес
Эрткен-барган чүүлдер бодааш,
Кежээ дүжүп орайтаанын
Эскербейн барып-тыр мен.

«Ужуражып келгижеге» деп
Уруг оожум сымыранды.
«Байырлыг» деп холум сунгаш,
Бажым куду согаш кылдым.

Аймап-дүймөп турзумзажок,
Чаражым кыс, эргелиг чай

Чарлыышкынны, күстү маңаа
Арттырыпкаш чорупканнар.

Чеже оран. Кара чангыс
«Ужуражып келгиже» дээн
Уруг эштиң сөзүн сактып
Сесерликтен базып чандым.

Борис КҮЖҮГЕТ

АЛТАЙ ӨҢНҮҮМГЕ

*Даг-Алтайының башкы институтунуң
студентизи Александр Матинге*

Өөрүшкүлүг, каткы-хөглүг,
Чайгы аяс кежээлерни,
Өңнүүм Саша, сактып келем,
Чаа-ла хөглөп турган бис аа!

Ырак Алтай тайгазында
Ынак сууруң Көзүлүңгө
Кызыл-хүннээн аяс кежээ
Кызылымдан чеде бердим.

Акы-дуңма Тыва черден
Аалчы болуп келген оглум,
Аалыңга дег хөглүг бол дээн,
Авайыңны уттур мен бе?

Чалыы кыстар хөглүг-омак
Танцы-самын тебе бээрге,
Даглар, хемнер, аяңнарның
Чараш каазын көргөн дег мен.

Даглыг хемниң шынаазында
Хүңгө чайнаан Көзүлүңнүң
Хүндүлээчел ээлерин
Даңгаар сактып чор мен, өңнүк!

ХОЙЖУ КЫЗЫ

Эргим уруг
чаражыңны бодаарымга,

Кандыг-даа чер чораанымда, сеткилле бир,
Казыргы дег, дойлуп чоруур чажыдымны,
Уруг сеңээ сөглээр дээштиң дидинмейн,
Улуг тынып, хөрээм хөлзеп чурттап чор мен.

ЫРЛА, САРЫЫМ

Кырлар шыпкан туман, чаъсты
Кылыктыг хат ойладынты.
Ээр каъттың баарындан
Эзир ужул, бедип үндү.

Сактырга-ла, чада херген
Чалгынныг дег, коштунчупкаш,
Дүдүскөкче кады шымнып,
Дүндүштелип канчаарым ол?

Час дег, чаагай, уттундурбас.
Чалы шаавыс ындыг чорду.
Хөлзээн чүрээм чавырылдыр
Хөглүг ырдан ырла, сарыым.

Аяар, өткүт, хоюг үнүң
Ам бир катап дыңнап алыйн.
Чылдар өтгүр чымыштыг соп
Шылаан чүрээм сергеп алзын.

Николай КУУЛАР

ТЫВА ООЛ МЕН

Хойлар тарап, чинчилер дег,
Көзүлбейн баар делгемнерге,
Хөөмей-ырым бараалгадып
Ховуга өскен оол-дур мен.

Тайга-сынның сиртинге теп,
Алды сүрүп, диин кедеп,
Аңчы угум сыкпайн келген —
Дагларга өскен оол-дур мен.

Хайым чоннуң тевиин көрүп,
Каът-каът бажың тудуун салчып,

Хостуг шөлээн чурттап чоруур
Хоорай чурттуг оол-дур мен.

Сайның дажын шилип алгаш,
Сайлыкталдыр дажап ойнап,
Шапкын хемге салдар эжип,
Чалгыгга өскен оол-дур мен.

Чарыш аьдын эрттир мунуп,
Чалгын-чүгге ынаам киткеп,
Алтай, Саян ажыр ужуп
Агаарга өскен оол-дур мен.

Сеткилимни хайныктырар,
Сергек ырым алык дөзү —
Тыным ышкаш ынак черим
Тывамга өскен оол-дур мен.

КӨДҮРЕР-ДАШ

Чылдар шупту сүрүшсе-даа,
Чыткан хой дег көдүрер-даш,
Хөрзүн-биле шуглангаштың
Хөмдүне-даа бербейн чыдыр.

Өгбелерим угу болур,
Өвүр чарык начыны эр —
Шак ол дашты тейжигешке
Чааскаан эжкөп салган дижир —

Көңчүг эрлер маргышкаштың
Кованнадып чадаан даш-тыр.
Чаңгыс Шалыыр ону харын
Салаа хире кылайтыптар.

Бир-ле ие бөгүн чаа-ла
Бичии оолдуг болган дишти.
Канчап билир — көдүрер-даш
Каш чыл эртсе шимчей бээр боор.

ЧАЙЫК

Кызаңнаажын
Кымчылаштыр чайгылапкаш,
Чаңнык келди,
Чайык улай саарлы берди.

Сайы көстүп,
Кадып чыткан хемчигеште,
Сарыг-кызыл,
Калчаа саарыг даалыктады.

«Черде база
Челээш дег өң бар-дыр» дээнзиг
Үнүш-бойдус
Үнген хунге кылаңнашты.

Чайык суу-даа
Салдарлыг-дыр, ачылыг-дыр,
Чаа шүлүүм —
Сагыш-сеткил чайыы болзун!

ШААЛААШ

Шапкын хемийң унун орта,
Чалым хая таваржырга,
Саарыг аңаа дынын тыргпаан,
Чалданыш чож оортан шураан—
Шаалаан ужар динмидинден
Шаалааш деп хем чаяаттыңган.

Чолдуг херек чымыжынче
Чонум мени аъткарылса,
Чалым хая, чаъс, шуурган
Шаптык болуп моондактаза —
Чедер соруум бүдүрерде
Сени дөзэйн, ынак хемим.

ЧҮРЭЭМ БОЛДУҢ

«Дээрниң чырык сылдызы азы,
Делгем шөлдүң чечээ сен»—деп,
Деннелгелер тыпаан эвес
Тенек сеткип сөглээн-дир мен.

Каан хүндүс сылдыс кыппас,
Харлыг кыжын чечек оңар,
Ынчан сени чидирипкеш,
Ынакшылым намдай бээр бе?

Шүлүкчүлөр душтуктарын
Чүге-даа бол деңизэйлер аан.
Бодум хуумда сарыым кысты —
Борбак чүрээм ол-дур дээр мен.

Мадон МОНГУШ

ЫНАК-ТЫР МЕН

Сарыым уруг дүне, хүндүс
Сагыжымга кирер-дир сен.
Каяа-даа бол чораанымда,
Карактарың кады чоруур.

Чеди артты ажа бергеш,
Черге ацнап, диинчеп чорааш,
Чүгле сени сактып кээр мен,
Чүгө дизе: ынак-тыр мен.

Хорагай дег хову, шөлге
Хоо-тараа чажып тура,
Бодалымга кирип кээр сен,
Бодавыже: ынак-тыр мен.

Көвей кыстар аразынга
Хөглеп, ойнап кады оргаш,
Каттырышкан ышкаш боор сен,
Карак-ла бо: ынак-тыр мен.

Ынча дыка ындыннанып
Ыстап бодап чорааш канчаар
Ыглап чоруур борбак чүрээм
Ынаам сеңээ тудуш чорзун.

Санчы КЫЗЫЛ-ООЛ

ЭРГИМ УЯМ

Чурумалдыг Тывавыста,
Чуурга дег аккыр өөндө
Маадыр ие — малчын ава
Маңнай долган чурттап оран.

Өстүрүп каан ажы-төлү
Өөредилге, билиг четкөн
Калбак делгем чуртувустун
Кадрлары болуп тараан.

Чайын көөргө амды өгдө
Чаштар долган, хөглээн турар.
Чайлаг черге тургустунган
Садик дег сагындырар.

Улуг-биче уруг-дарыын
Удаа-дараа эргип келир
Авам аалы бирде-бирде
Аалчылар бажыны дег.

Өөрүшкүнүн өткүт ырын
Өпей ырдан авам шаңнаан,
Өскөн өргээм — авамның өө
Өртемчейде эргим уям.

Ондар БОРАШ

ТЕЛЕФОНИСТ КЫС

*Сүт-Хөлдүн төп харылзаа салбыры-
ның улуг телефонизи Мария Улуг-
Каракка*

Караңгы дүн ортузунда
Кара чаңгыс аныяк кыс
Харылзааны быжыг тудуп,
Карак шиммейн, дыш чок оرار.

Телефоннун кыңгыраары
Девиденчиг эдип келир.
Станцияда аныяк кыс
Ылап дораан дыңнап оرار:

— Алдан-Маадыр суурунда
Аарыг кижги бергедээн-дир,
Дүрген дуза эмнелгезин
Дүвү-далаш улап көргер.

Чагырлар-даа узамдыкпас,
Саадавас күүсетгинер,
Аппараттың удазыны
Аай-дедир улаттынар.

Чурттун ыраж булуну боор,
Чукоткада оглу-биле

Чугаалашкан кырган ие
Чугаа чокка өөрүп ханар.

Коммутатор лампалары
Хондур, дүндүр чивецнежир,
Хоорай, суурлар харылзаазы
Кошкаш дивес идегелдиг.

Харылзаачы ажыл-ижи
Хамык чонга хүндүткелдиг,
Телефоннуг кыска өөрү
Тендии өөрүп четтирерлер.

Шоома ДАРЖАЙ

ОКТЯБРЯТЧЫ

Омак бөгүн өөрүшкүлүг,
Октябратчы болу берген.
Оду чыраан чараш сылдыс
Ооң хөрээн каастай берген.

Октябратчы шынчы болгаш
Арыг-силиг, үлегерлиг.
Ажыл-ишче ынак боорун
Ооң демдээ сагындырар.

БАЙЫР ДУҢМАМ

Байыр дуңмам өскен,
Маңнап турар болган.
Хевин безин боду
Кедер мен деп барган.

Хөйлең биле идиин
Алгаш, боду кедер.
Көөрге-ле белен —
Амыр чүве кайдал?

Идиктер-даа чүгээр —
Ийи бутка тептер.
Аай азы дедирин
Арай ылгап билбес.

Хөйлөңни-ле кедери
Хөлчөк берге болур.
Чеңнердиве холдар
Черле шору — кирбес.

Бо дег берге аңаа
Болганчок-ла турар.
Дуңмамга мээң ам-даа
Дузам херек кижги.

АЯКТЫ КЫМ БУСКАНЫЛ!

Маадырның авазы бир-ле
Ажылындан чанып кээрге,
Аажок чараш шаажаң аяа
Башка-башка бузук чыткан.

Аякты кым бузуп каанын
Ава дораан истей бергэн.
Маадырның арны кызып,
Бажын куду халайтыпкан.

Буруузун дорт миннири дег
Берге чүве кайын турар!
Будулдуруп, арай бага-ай
— Мен эвес-тир мен — деп-тир.

«Аңаа кым-даа дегбээн эртип,
Анаа боду буступ калыр
Элдептиг-ле аяк-дыр» деп,
Элдээрти аарак ава сөглээн.

Ондар ОХЕМЧИК

КААС ЧАЙЫН

Аяс дээри шилзиг.
Алаактар хевиссиг.
Көк-ногаан халаттыг
Хөглүг чай чараш-тыр!

Чайлагның экизин.
Сактырга эргимин.

Чаактарны сыйбаан
Салгын-хаттың чымчаан.

Саглаң чечек, сиген
Чаагай чыды сиңген
Элдиг-Хемниң эмзиин,
Эштиринге эптиин.

Семдер дьт дужунда
Чеди майгын мурнунда
Сараат салган эрлер
Чаңгыс демниг эрестер.

Кидис ышкаш чымчак
Хилиңнелчек шыкта
Эжиндирген кадыр
Ээргиишти чуруп чор.

ДҮНДҮК ӨТТҮР

Мөөп чыдар эмдик суглуг
Мөген-Бүрен делгеминде
Допургай ак өгге киргеш,
Доңган бодум чыннып алдым.

Аалга келген аалчывыс дээш,
Аяк сүттү эккелдилер.
Алтай, моол-даа дылдар билир
Ада-өгбем дыңнаан ор мен.

Өңгүр, шиник дерилгелиг
Өгнүң иштин сонуургадым.
Алтай, тыва уулзалар
Найыралдың демдээ дег-дир.

Хээлиг шывыг, шокар хевис
Келин жыска белек дишти.
Хүрең сыдым, кызыл эзер
Күдээни боор, ыттавадым.

Чанымда орун чоогунда
Чалыгылар-даа чыгып келди.
Сакманчылар хураганын
Салаа базып санаан орлар.

Чугаа-сооттуг өңнүктерни
Чуруп алып бодай бердим.
Чурук тырттар апшарадым
Шулурт кылдыр база кааптым.

Оолдуң холу узун чашты
Ойнай-сылдай сыйбап эрти.
Сакманчы кыс хүлүмзүрүү
Часыдыгга харыы болду.

Оларымның арыннары
Оттук ышкаш чырыш кыңды.
Чалар оттук ынакшылдың
Чайынналыы кылдыр билдим.

Хүрең-кызыл эриннер ам
Хүлүрешпейн чоокшулашты.
Қарактарым чалдандыргаш,
Хараачаже көрнү бердим.

Дүдүскектиг кадыр мәэстер
Дүндүк өттүр көстүп келди.
Өрегени бакылаан дег,
Өөр хойлар ында чорлар.

Зоя НАМЗЫРАЙ

НАДЯ РУШЕВАГА

Чырыш диген сылдыс ышкаш
Чырык черге төрүттүнгөш,
Мөңгө чалыы талантыңны
Бөдүүн чонга арттырып кааш,
Қайгамчыктыг делегейден
Қараш кыннып чашты бердиң.

Амыдырал кыска-даа бол,
Ажылдарың чырыткызы —
Қижилерже хаяаланып,
Хилис барбайн, мөңгө арты.
Алыс сорууң уламчылап,
Аваң биле кады чор бис.

1974

ЫНАК АВАЙ

Шүлүк, ырым сүүзүннүг чулуу болган
Чүгле чаңгыс аа сүдүн, арыг чүрээң,
Сактып четпес ынакшылдыг чымчак көрүүң
Сагыжымда чурттап чоруур, ынак авам.

Черниң кырын баштайгы чаъс чундуруптар,
Чечек-бүрү мандып өскөш, доругуп кээр.
Чылдың шак бо магаданчыг чаагай өйүн
Шынап сеңээ дөмейлээр мен, ынак авай.

1976

ХЕК-ДАВАН

Сайлыг черде өзүп турар
Чараш көккүр хек-даван.
Частың башкы частыр чечээ
Чалы шаамның ынакшылы.

Адыжымга камның салгаш,
Авам хөңнүн өөртүп чораан
Кезек сайны каастай үнер
Хек-даван ынак чечээм.

Черниң кырын челээштелдир
Чеже часты уткаан ийик сен.
Сайлыг хову шимекчизи
Чалы шаамның ынакшылы.

Силиг чоргаар өзүп турар
Чингир көккүр хек-даван.
Кыстың, оолдуң ынакшылын
Кыжын, чайын каастап чоруур.

Шүлүк, ырга чечектелип,
Чүректерни оттурар сен.
Сургуул үем сагындырар
Чуртум чечээ хек-даван.

О Ч Е Р К Т Е Р

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

ЧЕДИ-ХӨЛ БОЛГАШ ЧЕЧЕК СОДУНАМ

Чеди-Хөл тайгазынын чеже-чеже түме-сая чылдар дургузунда туруп келгенин кижини даап бодаары берге. Чайын безин тас бажының кырындан кылагар менгилер ыравас, чымчак дүдүскөк-биле орааттынып алган чыдар бедик даг, ол ынча назынның дургузунда чүнү көрбөөн дээр. Хат-шуурган! Өл-чайык! Уё-човуур! Каткы-хөг! Аас-кежик!

Ийе, Чеди-Хөл тайгазы уё-човуурну хөй-ле чылдарда төн-мес-батпазы-биле дыңнап келген. Дириг кижинин болза караа элеп, кулаа уюкталып калган.

Өл-чаашкынга чаглак болган, изиг хүнге девээ болган самдар өг долу чаш ажы-төл. Херээжен кижинин түрег-делге шыжыккан үнү. Чеди-Хөл тайгазының хөй-хөй чылдарда көрүп келген ажыг чурумалы-ла бо.

Тыва улус үе-дүптөн тура: «Шаг шаа-биле турбас, чавылдак көгү-биле чытпас» деп чугаалажып келген. Чеди-Хөл тайгазы бир-ле көрүп турарга, Танды-Тывазын кызыл туктар шыва алы берген. Чинзелиг бөрттер чиде берген. Бүрээ-бушкүүр, дериг-дүңгүр даажы шимээн чок барган. Кижилер-биле чугаа-соот кылыптар аас-дылдыг эвес, Чеди-Хөл тайгазы кайгап чыткан. Удатпаанда билирге, Танды-Тывазында төрө херээнге улуг эргилде болуп турганы ол бооп-тур.

Ам араттар ырлажып эгелээн. Оларның экти бедик, хөрээ делгем апарган. Оларны дарлап чораан дүжүметтернин карактары кулбуйжуп калган. Чаа шаг келген.

Чеди-Хөл тайгазы улуг-ла бүзүрөвээн. Ооң назынын кижини

болганы сактыр ужур чок, талыгыр. Ол хөйну көргөн, хөйну билир. Ол далаш чок боданып чыткан: «Кижилерниң бо тоол-домаандан чүү үнер эвес, баштай көөр-дүр. Ынча күш-шыдалдыг байларны яды араттарның шынап-ла ап октапкан-нары ол бе?»

Бүгү-ле яды кижилер каттыжып алганнар. Олар сөөк-язы деп чүве ылгавааннар. Тывалар-даа, орустар-даа, хакастар-даа, татарлар-даа дөмей. Шупту бир демниг ажылдап турганнар. Черни баштай аът-шары кожуп алгаш тарып эгелээннер. Ооң соонда трактор, комбайн деп хуулгаазын машиналар база тыпты берген. Удатпаанда сайгылгаанныг суурлар бар апарган. Бижик-билиг өктереп барган.

Бо-даа ёзулуг амыдырал-дыр деп, Чеди-Хөл тайгазы боданган. Ядыыларның балдыры дыңзып калган. Оларның эрге-чагыргазы ам тендиш дээр ужур чок. Оларның кызыл тугунда Ленин дээр улуг баштыңчының чуруу киискип турган. Чеди-Хөл тайгазы дүжүметтерниң янзы-бүрү чүзүннүг чинзелерин-даа, орус ак хаанның чанчыннарының алдын погоннарын-даа көрүп чораан. Ленин деп кижиги ындыг эвес болган. Оң идик-хевинде кандыг-даа ылгавыр демдек чок, анаа-ла ажылчыннар, тараачыннар-биле дөмей. Ядыыларның кызыл туктарында: «Октябрь» деп сөстү алдын үжүктөр-биле база сиилбирлеп бижигилээн болган. Бо чаагай амыдыралды ам-даа мага хандыр көөр-дүр деп Чеди-Хөл тайгазы боданмышаан...

Бир-ле катал Ийи-Тал сумузунуң даргазы Кыргыз Хойтпак-оол Чеди-Хөл тайгазының эдээнде ырлап баткан Элегес суунуң ол чарында Хову-Аксында Кара-Дагга орус геологтар эдертип эккелген. Аъттарында хөй-ле чүжктөрлиг болган. Узун адагаш алажалар тургускаш, черни үттеп эгелээннер. Аңаа орустар-даа, тывалар-даа ажылдап турганнар.

Хойтпак-оолду Чеди-Хөл тайгазы шагдан тура таныыр. Бичиизинде ол-ла ынчаар Хендерге унунга байларның чылгызын кадарып, түрөп өскөн багай балдыр-бээжек оол-ла болгай. Ам бижик-билиглиг, каас-шеник идик-хептиг, согун дег, бора аът хөлгелепкен, суму чонун боду баштаан кончуг эр апарган. Хире-хире болгаш, аксында соруулун ужулгаш, ында таакпызының ужун калбак адыжы-биле хоп кылдыр ушта часкап алыр. Черле аажы-чаңының төлөпти, далаш чогу, угаанныы сүргей болган.

Хову-Аксынга баштай чывыт бажыңнар, чер казанактар көстүп келген. Удатпаанда аңаа каът-каът бажыңнарлыг улуг суур тутгуна берген. Чеди-Хөл тайгазының угаан-сагыжыңга кирип чорбааны болбаазын комбинат турупкан. Ооң чер иштинден казып тыпкан кобальтызын чүс-чүс машиналар Саян сыннарын ажыр сөөртүп чоруп турган.

Чеди-Хөл тайгазы бир-ле хүн дыңнап чыдарга, дааш эвес дааш үнген. Ооң соонда бүгү суур чырып, комбинаттын бүгү хер-херексели, машина-чепсээ хөделип турар болган. Оларны турбогенератор деп улуг дугуй доюлдуруп турган. Ону тыва херээжен кижги башкарып турган.

Чеди-Хөл тайгазы туттунуп шыдавайн барган. Бажында мөңге меңгилерден кылаң дамдылар бадып, шаг кадыында безин уяраваан боду уярап, карааның изиг чажын чоткан. Чеди-Хөл тайгазы турбогенератор чанында тыва херээжен кижини көрүп кааш, ыглапкан. Ажыг-шүжүгнүң эвес, ааскежиктин ызы болган. Чеди-Хөл тайгазы бодунуң сая-сая чыл назынының дургузунда турбогенератор деп хуулгаазын машина чанынга тыва херээжен кижги турар боор деп кажандаа бодаваан. Чеди-Хөл тайгазы жайгап чыткан. Ооң дүмбей кара эзимнерин тыва херээжен кижиниң хөделдирген турбогенераторунуң сайгылгааннары чырыдып турган. Тыва херээжен кижги ыңдыг хуулгаазын дангына апарган!

...Чеди-Хөл тайгазының эдээнде Хову-Аксы суур туттунуп эгелеп турда, бичии Чечек школага өөренип турган. Ол турбогенератор дугайында чүнү-даа бодавайн чораан. Улуг-Хемниң Шагаан-Арыг сумузунга каш чылдар билдиртпейн эрте берген. Бичии Чечек өзүп келген. Башкы училищезин база доозуп алган. Совет чаагай үеде бичии Чечектин жүзели бүткен, Чечек Түлүшовна башкылап эгелээн.

Амыдырал Чечек Түлүшовнаны бир черден өске черже октап турган. Аныяк башкы бергелерге торулбаан. Ол чээрби чыл башкылаан. Тожуга-даа, Улуг-Хемге-даа, Тандыга-даа ажылдап турган. Өөреникчилери жөвүдээн. Чангыс ажылга чээрби чыл болуру чиик эвес херек. Ол чаңчыгып калган. Чечек Түлүшовнаны башкы ажылындан ам чүү чарып шыдаар боор.

Амыдыралдың хоойлузу ыңдыг эвес болган. Кадыынын байдалы Чечек Түлүшовнаны ынак ажылындан, чүс-чүс өөреникчилеринден чарлыр кылдыр албадапкан. Ынча күжүн төдүп келген, ынча хөй чылдарны чарыгдап келген ынак херээн октаары оюнчук бе? Чечек Түлүшовна муңгарап-даа, муңчулуп-даа турган. Ооң күш-ажылчы өөрүшкүзүнүң доозулганы ол ышкаш болган.

Күш-ажылчы тура-сорук сыныш дивээн. Чечек Түлүшовна Содунамның өг-бүлезин Тандыда Хову-Аксы суурга көжүп келген.

Чечек Содунам бодунга чүрөккир шийтпирни хүлээп алган. Чээрби чыл дургузунда башкылап келген кижги, ам артында уруг-дарыглыг херээжен кижги хеп-хенертен ажыл-

чынның оруун шилип алган! Интеллигент кижги ажилчын апаарга, чамдык эштери кайгап турган.

Үр болбаанда Чечек Түлүшовна Хову-Аксында ТЭЦ-тин энергетигинин мергежилин чедип алган. Ол дээрге ындыг ажил-херекте эң баштайгы тыва херээжен кижги-дир.

Бир-ле хүн Чеди-Хөл тайгазын кайгамчык дааш-шимээн дуй алы берген. Он-он электромоторлар шимээргеп, чүс-чүс электрилиг согунчугаштар кыйбыңайнчыл, 6000 киловатт күчүлүг электрогенератор ажилдай берген. Ону эрги шагда аалының коданындан үнмейн чораан, «херээжок» деп дорамчыладып ададып чораан тыва херээжен кижги башкарып турган. Чеди-Хөл тайгазы ам-на ангадап калган. Чаа Совет амыдырал деп дываажан ол чүве-дир аа!

Чечек Түлүшовнаның ажил-херээ чүгле турбогенератор цеги-биле кызыгаарлаттынмаан. Ооң ат-сураа бүгү Тывага тарай берген.

Чечек Түлүшовна Содунам «Профессиязынга эң дээр» деп атты чаалап алган. Коммунистиг күш-ажылдың шалыпчызы апарган. Тоску беш чылда маадырлыг күш-ажылы дээш «Хүндүлелдин Демдээ» орден-биле шаңнаткан. Район Сөвединиң депутады, улус өөредилгезиниң талазы-биле доктаамал комиссияның кежигүнү, грамоталар, акша шаңналдары... Шаанда шагда өл-чаш ажы-төл азырап, өг ажылы кылып чораан амгы совет тыва херээжен кижиниң чаагай чүгү ол-дур. Чеди-Хөл тайгазы ам аңаа адааргавайн, чүге адааргаар боор.

Ол-даа эвээш-тир. Чечек Түлүшовна ажилчын корреспондент база апарган. Ооң бижээн чүүлдери республика солуннарының арыннарынга үргүлчү парлаттынып турар. Ол ажилчын холдар бодунуң ажил-херээниң дугайын, аныак суурунун, аас-кежииниң дугайын үргүлчү бижип келген. Чечек Түлүшовнаның чуруктарын солуннарга, телевизорга көргүзүп турган.

Тыва ажилчын херээжен «Ажилчын адынга чоргаарланып чор» деп чүүлдү «Шын» солунга үндүрген. Чугула болгаш хүннүң айтырынга дүүшкен кижизидилгелиг, политиктиг кыйгырыг болган. Аңаа харыылар, чагаалар республиканың чүүл-бүрү булуңнарындан — Чөөн-Хемчик, Бай-Тайгадан, Улуг-Хемден, Тес-Хемден, Барыын-Хемчиктен, Кызылдан кээп турган. Ажилчын кижиниң чоргааралын кижги бүрүзү деткип, Төрээн чуртка ындыг төлептиг болурун кыйгырып турган. «Шын» солуннуң 50 чыл оюн таварыштыр Чечек Түлүшовна Содунамны Тыва АССР-ниң Дээди Сөвединиң Хүндүлел бижии-биле шаңнаан.

Чечек Түлүшовна чүгле ажилчын кижиге эвес, ол авыралдыг ава болуп турар. Ам безин ийи улуг уруу Кызылдың башкы институтунун филология факультетинде өөренип турарлар. Өскелери — школада, яслилерде. Олар база-ла иези ышкаш, төлептиг кижилер болурлар.

Совет амыдырал ажилчын холдардан туттунуп алгаш турар. Ниитилелдин кол амыдыралчы күжүнүн, чуртталганын үнөр дөзүнүн судалын тудуп алган турар ажилчын кижинин оруу берге болгаш харыжалгалыг. Ол орукка турар черин Чечек Түлүшовна караан бир шимгеш, бир көрүпкөш-ле тып албаан. Хоочун салгалдың кижилери аңаа дузалажып келген. Аңаа Сергей Түмен-Хөө, Николай Бочанов, Юрий Суслеников дээш кымнарны адап болбазыл? Найыралдын күжү-дүр.

Күчүлүг турбогенератор дааш-шимээнниг ажилдап турган. Чүс-чүс чырык оттар суурже чаштынып, чүс-чүс машиналар хөделип турган.

Чеди-Хөл тайгазы биле Чечек Содунам мырыңай кожа турганнар. Чеди-Хөл тайгазы чежемейин-даа бедик болза, Чечек Содунам оон бедик көстүп турган. Чаа кижинин, ажилчын кижинин, тыва херээжен кижинин ажил-херээ, аталдары, аас-кежни кандыг-даа тайгадан бедик, чоргаар, хүндүлүг болган.

Чечек Түлүшовна ам сайгылгааннар тудуп алгаш, Чеди-Хөл тайгазын чырыдып турар. Чеди-Хөл тайгазы кажангызындан артык таалап чыдар. Чеди-Хөл болгаш Чечек Содунам дугайында тоол-домак ам-даа уламчылаар.

Сергей ШОЙГУ

ЭРЕС ДИДИМ ЧОРУКТУҢ ҮЛЕГЕР-ЧИЖЭЭ

Бодунун эрес-дидим чоруу, карак-кызыл ажил-херээ-биле төрөөн чонунга төлептиг бараан болуп чораан кижилернин амыдыралының эрткен оруу балалып читпес, чырык чаагайы-биле утгундурбас болуп артып калыр. Ындыг амыдыралдыг кижиге Тываның сураглыг ужудукчуларының бирээзи Канчыыр-оол Куулар хамааржыр. Ол ам бистин правыста чок. Ынчангаш ол чаагай сеткилдиг, эрес-дидим кижиге бо очеркти тураскааткан. Ооң дугайында чугааны ыраккы Тере-Хөлдүн кадыр-кашпал тайгаларының бирээзинге Канчыыр-оол Чимитович Кууларның 1965 чылдың чайынында кылган эрес-маадырлыг чоруундан эгелээр бодаан мен.

Арга-ыяш ногаан торгу хевин кедипкен, тайгалар хевис ышкаш чиңгир шокар чечек-биле шыптыныпкан, мөөп чыдар хемнерниң болгаш савазыраан хөлдерниң кыдыынга чоруурга амданныг чыт думчукту дуй ап турар үеде — августа Тываның чурумалдыг черлериниң бирээзи Төре-Хөлче баардаа, оон дедир кээр-даа чорумалдар аажок хөй болгулаар. Ол удаада база-ла ындыг болган.

«АН-2»-ниң экипажы ынчан база-ла бодунун ужудушкунун кажан кезээдеги дег мурнуку-ла чаңчыккан аайы-биле эгелээн. Сеткили далажып, хайныгып хөлзээн пассажирлер хөглүг чугаалашпышаан, тырыкы соңгалар баарында олуттарга таарыштыр олургулапкан. Самолёттун командири сииреш боттуг, ортумак, шилгедек сынныг, кезээде-ле шевергин кетгинер аныяк эр Канчыыр-оол Куулар база ийиги ужудукчу кончуг аныяк эр Владимир Шубников штурвалда боттарының олуттарың чаңчыккан аайы-биле ээлепкеш, шимчедикчилерни хөделдиргеш көөрге, самолёттун кол-кол системаларын хынап турар херекселдер чогуур деңнелди көргүзүп турар болган.

Канчыыр-оол Чимитович агаарже көдүрлүп үнеринин мурнунда приборларның көргүзүүн база катап хынамчалыг ылавылаан соонда, моторнун даажы улам күштелип, күчүлүг «каң эзир» турган черинден чоорту шимчеп чорупкаш, дүргедээн тудум бедип, ооң адаанда чүүлдер улам бичиилеп бар чораан. Хоорай кырынга дескингеш, бедикче талыйтпышаан, Каа-Хемни өрү-ле углапкан. Төре-Хөлдүн дээр баганаланган бажы бедик кара-ногаан тайгаларындан эгезин тыпкаш, ооң соонда шапкын суглуг Бии-Хем-биле ийис угбашкы дег хуу-салымын каткаш, күчүлүг Улуг-Хем болуп алгаш, чүгедаа достурбайн, Соңгу Доштуг океанче шурап кирген Каа-Хемниң ол-бо талаларында тараалаң ховуларлыг, делгем оदारларлыг шаттар, шынаалар, янзы-бүрү хевирлиг улуг-биче даглар көстүп келген. Чайын ол ховулар чиңгир ногаан өң-биле шыптынып алган, оожум-шөлээн апаргылаан чыткылаар, күзүн алдын-сарыг кылдыр хуулгулай бээр, ужу-кыды о-л-бо талакы дагларның, улуг тайгаларның эдээнде барып үскүлээн, тараа аразында шымны бергилээн чоруур хову корабльдеринден тараа сөөрткен машиналарны көөрге, чулук үезинде амдан-сүүзүннүг чемиш дажып, каржып-солчуп маңнашкан кымыскаяктар-ла! Суурларның бажыңнары серенги хааржактары дег бичи көстүп тургулаар. Делгем одарлыг шаттарда, дагларда, шынааларда өөр-кодан малдар.

Бо-ла бүгү чурумал ужудукчунун сагыш-сеткилин доюлдуруп, эрткен оруун бодандырып чораан. Каш чылдар бу-

рунгаар-ла ол Сүт-Хөлдүн Хөр-Тайгага хой кадарып чораан
үзетинде дээрде ужуп чораан эзирже көргөш:

Ужар куш дег чүглүг болза,

Ужуп четкеш келген болза...

— деп, оон-даа өске хөй хуулгаазын бодалдар, ону дүвүредип чораан болза, ол ам эзирден-даа талыйты бедзэш, ак-көк дээрниц делгеминге шымны берген, башкарып чоруур самолёдуна хөй чүжктү чүдүрүп, пассажирлерни олуртуп алган, улуг тайгаларны таварты ужуп бар чорууру ол.

Оон адазы Чимит ашак оглунун дээрге ужудуп турар кижип болу бээрин бодавайн-даа чораан. Куулар кара-хүрөң арны-биле хүнче шыгаай көргөш, ол-ла бодалындан салды-ныкпаан: Чадаана школазынга өөренип турда, бир-ле катап хоорай кырынга дааш эвес дааш ол хоорайның улуг-биче чонун хөлзөдөпкөн. Класстарда өөреникчилер безин үнө халыжып келгенер. Улус шупту-ла дээрже көрүнгөн: «Ужар-хементи! Ужар-хементи! Аэроплан! Аэроплан!» дигип алгыржып турган. Инээлик хевирлиг амытан хоорайны үш долган-гаш, кедээр шөлге барып хонупкан. Ынаар шуушкан аъттыг, чадаг кижилер эндерик. Өөрү оолдар-биле олче далбайтыр мацнапканын, чанынга баарга хаптар, тептер холдуг, буттуг чүве ышкаш, озалааш туруп алган, ол коргунчуг-даа, мага-лыг-даа «амытанны» аажок сеткил ханып магадап, кайган турганын бодаан чораан.

Ужудушкун бо удаада өй-тавында чоруп орган. Бүгү-ле механизмнер дең-дески ажылдап чораан. Самолёт чамдыкта өрү бедип, а чамдыкта кудулап каап, бурунгаарлап орган. Бедиин хемчээриниң согунчугаштары 2—3 ажыг метр чедир айтып каап чораан. Төнмес-батпас эдеришкек дагларның, ногаан аргаларның кыры-биле эрткеш, «АН-2» дээрниц делгеминче ханылап, улуг артты ашкан. Бо барык-ла Эми хемниц бажы ол. Самолёттуң дең-дески чоруп ораарыга пассажирлер таалап, чамдыктары удумзурап, өскелери төгериж сонгалар өттүр тайгаларның кайгамчык чурумалын магадап чораан. Бүгү-ле чүүлдер ыржым болгаш шыпшың.

Ужудушчуларга хенертен-не кандыг-бир чиктиг болгаш кургагзымаар дааш самолёттан дыңналып келген. Олар дораан-на оон бүгү механизмни хынап, онза кичээнгейлиг апарганнар. Ынчанмас арга чок, адаанда чүгле кадыр-берт тайгалар, бизең хаялар, кызы кашпалдар бар. Самолёт хонупку дег бичии-даа таарымчалыг чер чок. Чоорту-ла күш-телип орган элдептиг даашты, самолёттуң каржы чайганышкынынары пассажирлер база эскерип каан. Самолёт ол-бо талаларынче аажок сүргенчиг чайгангылааш, күштүү хөлчөк сириңейни берген соонда, ону көк ыш дуй алы берген.

Самолёттуң бир-ле механизминиң үрелгенин хөй чылда ужу-дуп келген Канчыыр-оол Куулар биле ооң дузалакчызы Владимир Шубников ылап билип каан.

Пассажирлер-даа аажок хөлзеп, дүвүрөп үнген:

— Ха-дуңма, туттунунар, кичээниңер!

— Ужудукчувус бир аргазын кылып, өршээлтер чадавас...

Корткан, сирилээн ындыг чугаалар улам көвүдөп орган.

Ынчалзажок ужудукчулар девидеп-бачыдаваан болгаш мындыг таварылгада черле дүвүрөп болбазын пассажирлерден дилээш, ужудуушкунун үргүлчүлөп чорааннар. Хондуруптар хире эптиг чер барык-ла чок, чоогунда бизен, сүүр хая, ындында хем чанында ыяш чок черлер бар. Бир эвес механизмнер ажылдавайн баар болза, канчап-чооп-даа тургаш хондурарының аргазын кылыр дээш Куулар самолёдун олче углааш чорупкан. Мотор ажылдаваста чүнү кылырыл? Ынчан бүгү-ле чүве ооң командириниң аваангыр, мерген чоруундан хамааржыр деп чүвени ол бичии-даа утпаан. Ындыг берге үеде кижиниң бодалынга чүү кирбес деп! Канчыыр-оол Чимитович самолётту мотор чокка ам чүгле чалгын-биле башкарып эгелээн.

Ырак бедиктен кончуг дүрген караңнадып баткан самолёт хем эринде мунгаш ыяш үнүштерлиг черге чоокшулап келген. Ол үнүштерниң аразында айыылдыг сүүр кара даштар, ханы оңгарлар чытса канчаарыл, аңаа ол чылча дүжүп болур дээш, ону командир кончуг дүрген солагай талаже углай туткаш, кадыр дагның ийленчек эдээнче эепкен. Самолёттуң дугуйлары мырыңай черге чоокшулап орган. Ол-бо талазынче чайлыңайнып чорда-ла, ол дорт туткаш, дагның эдээнге кара-хаактыг, ийленчек черге куду көрүндүр хондурупкан. Бичии-ле ыңайлаан болза, аажок ханы, кара оңгарже хирт дээр турган. Тормозту кайы хире күш-биле тыртып алгаш чораанын Куулар боду безин билбээн. Хол-буттуң шаа төнгөн, аажок турупканын, бүгү эът-бот изирнигип, хавактан дер сыыңайнып келгенин чүгле ооң соонда билип каан. Ол штурвалды салыпкаш, дораан-на хая көргөн, пассажирлер ам-даа дүвүревишаан. Самолёттуң кашпал аразында кадыр черде хонупканынга, айыыл чайлаан деп чүвеге оларның хөй-хөйү бүзүрөксевээн. Чүгле оон үнүп келгенде, уян кижигылап, кадыг кижигы каттырып, чалбарыыр кижигы чалбарып-даа турган.

Канчыыр-оол-даа, Шубников-даа кончуг дүрген үнө халышкаш, самолёдун топтап көөрге, бичии-даа үрелген чер чок, даштында безин шыйбак чок болган.

Самолётка чораан 9 пассажирлерден чаңгыс-даа кижигы кемдевээн.

Ол-ла үеде ооң-биле кожа ужуп чораан база бир «АН-2»-нин командири, Қанчыыр-оол Кууларның школачы чылдарындан бээр өнүктежип келген эжи Алексей Чимий-оол ол самолётка таварышкан нарын болгаш берге болуушкунну кичээнгейлиг хайгааравышаан, чүнүң-даа аайын тышпайн, оларның чоогунга дүвүрөөн сеткил-биле ужуп турган. Элээн болганда чүү болганын Чимий-оолга Куулар дыңнаткан. Алексей Чимий-оол ужудукчу өнүктери озал-ондакка таварышса-даа, кадыр эзим иштинге менди-чаагай хонупканынга чүректің ханызындан байыр чедиргеш, ханы кашпал иштинде турган улустуң кырынга чоокшулап-чоокшулап, Кызылче ужуп чорупкан.

Пассажирлер самолёттан ырак эвесте хем кыдыынга одагланап алгаш, ийи хонганнар. Оларны чедирер черинге вертолеттар-биле чедирген. Ол таварылганың чылдагаанын Красноярскининң хамааты ужар чүүл эргелелиниң тускай комиссиязы тодараткан: ооң чылдагааны самолёттуң моторун заводка кылып турда-ла четпестерлиг болганын ук комиссия демдеглээн. Ооң-биле кады ук комиссия Қанчыыр-оол Кууларның ужудар мергежилиниң бедин база үнелээн...

Ужударының ындыг бедик мергежилин, уран аргазын ооң чедип алырынга хөй чылдар негеттинген. Кызылдың № 2 школазының онгу класынга 1950 чылда өөренип гурда-ла «Кым болурул?» деп айтырыг Қанчыыр-оолдуң болгаш ооң эштерин дүвүредип эгелээн. Чаңгыс классчы эжи Алексей Чимий-оол-биле кады ужудукчу болурун шиитпирлеп алган.

Рязань областа хамааты ужар чүүл училищезинге өөренип тургаш-ла ужударының баштайгы «сагылын» ол четтирген. Өөредилгениң ол чылдары аныак оолду өпейлөвөөн. Нарын техниканың теориязын-даа, ниити эртемнерин-даа өөренири, ылаңгыя спортчу дадыгылгаларга чаңчыгары аңаа шаптаразынның херим-шивээни ажып эртери-биле дөмей берге болган. Ооң ындыг болуру-даа чөп, күчүтөн «Қаң эзирни» бедик дээрже ужудар кылдыр өөренип алырда хөй-хөй күштү, дерни үндүрер апаар.

Қол берге чүве, ужудуп өөренири. Ол черле амыр эвес-ле болган. Оларны ужударынга өөреткен инструктору коргар чүрек чок аныак эр Александр Кургановтуң омур-хевири Кууларның караанга көстүп келгилээр. Шала чолдак болза-даа, ооң угаангыры, тудунгуру черле кайгамчык. Хаактап, чадаг маңнап турда көөрге, база-ла оклан-чикпен, эрестиг!

— Эки ужудукчу болур дизе, эрес-дидим болур, тергиин спортчу болур херек, оолдар — дээш, Курганов училищеге өөренип турган бөлүк оолдар-биле кады Кууларны хаактаашкынче бо-ла чалаар турган. Хостуг шактарда, дыштаныр

хүннерде Сасова чоогунда оларның хаактыг барбаан, чорбаан чери-даа чок. Инструктор кижги болгаш, Александр бодунга-даа, курсантыга-даа негелдези кончуг улуг болзажок, ырак черден келген дээш ыңдыг чүве ийикпе, Куулар биле Чимий-оолга онза сагыш салыр турган. А олары бодунуң ээлчээнде ону аажок хүндүлээр турганнар. Бир чыл эрткен, ужудуушкун эгелээн. Баштайгы үеде ужудар шлемни кедери, агаарже көдүрлүп үнери безин дыка берге. Ол бүгүнү олар инструкторнун дузазы-биле кылып турган.

Баштай Алексей Чимий-оол ужуткан, арны аажок аксарыг апарган келген. Инструктор Александр Курганов ооң ыңдызын эскерип кааш:

— Қанчап бардың, чүү болду?— деп, сагыш човап айтырган.

— Анаа мен, анаа! Чүгле арны-бажым дыңзыгып тур — деп Чимий-оол харыылаан. Эмчилер база чедип келген, Алексейни шинчип, бүгү байдалын хынап көргөн, кан кадык болган. Кеткен шлемниң хемчээли бичии болганы-биле ооң бажының ханын боопкан хире. Ону көрөш, Куулар элээн сүрээдээн.

Дараазында Кууларга шлемни инструктор боду шилип, көдирген болгаш «ПО-2»-ниң кыры ажык болганы-биле оон уштуруп чаштай бербезин дээш аажок шарып-шарып олурткаш, ужудуп үндүргөн. Муң метр хире бедип келгеш, инструктор ужударыңга чогуур угланышкынны бергеш:

— Куулар, ам бодун башкарып көрөм, чүгле девидеп, дүвүрөп болбас эвеспе — дээш, башкарап системаны аңаа дамчыдып берген. Самолёт чамдыкта бедип, кудулап каап чораан, оон бир кезек болгаш эеп келгеннер. Баштайгы үеде самолётту ужудуп үндүрерде, хондурарда, инструктор башкарап турган. Қанчыыр-оол Куулар ол бүгүге чоорту чанчыгып бар чораан.

Ужударының дээди хевиринче шилчий бээрге, улам нарыыдай берген. Чаа ужудуп эгелээн кижиге агаарже бедип үнгөш, самолётту долгандыраары, ийлендирери, эеп алыры кончуг берге болган. Шудургу чүткүлдүг аныяк оол ол-ла чүүлдерге хүн-бүрү чанчыгып, улам мергежил кел чораан.

Өрөдилгениң ийиги чазы эгелеп турда, инструктор бирле катап мынча дээн:

— Куулар, ам мурнундаагызыңдан-даа артык нарын ужудуушкуннар кылыр бис.

Шынап-ла бо удаада дээрже бедип үнгөш, самолётту ээргийиштелдир ужудары онза нарын болган: ыңчан чүгле чер, дээр агараннаар, чамдыкта тыныш бачыдап кээр, өкпе-чүрек сөктүп бадып турган дег апаар. Кортук кижги болза угааның

ышкынып болгу дег. Куулар ынчаар ужударынга элээн үр чаңчыккаш, шору мергежй берген.

Өөредилгениң сөөлгү чылында инструкторнуң болгаш звено командириниң берген бүгү даалгаларын ылаптыг күүседип, ужудар мергежилди барык-ла чедип апкаш, ол 1952 чылдың чайынында күрүне комиссиязынга экзаменни кончуг эки дужааган. База бир аныяк тыва ужудукчу ынчаар не-мешкен.

Баштай Тывазынга келгеш ол «ПО-2» деп самолётка ужу-дуп эгелээн. Теория-биле чепсегленип алза-даа, дуржулга чок аныяк ужудукчуга баштайгы үеде база берге турган.

Иңчалзажок ужудар ажылынга таварышкылаан кандыг-даа бергелер, айыылдар турзажок, ол бодунуң шилип алган нарын, харыысалгалыг мергежилин кагбаан. Канчыыр-оол Куулар чоорту «АН-2» деп хөй кижини олурар самолётке шил-чээн. Элээн үеде ийиги ужудукчу болуп ажылдап тургаш, ынчангы хоочун ужудукчулар Чили Сачыкович Чимиттин, Степан Афанасьевич Покатилонун, Анатолий Павлович Богдановтун дузасы-биле самолет командиринге чедир депшээн.

Ооң сөөлүндеги каш чылдарда ол самолёт командиринге ажылдавышаан, штаттан дашкаар инструкторнуң хүлээлге-зин күүседип, элээн хөй аныяк ужудукчуларны самолёт ко-мандиринге чедир белеткээн. Ооң арга-дуржулгазын, билиг мергежилин Мерген Мунзук, Шавар-оол Ондар, Владимир Шубников, Вячеслав Сат, Юрий Цой болгаш оон-даа өскелер шингээдиң алган.

Канчыыр-оол Куулар чээрби ажыг чыл хире Тыванын ак-көк дээринге эжиндирип, 2 миллион ажыг километрни эрткен, дээрже бедип үнгөн тайга, тандыларны ажылдыр Тожу, Мөңгүн-Тайга, Эрзин, Тере-Хөл, Кара-Хөл дээн ыш-каш ырак-узак черлерге ол хүннүң чыгыы баргылаар чораан.

Куулар — Кызыл аэропортунга хүндүлүг кижилерниң би-рээзи турган, ол Тыва АССР-ниң транспортунуң алдарлыг ажылдакчызы атты баштай алганнарның бирээзи. Республи-каның Дээди Советиниң депутадынга база соңгудуп чораан. Ооң эрес-дидим чоруун, күш-ажылчы чедишкиннерин ужу-дукчу эш-өөрү-даа, төрээн чону-даа бедии-биле үнелеп, чор-гаарланып турган. Ооң карак-кызыл күш-ажылы халас бар-баан. «Улустарның найыралы» орденни Тывадан эң баштай алган кижини ол болган.

Амыдыралдын оруунга таварышкылаар кара моондактар-ны чамдыкта кижилер чогуур өйүндө эскербейн баар тава-рылгалар база тургулаар. Кууларга база ындыг болган. 1975 чылдың часкаар кыжын Куулар Чимитович элээн шыңгыы аарып чораанын боду эскербейн, Кызыл чоогунга дагга сел-

гүүстеп чорда ооң чүрээ сокпастай берген. Ол-ла хевээр эрес-дидим бо ужудукчу амыдыралче эеп келбейн барган...

Ооң чырык чаагай амыдыралы аныяк кижилерге төлептиг үлегер-чижек бооп арткан. Шаанда аът, шарыдан өске хөлгези чок чораан көшкүн тываларның оолдары ам куштан дүрген ужудар самолёттар-биле ак-көк дээрниң талыгыр бедик делгемнеринде эрес-дидим эжиндирип турар апарган. Октаргай делгемнериниң чажыдын шинчилежип, космосче штурмнап, олче шымныгып кирер тыва оолдар база бар апаар. Ол дугайын келир үе чугаалаар.

Сандан САНДҮҮ

ТӨЛЕПТИГ БАРААЛГАЛ

1953 чылдың июль айның изиг хүннериниң бирээзи чүве. Ынчан база-ла журналистиң узун оруун оруктап чорааным ол чүве. Таптыг-ла дьүш үези турган. Чыраа-Бажы суурнуң үстүү талазында чиндиңневе шыктан көк-бора аъттыг эр ылгыны дегет бо челдирип үнүп келди. Ылавылап шыгаап көөрүмге, Таваккай! Сагыжым артында-ла өөрүй хона берди, чүге дээрге «сиген ажаакчыларынга оюн-концерт көргүзүп бээринге дузалаштырып аар-дыр мону, арай деп артисти, чыткан тева аксынче каңмыыл кирген деп чүве бо-ла-дыр» деп бодандым.

Александр бодунуң үргүлчү билдиртир-билдиртпес хүлүм-зүрүй кааптар чаңы-биле чырыын чырташ кылыпкаш, экилей-дир. Дүрген-не кижимден чугаа эреп «байысаай-ла» бердим оң.

— Че, кажан мында чедип келдиң Саша, чүге чор сен, азы күдээлеп чор сен бе?— суг-суг дээш-ле баардым. Саша алызындан көп чугаага шоолуг тура чогуң көргүспес дээн ышкаш, менден удур кыжымак айтырыглар салып бо дивес силер бе!

— Сен канчап мында чедип келдиң, азы ажылыңдан хосталып алдың бе, кайы хире шөлээтеп тур сен чээ — дээш эжим, «хи-хи» кылдыр каттыргылай-дыр.

— Ол чүү дээриң ол эжиким, сиген ажаалдазынче күштер мөөннээр, бо колхозка дузалажыр дээш келдим, ат болган, үе саадаан ам он беш-ле хонук арткан-дыр, а план чүгле орту эрткен, биске дузалажып көр, оода уран чүүл бөлгүмүн-

ге элээн каш ырлардан, шиижидилгеден, интермедиялардан-
даа болза, өөредип дузалап көр, эжим.

Мээң барык чалынган хөөннүг аргажок күзеп дилээн
сөстөрими Александр Сүлдемович кичээңгейлиг дыңнап
алгаш, маажым чугаалай-дыр.

— Ам канчаар дээр, дүүн парторг база ындыг хөөннүг
дилеп ээрешкен кижиге чүве, шөлээде кижиге мен, ындыг-даа
болза, эштерниң күзелин хандыра-ла болган-дыр мен ийин.
А сен аңаа чыылганнарга лекция номчуп аар дээш кажарлап
тур эвес сен ыйнаан, тала?— деп, Саша баштаканды-даа.

— Сиген белеткелинче чонну эвилелдээрде чаңгыс алба-
даашкын-биле эвес, а кижизидилгениң бүгү аргаларын ажы-
лаары чугула: лекция, беседа, уран номчулга, кино-концерт
көргүзүглери дээш чүү чок дээр — деп, ынчаардагы аңаа
«Коммунизмче орук» колхозтуң баштаар чериниң даргазы
Доңгак Настык-Доржу менээ улашты эвеспе.

Шак ол хүнден эгелээш-ле Александр-биле үргүлчү ужу-
ражып, кайда-ла ажыл-иш хайныккан болдур, аңаа барып,
эвээш-даа санныг болза, клубтуң бот-тывынгыр «артисте-
рин» эдертипкеш ажыл-ишчилерге оюн-тоглаа көргүзүп,
оларның өөрүп четтиргенин каш катап дыңнаар аас-кежиктиг
болган бис. Ынчан чап-чаа туткан колхозчу клубтуң эрге-
лекчизи Константин Дамдың турган. Уран чүүлге алыс мер-
гежилдиг кижиге боорга, ону Чөөн-Хемчиктиң Хайыракандан
чалап эккелген, чүвениң шыны херек, ол үеде уран чүүлге
мергежилдиглер чегей турган болгай. А Константин Дамдың
хылдыг хөгжүмге безин мергежилдиг кижиге болгай. Элик
баштыг игилин ынчан-на эгиннепкен орап кижиге чораан, улус
ону аажок сонуургап көөр.

Ол үеде бээр санаарга безин мугур чээрби үш чыл эрт-
кен болду, а Александр Таваккай ол-ла шилип алган уран
мергежилинде хевээр, «тайып ушпаан-даа, тавайыс баспаан-
даа», а харын төрөөн чонунуң та чеже-чеже «четтирдивис»
дээн чылыг сөстөрүн, эки буянын орукче йөрээшкиннерин
албаан дээр! Ооң кол-ла сундулуг уран мергежили — шииге
ойнаары болур. Александр Сүлдемович ойнаар дээн ролун
шилип алгаш баштай ооң сөзүглелин ыяк шээжилеп аар
чаңныг кижиге деп өөрү бадыткаарлар. Ынчангаш кандыг-бир
рольга ол ойнай бээрге тускай, аңгы маадырже чүмү-биле
шилчип, өскерли бээр кижиге-дир. Аңаа суфлер-даа улуг хе-
реглеттинмес, сценада маадырның бүгү бодунче хуулуп, ол
олчаан кылдыр ойнаар.

Театрның өске артистери-биле кады ол аъттыг, чүк
сөөртүр машинага-даа олуруп, а чамдык берге оруктарлыг

кадыр арттарга дүне-хүндүс дивейн чадаг кылаштап, төрөөн чонунга уран чүүлдүн дээжизин чедирип сөңнээр дээш каяа барбаан дээр. Ээрерген Эрзин-Теске, эдээнде элбек мал сүрүг долган эртинелиг Мөңгүн-Тайгага, баарында байлак дүжүт турлагжаан ырак Өдүгенге, дээлдиген дээскинген шораан-нарлыг Тере-Хөлге дээш, черле каяа четпээн дээр!

Барган-на черинге улус чоннун уткуй келген кускаанга өпейледип, оларның күзелин хандырып, бараан болуру дег ыңдыг аас-кежик кайда боор!

Бежен чылдарда безин Александр Таваккай чартык чүс хире шии рольдарын ойнап күүседип каапкан, ынчалзajok Таваккайны бир-ле чүве дүвүредип чораан, ынчангаш шии артизиниң бедик билнин, мергежилин чедип аар сорулга-биле 1950 чылда бөлүк эштери-биле кады улуг Ленинниң хоорайынче хапкан. Аңаа Александр Островский аттыг театр институтунун тыва студиязын чедишишкинниг дооскаш, хөрөөн өйүп чораан күзелин чедип алгаш, төрөөн Тывазынга чедип келген.

Дээди эртемниң дипломун холга алгаш, Александр өөр-бестинь магазы-биле өөрүп, ооң яды, аңчы араттың оглу эртем-билигиги кижиге болурунга хөй акша-мөңгүннү үндүрүп дузалаан нам, чазаанга, совет күрүнезинге өөрүп четтиргенин чүрээниң ханызындан илергейлээн.

Биче сеткилдиг, салган соруунга бүзүрелдиг артистинь арга-мергежили улам өзүп, коллективинге хүндүткелдиг кижилерниң бирээзи апарган. Ынчалзajok Максим Мунзук, Николай Өлзей-оол, Виктор Көж-оол, Хүргүлек Коңгар, Александр Лаптаң чижектиг хөй дуржулгалыг артистерниң арга-сүмелеринге кызымак даянып, актёр мергежилиниң талазы-биле алдарлыг совет артистерниң хөй-хөй ном-дептерлерин номчуп өөренип турган. Ооң түңнелинде кажар оптуг дайзынның-даа, кайгал эрес эрнин-даа, караңгы бүдүүлүк күштөн уштунарын күзөөн хувискаалчының-даа, уяранчыг ынакшылга алысканнарның-даа рольдарын бедик мергежил-биле күүседип, көрүкчүлерниң изиг адыш часкаашкынарнын хөй катап чаалап ап келген. Ооң бир боттуг чижээ болза, 1957 чылда үнген «Кажар Будамшу» деп шииниң кол ролюн тергин чедишишкинниг ойнааны болур. Ол берге рольга Александр бир ай дургузунда хынамчалыг белеткенген. Ооң түңнелинде, Таваккай шынап-ла мерген угаанныг, ыракшыл көрүнгүр Будамшу болуп хуулганынга көрүкчүлөр деңнел чокка өөрүп хүлээп алганнар. Бо шии өске бүгү тулган шиилер-биле чергелештир бүгү Тываны эргээн, а ооң кол ролю-

нуң күүседижчизиниң ат-сураа улам алгаан, чөптүг макталдар өскөн.

Салчак Токаның «Төнгүр-оол», Виктор Көк-оолдуң «Хайыраан бот», Фурмановтуң «Үймээн», Мольерниң «Албадаткаш эмчи болган», Александр Островскийниң «Чүзү-даа чок тургаш, акшаланганы» деп шиилеринге даандырган рольдарын илдик чокка күүсеткилээн.

— Шииге кол негеттинер чүүл бедик мергежил болур чүве, а ол боду ала хөңнүнде моорлап келбес, анаа могагшылаг чок белеткел, күштүг тура-сорук негеттинер. Хензиг кошкаш дээр болзуңза, ат болганың-на ол, хөөндүс чорук актёр кижээ кажан-даа турбас ужурлуг. Чүге дээрге, уран чүүл ойнакчыдан догааштырылганы негеп турар — деп, Александр Сүлдемович хөөрээр.

Сөөлгү чылдарда хоочун актёрнуң үлүүнге янзы-бүрү утка-шынарлыг берге рольдар удаа-дараа онааттынгылаан, чижээ: шылгарангай совет драматург Шатровтуң «Революцияның өмүнээзинден» деп политиктиг шиизинде Романовскийниң немец классик Фридрих Шиллерниң «Кара сагыш болгаш ханы ынакшылында» президентиниң ролюн, талантылыг тыва шии чогаалчызы Виктор Көк-оолдуң «Самбажыында» Қойнаа-Хүндүнүң ролюн, Мухтаровтуң чогаатканы «Херектээн кымыл?» деп шиизинде улуургак Эсеновтуң ролюн 60 чылдарда бүзүрөнчиг кылдыр ойнаан.

Салым-чаяанныг артистиң уран талантызының улам өзүлдезин «Фараоннар» деп шоодуглуг шииде Опанастың ролюн дыка бүзүрөнчиг кылдыр күүсеткени херечилээр. Бажынынга артып калгаш херээжен кижиниң кылып күүседир ажилдарына чөгөнчин көргүскен Опанастың ролюн ол олчаан кылдыр күүседири амыр эвес болганын ол-ла шииниң киржикчилери Борис Бады-Сагаан, Дмитрий Дамба-Даржаа, Куулар Сапык-оол олар бадыткааннар.

Акы-дунма Якутияга аалдап баргаш, анаа кажар оптуг хамның берге ролюн тергийн ойнаанын якут артистер хөөредиг чокка мактааннар-даа. Черле ынчаш Александр Таваккай хам кижии ролюн күүседир талазы-биле чок дээн актёрларның бирээзи, бо рольдарны мурнунда Максим Минзук биле Виктор Көк-оол чедимчелиг ойнап чорааннар болгай.

Александр Таваккай бодунуң уран мергежилин амыр соксаал чокка бедидип, чаа дилээшкиннерни дилеп тып, берге нарын күүседиглерге ыяк белеткенип, дидим шиитпирленип, роль бүрүзүнге бот-харыысалгалыг болурун чедип ап турар. Ооң чижээнге, талантылыг тыва чогаалчы Кызыл-Эник Кудажының «Ияччек» деп лириктиг шиизинде хоочун хойжунуң

ролюн бот-тывынгыр арга-мергежил-биле ойнааны сеткилден уттундурбас.

Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Александр Таваккай сураглыг совет чогаалчы болгаш аян-чорукчу, эртемден Арсеньевтиң бижээн номунга үндезилээн «Дерсу Узала» деп аттыг кинонуң кол ролюнга ойнаар артистерниң шилилгезинге база киришкен. Ооң уламы-биле амгы үеде ол «Тайгага дүүрээзин» деп аттыг чаа кинода онааттыг ролун чедиишжинниг күүседип турар.

Куулар САРЫГ-ООЛ

КУЗЕЛДИҢ ХҮЛҮМЗҮРҮҮ

«Оттуг-терге», «чыпчаан», «чиик-кара», «машина» деп сөстөр Шемиге аалдар санай дыргын тарай берген-даа болза, ону караа-биле көргөннер эвээш турган. Ынчалза-даа бир-ле хүннүң экизинде, айның чаазында кайгамчык чурумалдыг Кара-Сугга орус уктуг Мишке Ондарның аалынга чычаанныг даргалар чедип келген. Даргаларның чугаа-соодун дыңнаар, чычаанны көөр дээн улуг, биче кижилер кожа-хелбээ аалдардан чыгылып эгелээн.

Мишке ашак беш харлыг оглун чедип алган өске кижилер-биле бир дөмей, «чиик-караны» долгандыр көрүп, ону магадап, харын-даа суйбап каап тургулаан. Чамдык кижилер ооң чоогунче безин баарындан сестир болган. Ашактын чедип чораан оглу адазының холундан ушта соп алгаш, карак чивеш дээр аразында чычаанның иштинче кирген соонда, «дөөйт, дыыйт» дизе-ле, алгы эвес алгы үнген. Оол кортканындан ыглап бадырыпкан. Чамдык кижилер аъттарын шагда-ла мунупканнар. Девидээн ашак оглун чычаандан уштуп алырын оралдашса-даа, ооң эжиин канчаар ажыдарын билбес бооп-тур.

Өгдөн чолдак, булгаар тоннуг кижиге үне халып келген. Чычаан чанында аксын ажып алган турган уруглар, ушкан өөр таан дег, бурт дээннер. Ол кижиге ол элдептиг чүвениң иштинден оолду дашкаар үндүрүп эккелгеш:

— Қым оол? Хорош! Шофер оол, эки-дир оо! Ол потом шофер болур аа?— деп чугаалааш, тонунун карманындан ак чигир уштуп эккелгеш, аңаа тутсуп берген. Улус ам оожургап эгелээн.

— Чүү дидир мооңар, оолдар, шоопур диди бе? Ол чүү

дээни ол чүве ирги, өршээзин — деп айтыргаш, Мишке ашак ыыт чок турган оглунуң холундан так тудуп, кожа турган өөрүнчө кезек кайгап турган. Олары чүнү-даа ыыттавааннар.

— Шоопур дээрге чолаачы дээни ол-дур. Өзүп келгеш бо бичии оол чолаачы болур чадавас дидир — деп, даргаларның бирээзи тайылбырлаан.

— Шоопур! Ой, та кым билир ону. Канчап билир, шоопур-даа болур чадавас оң, өршээ! Кижичи көрбээнин бо-ла көөр дийин. Магалыг шаг келген-не болгай — дээш, Мишке оглун четкеш, улус аразынче чоргаар басыпкан.

Ооң соонда даргалар чыылганнарга фашист дээр магадын-нарның улуг орус чуртче оор ёзу-биле халдаанын, ТАР-ның Х Улуг Хуралының совет күрүнеге бүгү тала-биле дузалаар дээн шиитпирин, белек-селек сөөрткөн кызыл коштарның найысылал Кызылга төнчү чок кээп турарын чугаалап бергеннер.

Шемижилер база-ла анаа орбааннар. Олар эки дээн аъттарны, үнелиг белек-селээн шеригге белек кылдыр харам чогу-биле үзүп бергеннер. Кызыл партизан чораан Мишке Ондар Кызыл шеригге хөй белек бергеннерниң бирээзи болган. Ооң берген чээрби ажыг аъттарын даргалар дыка-ла мактаан. Ашак анаа хөлчөк өөрээн.

Оон бээр Мишке ашактың бичии оглун Шемиге улуг-даа, бичии-даа кижилер Шоопур-оол деп адай берген. Ол ат ооң төрүттүнгениниң дугайында херчилелинге база кирген. Школага өөренип киргеш, чеди классты дооскужеге ол ат оон чарылбаан.

Чүге-ле чүве ийик, чолаачы болур күзел ону өөренип чорда-ла дүвүредип чораан. Ол бодунуң адын бадыткаары-биле эвес, а күштүг күзелениң ханызындан 1955 чылда Кызылдың чолаачылар школазынга өөренип кирип алган. Айлар, хүннер билдиртпейн шуужуп эрте берген. Аныяк оол шылгалданы кончуг эки демдектер-биле дужаагаш, үшкү класстың чолаачызы апарган. Ынчан ол он чеди харлыг турган. Баштайгы күш-ажылчы базымны ол Чөөн-Хемчиктин Чыраа-Бажынга эгелээн.

Күс. Чыргакының хову, шөлдерин дургаар алдын-сарыг тараа чиргилчинней чалгый берген. Ону кыска хуусаада чидириг чок ажаап алыр дээш чүрек чаңгыс, бир демниг ажылдаан улуг, биче колхозчу чоннун ыры-шоору тараа кескен комбайннарның, ону сөөрткөн машиналарның дааш шимээни-биле холушкаш, аас-кежиктиг амыдыралдың өөрүшкүлүг хөгжүмүн болдуруп турган.

Кузов долдур тараа сөөрткөн оолду ажылдап турган өөрүкыстар бо-ла кожамыктап ырлажы бээр турган:

Кайгал, чараш Шопур-оолдун
Кабининге орган болза,
Каас, чараш чуртталганы
Кады тудуп өскөн болза.

Хүрөң чаактыг чолаачынын
Хүндүткелин чедип алза,
Хүннүн-даңнын кады чоруур
Күззөн душтуу болган болза.

Чыргакыга ынчан машина-балгат ховар турган. Ынчан-гаш аныяк оолдун дугайында ындыг ырларның тыптып турганы-даа таварылга эвес. Ооң шала бышкан чодураа ышкаш саргылзымаар кара карактары, будуп каан дег хүрөң чаактары, арнынга таарышкан кырлаң думчуу, хүлүмзүрүп чоруур арын-шырайы, тутса мөгө, турза узун мага-боду, ажыл дээнде салдынмайын баар мөзү-шынары ооң кады чораан эш-өөрүнүң сеткил-сагыжында артып калган. Совет аныяктарының овор-хевири сиңниккен Шопур-оол ажылынга хандык-шылдыг, чонунга хүндүткелдиг кижиге бооп өзүп келген.

Оон бээр ам чээрби бир чыл эрткен. Бо үениң дургузунда Шопур-оолдун амыдыралынга хөй-хөй өскерилгелер болгулаан. Чолаачы оол Чөөн-Хемчик, Өвүр районнарга, Кызыл хоорайга, колхоз, совхозтарга, бүдүрүлгө черлеринге чолаачылап каапкан. Ооң арга-мергежили-даа өскөн. Бирги класстың чолаачызы каяа-даа ажылдап тургаш, онаашкан ажылын ак сеткилдиг күүседип, эки ажылы-биле удуртукчуларнын, эш-өөрүнүн хүндүткелин, макталын ол хөй удаа чедип ал келген. Ол байыр-чыскаал хүннеринде, ай, квартал төнчүзүндө хүндүлөп, мактал бижиктерни, өртектиг барааннарны шаңналга алгылаан.

Шопур-оол сеткилинге тааржыр алган кадайлыг, амыдырал-чуртталгазын каастап чоруур ажы-төлдүг-даа — улуг уруу Тоня он классты дооскаш, авазының ажыл-ижин салгап, садыглап турар. Олязы алды, Славазы беш класстарны эки өөредилге-биле, чурум-биле дооскан. Оларнын өөредилгезинче, кижизидилгезинче аныяк ада доктаамал кичээнгеи салып келген. Ол Чаа-Хөлдүн ортумак школазынга бо-ла чеде бээр. Аңаа баргаш уругларнын кичээлдеринге олуржуп, оларнын башкылары-биле сүмөлөшкөн тургулаар. Оглу Слава ачам ышкаш чолаачы болур мен деп олургулаар. Ында багай чүү деп, канчап билир, бир шагда мурнакчы чолаачы-даа апарган турары чадавас. Ооң кады чурттаан эки Шолбан Ондар Чаа-Хөл рабкоовунун улуг бухгалтерни. Новосибирск хоорайда садыг институтунун бот-өөредилгелиг студентизи. База-ла ажылы дээнде оттуг чүрээ хөрлээлеп чоруур, төлөп-

тиглерниң бирээзи. Өөнүң ээзиниң амыдыралыңа шынчы сүмелекчизи.

Чолаачы Шопур-оол Кызылга 1969 чылда келген. Ол база бир улуг бүдүрүлгө чери — сүт заводунга чолаачылай берген. Ооң ажылы берге болгаш харысалгалыг. Республиканың районнарыңа дериг-херекселдер чедирер, Абакан кирип, чүү-хөө сөөртүр.

— Чолаачылап келген үенерде кандыг бергелерге таварышкан силер, чолаачы кижини чүнү кончуг сагырыл, ол дугайын чугаалап берип көрүңерем, Шопур-оол Михайлович?— деп, ооң-биле хөөрежип олургаш, сонуургап айтырдым.

— Чолаачы кижиниң ажылы кончуг-ла берге. Шыдамыккай, тура-соруктуг кижини-ле шыдаар чүве ийин. Эдилеп турар машина-техниказыңа камныг болур херек. Чаңгыс ээриил дээш хөй үе-шакты төдүп болур. Кывар-чаар материалдарны камнаар журулуг. Узун оруктарга чорааш хынамчалыг болуру чугула. Шагзырап чорааш удуй хона бээр болзунза, озал-ондакка таваржып-даа болур сен. Ажылдап келген үемде кандыг чоруктарга таваржып көрбөдим — дээш, ол меңээ бир таварылганы чугаалап берди.

Шопур-оол Абаканче чүжк сөөртүр даалга алгаш, узун орукка баш удур белеткенгеш, даң бажында хап үнүпкен. Саян сынынга орай кежээ чедип келген. Буйба станциязыңа чылыктыр шайлап алган. Чедер чер ам-даа ырак. Ол оруун уламчылап хапкан. Дөртөн километр хире черни эрткен соонда, ооң уйгузу келип, могап-шылап эгелээн. Оваарымча чок болур болза, карак четпес ханы оңгарже караш кынны берип болур. Ооң кадында машинаның көзенээнден дүвү-шуурган чүве көзүлбес кылдыр хадып кааптар. Соок шуут-ла кижиниң өзээн өдөр. Дөш өрү үнүп орда, машинаның мотору хенертен өже берген. Машина кудургай куду дедирленип бадыпкан.

Чолаачы кортканындан девидеп, арны-бажы изиш кынып, чүрээ тиккиңейнип, бүткүр боду сириңейни берген. «Ам-даа өлгеним ол-дур» деп бодал ону аспактапкан. Машина аас-кежик болуп орук кыдыында турган шивиге үскеш, доктаап турупкан. Ол дашкаар үне халып келгеш ыглапкан. Өлүм оон таварылга болуп чайлаан. Кайнаар-даа көөрге, чүү-даа көзүлбес, ээн тайга, улаан дүвү-шуурган. Ол моторун барып көөрүн шензэн. Чаңгыс кижиге ону кылып алыры амыр эвес болган. Шопур-оол дөрт шак дургузунда эрткендүшкен машина кээрин манап, соокка барык көжүй берген. Аас-кежик болуп, ооң соондан келген чолаачылар ооң амытынын камгалап алган. Чолаачы кижиге эш-өөр чүүден эргим деп чүве ол. Чолаачыларның бот-бодунга дузалажыр деп

ыдыктыг хоойлузунуң мөзү-шынары, буяны-даа ол. Ындыг таварылга чолаачыга каш-даа таварышкан.

Амгы үеде Шопур-оол Ондар Чаа-Хөл рабкоовунда чолаачылавышаан, механиктеп турар. Ол он бир чолаачының «командири». Ол оларны ол-бо ажылдарже хуваап кааш, хүлээнген ажылын күүседип кириптер. Ооң кады ажылдап турар өөрү Николай Бибииков, Хомушку Данзы, Григорий Плохоутин ак сеткилдиг, ажыл-ишчи чолаачылар. Шопур-оол чыл дургузунда беш чүс тонна чүъктер сөөртүр, беш чүс литр бензинни болгаш ийи дугуйну камнаар деп социалистиг хүлээлгени алган. Ол чартык чылдың түңнелинде алган хүлээлгезин ажыр күүсеткен. Чолаачы машиназын камныг эдилеп, коллективтиң хүндүткелин кызымаккай ажыл-ижи-биле чедип ап келген. Чолаачы мергежил каяа-даа хүндүткелдиг, үнелиг. Чээрби чыл ажыр чолаачылап келген Шопур-оол Михайлович Ондар шаанда шагда ону шофер деп адап турган орус акызының күзелин бадыткап, адынга, ажыл-ижинге төлептиг болуп, бөгүн аас-кежиктиг амыдырап-чурттап чо-руур.

Ш И И Л Е Р

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

ИНЧЕЕК

Ийи көжегелиг, алды көргүзүлгү комедия

КИРЖИКЧИЛЕРИ:

Адыг Агбаанович — орденниг хоочун малчын.

Чамаа Чалбааевна — ооң кадайы, маадыр ие, малчын.

Чараштаа — оларның хеймер уруу, ортумак школа доозукчузу.

Кежик Чыргалович — сураглыг хойжу, аныяк хойжуларның дагдыныкчызы, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры, Тыва АССР-ниң депутаты.

Шыңгы Чымаарович — хоорайда албан-хаакчыт.

Хорагай Кончуковна — ооң кадайы, өг-бүлө ээзи.

Мерген — оларның оглу, ортумак школа доозукчузу.

Борбаана — ортумак школа доозукчузу.

Борбай-оол — ортумак школа доозукчузу.

Шинде оон-даа өске аныяк оолдар, кыстар киржип турар. Шинде болушкун бистиң хүннеривисте.

БИРГИ КӨЖЕГЕ

БИРГИ КӨРГҮЗҮГ

Чамаа Чалбааевна чааскаан бажынының иштин эдип турар. Оон ханада уругларының чуруктарын чаптап чугааланыр.

Чамаа Чалбааевна. Уругларымның чараштарын! Шупту-ла кижилер болуп аңгыланый чоруй баргылаан. Чоокта чаа-ла сарыг аастарлыг куш оолдары дег чассыгбайлар турду. Ам бо хеймерегим база школа доозуп турары ол ыш-

кажыл. Ох, шаг-үениң эртип турарының дүрген деп чүвезин! (Дүвүрөп шыгжаттынып олураp.) Бо ашак чүге чиде берди? Чоруур болгай бис. Хеймерегим авазының аьш-чемин чиксей берген боор. Даады-ла чиг сүт быштаа, өремелиг тараа дээр-ле болгай. Часыг уруумну... (Машина даажы дыңналырга, соңга караанче бакылааш). Кежик Чыргалович Маадыр-ладыр. Чүге дүүрөп хап чорууру ол ирги? Хурал-суглаа болур дээн-дир аа.

Кежик Чыргалович өөрүшкүлүг кирип келир.

Кежик Чыргалович (эжиктен-не). Экии, Чамаа Чалбааевна! Ыт-куш сол-дур бе, мал-маган хүр-дур бе?

Чамаа Чалбааевна. Менди-чаагай тур бис, Маадыр. (Столче чалааш.) Силерниинде чүү тур ирги?

Кежик Чыргалович. Харын силерниин сонуургааш хап келдим.

Чамаа Чалбааевна (аалчыже аяк сунгааш). Бисте чүү боор, Маадыр. Мен дээрге чаш хураганнар-биле дүүрөп хүнзээр, бо ашак дээрге хой кадарып кааш келгеш, оларны санап, Кежик Чыргаловичиге чарышка аштырганывыс ол-дур деп хыйланып, хими-физиктеп орап бо-ла-дыр бис.

Кежик Чыргалович (каттыргааш). Адыг Агбаанович элдеп кижиле болгай харын. Ол хими-физик деп чугааны та кайыын тып алган кырган ыйнаан? Көк баштыг эртемденнер эвес.

Чамаа Чалбааевна. Кым билир ону. Шаанда Алтай чуртунга мал эмчизинге өөренип чораан мен дээр-ле болгай.

Кежик Чыргалович. Ындыг харын, орта эмге хереглээр элдеп-езин бүдүмелдер өөренир чүве ыйнаан.

Чамаа Чалбааевна (холун чаңгааш). Аа, хей чүвени, шала өөрөнгөн кижидир ийин.

Кежик Чыргалович. Ол-даа болза малчын кижиге ажыктыг болгай.

Чамаа Чалбааевна. Ынчанмайн канчаар, Маадыр. Хой, хураган аарый бээрге, чамдыкта боду эмнеп алып кижиле болгай. Оон туржук сыжыктып безин билир.

Кежик Чыргалович. Ол-ол, Чамаа Чалбааевна. Малчыннар ортузунга зооветөөредилге деп чүвени кичээлдеп турар ужурувус шак ында. Хойжу бүрүзү ындыг болур херек. А Адыг Агбаанович боду кай барды?

Чамаа Чалбааевна. Хой үндүржүп чоруй барды. (Химирени аарак.) Черле ындыг ашак ышкажыл, дузалакчы

кадарчы-даа хой кадарар дээнде орта олурбас. Ыяап-ла ажыл-агыйны башкаржып бээр.

Ке жик Чыргалович. Шын-дыр ийин, Чамаа Чалбааевна. Оон башка хойжуларны улуг кадарчы, дузалакчы кадарчы деп ылгап турган херээ чүү боор.

Чамаа Чалбааевна. Ындыг ыйнаан, Маадыр. Бо-ла кижини көөрге, дузалакчы кадарчы база чаш уруг эвес ышкаш.

Ке жик Чыргалович. Улуг кадарчы улуг хары-салгалыг болдур ийин, Чамаа Чалбааевна. Оон хөйүнү айтырар, хөйүнү негээр.

Чамаа Чалбааевна (*херекке албайн*). Ашак кээрге, оон ылап айтырыптар силер, Маадыр. Ам чоп чиде берди, моозу.

Ке жик Чыргалович (*бир янзы аян-биле*). Мындыг хайныышкынныг хүн чүге тайбың олуруп турарыңар ол, Чамаа Чалбааевна?

Чамаа Чалбааевна (*кайган*). Кандыг хайныышкынныг хүн?

Ке жик Чыргалович (*удур кайган*). Па, бөгүн силернин Чараштааңар школа доозуп турар эвес кижини бе?

Чамаа Чалбааевна (*ам-на өөрүшкүлүг*). Ындыг-ла болгай, Маадыр! Ону кайыын дыңнап алганыңар ол?

Ке жик Чыргалович (*баштактанып*). Мен дээрге чер жулактыг кижини боор мен.

Чамаа Чалбааевна (*хыйланып*). Бо ашак ышкакжыл, дүрген ынаар чоруул дээримге, мээң уругларым он дугаар-даа доозуп чораан, институттар-даа доозуп чораан, ынчангаш эригип калган кижини мен деп кожаңнап орбады бе.

Ке жик Чыргалович. Ынчаарга кайын боор, өске кижини мен безин дүүрөп шаап чорумда.

Чамаа Чалбааевна (*элдесинип*). Кайы, силер база ынаар баарыңар ол бе, Маадыр?

Ке жик Чыргалович. Ийе, Кызыл баарым ол-дур. Ынчангаш силерни ап алып дээш хап келдим.

Чамаа Чалбааевна (*дүүрөп-ле эгелээр*). Ам чүнү канчаптар улус боор бис, күжүрлерим!

Ке жик Чыргалович (*хөглүг*). Чүнү канчаар боор, Чамаа Чалбааевна. Каастанып кетгиниптер, бо-ла-дыр. Орденнериңерни база кадап алыңар.

Чамаа Чалбааевна. Оода бо ашактың чүге чиде бергени ол.

Ке жик Чыргалович. Адыг Агбаановичиде чүү боор, мен-даа кедирипкей мен аан.

Чамаа Чалбааевна. Ынчаарга бичии манаңар, Маадыр. Мен дораан, дораан...

Чамаа Чалбааевна өске өрээлче маңнап үне бээр. Кежик Чыргалович ханада чуруктар, хүндүлөл бижиктер көрүп, бажың иштинге таваар кылаштап турар.

Кежик Чыргалович (*чааскаан*). Хүндүлөл бижиктерниң хөйүн, боларның орденнери база арбын болгай. Мынча хөй ажы-төлдү өстүрүп кижизидип, мынча хөй чылдарда малчыннап, шыырак-ла ажылдаан кырганнар-дыр ийин. Боларның орнунга аныяктарның ажылдаары чөп болбайн канчаар. Кырган улус дыштанзын.

Торгу тон кеткеш, орденнерин кадап алган Чамаа Чалбааевна кирип кээр.

Чамаа Чалбааевна. Бо-ла-дыр, Маадыр. Орукка белен мен.

Кежик Чыргалович (*магадан*). Ол-ла болгай, угбам. Шалып болгаш дайынчы болдуңар. Ам көрүнчүккө көрдүнүңер. Малчыннар база культурулуг кижилер дээрзинге ажы-төлдөр база бүзүренинер.

Чамаа Чалбааевна (*ол-бо көрдүнмүшаан*). Чүгле даарап каан чыткан, хинчээ-ле ол тон-дур ийин. Чаңгыс-даа катап эгинге салбаан.

Кежик Чыргалович. Торгу тонну бөгүн кетпейн, ам каян кедер боор, угбакым.

Чамаа Чалбааевна. Кыска эвес-тир бе, дуңмам?

Кежик Чыргалович. Өйүндө-дир, Чамаа Чалбааевна. Аныяктарга эвес, улуг кижиге узун хеп тааржыр болгай аан.

Чамаа Чалбааевна. Бо кур кандыг-дыр, Маадыр? Азы өске өң тааржыр ирги бе?

Кежик Чыргалович. Тааржыр дордум-дур. Хоорайга баргаш, чүгле бичии салгара куржанып алыр силер. Болган-дыр, угбам. Ам чүгле Адыг Агбаановичини ма-наар бис.

Адыг Агбаанович (*эжикте ыыттаар*). Мен мында мен ийин.

Кежик Чыргалович (*хая көрнүп келгеш*). Па, ында чүге ыыт чок турарыңар ол? Арга-сүме-даа катпас. (*Халып барып, хол тутчуп мендилежир.*) Экии, Адыг Агбаанович! Чамаа Чалбааевнаны орукка белеткеп турдум.

Адыг Агбаанович (*кадайынче көргөш кайгаар*). Хими-физиним-не бо! Бо кырган кадайның чүге каастаны бергени ол?

Чамаа Чалбааевна (*ашаанга халып келгеш*). Сен база дүрген кеттин. Чоруулу!

Адыг Агбаанович. Кайнаар?

Чамаа Чалбааевна. Кызылче болбайн канчаар. Хеймерээвисче!

Адыг Агбаанович (*таваар*). Дүгъш соонда автобус дозар болдуvus чоп, кадай.

Чамаа Чалбааевна. Автобусту чоор сен. Маадыр база ынаар кагар дээн-дир. Артында машиналыг.

Адыг Агбаанович (*илдигип*). Хими-физик... Хими-физик... А силерниң чүге ынаар баарыңар ол, Маадыр? Кызылда өөренип турар уругларыңар бар эвес.

Кежик Чыргалович. Ындыг харын, мээң уругларым шупту мында өөренип турарлар. (*Хенертен шииттирлиг.*) Ол-даа хамаан эвес, дүрген кеттин, Адыг Агбаанович!

Адыг Агбаанович. Силер мурнап хаптыңар, Маадыр. Бис аан, далаш чок...

Кежик Чыргалович. Кандыг-даа «ааннаашкының» херээ чок. Дүрген кеттин! Ордениң кайыл?

Чамаа Чалбааевна. Мында, мында, Маадыр. (*Шафтаң орденниг костюм эккелгеш, ашаанга кедирер.*) Дүрген дидир мен!

Адыг Агбаанович. Шынап-ла Хеймерээвисче баарывыс ол бе?

Кежик Чыргалович. Ынаар болбайн канчаар. Аныяктар-биле ужурашкай бис.

Адыг Агбаанович. Чүү аныяктар-биле?

Кежик Чыргалович. Мен дагдыныкчы болган кижидир мен.

Чамаа Чалбааевна (*домак эдертпн*). Ол-дур харын, Маадыр дагдыныкчы болган кижидир.

Адыг Агбаанович. Чүнү дагдынып алганыңар ол, Маадыр?

Кежик Чыргалович. Аныяк хойжуларны.

Адыг Агбаанович (*элдепсинип*). Бисте кижиде дагдыныкчы дег аныяк хойжулар бар эвес. Ол чүү деп тура-рыңар ол?

Кежик Чыргалович. Шынап харын, Адыг Агбаанович. Бистиң совхозта комсомолчу-аныяктарның комплекстиг хойжу бригадазын дагдынып алдым. Аңаа арга-сүме кадар, дузалажыр кижидир мен.

Адыг Агбаанович (*маргыжып*). Бисте ындыг бригада чок. Хими-физикти өөренип көөрге-даа...

Чамаа Чалбааевна. Бар-чогун чоор сен, Маадыр

билип тур ыйнаан. Дүрген чоруулу, даштын машина манай берди.

Кежик Чыргалович (*Адыг Агбаановичиниң холундан четкеш*). Дүргедө! Кончуг-ла хими-физик-тир ам бо.

Адыг Агбаанович. Дагдыныкчы болганыңар дээш силерге байыр чедирип тур мен, Маадыр.

Кежик Чыргалович. Элекке байыр чедирбе. Амдызында тургустунмаан бригада-дыр ийин.

Адыг Агбаанович (*кочуургай аарак*). Ынчаарга ам куруг черни чүге дагдынып алганыңар ол, Маадыр?

Кежик Чыргалович. Удавас маңаа хөй аныяктар келир. Хөй кадарар улус-тур.

Адыг Агбаанович. Аныяктар бээр келбес. Оолдар, кыстар эртем-сургуулга өөренир, кода-хоорайга чурттаар апарган шаг ышкакжыл бо. Значит, билдим, Кежик Чыргалович?

Кежик Чыргалович. Ам келир дээн улус-тур.

Адыг Агбаанович. Оларның бээр келирин мен көөр мен.

Кежик Чыргалович. Кончуг-ла дедир хими-физик-тир ам бо. Ындыг-дыр че, далажылы. Хамык чүвени оружка чугаалап бээр мен.

Чамаа Чалбаевна. Ол-дур, Кызылга чедир Маадырның чугаазын дыңнаар бис. Дүрген, дүрген.

Адыг Агбаанович. Хими-физик... Хими-физикти өөренип көөрге болган болза...

Адыг Агбаанович домаан төндүрбейн чорда-ла, Чамаа Чалбаевна биле Кежик Чыргалович ону холдарындан күш-биле чедип алгаш үнүптерлер.

ИЙИГИ КӨРГҮЗҮГ

Хоорайда албан-хаакчыт кижиниң бажынынын ишти. Аар өртектиг хер-херекселдер, диваннар, шалада болгаш ханада олбуктар, хевистер, пианино, телевизор, чечектер. Чангыс оглунуң кедергей улуг чуруун алдынап хоолааш, дөрде ханада азып каан турар. Бичии-даа хос чер чок.

Байырланчыг байдал. Хорагай Қончуковна биле Шыңгы Чымаарович ол хүн ортумак школа дооскан оглунуң келирин манап, столга хөй аш-чем делгеп, дүүрээн турарлар.

Хире-хире болгаш, кудумчулап эрткен аныяк оолдар, кыстарның гитара-лап ырлаан дааш-шимээни сонгадан дынналып турар.

Хорагай Қончуковна (*аайын тывынмайн*). Эки дырбаңнап көрем, Шыңгы Чымаарович, чоржаң шары эвес сен. Мүнүң кайыл?

Шыңгы Чымаарович. Оода мүннү бичии ма-наал, Хорагай Қончуковна. Соой бээр.

Хорагай Кончужовна. Кайын соой бээр. Мерген ам удавас. Оглувус бичии танцylaпкaш, дорaан келир мeн дээн болгай. Эш-өөрүн база эдeртип кээр.

Шыңгыы Чымаарович. Ол-дур харын, кадай. Эш-өөрүн база эдeртип кээр, ортумак эртемниң хeрeчилелин база эжкээр.

Хорагай Кончужовна (*көрүнчүккe көрдүнмүшаан*). Че, чугааң көвүдeвeйн аяк-шынакты столга чараштыр сал.

Шыңгыы Чымаарович (*таваар ажылдавышаан*). Демги Чараштаа дээр уругну база эдeртип эжкээр ыйнаан.

Хорагай Кончужовна (*дырыжаш дээш*). Че-че, Чараштаа чүгe бээр кээр чүвeл?

Шыңгыы Чымаарович. Чүгe кeлбeс чүвeл, кадай? Борта үргүлчү иeлээ кээп турдулар чоп?

Хорагай Кончужовна. Ынчан иeлээ кичээлдээр дээш кады кээп турдулар. Ам...

Шыңгыы Чымаарович (*үзe кирип*). Ам чүү болганы ол ынчаш?

Хорагай Кончужовна (*ылавылап*). Ам болза, Шыңгыы Чымаарович, Чараштаа бээр кeлбeс!

Шыңгыы Чымаарович. Чүгe, Хорагай Кончужовна?

Хорагай Кончужовна (*ийи быктын түрлүг даян-гаш*). Чүгe дээрге бe? Бээр дынна, кулактарың кай!

Шыңгыы Чымаарович (*кулаан дөгээш*). Бо-ла-дыр, кадай. Ындыг онза-солун чүнү медеглээриң ол?

Хорагай Кончужовна (*ылавылап*). Чараштаа дээрге өскe хөй арай сыйбың-сыйбың эштерин көгүдүп алгаш, көдээгe барып хой кадарар деп турар сиилең баштыг уруг-дур. Ооң оозундан чүү үнерил? Чок болза боттары хийк-телип чорзуннар. А бистин Мергенивис болза өөренип чоруур деп турар кижидир, ынчангаш борта чүглe ооң кады институт кирер өөрү келир чүвe.

Шыңгыы Чымаарович. Хой кадарып чоруур кижиде борта кeлбeс боор бe?

Хорагай Кончужовна (*хорадан*). Кeлбeс, кeлбeс! Хой кадарар кижиде көдээгe кадарар, өөренип кижиде хоорайга өөренир. Төрeл-дөргүлү апарган эвeс, Чараштааның бээр бажын сужкан хeрээ чүл? (*Карманын үжeнгeш*.) Кайыл?

Шыңгыы Чымаарович. Чүү чүвe?

Хорагай Кончужовна (*ашаан эдeрти кылаш-тааш*). Кайыл?

Шыңгыы Чымаарович (*дeдирленип*). Чүү чүвe, кадай?

Хорагай Кончуковна (*чаңгыстан*). Ак-шам ха-вы?
Шыңгыы Чымаарович (*частып*). Аа-аа! Мен дээр-ге чүрээ-ле канчап барган чоор дээш корга бердим. Мен-не ону көрбээн мен, Хорагай Кончуковна.

Хорагай Кончуковна. Ынча диве. Сенден чайла-вас, Шыңгыы Чымаарович.

Шыңгыы Чымаарович. Мен сээң акшаң хавын чоор кижн мен, кадай. Девин Мерген ажша херек деп тур-бадыве.

Хорагай Кончуковна. Мерген чоор чүвөл? Оглу-мга карман акшазын четчири-биле берип каап турар кижн мен. Хамык ужур сенде. Азы кайда салыпкан кижн боор мен? (*Өске өрээлче дилеп чоруй баар*).

Шыңгыы Чымаарович (*чааскаан чугааланыр*). Көдээ черден, Чараштаадан чүү кончуг коргар кадай боор бо? Ооң бодун ынаар чыгаан эвес. Мерген хойжулап-даа ажылдаай-ла, канчап баар чүвөл. Хамык өөрү база ынаар чоруур деп турар-дыр. Мен бүгү назынымда көдээ ажыл-агый шугумунга бараан бооп келдим, эки-ле херек чүве. Чаң-гыс оглу дээш кызары кончуг кадай-дыр ийин, оон башка ооң-биле чүге ылчыңайнып турар ийик мен.

Үр болбаанда Хорагай Кончуковна аргып каан бичин саадак хевирлиг хап тудуп алган дүүрөп маңнап кирип келнр.

Хорагай Кончуковна. Бо чүү деп чүвөл, ашаж?

Шыңгыы Чымаарович (*херекке албайн*). Дугай-ты-ла билбезим эт-тир.

Хорагай Кончуковна. Аяк-хавы бе?

Шыңгыы Чымаарович (*дүште чок*). Ындыг-даа ыйнаан.

Хорагай Кончуковна. Азы акша хавы бе?

Шыңгыы Чымаарович (*тоо чок*). Акша хавы-даа болгай ан че.

Хорагай Кончуковна (*магадан*). Мындыг акша хавы база турар чүве-дир аа! Чаражын! Шевер-ле холдар кылган эт-тир. Мени кышкыртыр ажар. (*Холун ооң иштинче суккаш, саазын уштуп эккээр*.) Бо кандаай чагаа суп каан чүвөл?

Шыңгыы Чымаарович. Шынап-ла бижиктиг саа-зын-дыр. (*Ап алгаш номчуур*.) «Мергенге. Он дугаар класс доосканың дээш. Чараштаадан».

Хорагай Кончуковна (*коргуп катптаар*). Ча-раш-таа-дан!.. (*Диван кырынче пет кээп дүжер*).

Шыңгыы Чымаарович (*кадайын халып барып се-гирип алгаш*). Чүү болду, кадай! Оожургап көр.

Хорагай Кончуковна (*тын харанып*). Ам-на билип кагдым. Хої кадарарын анаа чүве деп бодап, көдээге хөй ажша ажылдап алыыл деп, мээң оглумну көгүдүп турар кызыжак-тыр. Мээң оглумга ажша херек чок! Мээң оглумга институт херек, институт херек! (*Чараштааның чагаазын орачаза соккаш, шала кырынче октапкаш, ооң кырындан катап-катап тепсен турар.*) Уё, чүрээм! Тыныжым бачыдап тур. Бүдүн өртемчейниң агаарын киір сыырыпсымза! Өлдүм, өлдүм! Соңганы ажыт! Дүрген!

Шыңгыы Чымаарович (*соңганы хыйланып ажыткаш*). Тын харанып чыдар хирезинде ёзуургап алган. Соңга ажыдарга, дааш-шимээн дам-на баргай.

Соңганы ажыдыптарга, ыр-шоор улам күштүг дыңналып эгелээр. Хорагай Кончуковна диванга андарлып, дүндерлип, бачыдап чыдар, а Шыңгыы Чымаарович аныяктарның ыр-шоорунга таалап, дирижерлаан турар.

Аныяктарның кожамыктаан ыры:

Уруг сени сактыр дээштиң,
Удазындап чингеледим.
Удазындан чингелээштиң,
Улчуп элеп үстүр четтим.

Сарыым сени сактыр дээштиң,
Саазындан чугаладым.
Саазындан чугалааштын,
Салгын-хатка алзыр четтим.

Хорагай Кончуковна (*шыдашпайн алгырар*). Уё, чүрээм! Соңганы хаг! Боларның ыр-шоорундан кускум кээп, хөңнүм булганып тур.

Шыңгыы Чымаарович (*аяар*). Дидим чоп. (*Соңганы хаггаш.*) Соңга хааглыгда быт-шимээн шеглиг чүве ыш-кажыл.

Хорагай Кончуковна (*үрдүнүп*). Пуу, изиин! Аржыылдан соок сугга өтгүрүп эккел. Ийи чулчургайым ойбаңайнып тур. Дүрген!

Шыңгыы Чымаарович (*аржыыл эккелгеш*). Баа-жыланмайн көрөм, кадай. Ынчаарыңга аарың өнөмчий бээр.

Хорагай Кончуковна (*човууртап чугааланыр*). Чүү аарыг боорул аан. Бо чаңгыс борбак оглумнуң хайы ышкажыл. Ам кайда канчап чор ирги?

Шыңгыы Чымаарович (*кадайының бажын өл аржыыл-биле дагавышаан*). Оглувус дээрге ам ортумак школа доозуп алган, эр болган кижидир. Оон корткаш чоор сен. Эш-өөрү-биле хөглөп чор ыйнаан.

Хорагай Кончуковна (*хорадап*). Ортумак школа доозуптум-на дээш, улчуп чоруп бээр эвес. Кижидир оглу көгү-

дүп канчаарлары ол, боттары шайлап, боттары хөглөп чорбас.

Шыңгыы Чымаарович. Ортумак школаны кижичангыс катап доозар ыйнаан. Байырлавайн канчаар.

Хорагай Кончуковна. Мээн оглум хондур-дүндүр чидип-даа чорбас чүве. База-ла демги ол көдээ үнөр дээн кызыжактың девиинге алзып чор ыйнаан. Акша-ушка хавы, белек-салак деп чуну тып алганнары ол?

Шыңгыы Чымаарович (*серте чок*). Чалмы назынны канчаар боор, кадай. Өртээр эвес, баглаар эвес. Харын Чараштаа школаны алдын медаль-биле дооскан болду.

Хорагай Кончуковна (*улам шыжыгып*). Ооң алдын медалы кижээ хамаан бе. Азы алдын медаль хой өдээнге эки көстүр болчук ирги бе?

Шыңгыы Чымаарович (*боду девиден*). Ой, оглу-вус келир четги. Кижизиг чемивис кайыл? Ам чүгле алдын медаль сурап олуруп берген бис чоп?

Хорагай Кончуковна (*килең-биле*). Ча, кижизиг чемиң ынай тут! Уё, чүрээм! Изиин, албыгып, өлдүм! Маңаа кээп туруп алгаш, сериидедир челбиң көр!

Шыңгыы Чымаарович (*солун-биле кадайының арнынче челбээш*). Көдээже бүдүн клазы-биле чоруур деп турар улус-тур.

Хорагай Кончуковна (*буттарын бичии сандай кырынга салгаш*). Буттарымче база. Салааларым баштары хып тур. Уё, уё. Боттары чоруп турарлар ыйнаан. Мээн-не оглум көдээ үнмес кижичи. Өөредилгезин уламчылаар. (*Улам хыйланып.*) Демги кызыжактың дүлгээзини диди. Артында бодунуң колхозунче, азы совхозунче чүве бе, ынаар чоруур деп турар дижик. Тос уралыг кулугурну көрөм, акша хавы сөннөп тургаш, оглувусту ынаар төөредир деп турар-дыр.

Шыңгыы Чымаарович. Чеже үттеп-сургаар боор, кадай.

Хорагай Кончуковна. Үттеп-сургаан херээ чүл! Салба албадаптар херек. Кижиниң төрүп каан төлүнүң кижиден эртер хары кайдал!

Шыңгыы Чымаарович (*челбивишаан*). Канчаар албадаптар сен, Хорагай Кончуковна?

Хорагай Кончуковна. Херек чок чүве чулчурбайн, орта челби дидир мен. Көдээге хой соондан кылаштазын дээш, он чыл иштинде хилинчектенип, ооң санын бодап, онаалгазын күүседип келген бис бе? Мерген чүгле өөренир кижичи. Төп хоорайларже — Москваже азы Ленинградче! Оон өскээр кайнаар-даа эвес!

Шыңгыы Чымаарович (*дүште-даа чок өскээр чел-*

бин). Мергенниң өөренипки дег чери Москва биле Ленинградта чок-тур.

Хорагай Кончуковна (килең-биле). Бээр челби! Чүге чок боор чүвөл? (Көдүрлүп оргаш, дедир кээп дүжөр.) Уё, дөрт мөчүм!

Шыңгыы Чымаарович (дорт челбээш). Москва университетиниң физика-математика факультетинче конкурстан дашкаар бир кижичорутсун дээн-дир. Мергенниң сан аймаанга хирелиин кымдан артык билир болгай бис.

Хорагай Кончуковна (алгырып). А Ленинградче?

Шыңгыы Чымаарович. Ынаар ийи кижичорудар ужурлуг чүве-дир, кадай. Бирээзи — химфак, өскези — мехфак. Химия, механика дээрге-ле, кайызы-даа сан, формула тудуп чиген эртемнер болгай.

Хорагай Кончуковна. Ой, шо-шо. Ам доңа бердим. Челбириң соксат! Буттарым шугла! А сан чок черлер чок чүве бе?

Шыңгыы Чымаарович (кадайын шуглавышаан). Оглууска тааржыр институттар шупту өске хоорайларда чүве-дир. Красноярск, Иркутск, Улан-Удэ...

Хорагай Кончуковна (коваш дээш алгырар). Меңэ өске хоорайларның херээ чок! Чүгле Москва, Ленинград! (Эгиштеп.) Уё, чүрек эминден!

Шыңгыы Чымаарович шкавынче салып чоруткаш, стол кырынга хөй эмнер тө кааптар.

Шыңгыы Чымаарович (оожургадап). Он дамдыдан бе, чээрби дамдыдан бе?

Хорагай Кончуковна (улам девиден). Чээрби эвээш-тир, дөртөн дамдыдан эжкел!

Шыңгыы Чымаарович (эмин тө-чая дамдылатпышаан). Ынчап-ла дың кара чаңгыс чүрөөн жергедип алыр дээн кадай-ла-дыр бо. Ооң орнунга жарак, кулаа бөлза хамаан эвес, эжеш чүвөлөрниң кайы бирээзи черле артар ыйнаан.

Хорагай Кончуковна (далаштырып). Бадарлаан ламалар дег, ам ында чүнү номнанып туруп бердиң? Божуу-ла! Мээң кырган чүрөөмни хумагалааш чоор сен.

Шыңгыы Чымаарович (бужурганып, эмин тө силгилепкеш). Бодуң-на болгаап көр, кадай.

Эмел ижипкени. Хорагай Кончуковна кылды дамдап, сожурган чыдар. Шыңгыы Чымаарович ыт чок ыңай-бээр кылаштаан турар.

Хорагай Кончуковна (аяар). Ам шимээрге-вейн көр.

Шыңгыы Чымаарович (көрүкчүлөрже бүдүү чу-гааланыр). Мынчап барганда хоржок кадай-ла болгай. Эм кайда дуза болурул. Бир янзы хемчег албас болза хоржок. (Кезек боданыр.) Кулугурну канчаар эмнээр эвес мен, көөр силер.

Үр болбаанда гитаралыг аныяктар динмиреп эртер. Хорагай Кончуковна сырбаш кынныр.

Хорагай Кончуковна (хенертен). Москва, Ленинградта оон өске өөренир черлер чогу ол бе?

Шыңгыы Чымаарович (таваар эргилип келгеш). Оглувуска тааржыр чер чок деп девин-не чугааладым.

Хорагай Кончуковна. А таарышпас чер бар бе ынчаш?

Шыңгыы Чымаарович. Чангыс чер бар.

Хорагай Кончуковна. Кайда?

Шыңгыы Чымаарович. Москвада.

Хорагай Кончуковна (хаваанда аржылынын ап ок-тапкаш, дуп-тура халааш). Кайда дидиң, Шыңгыы Чымаарович? Ам база чугаалап көрөм!

Шыңгыы Чымаарович (ылавылап). Мос-ква-да.

Хорагай Кончуковна (ашааның чанынга маңнап чеде бергеш). Кандыг институт-тур, Шыңгыы Чымаарович?

Шыңгыы Чымаарович. Культура институту-дур.

Хорагай Кончуковна (ашаан ошкай каапкаш). Культура институту! Ол-дур, тыппайн турган черивис. Ындыг институтка сан өөренир эвес. Мерген ынаар илдик чокка ду-жаап шыдаар.

Шыңгыы Чымаарович. Шыдавас.

Хорагай Кончуковна. Шыдаар!

Шыңгыы Чымаарович. Шыдавас!

Хорагай Кончуковна (бир таблетка эмни чий каапкаш, ийи быктын даянып, хереп келгеш). Шыдаар дидир мен, Шыңгыы Чымаарович!

Шыңгыы Чымаарович (база бир таблетка эмни алгаи, мегелеп аксынче суга каапкаш, оон бүдүү ийинче ок-тай каапкаш, хереп келгеш). Шыдавас дидир мен, Хорагай Кончуковна!

Хорагай Кончуковна (таваар болгаи кончуг шыңгыы үн-биле). Чүге шыдавас чүвел?

Шыңгыы Чымаарович (база аяар). Күзели чок кижидир.

Хорагай Кончуковна (шала дыңзыг). Күзели бар!

Шыңгыы Чымаарович (база дыңзыг). Күзели чок!

Хорагай Кончуковна (кышкырып). Бар, бар!

Шыңгыы Чымаарович (база кышкырып). Чок, чок! (Оон мегеленип тендиңейнип чоруй диван кырынче меш дээр.) Уё, бажым! Аржыылдан өттүрүп эккел!

Хорагай Кончуковна маң-биле аржыыл өттүрүп чоруптар, Шыңгыы Чымаарович ковайып келгеш, оон соонче каттырып көргүлээр: «Ол боор. кулугурну ынчаар эмнээр дээн чүве, чүгө кедереп турду». Хорагай Кончуковна маңнап кирип кээр, Шыңгыы Чымаарович база мегеленип чо-вууртап чыдыптар.

Хорагай Кончуковна (өл аржыылды ашааның бажынга салгаш). Тутгунмаска дам баар чораан, Шыңгыы Чымаарович. Оожургап чыт. (Кончуг аяар.) Факультеди кан-дыг чүве-дир, ашак?

Шыңгыы Чымаарович. Ном саңы чүве эвеспе оң. Библиотека аан.

Хорагай Кончуковна (амырап). Ол-ла болгай, Шыңгыы Чымааровичим. Мергенге чаяттынган чер-дир.

Шыңгыы Чымаарович. Чүгө?

Хорагай Кончуковна. Оглувуска оон өске черниң херээ чок. Барып-барып Москвада, барып-барып сан аймаа чок. (Улуг тынгаш.) Херек аксы бүткен-дир, ашак.

Шыңгыы Чымаарович. Ынаар чүгле кыс уруглар өөренип кирип турар чүве-дир. Эр кижиниң библиотекага ажылдап чораанын кым көргөн?

Хорагай Кончуковна. Канчап баар чүвел? Хем келдее бээр эвес, чон чолдая бээр эвес. Харын белең ажыл ышкажыл, ыңай бээр көдээ үнүп сургакчылаvas, чаңгыс черге ном-дептер үлеп берип олурар. Москвага сургуул дооскан кижини чүгле Кызылга ажылдаар болгай, ол безин кайы хире тамчык-тыр.

Шыңгыы Чымаарович (мегеленгенин утгупкаш, бажында аржыылдын чайып ойнай бээр). Черле эпчок ышкаш.

Хорагай Кончуковна (кайгап). Ам чаа-ла чүрээ-мейлеп чыттын, экирий хона бергениң ол-ла бе?

Шыңгыы Чымаарович (мөгүдөн). Чок, чок, кадай, ам-даа аарывышаан мен. Бүзүревес болзуңза, чүрээмни тудуп көр даан, шапкыланып турганын, чарыштырган аът-ла. (Өө тынып чыдар).

Хорагай Кончуковна (түвексинип). Че, че, сээң кырган чүрээңни туткаш чоор мен. Ооң орнунга мээң айты-рымны харыыла. Эр улус библиотекага ажылдаvas деп хоойлуну сен бижип каан сен бе, Шыңгыы Чымаарович?

Шыңгыы Чымаарович. Мерген ыңдыг сургуулду доозуп алза-даа херээженнер аразынга ажылдаvas.

Хорагай Кончуковна (*улам хорадан*). Хамык ужуур ында эвес-тир, билдиң бе, даңгы! (*Салаазын кожаңнаткаш.*) Диплом деп кадыг карттыг бадылгергейже көөр херек! Ону-ла холга кирип алза, Москвага дээди эртем чедип алган кижилерни кая-даа ажылдай-ла. (*Столду шашкаш.*) Чамдык кижилерни көөрге, кайнаар-даа хол-будун сужкан чоруур чүвөл? Кижилер болганның кылаштап эртер чери-биле мээң чангыс оглум үңгеп эртер эвес! (*Чык кылдыр төндүрер*).

Шыңгыы Чымаарович (*мегеленип сырбаш кылынгааш*). Уё, уё! Кулаам, бажым! Изинин, өрттендим! Се-риидедир челби!

Хорагай Кончуковна (*эдээ-биле челбээш*). Шы-нын чугааладым, ашак.

Шыңгыы Чымаарович (*оп-биле хорадааш*). Эдээн-биле эвес!

Хорагай Кончуковна (*солуннар-биле челбээш*). Ам кандыг-дыр, ашак?

Шыңгыы Чымаарович (*хөрээн чадагайлааш*). Ам-даа, ам-даа. Охалзэй! (*Буттарын сандай кырынга сал-гааш.*) Бутгарымче база.

Хорагай Кончуковна (*челбивишаан*). Оглувуска оон дээрэ чер тыппас бис.

Шыңгыы Чымаарович (*мегеленип дидиреп*). Ии, шо-шо. Ам доңа бердим. Болзун! (*Эде чыдып алгааш*). Мер-ген чүгле санга эвес, дылга, литературага база хирелиг ийик чоп.

Хорагай Кончуковна (*кайган*). Ол дыл, лите-ратура деп чүвелериңниң херээ чүл?

Шыңгыы Чымаарович. Культура институтунче кирерде, кол эртемнер олар боор чүве-дир.

Хорагай Кончуковна (*кожаңнай аарак*). Мага-лыг-ла культурлуг институт-тур. Сан эвес, ол дыл, литерату-ра деп чүвелериңнерни бис шыдай-дыр.

Шыңгыы Чымаарович. Бис канчап шыдаар бис?

Хорагай Кончуковна. Дылды сен шыдай сен, ли-тератураны мен шыдай мен.

Шыңгыы Чымаарович. Мен чүнү шыдаар мен? Сен чүнү шыдаар сен?

Хорагай Кончуковна. Тений бербе, дескинчектээн молдурга эвес сен. Кирериниң экзаменнерин бо институтка дужаар болгай. Ында дыл башкызы кончуг өңнүүм бар дээр ийик сен.

Шыңгыы Чымаарович. Ол дээрге анаа-ла бора бүдүн таныжым-дыр.

Хорагай Кончуковна. Ындыг-ла бора бүдүн та-
ныжың болза, мындаа ресторанга чүге орайга дээр кады
орган силер?

Шыңгыы Чымаарович. Согур душ болган тава-
рылга-дыр.

Хорагай Кончуковна. Хөй акша база чашканна-
дын. Ам оон садызынга оглуруска эки демдек салып берзин.
Даң адарга-ла, ол кончуг өңнүүңге бар.

Шыңгыы Чымаарович (*бир аңдарылгаш*). Уё, ба-
жым! Бодап алган чүвөнниң-даа сүргейин. Мени ынчап кем-
херекче чыгава!

Хорагай Кончуковна (*алгырып*). Чаңгыс оглу-
вустуң аас-кежи дээш, келир үези дээш чүден-даа чалдан-
мас ужурлуг бис!

Шыңгыы Чымаарович (*кажарлап хөрээн туттун-
гаш*). Уё-уё! Чүрек эминден эккел! (*Мегеленип эгиштээр*).

Хорагай Кончуковна (*далаш-биле эм бергеш*).
Чээрби дамдыдан бе?

Шыңгыы Чымаарович (*алгырар*). Дөртенден!

Хорагай Кончуковна. Бурган кончуксун. Кыргыз
чүрээни бодуң бил.

Шыңгыы Чымаарович эмин бүдүү төпкөш, диван кырынга ыт чок чыдар.
Хорагай Кончуковна үнү чиде берген, ыңай-бээр кылаштаан турар.
Бичин үзүктелиншкин.

Шыңгыы Чымаарович (*кажарлап човууртааш*).
А сен чүнү шыдаар сен?

Хорагай Кончуковна (*таваар чугааланыр*). Мен
херээжен кижидир мен. Бистиң институтта херээжен баш-
кылар база хөй болгай. Өң-талам-даа бар чадавас.

Шыңгыы Чымаарович (*бодангаш*). Мен-не ол дыл
деп чүвөнни талаар мен. Бодум дылым болза одура-даа ызы-
рыпкай эртик мен. Эртемени канчаптар мен.

Хорагай Кончуковна (*чык кылдыр*). Талаар
эвес сен!

Шыңгыы Чымаарович. Талаар мен!

Хорагай Кончуковна (*хереп келгеш*). Өңнүүң-
ге бар!

Шыңгыы Чымаарович (*база хереп келгеш*). Бар-
бас мен!

Хорагай Кончуковна (*кышкыргаш*). Уё, чүрээм!
(*Диван кырыкче кээп дүжер*).

Ийн кижн хуузунда тын девиден чыдарлар. Чоорту ыды чиди, оожургай бээрлер. Бажыц ишти ыржым апаар. Шыңгыы Чымаарович бүдүү ковайгаш, кадайын көргүлээр. Бичин үзүктелишжин. Сонга баары-биле аныяктар ырлажып эртер. Хорагай Кончуковна сырбаш кылынгаш сербээдеп тура халыыр.

Шыңгыы Чымаарович (база өтгүнүп кышкыргаш). Уё, бажым! (База диван кырынче пет кээп дүжер).

Хорагай Кончуковна. Ат болду!

Шыңгыы Чымаарович. Ат болду харын. (Оожум туруп кээр).

Хорагай Кончуковна. Оглувус ам-даа келбээн.

Шыңгыы Чымаарович. Оглувусту сүрээл.

Хорагай Кончуковна. Кайыын дилээр бис?

Шыңгыы Чымаарович. Хоорайдан болбайн.

Хорагай Кончуковна. Дүрген кеттин!

Шыңгыы Чымаарович. Сен база божуула!

Иелээ буу-хаа кеттиип эгелээр. Хорагай Кончуковна үнүп чыда оглуниц улуг чуруунун баарынга сөгөдей аарак тура дүжер. Ыглаар чыгыы турар.

Хорагай Кончуковна (оглуниц чуруунче). Чангыс оглум, чассыг оглум! Хөөкүй оглум, хөмүш оглум! Хойхай кадарар деп тенивейн көр. Акша-төгериивис четлес эвес. Сени эртем-билигиг кижн кылып каар дээш багай ада-иенниң кызып-кылайып чоруурун чүге билбес сен? Ачаңны эвес-даа бол, күжүр иенни кээргеп көр.

Шыңгыы Чымаарович (далаштырып). Номнанып турунда, Мергенниң изи сооп каар.

Хорагай Кончуковна (ол-ла хевээр уламчылаар). Эзе-херек чок улус өтгүнме, оглум. Институт кирип каар бис...

Шыңгыы Чымаарович (кочулап). Даң атты, дагаа этти.

Ашак-кадай маңнажып үнүптер. Аныяктарның ыр-шоору үзүлбес.

Көжеге хааптар.

Хорагай Кончуковна биле Шыңгыы Чымаарович көжеге баарынга халчып кээрлер.

Хорагай Кончуковна. Кайнаар дилээр бис, ашак?

Шыңгыы Чымаарович. Мынчаар-дыр, кадай. (Кажар көргүлээр.) Сен хоорайны куду дилеп бат, мен хоорайны өрү дилеп чоктаайн. Оон борта кээп ужуражыр бис.

Хорагай Кончуковна. Оон тывылбаза?

Шыңгыы Чымаарович. Оон тывылбаза?.. База бир янзы мыңгарлып көргей бис. Суму кезээн чакпыыл эвес, даң адардан бээр черле тыптыр ыйнаан.

Хорагай Кончуковна. Канчаар дилээр мен ынчаш?

Шынгы Чымаарович. Ында чүү боор. Аныяктар чыылган, аныяктар ырлашкан, хөгжүм эткен черлерни бүдүү көөр.

Хорагай Кончуковна *(ылавылап)*. Бүдүү көөр...

Шынгы Чымаарович. Ийе, бүдүү көөр. Аңчылар ыкшаш, дуюкаалап чоруур. Оон башка чаштына бээр чадавас.

Хорагай Кончуковна *(шээжилеп)*. Дуюкаалап чоруур. Чаштына бээр чадавас...

Шынгы Чымаарович. Ы-сыы, алгы-кышкы-биле чүнү-даа бүдүрүп шыдавас бис. Мен-даа чоруптум. *(Көжегениң бир талазынче маңнап үне бээр)*.

Хорагай Кончуковна *(чааскаан)*. Ыр-шоорлуг, хөгжүм эткен черлер... Дуюкаалап чоруур... Чаштына бээр чадавас... *(Көжегениң өске талазынче маңнап үне бээр)*.

Бичи болганда Шынгы Чымаарович демир маңнап кирип келир.

Шынгы Чымаарович *(чааскаан)*. Чаа, бо кадай боду ынаар эстеп чораай аан. Чүрээ оожургазын харын. *(Ыткыр.)* Аныяктар ам Азий диптин төвүндө дүвүредип тур болгай аан! *(Таваар базып үне бээр)*.

УШКУ КӨРГҮЗҮГ

Көжеге баарынга Чараштаа биле Мерген холдарындан туттунчуу алган маңнажып үнүп келгеш, ырлажып турар.

Чараштаа *(ырлавышаан танцылаар)*.

Аас-кежи алдын хөлде
Ангыр куш дег, салдап ойнаап,
Кыстар, оолдар өөрүшкүзү
Кырлап чайнаан чалгыларлыг —

Улуг-Хемим кавайым сен,
Улуг-Хемим авайым сен.

Мерген *(база танцылавышаан ырлаар)*.

Уруг сени сактыр дээштин,
Удазындан чингеледим.
Удазындан чиңгелээштин,
Улчуу, элпү үстүр четтим.

Сарыым сени сактыр дээштин,
Саазындан чугаладым.
Саазындан чугалааштын,
Салгып-хатка алзыр четтим.

Ч а р а ш т а а (*хөглүг*). Он чылдың эрте бергени ол-ла чоор бе, Мерген? Сактырымга, чоокта чаа-ла кызыл галстуктарлыг бичий уруглар маңнажып турдувус чоп?

М е р г е н. Чараштаа, чүгле он чыл эрткен эвес, харын он дугаар классты база доозуп алганывыс бо-дур.

Ч а р а ш т а а. Шынап-ла ындыг чоор бе, Мерген? Кижн бүзүрээр арга чок чүве-дир-ле.

М е р г е н. Шыны-ла ол, Чараш! Ам даңны атсы ой-наар бис.

Ч а р а ш т а а. Бо шактын магалыын! Үргүлчү-ле мындыг турар чүве болза!

М е р г е н. Ам черле ындыг болур, Чараш. Сээң алдын медальн оруунну чырыдып чоруур.

Ч а р а ш т а а. Медаль чеже-даа алдын болза, орукту кайын чырыда бээр.

М е р г е н. Чырытпас боор бе, Чараш? Ам сээң оруун ажык. Алдын медальдыг кижн кандыг-даа университеттин, кандыг-даа институттуң эжинче хертейтир базып кире бергей.

Ч а р а ш т а а. Арай суугай берди ышкаш.

М е р г е н (*кезек бодангаи*). Чараш, мени хилинчекте-вейн көр.

Ч а р а ш т а а (*өөрүшкүзү соксаи кылынгаи*). Канчап?

М е р г е н. Херек ханылаваанда боданып көр. Сеңээ эр-тем-билиг чугула. Кады өөренип чоруулу, Чараш.

Ч а р а ш т а а. Ам мени чүге төрөпчилей бердин? Хой ка-даргаи, эртем-билигни каар дивээн мен. Дөмей-ле өөренип алыр мен.

М е р г е н (*ээрежи*). Бис иелээ кады өөренир болзувусса, авам-ачам биске дузалаар. Идик-хеп, акша-мөнгүн...

Ч а р а ш т а а (*хенертен үзе киргеи*). Меңээ ындыг ду-заның херээ чок.

М е р г е н. Дедиринни аа, Чараш.

Ч а р а ш т а а. Баар оруумну ыак шилип алган мен. Ком-сомолчу сөзүм бар.

М е р г е н. Дезиг аътты-даа шалбадап ап болур болгай.

Ч а р а ш т а а. Комсомолчу сөзүмден чайлай баспас мен.

Ол аразында ыр-шоор, хөглүг каткы дынналыр. Аныяктар эрте халчып турарлар. Борбай-оол биле Борбаана маңнажып келирлер.

Б о р б а й-о о л. Дүрген! Азияның төвүнче! Кыйгырыг дем-дээ! Хамык доозукчулар ында чыгылып турлар.

М е р г е н. Аңаа чүү болур чүвел?

Б о р б а й-о о л. Чеде бериңер, көре бээр силер.

Борбаана. Далажыңар, озалдаваңар!

Борбай-оол. Катап чарлаvas бис.

Борбаана. Дүрген, дүрген!

Мерген. Кым ынча дидир?

Борбай-оол (*баштаканып мөгейгеш*). Бис ынча дидивис. (*Боттарыңче айыткаш.*) Борбаана биле Борбай-оол. Улуг сек салдым.

Борбай-оол биле Борбаана маннажып үне бээр.

Мерген (*уругну чыыра кускактап чоруй*). Чүү-даа канчаар, бичии инчекк белээң дээш четтирдим, Чараш. Эң ылаңгыя аңаа чүрээңни суп берген болзуңза, тулган-на онза турган боор.

Чараштаа (*оолдуң кускаандан ушта чүткээш*). Мээң чүрээмни ындыг бичии деп бодаар сен бе?

Мерген. Шын-дыр, шын-дыр, Чараш. Сээң чүрээң ындыг бичии эвес. Ынчалза-даа алдын медальды инчекке орнаарың ол бе?

Чараштаа (*бүзүрелдиг*). Алдын медальды чаалап алган мен, ам инчектиң ээлчээ келген. (*Маңнап үне бээр*).

Мерген. Чараштаа! Чараш! (*Ооң соонче бурт дээр*).

Көжеге ажыттынар.

Он дугаар класс дооскан, байырланчыг кылдыр каастанып кеттинипкен оолдар, кыстар «Азияның төвү» тураскаалдың чанында шөлчүгөште чыылган турарлар. Оларның аразында Чараштаа биле Мерген, Борбаана биле Борбай-оол база бар. Аныяктар хөгжүм аайы-биле танцылап чоруй, ийиний кылдыр четтинчип алгаш, эрик кыдынче ажыт кире бээрлер. Ынчан шөлчүгөшкө Адыг Агбаанович, Чамаа Чалбааевна база Кежик Чыргалович суглар чедип келирлер. Каастанып кеттинипкен, орден-хавыяаларын кадагылапкан болурлар.

Кежик Чыргалович (*байырланчыг үн-биле*). Чаа, малчыннар, Чараштааңарның байырлыг кежээзи кайы хире эрти деп бодап чор силер?

Чамаа Чалбааевна. Бо кижиниң уйгу-дүжүңге безин кирип чорбаан байырлал болду, Маадыр. Совет шагда төрүттүнген аас-кежиктиңбейлерни чүү дээр боор.

Адыг Агбаанович. Хими-физикти өөренип көөрге болган болза, ада көрбээнин оглу көөр, ава көрбээнин кызы көөр деп чугаа олчаан болду.

Чамаа Чалбааевна. Че, хими-физиң болзун. Ам кайда сунуп чедип келгенивис ол?

Кежик Чыргалович. Азий диптиң төвүнде келгенивис бо-дур. Школа дооскан ажы-төлүвүстүң оюн-тоглаазын көре каапкаш, байырлажып алгаш, хап чаныптар бис.

Ч а м а а Ч а л б а а е в н а. Магалыг-ла апарган шаг-дыр бо. Ажы-төлүнүң аажы-чаңы безин чараш, чаагай.

К е ж и к Ч ы р г а л о в и ч. Кызыл хоорайның школачылары мындыг чаагай чаңчыл тып алган улус-тур, малчыннар. Он дугаар класс дооскан соонда, адар даңны Азий диптин төвүндө тураскаал чанынга уткуур, оон үнер хүннү найысылалдың төвүндө Ленин башкының тураскаалының чанынга уткуур.

А д ы г А г б а а н о в и ч. Хими-физикти тулдур өөрөнгөн баштарның угаанныы ол болбас ийикпе.

К е ж и к Ч ы р г а л о в и ч. Арай далажыштар бис бе, малчыннар. Адар даңны манаар эвес, аал-оранывыска чедеривис база бар болгай.

Уш малчын аныяктарның соонче углай, эрик кыдынче ажыт кирип чоруй баарлар.

Шөлчүгөшке Шыңгы Чымаарович таваар кылаштап кээр. Оон соонда Хорагай Кончуковна өө тынып маңнап кээр.

Ш ы н г ы ы Ч ы м а а р о в и ч. Аныяктар чугаа чок маңаа чыглыр болгай аан. *(Узун сандайга селгүүстей олуруп алып)*.

Х о р а г а й К о н ч у к о в н а *(маң-биле келгеш)*. Мерген! Мерген! Оглувус мында ышкаш-тыр.

Ш ы н г ы ы Ч ы м а а р о в и ч. Кшш! Оожум! *(Кажар.)* Маңаа чыглыр дээн төлдер ышкажыл. Бис хей черге куйзу дилеп турган-дыр бис.

Х о р а г а й К о н ч у к о в н а *(эгиштевишаан)*. Хөгжүм даажы дыңнап кааш, бээр чедип келдим. Оон башка кайыын дилээр боор.

Ш ы н г ы ы Ч ы м а а р о в и ч *(оптуе)*. Мен база шаам төндүр маңнадым. Өкпем шаалыктаан боор.

Х о р а г а й К о н ч у к о в н а *(ол-бо харанып көргүлээш)*. Па, бо кадарчыларның хөректерин долдур демдектер кылаңнадып алган, мында чүге четкилеп келгеннери ол? Анаа-ла уйгузун удуп албас.

Ш ы н г ы ы Ч ы м а а р о в и ч. Ёзулуг уйгу-чыдын, амырдыш билбес кижилер малчыннар болгай аан.

Х о р а г а й К о н ч у к о в н а *(кочулап)*. Хей чүве. Кежээ-ле удуп чыткылап алып барасканнар чорааны кай. Бола кижиниң үтгүг-чарны үстүп каар чыгы. Караңгы боорга, ындыглар ыйнаан.

Ш ы н г ы ы Ч ы м а а р о в и ч. Ам көдээ чер шуут өскерилген болдур ийин, кадай. Сайгылгаан, радио, телефон, телевизор...

Хорагай Кончуковна. Че, сээң көдээде телевизорун кижээ хамаан бе. Далажыылы, оглувусту кый деп алгаш чанаал.

Шыңгыы Чымаарович (хамаарылга чок). Тыпты бергенде, ам эшкедээш чоор бис. Аныктар хөглээр ыйнаан.

Хорагай Кончуковна. Ынча диве. Ол хөрээ кылаңнаан кадарчыларнын мында чүге салдап чоруп турарының чылдагаанын элдээртип тур сен бе? Чаңгыс оглувус оларга көгүттүре берзе, ченниг кырын, бөрттүг бажың-биле харыылаар сен, ашак. Дүрген, дүрген! (Ашааның холундан алгаш, куш-биле сөөртүп үндүрө бээр).

Шөлчүгешке аныктар, малчыннар чугаа-соот, каткы-итки, ыр-шоор-биле кирип кээрлер.

УЛУГ-ХЕМНИҢ ЧАЛГЫГЛАРЫ

(вальс)

Бии-Хемни, Каа-Хемни
Бир үн кылдыр кадып алган,
Мөңгүн шалба чайытканзыг
Мөөп чыдар чалгыгларлыг —
Улуг-Хемим кавайым сен,
Улуг-Хемим авайым сен.

Төрээн чуртум делтеминге
Төрөпчинин хээзи болган,
Хөлчүң-карам көрүнчүктей
Көрнүп өскөн чалгыгларлыг —
Улуг-Хемим кавайым сен,
Улуг-Хемим авайым сен.

Аас-кежи алдын хөлде
Аңгыр куш дег, салдап ойнаан,
Кыстар, оолдар өөрүшкүзү
Кырлап чайнаан чалгыгларлыг —
Улуг-Хемим кавайым сен,
Улуг-Хемим авайым сен.

Ооң соонда аныктар хөглүг хөгжүм адаа-биле танцы ойнаарлар. Ыры, танцы, адыш часкаашкыннары холужуп турар. Ынчан өөрүнүң мурнунга Чараштаа маңнап үнүп келир.

Чараштаа: Менде санал бар, эштер!

Үннер. Дыңнаар-дыр! Дыңнаар! Чугаала, чугаала, Чараш!

Чараштаа. Комсомолчу-аныктарнын комплекстиг хойжу бригадазының дагдыныкчызы, Тыва АССР-ниң Дээди Советинин депутаты, Социалистиг Күш-ажылдын Маадыры, сураглыг хойжу Кежик Чыргаловичиге сөс бээр деп санал бар.

Үн нер. Ура-а! Шын-дыр оо! Бээр-бээр! Дыңнаар!
Кежик Чыргалович (*арай будалыксап*). Девин чаа... Байырлыг кежээнерге база чагыг сөзүм бердим. Ам чүнү чугаалаар кижиге боор мен.

Борбаана. Силерниң чугааңарны дыңнаваан кижилер база бар-дыр, Кежик Чыргалович.

Борбай-оол. Өске школаларның доозукчулары аан.

Кежик Чыргалович. Ындыг болза ам допчулап көрейн аа.

Үн нер. Дыңнаар, дыңнаар! Шуптузун чугаалаңар!

Кежик Чыргалович. Эргим дуңмаларым, доозукчулар! Кызылдың ийи дугаар ортумақ школазының доозукчулары кончуг чугула айтырыг көдүрүп үндүрген-дир. Ону комсомолчу Чараштаа эгелээн болду. Ооң ада-иези мурнакчы малчыннар Адыг Агбаанович биле Чамаа Чалбаевна база мында туруп турлар. Аас-кежиктиг хоочун кырганнарның өөрүшкүзүн илередир сөстү тывары берге-дир. Ылча хөй төлөптиг ажы-төлдү өсгүрүп кааны дээш, ыпча үр чылдарда малчыннап келгени дээш оларның мурнунга мөгөйип тур бис. (*Адыш часкаашкыннары диңмиреп үнер. Бичи үзүктелишишкин соонда.*) Эргим дуңмаларым! Силерниң көдээге барып, хой ажылын сайзырадырыңа боттарыңарнын чалыы күштериңерни кириштирер деп турарыңар күрүне ужур-уткалыг айтырыг болур-дур. Коммунистиг партия болгаш Совет казак хой ажылын «ийиги кур чер» деп, ында ажылдап турар аныяктарны «беш чылдың аныяк гвардейжилери» деп адаан. Ооң-биле кады малда назы-хары дөгүй берген кижилер ажылдап турары дүвүрээзин-биле демдеглеттинген. Мынчап кээрге, хой ажылын кымнар сайзырадырыл?

Үн нер. Аныяктар, аныяктар! Бистер!

Кежик Чыргалович. Аныяктар болбайн канчаар. Кырган малчыннары кымнар барып солуурул?

Үн нер. Аныяктар! Бистер!

Кежик Чыргалович. Аныяктар силер болбайн. Силерниң бо кайгамчык эгелекчи саналыңарны Тываның бүгү школаларының доозукчулары база деткиир боор деп идегеп тур бис!

Үн нер. Шын-дыр! Чүүлдүг санал-дыр! Деткиир бис! (*Адыш часкаашкыннары диңмиреп турар*).

Борбай-оол (*хенерген*). Силерни кончуг хөглүг кижиге деп дыңнаан бис. Шын бе, Маадыр?

Кежик Чыргалович (*хүлүмзүрээш*). Ой та, билбесим айтырыг-дыр, дуңмаларым.

Адыг Агбаанович. Хими-физикти өөренип көөрге, оозу-ла шын турган боор.

Борбай-оол. Ынчаарга ам бистерге хөөмейлеп берзире кандыгыл, Маадыр?

Үннер. Шын-дыр! Маадырны дыңнаар!

Борбаана. Азы сыгыртып, азы каргыраалап бериңер.

Кежик Чыргалович. Хөөмей аймаанга арай хирелиг кижиги мен, дуңмалар. Ынчаарга силерге мен ырлап берейн аа.

Үннер. Шын-дыр оо! Оожум! Шимээнни шеглеңер!

Кежик Чыргалович. Хой кадарып чорааш, бодумнуң борастап алган ырым чүве. Силер бооруңарга ырлап бээрим ол-дур. Чаңгыс совхозка ажылдаар, сагыш-сеткили-вис база тудуш болур улус-тур бис. *(Моюндуруун хозаткылааш.)* Чоруур ирги бе але. *(Сандайга олуруп алырга, аныктар үглеп келир).*

Кадыр артты ажарында,
Каралаңны дагалап ал.
Кадарчылап чоруурунда,
Караң эшти эдертип ал.

Сарыг артты ажарында,
Саралаңны дагалап ал.
Сакманщиктеп чоруурунда,
Сарыың эшти эдертип ал.

Бир соонда адыш часкаашкынар, ыт-шимээн эгелээр. «Ура», «оош» дээн кыйгылар дыңналыр.

Борбаана. Кандыг-даа каргыраа-хөөмейден артык ыр болду.

Борбай-оол. Каттыжып тур мен. Кыйгырыг демдээ! Ынчаарга ам, кыстар, хүндүлүг аалчыларывыска «Инчеек» деп танцыңарны теп бериңер!

Кезек уруглар танцы ойнап күүседирлер.

Кежик Чыргалович. Байырыңарга-даа чордувус, уруглар, магалыг чаагай ойнап, хөглеп алдывыс. Машинавыс манай берди, бис-даа аал-оранывысче хаптаалы. Совхозу-вуска журашкыже! Байырлыг, дуңмалар!

Аныктар малчыннар-биле ыт-шимээнниг байырлажыр.

Чараштаа. Оолдар, кыстар! Адар даңны Азияның төвүңге уткудувус. Ам алдын хүннү найысылалдың төвүңде Ленин башкыга тураскаалдың чаныңга барып уткуулуңар!

Доозукчулар-даа, малчыннар-даа сөктүп үнүптерлер.

Ч а м а а Ч а л б а а е в н а. Байырлыг, уругларым! Бистерни солуп, эки ажылдаар силер.

А д ы г А г б а а н о в и ч. Хими-физикти өөренип көөргө болган болза, эртем-билиглиг улус малчыннаарга улам чиик болур. Арга-дуржулгамны айтып бээр мен, уругларым.

Чыылганнар үнө бээрге, Хорагай Кончуковна биле Шыңгы Чымаарович маңнажып келирлер.

Х о р а г а й К о н ч у к о в н а (*ол-бо маңнагылааш*). Ой, оглум! Мерген! Бээр кел!

Ш ы н г ы ы Ч ы м а а р о в и ч. Сокса! Оожургап көр!

Мерген маңнап кирип келир. Кайгап турар.

Мерген. Па! Мында чүгө чедип келдинер? Силерни көрбедим чоп?

Х о р а г а й К о н ч у к о в н а. Сен чиде бээринге... Корткаш...

Мерген. Корткаш чоор силер. Мен чааскаан чидип турган эвес мен. (*Хорадаксап.*) Өске өөрүмнүң ада-иелери ажы-төлүн сүрүп-даа турбас чүве-дир. Че, ындыг-дыр, удавас чеде бээр мен. (*Маңнап үнө бээр*).

Х о р а г а й К о н ч у к о в н а (*оглунуң соонче*). Оглум, улуска көгүттүрүп алдың...

Хорагай Кончуковна чүрөөн туттунупкаш, тендинейни бээр. Шыңгы Чымаарович ону сегирип алыр.

Ш ы н г ы ы Ч ы м а а р о в и ч. Чүү болду, кадай?

Х о р а г а й К о н ч у к о в н а. Уё, чүрээм! Сернидедир челбип көр. ачазы.

Ш ы н г ы ы Ч ы м а а р о в и ч. Эртеңги салгынга ажыр-бас, авазы. Чоруулу. Бажыңга баргаш челбип бергей мен аан.

Шыңгы Чымаарович кадайын сөлөп алгаш үнө бээр. Шөлчүгөш ээн калыр.

И Й И Г И К Ө Ж Е Г Е

ДӨРТКҮ КӨРГҮЗҮГ

Хойжуларнын кыштаа. Кажаа чаны.

Чараштаа хой кадарып үнеринге белеткенип турар. Борбай-оол чанында тракторнуң артык кезектерин салып алган ырлаан олурар.

Б о р б а й - о о л (*чушкуттунмушаан*).

Өдек чокту өдек чазаан
Өшкү, хой деп эртинени.

Өске чонну төрөл чазаан
Өл-ле хаак дег өөрүмнү.

Доң-на черни өдек чазаан
Тогду хой деп эртинени.
Доора чонну төрөл чазаан
Тоң-на чараш өөрүмнү.

Борбаана хөй солуннар тудуп алган келир.

Борбаана (*өөрүшкүлүг*). Почта келди. Чараштаа, Чараштаа! Сеңээ чагаа, сеңээ чагаа!

Чараштаа. Кымдан-дыр, эжим?

Борбаана. Өнермаадан.

Борбай-оол. Кайы Өнермаадан?

Борбаана. Па, Өнермааны канчап танывас апарган сен?

Борбай-оол. Чырык өртемчей кырында Өнермааларла көвей ыйнаан.

Борбаана. Сеңээ база сагыштыг кыс ийик чоп? Утгуп алганың ол бе?

Борбай-оол (*серт кылдыр*). Сокса! Кыйгырыг демдээ! Мен сагышсырап турган эвес мен!

Борбаана (*хыйыртааш*). Анчыын моон.

Борбай-оол (*Чараштааже*). Шынап-ла чагаа манап орган сен аа, Чараштаа? Айтырыг демдээ салдым. Харыыла.

Борбаана (*анчыгзынып*). Айтырыг, кыйгырыг демдээ деп алган. Анаа айтырыпса.

Борбай-оол (*улам кедереп*). Аас-биле-даа чугаага бижик демдектери хереглес болза, домактың утказын кым билип алыр боор, медээлеп, айтырып, кыйгырып турар бе?

Борбаана. Ам база улуг-сектеп эгеледиң бе?

Борбай-оол. Ынчанмайн канчаар. Улуг сек.

Борбаана (*солуннарын салып кааш, Чараштаага*). Шынап-ла сеңээ чагаа келди, эжим.

Чараштаа (*амыраш кылынгааш*). Орта чоор бе? Мен кымдан-даа чагаа манавайн турдум.

Борбай-оол. А Мергенден? Чүге чажырап сен? Айтырыг...

Чараштаа. Мергенден үрде чагаа манавастан мен.

Борбаана. Ма, Чараш.

Борбаана чагааны Чараштааже сунуп чыдырда, Борбай-оол хирт кылдыр ушта соп алыр. Уруглар хунаажып эгелээр.

Борбай-оол (*чагааны улам өрү көдүргөш*). Бо хире чагааны халас канчап бээр боор.

Ч а р а ш т а а (*хунаашпышаан*). Ынчаарга чартык айда шалыңым бээр мен, Борбай.

Б о р б а й - о о л. Эвээш-тир.

Ч а р а ш т а а. Бүдүн айда шалыңым бээр мен.

Б о р б а й - о о л. Хоомай-дыр.

Ч а р а ш т а а. Ам канчаар кижиге боор мен.

Б о р б а й - о о л. Меңээ ажша-мөңгүн херек чок.

Ч а р а ш т а а. Ынчаарга бо инчеезмни бээр мен.

Б о р б а й - о о л. Оо, ынчап баарыңга окта буруу. Чаш анай-хураган ат болур.

Б о р б а а н а. Хей чүве чугаалавайн бер, Борбай-оол.

Б о р б а й - о о л. Кээргенчиңер кончуг-дур. Хойдан өтгүнүп калыңар, ооң соонда бээр мен.

Ч а р а ш т а а биле Б о р б а а н а (*хой өтгүнүп*). Ме-ээ...

Б о р б а й - о о л. Чевен-дир. Ам хурагандан өтгүнүп калыңар.

Ч а р а ш т а а биле Б о р б а а н а (*хураган өтгүнүп*). Ма-аа...

Б о р б а й - о о л. Чегей-дир. Ол-даа канчаар, мындаа кон-цертке «Шалың» деп ырыңарны бадырып калыңар. Ооң-биле улуг сек салып каар мен.

Ч а р а ш т а а биле Б о р б а а н а (*иелээ ырлаар*).

Сиген-көкчө чашканнапкан
Чинчилерзиг шалың көөр дээш,
Чалы шаамның чаңы ыңдыг,
Чайгы эртен уйгум келбес.

Кара чангыс шалың суунче
Кайтап алгаш турарымга,
Хөлчүнүмнүн хөглүг арны
Көрүнчүктей көстүп келир.

Холга тудуп хоюннадып,
Хойлап аар дээш хомудаар мен.
Чаражымның чассыг арны
Чашты бээр дээш чалданыр мен.

Садып алып турган болза,
Чаңгыс дамды шалың суу дээш,
Бүдүн айның шалыңың-даа
Бүрүн хевээр бээр ийик мен.

Б о р б а й - о о л (*чагааны бергеш*). Ма, номчу. Катап-катап номчу. Чалы чүрээң чазамыктап ал. Улуг сек.

Борбаана биле Борбай-оол солуннар көрүп, ыт чок турарлар. Чараштаа чагааны кайгамчык өөрүшкү-биле чазар. Оон кезек номчуп тура, хеп-хенертен кышкы-биле ыглап үнөр. Борбаана биле Борбай-оол корга бээрлер.

Борбай-оол (ээдерен). Чүү болду, Чараш? Кыйгырыг демд...

Борбаана. Сен ыттава, Борбай-оол!

Борбай-оол. Улуг сек...

Борбаана. Канчап бардың, эжим? Чүү деп каан-дыр?

Чараштаа (карааның чажын чоткаш). Мерген... Мерген институтун октапкаш, чанып келген-дир.

Борбаана (аңгадап). Институдун...

Борбай-оол (база аңгалап). Октапкан... Улуг се... Орта кижиге?

Чараштаа. Мурнунда чагааларыңа ол институтка таарышпас-тыр мен деп бижип турган кижиге болгай.

Борбай-оол (ылавылап). Чараштаа, шынын чугаалап көрөм. Сен Мергенге ылап ынакшып чоруур кижиге сен бе? Айтырыгны өл өзөөңчө кирип салып тур мен.

Чараштаа (тулуп). Та... Билбес мен...

Борбаана. Сээң ону айтырган херээң чүл? Кижиниң анаа-ла ынак кижизи база туруп болур-ла ыйнаан.

Борбай-оол (кочулап). Ынак кижизи... «Ынак» биле «ынакшыл» дээрге мырыңай ийи аңгы сөстөр-дир, билдиң бе, эш Борбаана. Улуг сек.

Чараштаа (улам ишкирнип). Шыдавас-тыр мен... Хоржок-тур мен...

Борбай-оол. Чүнү шыдавас сен?

Чараштаа. Хой кадарып шыдавас мен.

Борбай-оол (кочуурган). Ам барып, Мергенни кадарың ол бе?

Чараштаа (улам ыглап). Мерген дээрге хой эвес-тир. Кижиге-дир.

Борбай-оол. Шын-дыр харын. Ол дээрге мал-маган эвес, угаан-сарыылдыг кижиге-дир. Ада-иези база балдырлыг. Ында-мында шыырак таныш-көрүштерлиг. Мергенден артык күзелдиг оолдар, кыстар турбуже, чассыг оглун институтче илдик чокка кирип алдылар. Ам база ужар куш дег хииледир ужуп чоруткаш, башкылары-биле амыр-менди солчу каапкаш, оглун катап институтка илдик чокка тургуза шаап каарлар ыйнаан. Изиг карак чажы аартап, чүктүг шары дег, шүжүгейнип орбайн, хой кадарып үнгени-ле дээре турган боор.

Чараштаа (улам дендеп). Шыдавас мен, ол-ла харын!

Борбаана Чараштааны аргалаар.

Борбай-оол (көрүкчүлерже). Чугаалап көрүнерем, хадунма. Сыңмас эжиниче дывыржып, чамдык кижилерниң

ынаар бажын суккан херээ чүл чээ? Шанак дег улуг айтырыг демдээ салып тур мен. Ам база бир өөренир черниц хей барганы ол-дур; чылдың-на ындыг таварылгалар болуп турар. Бо чорук чежеге дээр үргүлчүлээрил? База катап айтырып тур мен: бодунга таарышпас черже чүге өөренип кирер чүвөл аан? Эртеми каяа-даа чедип алырга дөмей. Ада-иелер-даа, доозукчулар боттары-даа бодазыннар!

Чамаа Чалбааевна хуун-сава тудуп алган, Адыг Агбаанович кажаа дашты ширбип кирип келир. Чараштаа ыглапкаш үне халыыр. Борбаана эжиниң соондан үне бээр.

Чамаа Чалбааевна (дүүрен). Төрүп каан күжүр төлүмнү... Канчап ыглып-сыжтап турар апарганы ол?

Борбай-оол (серте чок). Ынакшыл-дыр ийин, кадам. Ооң кылынмас кылыы бар эвес.

Адыг Агбаанович (сегелин суйбааш). Хими-физикти өөренип көөрге болган болза... Ол-дур ийин харын. Оон өске чүде ындыг ыы-сыы турар боор.

Борбай-оол. Демги бистиң чаңгыс классчывыс Мерген дээрзи институтун каапкан-дыр.

Адыг Агбаанович. Хими-физикти... Ийе, ол оол сургуулун ара кааптарга, бистиң уруувуска кандыг хамаан-ныг чүвөл?

Чамаа Чалбааевна. Хамаанныг-даа турду ыйнаан, ашак. Мынча хөй ажы-төлдү өстүрүп келгеш, херектиң ужурун канчап билбес кижги боор сен, күжүрүм.

Адыг Агбаанович. Мен-не хими-физикке ындыг чүве өөренип чорбаан мен.

Чамаа Чалбааевна (Борбай-оолче). Ам чүнү-кандыгны канчаар улус боор бис?

Борбай-оол. Чараштаа дээрге хой кадарып шыдавас мен деп турду.

Чамаа Чалбааевна. Хой кадарып шадавас, ам кайнаар баар дээни ол ынчаш?

Борбай-оол (кочулап). Мергенге барып күдээлээри ол-дур.

Чамаа Чалбааевна. Күжүр-ле төлүмнү...

Борбай-оол. Школа доозуп турувуста, Мергенге Чараштаа бичии белек аргып берди. Ол чүнүң херечизил? Он кулаш айтырыг демдээ салып тур мен. Ынакшыл-дыр! Багана дег кыйгырыг демдээ.

Адыг Агбаанович. Хими-физик дүрүмү-биле алырга, шын-на херек-тир ол. Шагда аныяавыста бо кадай база меңээ таакпы чанчыы белекке берген болгай.

Ч а м а а Ч а л б а а е в н а (*шугулдан*). Сен ынаар хими-физиин өөренип чыт. Эрткен-барган чүве коптарган херээч чүл?

А д ы г А г б а а н о в и ч. Шын ийик чоп, кадай? Артында торгу удаазыны сывырып тургаш, угулзалап даарап бердин.

Ч а м а а Ч а л б а а е в н а (*хорадан*). Орта туруп көр. Ыядыр арның канчап барган, дүктүг арынның кижичи-бүрүс сен бе? (*Борбай-оолче*.) Кижичи база кижичи-ле ыйнаан, черже октаптар эвес. Кандыг арга-сүмө кадар сен, оглум?

Б о р б а й - о о л (*хеп-хенертен шыңгыы үн-биле*). Комсомол хуралы чыыр херек! Кыйгырыг демдээ!

Ч а м а а Ч а л б а а е в н а (*сырбаш кылынгаш*). Комсомол хуралы?..

А д ы г А г б а а н о в и ч (*аймааран*). Хими-физи... Хими-физик...

Адыг Агбаанович ширбитинип үне бээр. Борбаана кирип келгеш, дуокаа дыңнап турар.

Ч а м а а Ч а л б а а е в н а (*кайган*). Ол комсомол хуралының херээ чүү чүве ирги, оглум?

Б о р б а й - о о л. Чараштаа комсомолчу кижичи-дир. Ооң херээч комсомол хуралынга көөр апаар.

Ч а м а а Ч а л б а а е в н а. Чараштаа чурум үрөп каан эвес. Харын ол оолдун херээч көөр чүве эвес ыйнаан?

Б о р б а й - о о л. Мерген бистин организацияда турар эвес. Харын ол-ла. Комплекстиг хойжу бригаада комсомолчуларның хуралын чыыр херек.

Ч а м а а Ч а л б а а е в н а. Хуралдаа чыгганының ужуру чүл, оглум?

Б о р б а й - о о л. Тускай доктаал хүлээп алыр дээш.

Ч а м а а Ч а л б а а е в н а. Кандыг доктаал?

Б о р б а й - о о л (*шыңгыы*). Бистин мурнакчы кадарчывыс комсомолчу Чараштаа институтта өөредилгезин октап шаарланган Мерген дээрзин сүрүп чорбазын деп комплекстиг хойжу бригаданың комсомолчуларының хуралындан доктаал үндүрөр херек.

Ол сөстөрү дыңнап кааш, Борбаана Борбак-оолче хереп кээр.

Б о р б а а н а (*хыйыртааш*). Амыр-дыр сен, комсомолчу эш Борбай-оол! Сен ынакшылды комсомол хуралы-биле командылаар, доктаал-саавыр-биле чагырар деп бе? Чараштааның чүрээ соок даш, доң ыяш эвес-тир, билдин бе? Ынакшылды хурал-суглаа, доктаал-саавыр-биле уштап-баштап шыдавас сен!

Ч а м а а Ч а л б а а е в н а (*чөгенип*). Күжүр төлүмнү, күжүр төлүмнү. (*Аайын тывынмайн кылаштап үнө бээр*).

Б о р б а й - о о л (*дам-на баар*). Комсомолчу-аныяктарнын хойжу бригадазынын кежигүнү Борбай-оол дээрзи мен чугаалап тур мен. Тайылбыр демдээн маңа салгаш, сарыыл киир сургап берейн. Чараштааны бээр кым эккелгенил? Бистерни кым бээр эккелгенил? Аза албадаан бе? Чок! Үш дакпыр кыйгырыг демдээ! Тывага хой ажылын сайзырадыр херекке боттарывыстың төлептиг үлүүвүстү киирер дээш аныяк чүректеривистиң кыйгызы-биле келдивис! Ол даңгыраан уреп, кайда-чүдө өөредилгезин октапкан, бойлаан кижичүрүп чоруур деп турар комсомолчунуң хууда херээн комсомол хуралынга көрбейн, ам каяа жөөрүл? Чараштаа биле Мерген дээрзиниң аразында ынакшыл джижир чүвениң когун үзе хоруурун комсомол хуралындан негээр мен!

Борбай-оол диртиледир базып үнө бээр. Чараштаа биле Борбаана артып калыр. Өрээлинче кирип келир.

Б о р б а а н а (*чымчак үн-биле*). Бүдүн айның шалыңы-биле садып алыр деп турган чагааңның аагы бо ышкажыл, Чараш. Муңгарааш чоор сен, амыдыралга чүү-даа турар. Солагай эктиң ажыр тарбыдап каавыт, эжим. (*Ырлай аарак.*) Кандыг кончуг хоранныг чоор, катый каккаш дүжүргү дег...

Чараштаа ыт чок боданган олурад. Борбай-оол кире халып келгеш столга олура тыртып алыр.

Б о р б а й - о о л (*кезек олуруп-олуруп*). Че, ам боданып алдың бе, Чараштаа?

Ч а р а ш т а а (*аяар*). Ийе, боданып алдым.

Б о р б а й - о о л. Чүү деп боданып алдың?

Ч а р а ш т а а (*шиитпирлиг*). Менде артык, ара сеткил чок. Кижичүрүп демисежир мен.

Б о р б а й - о о л (*шыдашпайн алгырап*). Комсомол хуралы! Комсомол хуралы! Оон өске орук чок! Кыйгырыг демдээ!

Борбай-оол буу-хаа маңнап үнүп чыдырда, аңаа утжуштур Кежик Чыргалович кирип келир.

К е ж и к Ч ы р г а л о в и ч. Аныяктарга байыр! Комсомол хуралы бе?

Б о р б а а н а (*үзүктелишишкин соонда*). Чок, Кежик Чыргалович. Анаа-ла хөөрежип...

К е ж и к Ч ы р г а л о в и ч. Ынчаарга ам чүге ыдыңар чиде берди?

Б о р б а а н а (*арай тулуксап*). Чамдыктарывыс сагыш-

сырап-сырынналып... Силер база аныяк-чалыы чордунар ыйнаан, Кежик Чыргалович?

Кежик Чыргалович. Чорбаан боор бе.

Борбаана. Бистер база ындыг үени чурттап эрттирип турарывыс ол-дур ийин.

Кежик Чыргалович. Шын-на херек-тир, дунмаларым. (*Чараштаага.*) Сырынналып орар кижилерниң бирээзи сен-не боор сен аа?

Чараштаа (*улуг тынгааш*). Ындыг чадавас, Кежик Чыргалович.

Аныяктар Кежик Чыргаловичини долганып желир.

Кежик Чыргалович (*сандайга олургааш*). Сээң дугайыңны дыңнадым.

Чараштаа (*кайгап*). Силерге канчап чеде бээр чоор, Кежик Чыргалович?

Кежик Чыргалович (*баштак*). Чер кулактыг кижии боор мен. Аңчы кижиниң караа көскү, кулаа дыжы болур дижир. А дагдыныкчы кижини оон артык болур ужурлуг. (*Баштаан соксаткаш.*) Авадан амдыы чаа келгеш дыңнадым.

Борбаана (*ам-на тура халааш, Борбай-оолче айыткаш*). Борбай-оол дээрге ынакшылды доктаал-саавыр-биле чагырар мен дээр кижии-дир.

Борбай-оол (*от-көс дег*). Сээң кижииң бе? Айтырыг демдээ! Харыыла, эш Борбаана!

Борбаана. Кижини кижии дивейн, ам чүү дээр мен.

Борбай-оол. Кижиден тып алгаш, кижизинип олурар чоор, эш Борбаана.

Борбаана. Кижиге анаа сөс чугаалап болбас чүве бе?

Кежик Чыргалович. Шегленер, дунмалар. Силер ялым чок черге яржы бербенер.

Борбаана. Маадырны дыңнаалыңар.

Кежик Чыргалович. Мен аныяамда аът халыынынга-даа алзып чордум, назын халыынынга-даа алзып чордум.

Чараштаа. Ынакшып-даа чордунар?

Кежик Чыргалович. Чораан болбайн. Оон башка алган кадай, аал-чурт, ажы-төл кайыын келген деп бодаар силер.

Борбаана. Ол-дур, эш Борбай-оол. Думчууңга ыяк кертип ал.

Борбай-оол (*үзе кирип*). Амгы үеде ынакшыл деп чүве чок!

Б о р б а а н а. Меге! Чырык өртемчей кырында амыдырал ынакшылдан туттунуп турар. Оон башка эр, херээжен кижилер чүге кады чурттай бээр деп бодаар сен?

Б о р б а й-о о л (*кыжырып кожаңнаар*). Ол дээрге анаала шай хайындырып ижип, кады ажы-төл азыраар дээш, аразында тайбың керээзи чаргаш, олуржуп алган кижилер-дир.

Б о р б а а н а. Шын эвес! Олар дээрге аңгы-аңгы күрүнелер эвес-дир. Билдиң бе, эш Борбай-оол!

Б о р б а й-о о л. Кижилер-даа, күрүнелер-даа дөмей. Менне тайбың кожа-хелбээ чурттаарының (*чаңгыстап демдегелеп*) принциптерин сагып чоруур кижимен.

Б о р б а а н а (*бар-ла үнү-биле*). Үндезин чок домак-тыр!

К е ж и к Ч ы р г а л о в и ч. Адыр, дунмалар. Бичин оожургап көрүнер. (*Оожум.*) Чараштаа, сен черле канчап бардың, кызым? Мерген ам кайдал?

Ч а р а ш т а а. Кызылда чедип келген-дир.

Б о р б а й-о о л (*шоодуп*). Акша-шалыңныг ада-иезиниң мойнунда олуруп алган эш-тир ийин. Ажыл-даа чок, албан-даа чок.

Б о р б а а н а (*Борбай-оолче*). Сээң-биле чугаалашкан эвес.

Б о р б а й-о о л (*намдап*). Улуг сек.

К е ж и к Ч ы р г а л о в и ч. Ынчаарга таарышпас харын. Каң-кадык аныяк кижиме хилис тояап чоруурга кайын боор. Бир болза ажылдаар, бир болза өөренир херек.

Ч а р а ш т а а. Ынчаар бодап келиримге, кодан хойнундаа херээ чок апаар ышкаш-тыр, Кежик Чыргалович.

К е ж и к Ч ы р г а л о в и ч. Ол база хөлүн эрттир-дир, Чараш. Кодан хой-даа дээш, кончуг эш-даа дээш хары угда демисежир херек.

Б о р б а а н а. Билдиң бе, эш Борбай-оол. Сен дээрге доктаал-саавырже холуң караңнадып турдун.

Б о р б а й-о о л (*арай оожургап*). Ындыг арга база турду-даа ыйнаан.

К е ж и к Ч ы р г а л о в и ч. Мындыг-дыр. Кодан хойнундаа каап болбас, ол дээрге күрүне херээ-дир. Мергенни база каап болбас. Кижини эдип алыры база күрүне херээ-дир. Чааскаан мунгараарга, хоржок, Чараш. Мында комсомол организациязы бар-дыр, эш-өөрүң бар-дыр.

Б о р б а а н а. Ынчаар демисежир турган ышкажыл, эжим?

К е ж и к Ч ы р г а л о в и ч. Мергенниң салым-чолу дээш шупту кады туржуулуңар, дунмаларым.

Ч а р а ш т а а (*бүзүрел чок*). Канчаптар бис ынчаш?

Кежик Чыргалович (*Борбай-оолду шоода аарак*). Доктаал-саавыр-даа бижип, хей черге саазын хорадып тургаш канчаар. Мынчаар бодап тур мен, уругларым.

Үннер. Канчаар, канчаар?

Кежик Чыргалович. Мергенни бээр эжкелгеш, хойжу бригадага кирип алыр. Хоорай кезип, улчуп чоруурунун орнунга борта кээп ажылдазын.

Чараштаа. А өөредилгези?

Кежик Чыргалович. Таарышпаан институтун катап эргээниниң ажыгы биче боор. Мерген борта ажылдап тургаш, өөренир черин боду шилип алзын. Ийи чыл эрткен соонда шуут өөренип чоруп болгай. Бот-өөредилге база багай эвес арга болдур ийин. Бис шуптувус дузалажыр бис.

Борбаана. Шын-дыр. Мергенни дораан бээр эккээр.

Борбай-оол (*ийинден хереп келгеш*). Кулугурну мен ходуйтур сүрүп эккээн!

Кежик Чыргалович. Адыр-адыр. Хамык ужур ходуйтур сүреринде эвес. Мен албан аайы-биле Кызыл кирер апардым. Ол чоруй чугаалажып көргей мен аан. Силер ам ажылдап эгелеңер.

Чараштаа. Буруулуг болдум, Кежик Чыргалович. Баштай бичии изигленипкен-дир мен.

Кежик Чыргалович. Ажырбас, кызым. Оон дорадаа болгулаар болгай. Адырам, Мергенниң адреси кандыг ийик?

Борбаана. Мен бижип берейн.

Борбай-оол. Улуг сек! Мен бижип берейн. (*Саазын, карандаш сегирип алыр*).

Кежик Чыргалович. Хунаашкаш чоор силер. Борбай-оол бижипкей аан. (*Караан баскылааш*.) Ол дээрге доктаал-саавыр бижиринге черле сундулуг эш болдур ийин.

Борбай-оол (*адреси бижип бергеш*). Бо-дур, Кежик Чыргалович. Улуг сек.

Кежик Чыргалович. Тракторуну дүрген хөделдирип көр. Мал чеми үзүлзе ат болур силер. Байырлыг, дуңмалар. (*Үнүп чоруптар*).

Чараштаа (*инчегин чүктеп алгаш, Борбай-оолдун баарынга чедип келгеш*). Ах, сени-даа! Улуг-сөктеп, биче-сөктөп алган!

Чараштаа инчегин чүктеп алгаш маннап үнө бээр. Борбай-оол шала эгенижсеп, могоаттына аарак хая көрнүп алган турар. Борбаана ооң артынга кылаштап келгеш, эжтинге оожум дээр.

Борбаана (*кыяңнай аарак*). Ам-на суг кырында салдап үнүп келдиң бе? Улуг сек...

Борбаана катгырыпкаш үне халыыр. Борбай-оол кезек тура ооң соонче маңнаптар.

Б о р б а й - о о л. Борбаана! Борбаашка!

БЕШКИ КӨРГҮЗҮГ

Хойжу бригадада уруглар өрээли. Чараштаа ном номчаан оран. Борбаана карандаш, саазын тудуп алган, боданган, бижиттинген оран.

Б о р б а а н а (*кезек бодангаш, аянынг номчуур*).

Келир өйнү, адар даң дег, уткуп албас,
Кызыл күштү өргүп тургаш чедин алыр.
Кежик-чолду, үнер хүн дег, манап албас,
Кылыр ишке туржуп тургаш чаалап алыр.

Ч а р а ш т а а (*аяар туруп келгеш, катаптаар*).

Кежик-чолду, үнер хүн дег, манап албас,
Кылыр ишке туржуп тургаш чаалап алыр.

Эки-ле шүлүк-түр. Кымныы боор, эжим?

Б о р б а а н а (*тылдыксан*). Бодумнуң бораптап алган шүлүүм-дүр.

Ч а р а ш т а а. База угаанныг сен ийин, Борбаан. Мен болза ынчаар черле бижип шыдавас мен. (*Катаптаар*).

Келир өйнү, адар даң дег, уткуп албас,
Кызыл күштү өргүп тургаш чаалап алыр.

(*Боданып-боданып.*) Келир үе... Келир үе... Ийи муң чылда канчап барган турар ирги бис?

Б о р б а а н а. Ии, дадайым, мен ынчан бежен харже бар чыдар-дыр мен.

Ч а р а ш т а а. Ажы-төлүвүс та чеже апарган турар?

Б о р б а а н а. Эжим, мындаа Кызыл чорааш, базаарже бар чыдыр мен де даан. Та кайыын чүве, цыган кадай халып келгеш: «Төлгелеп берейн, чараш кыс, келир үең сөглөп берейн» деп ээрешкеш туруп берген. Хөк бодааш, солагай холумну сунуп бээримге, адыжымче кайгап-кайгап: «Он уруглуг болур сен» деп бо-ла-дыр. (*Катгырып-ла турар*).

Ч а р а ш т а а. Чүге болбас боор.

Б о р б а а н а. Беш оол, беш кыс. Чоргаар-ла аа!

Ч а р а ш т а а (*баштак*). А ынча уругларыңның адазы кым болур ирги?

Б о р б а а н а. Уругларымның адазы кончуг эрес, хөглүг, уруг-дарыы-биле үе-чергези ышкаш ойнаар, кандыг-даа бергелерге торулбас, өде-чара кижги болур.

Ч а р а ш т а а (*чаптап кыжырыыр*). Борбай-оол ышкаш де даан. Ха-ха!

Б о р б а а н а (*могаттына хона бергеш*). Қандаай кижі сен, уруг. Мен дээрге сеңээ анаа келир үем дугайын чугааладым. А сен дээрге...

Чараштаа баргаш эжиниң мойнундан кускаптап алып. Эжин аргалаар.

Ч а р а ш т а а. Баштактанырым ол-дур ийин, эжим. Че, ооң орнунга ырлажып алыыл аа.

Ийи эжишки кускаптанчып алгаш, коңчуг аяар ырлажып эгелээр:

Он-на дугаар доозуп алгаш,
Ойнап-ойнап алган ийик бис.
Ооң соонда чоңууска
Онза шынчы бараан боор бис.

Школавыс доозуп алгаш,
Ырлап-ырлап алган ийик бис.
Ыңчангаштын чоңууска
Ылап шынчы бараан боор бис.

Ырны төндүргелек чорларда, эзирик Мерген ырлап кирип олурар. Ийн уруг сырбаш кылынгаш, тура халчырлар.

М е р г е н (*тендирбишаан*).

Ындыг дораан бусту-ла бээр,
Стаканны чүге саттың?
Ындыг дораан чарлы-ла бээр,
Ынакшылды чүге туттуң?

Ч а р а ш т а а (*аңгалап, коргун*). Эзирик чедип желдин бе, Мерген? Тыппаан чүвең ол бе, арага?

М е р г е н (*шүлүктөй аарак*). «Халдып олур, чолаачы, хаттан үндүр халдып ор». Буруулуг болдум, кыстар. Эш-өөрүм силерден ыяткаш, дидимнелип алыр дээш, орук ара бичии чүве ижиптим. (*Чараштааже хөме кылаштаарга, оозу дедирленип бар чыдар*).

Ч а р а ш т а а. Орталан, Мерген! Арага-биле дидимнелир сен бе?

М е р г е н (*дүш-даа чок химиренир*).

Ындыг дораан бусту-ла бээр,
Стаканны чүге саттың...

Ч а р а ш т а а. Мерген, сокса!
М е р г е н (*улам хөме кылаштавышаан*).

Ындыг дораан чарлы-ла бээр,
Ынакшылды чүге туттуң.

Чараштаа биле Борбаана хеп-сынын алгаш, маңажып үне бээрлер.

Мерген (оларның соонче каттырып). Хе-хе! Менден чүге коргар силер, кыстар? Адыг-мажаалай мен бе, араатан-бөрү мен бе? (Идик-хевин арай боорда аскаш, стол артынга олуруп чыда, ында бичии көрүнчүккө көрдүне бээр.) Ох, авам төрөөн чараш арнымны арагага садып ижиптим...

Мерген ол ынчап теңдиңейнип олурда, Кежик Чыргалович биле Борбай-оол кирип келгеш, ооң кырында-ла баарлар.

Борбай-оол. Чалап эккеп алган кончуг хойжувус бо ышкажыл, Кежик Чыргалович. Хоювус кадарар бис бе, арагачыны кадарар бис бе?

Кежик Чыргалович (Мергенниң этинден силгилээш). Мерген! Ол-дур сен, кады чоруул деп чугаалап турдум. Чааскаан чоруткаш, ижип алгаш келгениң бо ышкажыл.

Мерген (чулчуруп). «Кыстар, оолдар оруу бисте ажык, кырганнар каяа-даа хүндүлүг».

Борбай-оол (хыйыр-кылчаң). Эки-ле ыр шээжилеп алган эр-дир бо. Ооң оода утказын билир ирги бе?

Мерген. Билбес кижичүге ырлаар чүвөл, эш. Кежик Чыргалович биле сени хүндүлээрим ол-дур. (Боостаазы кыйтыгайнып эдер).

Борбай-оол. Ынчаар хүндүлевес чоор, эш.

Кежик Чыргалович. Бис хамаан эвес бис. Оода бодун хүндүлөп көрзе. Кыстар, оолдар оруу ажык деп ырлап ордун. Ол оруунга бодуң-на доора чыдып алганың ол-дур. Бодуңну хүндүлээниң ол бе ынчаш?

Мерген. Меңээ берге-дир. Силерге белен ыйнаан, Кежик Чыргалович.

Кежик Чыргалович. Меңээ чүге белен чүвөл?

Мерген (улам дылын долган). Силерде чүү боор, шупту чүве оруунар аксында-дыр. Маадыр, депутат, орден, медаль, дагдыныкчы...

Борбай-оол. Улуг сек! Ыттава! Ынча ат-алдарны Кежик Чыргалович чаңгыс хүн чедип алган деп бодаар сен бе?

Кежик Чыргалович (шыңгыы). Комсомолчу эш ыйнаан бо?

Мерген (хуузунда чулчуруур). Ийе, комсомолчу, комсомолчу...

Кежик Чыргалович. Мооң-биле чассыннажып турар ада-иези эвес-тир бис. Эш Борбай-оол, аан кежээ комсомол хуралын чыыңар.

Мерген (база чулчуруп олурар). Комсомол хуралын чыыңар, комсомол хуралын чыыңар...

Кежик Чыргалович. Шынап-ла ам хамык бижик демдектерин дөгөрезин ажыглап тургаш, доктаал төлевилелден бижи. Кандыг-даа кижиг хай-чагыргалыг ыйнаан.

Мерген (*чулчурбушаан*). Ийе, хай-чагыргалыг, хай-чагыргалыг... (*Столга олур удуп каар*).

Борбай-оол. Оон кедерезе, мооң кудуруунга куу тос баглаар бис.

Кежик Чыргалович. Оон бээр ара чок-тур.

Борбай-оол. Чарлалды ам дораан тарадыр мен. Ком-сомол хуралынче силерни баш удур чалап тур бис, Кежик Чыргалович.

Кежик Чыргалович. Ыяап-ла олуржур мен. Чалалга чокка-ла.

Кежик Чыргалович биле Борбай-оол үнүп чоруй баарлар.

Мерген кезек када удуп орда, ооң артынга дүжү көстүп эгелээр.

Баштай ооң авазы биле ачазы кылаштажып эртер.

Хорагай Кончуковна (*оглунуң бажын суйбааш*). Мерген, күжүр оглум! Дыка ынчап арага-дарыже сундулап, сула салдынма. Келир күзүн база катап бир институтче кирип каар бис.

Шыңгы Чымаарович. Болзун! Чаңгыс оглум дээш ынча дыка арным кызып, ат-алдарым бужартатпас мен. Бодуң орууң бодуң тып, борбак хырның бодуң тоттур! Ырап чор!

Хорагай Кончуковна. Ачазы! Таныш-көрүште-риңче ам база телефонна!

Шыңгы Чымаарович. Кым-биле-даа чугаалаш-пас мен! Соксазын!

Мерген (*дембээрер*). Чок! Авай, ачай! Мээң херээмге киришпеңер! Бодум... Бодум билийн!

Мергенниң арты-биле ам Борбаана кылаштап эртер.

Борбаана. Мерген, муңгарава. Сеңээ бүзүрээр мен. Тайып уजार, даянып турар болгай. Чараштааны бода, келир үеңни бода! Сээң аксың кежиг бодунуң холунда-дыр. Ам-дыгааштан бодан!

Мерген (*холдарын када туткаш*). Четтирдим, Борбаан! Чылыг сөстериңни кажан-даа утпас мен!

Мергенниң арты-биле Чараштаа кылаштап эртер.

Чараштаа. Бичиг белээм кайыл, Мерген? Ону эдилээр харың чок-тур. Дедир эккел!

Мерген (*карманнарын үженгилээш*). Мында, мында,

Чараш! Чидирбээн мен! Ынча диве, Чараш! Сеңээ ынак мен!
(*Артында куруг черни суйбагылаар*).

Чараштааның соонда Кежик Чыргалович кирип кээр.

Кежик Чыргалович. Моон-биле чассыңнажып турар чайывыс чок. Комсомол кежигүнү эш ыйнаан бо. Доп-дораан хуралдан чыынар!

Мерген (*улам дүүрөп*). Ол чокка, Кежик Чыргалович! Хурал чыгбайн көрүңер!

Кежик Чыргаловичиниң соонда бодундан узун айтырыг, кыйгырыг дем-дектери, улуг сек, биче сек, кедергей чоон карандаш тудуп алган Борбай-оол кирип келир.

Борбай-оол. Мерген, мында чүгө келдиң? Айтырыг демдээ. (*Айтырыг демдээ-биле столду шак кылдыр кагар*). Бригада ады баксыратпайн, моон чору! Кыйгырыг демдээ! (*Кыйгырыг демдээ-биле кагар*.) Мерген биле Чараштааның аразында ынакшыл дээр чүвениң когун үзе хоруур деп комсомол хуралының доктаалыңга бижиир херек. (*Улуг карандажы-биле бижиттинип турар*.) Ынчангаш ооң соонга инек-даш дег улуг сек салырын негеп тур мен! (*Улуг сек-биле маспактаар*).

Мерген (*агаар чедишпестеп, тын девиден*). Борбай-оол! Эжим! Ындыг доктаал биживейн көр! Комсомолчу сөзүм!..

Борбай-оол үнүп чоруй баарга, Мерген ону дилээр дээш, илдиккеш отту чаштап кээр. Долгандыр көргүлээр. Кым-даа чок, девидеп турар.

Мерген (*хол-буттарын туттунуп*). Аараан кижн боор мен бе? Албыстаан кижн боор мен бе? (*Сакты хонуп келгеш*.) Өөредилге база октап алган. Ажылдаар дээш кел чыда арагалап алган. Чүнү канчаар кижн боор мен? Эш-өөрүм-нүң кызыл арнын канчап көөр мен? Кончуумну, коргунчуумну... (*Бажын стол кырынга салгаш ыглай бээр*).

Узүктелнишкнн.

Кежик Чыргалович чедип келир.

Кежик Чыргалович (*шириин*). Сергей бердиң бе? Мерген. Ыглап олур мен, Кежик Чыргалович.

Кежик Чыргалович. Ам чүү деп бодап ор сен ынчаш?

Мерген. Шынын сөглээйн, Кежик Чыргалович. Арагачы эвес кижн мен. Институтка таарышпайн баргаш, оон эш-өөрүмнүң, силер бүгүдээниниң борта ажылдазын дээн чаагай

сеткилдиг арын-нүүрүндөн эгенгеш, дидимнелип алыр дээн кыдыра, шолук бодалымдан иштине берди. Кижиге бүзүрөп болур силер бе, Кежик Чыргалович?

Кежик Чыргалович. Бодун шыдаар болзунза, чүгө бүзүрөвөс боор. Харын ол дугайын сээң-биле чугаалажыр дээш келдим. Борбай-оол-биле мени хөлүн эрттир изигленип турган деп бодава. Херектиң ужуру ындыг турган.

Мерген. Буруулуг болган-дыр мен, Кежик Чыргалович. Черле канчаар кижиге боор мен?

Кежик Чыргалович. Канчаар, канчаар? Ажылдаар херек.

Мерген. Каяа? Мени кым хүлээп алыр боор.

Кежик Чыргалович. Арагалавас болзунза, ак сеткилдиг ажылдаар болзунза, сени кым-даа хүндүлээр апаар.

Мерген. Бодум багым-дыр ийин.

Кежик Чыргалович. Бригадага амдызында сизген-ширбинш сөөртүжер, кажаа-хораа ишти аштаар дузалаар ажылчын кылдыр хүлээп алзыйысса, чүү деп бодаар сен. Тракторист Борбай-оолдун дорт удуртулгазы-биле ажылдаар сен.

Мерген (өөрүшкүлүг). Шыдаар мен, Кежик Чыргалович. Көөр силер. Ажылчын аңгының хүрээлецинге санадырындан артык ат-алдар кайда боор! (Кезек бодангаи.) Чараштааны чүү деп бодаар силер, Кежик Чыргалович? Ол менээ бүзүрээр ирги бе?

Кежик Чыргалович. Ол чүгле сенден хамааржыр. Чараштаа угаанныг уруг.

Мерген. Мен бүзүредип шыдаар мен, Кежик Чыргалович! Ам чүгле кезек хуусаадан берип көрүңер!

Кежик Чыргалович. Комсомолчу сөзүң!

Мерген. Комсомолчу сөзүм!

Кежик Чыргалович биле Мерген холдарын дыңзыдыр тутчуп алган турарлар.

АЛДЫГЫ КӨРГҮЗҮГ

Даштын улуг хат-шуурганның даажы дыңналып турар. Чалбаа Чамааевна дүүрөөн турар. Борбаана лампа тудуп алган, кышкы тону ак хар апарган кирип келир.

Чамаа Чалбааевна (уткуй маңнай бергеш). Чүү билдирер-дир, уруукум?

Борбаана (харын кактанып). Чүү-даа сураг, кадам. Дең чырыын хат өжүр шааптар, хоржок-тур. Чеже-даа катап кывыстым. Оон ийи-үш чайып чорумда-ла, өже бээр-дир.

Соогун канчаар, холдарым көжүп кагды. Чараштаа канчап шыдап чор ирги?

Ч а м а а Ч а л б а а е в н а (дүүрөп). Ам дүн ортузу чедип тур. Бо хат-шуурганның дек серири кайда боор. Даң адарга, хүн үнерге дээрден башка. Частың улуг хады ынчап барганда, үш-дөрт хонар болгай. Шаанда болза багай өглерни буза шаап кааптар турган. Ат-ла болдувус, уруукум.

Б о р б а а н а (оожуктуруп). Аът-хөлдүг эр улус шапкылажып үнгенде ужур бар оң, кадам. Тып ээкээрлер.

Ч а м а а Ч а л б а а е в н а. Мынчага тыппаанда, даарта хүндүс көстүр апарган уруг-ла-дыр.

Борбай-оол буу-хаа маңнап кирип келир.

Б о р б а й - о о л (далаш). Кым-даа келбеди бе? Мерген канчалды?

Б о р б а а н а. Кым-даа сураг. Мерген девин-не дилеп үнген болгай.

Ч а м а а Ч а л б а а е в н а. Каяа четтин, оглум?

Б о р б а й - о о л. Кара-Хая, Көк-Хаяны бир кылдым. Ам база чорбас болза хоржок.

Ч а м а а Ч а л б а а е в н а. Оода бир аяк изиг шайдан иже каавыт, оглум, соокка чораан кижини.

Б о р б а й - о о л (далаш). Соонда, соонда, угбам.

Борбай-оол маңнап үнүптер.

Б о р б а а н а (ооң соонче). Бо термосту ап ал!

Борбай-оол дыңнавайн баар. Борбаана термосту алгаш, Борбай-оолдун соондан халып үнер.

Б о р б а а н а. Мени эдерттип ал, Борбай!

Ч а л б а а Ч а м а а е в н а (чааскаан). Барып-барып бөгүн дешти берген делегей боор. Күштүг, шыырак эр кижилер хой кадарын чорда, хадый берген болза хамаан эвес. Артында кыс кижини бо үш дүмбей караңгыда, хат-шуурганда чүнүн уг-шинин тывар боор. Ол ынчап чорда, та чеже хой төрүпкөн чүве? Хураганнаар хире хойларны үзүп арттырып-ла алган улус бис. Ынчалза-даа тогдуларны кым билер боор, эминини ужуу безин үнмээнде, төрүптерлер болгай. Оода хою орта чоруур чүве ирги бе? Чүү-даа канчаар, багай уруум ат болду. Хат-шуурган болурун билген эвес, орта чылыг идик-хеп база кедип албаан. Бо чоткан-соокта кижиниң доңуп өлбөс чери кайда боор. Багай-ла чүве ыңай турзун.

Идик-хевиг хар-хыраа апарган Кежик Чыргалович кирип келир.

Кежик Чыргалович (*кактангылааш, далаш-биле*).
Ыт-кужуңар-даа ээрбес, кажaa-хорааңар-даа ээн, ыржым-
шыпшың барган силер чоп?

Чамаа Чалбааевна (*четтикпейн*). Ат болган чүве,
Маадыр? Кодан хоювус-даа чок, Чараштаавыс-даа чок!

Кежик Чыргалович. Дилеп тур силер бе ынчаш?

Чамаа Чалбааевна. Аалга турган-на кижилерниң
шуптузунун чорутканнары ол-дур.

Кежик Чыргалович. Черле каразааш, аныктар
коданнарын эргип чордум. (*Далажып.*) Элдеп болган-дыр.
Ыт-куш болза канчаар, дириг кижидоңза канчаар. Кайнаар
үндүрген хой ийик?

Чамаа Чалбааевна. Чаш хураганнар-биле чиилеш-
кеш, хойнуң уун эскербээн болдум. Амдыы Борбаана чугаа-
лады. Эрген Кызыл-Чарыкче углаан хой-дур. Дүште Чараш-
таа хоюн Казанакче ээдип бар чыткан-дыр. Оон кежээликтей
хат хадып эгелей берген.

Кежик Чыргалович. Серемчилел оскунарга ындыг-
ла болгай.

Чамаа Чалбааевна (*химиренип*). Бо ашактың кон-
чуу ол-дур ийин, барып-барып бөгүн суур кирип чораан. Ба-
жыңыңга хими-физиктеп орган болза, уруун чырыкта-ла ут-
куп албас бе.

Кежик Чыргалович. Олурган херек чок.

Чамаа Чалбааевна. Ынчап-ла көрүңер, Маадыр.

Бөргүн дуй баглангаш, Кежик Чыргалович далаш-биле үнүптер. Удат-
паанда Борбаана термозун тудуп алган кирип келир.

Чамаа Чалбааевна (*уткуй маңнааш*). Чүү бил-
дирти-дир, уруум?

Борбаана. Чүү-даа сураг. Хат киткеп-ле тур. Борбай-
оол четтирбейн барды.

Чамаа Чалбааевна. Ооң изиг шай сактыр чай чок
болганы ол болгай аан.

Борбаана. Бис чүнү канчаар улус боор бис, кадам?

Чамаа Чалбааевна. Оода изиг аш-чемден хайын-
дырып олураал, уруум.

Чамаа Чалбааевна биле Борбаана дораан-на паш-хымышта баарлар.
Караңгылаашкын.
Чараштааны дилээн сцена эгелээр. Долгандыр дүмбей карангы. Хат-
шуурган улуп турар. Чараштааны дилээн кижилер имиртиленчээш чы-
рыкка көстүлөңнээр. Кижилер ужуп-туруп, алгыржып, кускуннажыр.
Караңгыда Адыг Агбаанович көстүп чоруур.

Адыг Агбаанович (*кускуннап*). Чараштаа! Уруум! Кайда чор сен! Ачаң-дыр мен! Бээр, уруум, бээр. (*Боо боо-лаар*).

Караңгыда Борбай-оол көстүп чоруур.

Борбай-оол (*салаазын аксынче суккаш этсир*). Чараштаа! Мен Борбай-оол-дур мен! Мээң кыйгым дыңнап тур сен бе? Чангыс черге орба, доңа бээр сен! Ээй! Чараштаа!

Караңгыда Мерген көстүп чоруур.

Мерген (*кыйгырар*). Чараштаа! Мерген-дир мен! Сени мен база дилеп чор мен, мээң үнүм дыңнадың бе? Бичии-ле мана! Сени ыяп-ла тып алыр мен! (*Иштинде чугааланыр*.) Хей черге кежээрге, шуурган, сеңээ черле торулбас мен. Чараштааны тыппаан шаамда, амыр-дыжым көрбөс мен, ала караам шиммес мен. (*Алгырар*.) Ээй, Чараштаа, мени дыңна! Кайда чор сен! Мен Мерген-дир мен!

Караңгыда Кежик Чыргалович көстүп чоруур.

Кежик Чыргалович (*кускуннаар*). Чараштаа! Хоюң кайда барды! Сени шуптувус дилеп тур бис! Харьылап кускунна, Чараштаа!

Кезек караңгылаашкын соонда Чараштааны дилээн кижилер бөлдүнчүт келген, имнэ-жип сүмөлөшкөн турар. Оон алгы-кышкы-биле тарап чоруп-тарлар.

Караңгылаашкын.

Караңгыда Чараштааны Мерген көдүрүп алган, ооргазында иччектиг, ужуп-туруп чоруур. Ында-мында хойлар эдер.

Мерген (*дайгырар*). Хойт-хайт! Аалче кылаштажыңар, ам оъттаар харык кайда боор. (*Тайып ушкаш, өжөш чугааланыр*.) Дыка кежээлеве, шуурган! Бистиң оруувуска черле дуй туруп шыдавас сен! Чараштаа-биле мени ужур шавар харыың чок! Бис ийиге күш четпес сен! (*Туруп алгаш, тендирип чоруптар*.) Чараш, мени дыңнап чор сен бе? Сени черле доңурбас мен! Бичии шыдаш, Чараш! Удавас аалывыска чеде бээр бис. Хоювусту кажаалап алыр бис, доңаннар боор, чылыксыннар. Сени черле кагбас мен, Чараш, чер-дээр кыдынынче-даа кылаштап үнө бээр мен. Меңээ бүзүрө, Чараш!

Мерген ужуп-туруп, хоюн дайгырып кылаштап-ла олурад. Кезек болганда оон-моон ыгттар дыңналыр. Мерген Чараштааны хойнунга салгаш дыңнаалай бээр.

Үннер. Оой! Ээ! Чараштаа! Бисти дыңнадың бе? Харыылап кускунна! Чараштаа! Оо, Мерген! Сен база кайда бардың? База аза бердиң! Бээр, бээр! Бис мында бис!

Мерген (*кыйгырар*). Бис мында бис! Бээр, бээр! Чараштааны тып алдым! Хой база мында! Дүрген бээр! Шуптунар бээр!

Чараштааны дилээн кижилер сөктүп келирлер. Оон Чараштаа биле Мергенни үглей-ле бээрлер. Чараштаага бөргүн-даа кедирер кижиге бар, тонундаа кедирер кижиге бар, ооң арнын хар-биле дүрбүүр-даа кижиге бар.

Адыг Агбаанович. Чараштаа анаа-дыр бе, оглум?

Мерген. Анаа, анаа, ирем. Чүгүлө буттары бичии көжүй берген. (*Борбай-оолче.*) Мону чүктөп ал, Борбай. Хураганнар доңа бербезин.

Борбай-оол (*инчекти ажып көргөш*). Хаа, шаралары безин кургаваан. Ынча өл-чаш амытаннарны канчап доңурбаан уруг боор!

Мерген. Дөрт хураган чорду.

Кежик Чыргалович. Кайыын тып алдың, Мерген?

Мерген. Бо даг артындан.

Кежик Чыргалович. Че, ам аалга барып айтыржыр бис. Далажыкылыңар. Чанаалыңар. Бистер хойну сүрө берээли, силер Чараштааны алгаш дорттаптыңар.

Хамык улус далаш-биле чоруптар. Чугаа-соот, ыт шимээн чоорту ырап чоруй баар.

Караңгылаашкын.

Демги-ле өрээл. Чамаа Чалбааевна биле Борбаана иелээ олурар. Сандайга удумзурап олурган Борбаана сырбаш дээр.

Борбаана (*хенертен сербээден*). Хой эткен ышкаш болду, кадам!

Чамаа Чалбааевна (*тура халааш*). Хат даажы ыйнаан.

Борбаана (*катап дыңнаалааш*). Шынап-ла! Мырыңай чоокта!

Чамаа Чалбааевна (*база дыңнаалааш*). Ойт, шынап-ла! Хой эде-дир!

Борбаана. Тып алганнар-дыр!

Чамаа Чалбааевна биле Борбаана өөрүшкү-биле үнө маннап бар чорда. Мерген Чараштааны көдүрүп алган кирип келир. Баштай Чамаа Чалбааевнаның үнү чидип, арай коргуксап, дедирлени бээр.

Мерген (*кирип ора-ла өөрүшкүлүг*). Анаа, анаа, кадам! Бичии-ле доңган кижиге-дир. Аскыр негейден! Чылыдыр шуглаңар!

Ч а м а а Ч а л б а а е в н а (*халып баргаш, уруун ошкагы-
лай каапкаш*). Күжүр уруумну, хеймер чүөмни! (*Оон Мер-
генче маңнаптар*.) Уруумнун тынын алдың, оглум!

М е р г е н (*далаштыг*). Мен барып хой кажалажыптайн.

Чамаа Чалбааевна Мергенни ошкаар дээш кел чыдырда, оозу четтирбейн маңап үнө бээр. Чараштаа дидиреп, диштери шаккынайнып турар. Чамаа Чалбааевна биле Борбаана аайын тывынмайн маңажып, үскүлежип-даа турарлар. Оон негей тон эжкелгеш, Чараштааны диван кырынга ыяк шуглап каарлар.

Б о р б а а н а. Чылыгып удузун.

Ч а м а а Ч а л б а а е в н а (*уруунуң идиктерин ужулгаш*). Хаа, соок демирлер-ле!

Даштын хойларның эдери, ону кажалаан кижилерниң ыт-шимээни
дыңналып турар.

Кежик Чыргалович кирип келир.

Кежик Чыргалович. Маадырывыс канчалды,
угбам?

Ч а м а а Ч а л б а а е в н а (*элдепсинип*). Чүү маадыры-
выс? Кайы силер бе, Маадыр?

Кежик Чыргалович. Мен боор ийик бе, Чараштаа-
выс аан?

Ч а м а а Ч а л б а а е в н а. Кайы, Чараштаа маадыр
апарганы ол бе, Маадыр?

Кежик Чыргалович. Маадыр болбайн канчаар.
Мындыг берге үеде бүдүн кодан хойну камгалап алган кижини
ынчаар адаар апаар. Ийи хой ийистепкен, чаш хураган-
нарын инчектеп алган болду, доңурбаан. Чараштаа хамык
хоюн ыжык кызаа иштинче киир сүргеш, хат-шуурганга
алыспаан-дыр. (*Кезек бодангаш*.) Мерген эр-хей! Ол эвес
болза бо дүне кодан хойну-даа, Чараштааны-даа тыппас ча-
давас ийик бис. Мергенни эң баштай силен баштыг оол деп
бодаан мен, ёзулуг эш-тир оң. Оон черле эки кадарчы үнүп
болур.

Б о р б а а н а. Ону ындыг деп билген-даа мен, алыс мө-
зүзү эки кижини.

Кежик Чыргалович (*Чамаа Чалбааевнаже караан
баскылааш, ийи салаазы-биле айыткаш*). Чамаа Чалбааевна,
силерде мындыг чүө аймаа бар бе?

Ч а м а а Ч а л б а а е в н а (*аайын тыппайн өттүнгеш*).
Ол мындыг, чүнүң аймаа боор, Маадыр?

Кежик Чыргалович. Кылаң-кара аан.

Ч а м а а Ч а л б а а е в н а (*хорадаксап*). Чүү кылаң-ка-
ра, кандыг кылаң-кара?

Кежик Чыргалович. Арага аан.

Чамаа Чалбааевна (*шыңгырап*). Бо хат-шуурганда ону канчаарыңар ол, Маадыр?

Кежик Чыргалович. Херек. Хөй эвес, чаңгыс дугураан-на болза ажырбас.

Чамаа Чалбааевна (*безеректелип*). Ооң аймаа бисте чаңгыс дугураан байтыгай, сыкырым-даа бар чоор бе...

Кежик Чыргалович. Чараштааның иштинде соокту үндүр сывыртаар-ла болгай, Чамаа Чалбааевна.

Чамаа Чалбааевна. Шагда-ла ынча дээр болгай, Маадыр. Ындыг чүве, мындыг чүве деп ойзуп-кыйзып турбайн. Оон башка бисте база бичии чүве бар ышкаш ийик.

Чамаа Чалбааевна чарым-шил эккеп бээрге, Кежик Чыргалович аякка кудуптар. Ону Чамаа Чалбааевна уруунга апаар.

Чамаа Чалбааевна (*уруун оттургаш*). Чараш, ковайып кел, уруум. Мону иживит.

Чараштаа (*караан көрүп келгеш*). Суг бе бо?

Кежик Чыргалович. Чүү-даа болза хамаан эвес, кызым. Караң шимгеш ажырывыт.

Чараштаа (*ажырыпкаш*). Эвезе, эвезе. Сугдан, авай!

Чараштааны улам чылыдыр шуглап-шуглап каарлар.

Кежик Чыргалович (*оожум*). Силер шимээрге вецер. Мен барып хой ончалажыйн. (*Дис баштап үне бээр.*)

Чамаа Чалбааевна (*Борбаанага*). Доңган кижиге изиг кара мүн тааржыр болгай. Чемивис соой берген боор, чылыдыптар бис бе, Борбаан.

Чамаа Чалбааевна биле Борбаана өске өрээлче чоруй баарлар. Машина даажы үнгөн соонда, элээн болганда Мергенниң ада-иези — Хорагай Кончуковна биле Шыңгы Чымаарович кирип келирлер. Хорагай Кончуковна доскаар дег кылдыр казттанып кетгинип алган болур. Орааттынып алган аржыылдарын, кедип алган чагызын, тоннарын уштуп турда төнмөс. Оларын ашаа уштуп турда, Хорагай Кончуковна чугааланып-ла турар.

Хорагай Кончуковна. Мээң багай оглумну бо оранче элзидип эккеп алгаш, чүнү кылдыртып турлар ирги? Бо хат-шуурганда доңуп-дожап, түрөп-ле тур боор. Көдээге чурттап, мал-маган азырап чаңчыккан улус боттары ынаар борастанып чорбас, чаш оол көгүткен херектери чүл? Мергенни моон алгаш чорутпас болза черле хоржок. Кижиниң иштинге сыңып чоран огу иштии хоюнга сыңмас эвес. Маанаа үш түрээриниң орнунга чылыг, чырык бажыңыңга олургай-ла. Аыш-чеми, идик-хеви чедишпээн бе?

Шыңгыы Чымаарович. Дыка чугааланмайн көр, кадай. Мында өске чон канчап ажылдап турар деп бо- даар сен.

Ол аразында орун кырында чоорган шимчей бээрге, Хорагай Кончуковна чожааш алгырыптар.

Хорагай Кончуковна (*коргун, ашаанче, сыңнып*). Дөө чүү боор?

Шыңгыы Чымаарович (*барып көргөш*). Амдыы уруг-ла-дыр.

Хорагай Кончуковна. Чүү уруг? Кижн аттыг болгай.

Шыңгыы Чымаарович. Амдыы уруг аан, Мергенге белек берип турган уругну канчап утгупкан сен?

Хорагай Кончуковна. Чараштаа бе?

Шыңгыы Чымаарович. Ийе-ийе, ол.

Хорагай Кончуковна. Ооң мында чүге хевере берген чыдары ол. Бистн оглуwусту бодунуң орнунда ажыл- дадып жааш, ынчаар хөлестеп, ноюрзап чыдыр болгай аан. (*Чараштааның эштнп алган чоорганын ажа тырткылааш.*) Эй, уруг, Мергенни көрдүң бе? (*Одунмас боорга, улам-улам доңгайып силгигилээш, хенертен дүрүжөш дээр.*) Өл эът! Ужур ижип алган. Магалыг-ла кызыжак-тыр! Балдыр-бээжек өөрүн көдээже көгүдүп эккеп алгаш, боду таалап чыдар. Эки-ле келин-дир!

Мерген халып келгеш, ада-незин көрүп кааш кайгай бээр.

Мерген. Авай! Ачай! Мында канчап чедип келдиңер? Машина оду чырып кээрге, чүү улус боор деп боладым.

Хорагай Кончуковна. Бис борта көстүп кээри- виске чүге кайгаар сен, оглум? Бодуң харын чүге бээр чедип келдиң?

Мерген (*чоргаарал-биле*). Мен мында комсомолчу- аныяктарның комплекстиг хойжу бригадазында ажылдап тур мен. Ажылчын аңгының төлээзи болдум!

Хорагай Кончуковна. Комплекстиг... Ажылчын аңгы... Эки-ле ажыл тып алган-дыр сен. Кырган ада-иенни өөртүр белээң ол бе?

Мерген. Меңээ өөрүнчүг-дүр. Силерге база ындыг боор.

Хорагай Кончуковна (*шириин*). Дедир чанаал!

Мерген (*Чараштааже имнээш*). Кш-ши! Оожум, авай!

Хорагай Кончуковна (*хорадан*). Силерниң бо көдээ черде ындыг чурум бар чүве бе, кижн ыткыр чугаа-

лап болбас. (*Чараштааже азаарган көргөш.*) Билбестээн кижн ынаар удуп чыдар ыйнаан.

Мерген. Оожурган көр, авай. Бо уруглар чурттап турар өрээл-дир. Ам бистиң оолдар өрээлинге бараал. Орта хамык чүвени чугаалап бээр мен.

Шынгы Чымаарович. Аваң ышкажыл, оглум. Хат-шуурган болу бээрге, сени канчап-ла тур ирги дээш, мени олуртпааны ол-дур. Ынчангаш албан чериниң машиназын дилеп алгаш буу-хаа келдивис.

Хорагай Кончуковна. Дедир чанар, дедир чанар. Маалаан чиилээн хой аразындан чүнү тып алыр сен. (*Хой шимээнинден кулаан дуй тудар.*)

Мерген. Далашпа, авай. Биске барып, соокка чораан кижн изиг шайдан аарта. Эки хөөрежир бис.

Хорагай Кончуковна. Чанар, чанар.

Мерген ада-иезин эдертп алгаш үндүрө бээр. Хамык хеви анаа чыдып каар.

Оон кезек болганда хамык улус чугаа-сооттуг чыгып келир.

Кежик Чыргалович (*ыткыр*). Ам чүү боор, хамык айыыл чайлаан-дыр. Хой-даа онча-четче, кадарчы-даа кадык-чаагай. Маадырны оттурунар, чемгеринер.

Чамая Чалбааевна (*чемин аппараташ*). Чараш, тур, уруум. Изиг мүнден иш.

Чараштаа (*шуглаан чаза теп чорудупкаш*). Оо, эрттир удуп каар часкан-дыр мен. Иштим изип, буттарым хып турар кандаай чоор. Хөктүүн але. (*Каттыргылаар*).

Чамая Чалбааевна (*уруун шуглааш*). Донуп болбас. Ма, хлебтен база ап ал.

Чараштаа (*хенертен авазының мойнундан куспактапкаш*). Авай-авай, авайымны, авазынган авайымны... Анаа-ла хоюм кадарып чордум, авай.

Чамая Чалбааевна. Ындыг-дыр, уруум, че. Ам эки чемненип ал.

Бични арага бажынга үне берген Чараштаа хлебти аксын долдур дайнап, мүннү шөлүредир аартап, ыткыр чугааланып, аажок чемненир.

Чараштаа (*дайнанмышаан*). Хой кадарарда кижн бергедээр чүү боор. Бо ынакшыл деп чүвениң ужу-бажын билбес-тир мен. Авай, сен бо дугайында чүнү чугаалаар сен?

Чамая Чалбааевна (*чожуп*). Та, та. Ачандан айтыр даан, уруум.

Чараштаа. Ачай, сен чүү деп харыылаар сен?

Адыг Агбаанович (*шала будалыксап*). Бергезин

аа, уруум. Адырам, хими-физикти өөренип көөргө болган болза... *(Будулдуруп.)* Ынчаарга силер эки ажылдаңар, уруум. Келир жүзүн улуг кадарчы болур силер. Бистер, кырган-дижең улус, анай-хураган тутчуп, сакманщиктээр бис.

Ч а р а ш т а а *(кызыл-даван тура халааш).* Ээ, ачай, сен мени будулдура бербе. Улуг кадарчылаары бистиң орууустан чайлап кай баарыл. Сен ынакшыл дугайын чугаалап көр.

А д ы г А г б а а н о в и ч. Мээң-не билбезин херек ышкаштыр, уруум. Сен бо орган Маадырдан айтырып көр. Ол-ла огулуг хары берип шыдаар боор.

Ч а м а а Ч а л б а а е в н а *(уруунга).* Кызыл-даван канчаарың ол, буттарың доңа бээр. Ма, ачаңның кидис майтактарын кеткилеп ал. Улуу хамаан ийикпе, чылыг-ла болза.

Чамаа Чалбааевна уруунга аажок улуг кидис идиктер ап бээр. Чараштаа оларны дөңмээнге чедир кедип алыр.

Ч а р а ш т а а. Силер чүү деп бодаар силер, Маадыр?

К е ж и к Ч ы р г а л о в и ч *(база тулуксап).* Гм... Езулуг ынакшыл ажыл-иштен чарылбас деп бодаар мен.

Ч а р а ш т а а. Ол-дур. Чечен чугааладыңар, Маадыр. Ханы ынакшыл кайгамчык ишке төрүттүнер. *(Өөрүнчө айтып тургаш.)* Ындыг ынакшылга Борбаана төлөптүг уруг. Борбай-оол база. *(Салаазын кожаңнаткаш.)* Борбай-оол, сен ынакшылды чүглө доктаал-саавыр-биле чагырып болбас деп чүвени билип ал. *(Мергенниң ада-иези кирип кээрге, оларга уккуй маңнап чедө бергеш.)* Па, силер база мында силер бе? Кажан чедип желдиңер? Экин, Мергенниң ава-ачазы! *(Хол тудушкаш, столче сөөрткеш.)* Бо хүнден эгелээш Мерген биле мээң арамда найырал онза кылыннаан деп билип алзыңарза частырыг чок боор. Ол дугайын силерге тускай медеглеп тур мен. *(Хенертен минни хонуп келгеш, актын тутуна кааптар.)* Ой, дадайым! Чүнү чулчуруп каапканым ол? Ат-ла болган-дыр! *(Өске өрээлче маңнап кире бээр. Ооң соонче баштай Борбаана, оон Мерген биле Борбай-оол бурт дээрлер.)*

К е ж и к Ч ы р г а л о в и ч. Чул мооңар, эштер? Тарап чангылаар бис ыйнаан. Онза чагыым-даа чок. Чүглө ам хөр-хөргүк деп айбылдан кичээнип көрүңер, хой дүже бээр чадавас. *(Аныктарның кире берген өрээлинче бакылааш.)* Аныктар, силер бир дугаар шылгалданы кончуг эки туттуңар. Ол дугайын совхозтун дирекция черинге дыңнадыр мен. Чамаа Чалбааевна, Адыг Агбаанович, силер аныктарга эки үлегериңер көргүстүңер. Хорагай Кончуковна, Шыңгы Чымаарович, силерге база улуу-биле четтирдивис. Мындыг берге үеде аныктарга сагыш човап аалдап келгениңер дээш...

(Ашак-кадай арай эгенип, чыырлып олуларлар.) Мен-даа аьттаныптайн, боттуң аал-коданы база бар болгай. Байыр-лыг. (Үнүп чоруптар).

А д ы г А г б а а н о в и ч. Хими-физикти өөренип көөрге болган болза... Бис-даа база барып дыштанзывысса эки тур-ган боор, кадай.

Ч а м а а Ч а л б а а е в н а (аньяктарже чугаалаар). Си-лер база эрте-дээре дыштанып алыңар, уругларым. (Мерген-ниң ада-иезинге.) Менди чаагай, Хорагай Кончуковна, Шың-гыы Чымаарович. Орук-суур эки чедип алыңар. (Үнүп чоруп-тарлар).

Х о р а г а й К о н ч у к о в н а (арай бодамчалыг). Бис-даа база хаптар бис бе, ашак.

Шыңгыы Чымаарович кадайының хамык хевин кедирип эгелээр. Хорагай Кончуковна ынаvas.

Ш ы н г ы ы Ч ы м а а р о в и ч (кайган). Доңа бээр сен. Х о р а г а й К о н ч у к о в н а. Хамык чон мындыг хай-ныышкынның ажылдап турда, доңуп-дожап турар чай чок-тур.

Ш ы н г ы ы Ч ы м а а р о в и ч (хамык хепти анаа тудуп алгаи). Шын, шын, кадай. Демги ол дагдыныкчыны чайын хөрээн кылаңаткан хөөремж чүве деп турган болгай сен. Ындыг эвес, ёзулуг кижии ол-дур. Ындыг кижии Маадыр, депу-тат болбайн канчаар. Мерген дугайында үр-чар чугааны сок-садыр-дыр. Оглувус ылап черин тыпкан-дыр. Борта ажыл-дазын. Амыдыралын, аас-кежиин-даа тып алыр чадаvas. Көрдүң бе, демги Маадыр бисти база мактады. Езулуг эштин үнелиг сөстөрүн черле бодаvas болза хоржок.

Х о р а г а й К о н ч у к о в н а. Боданып көөр мен, ашак.

Ш ы н г ы ы Ч ы м а а р о в и ч (аньяктарга дыңналдыр). Байырлыг, уругларым. Эки ажылданар.

Мерген биле Борбай-оол маңажып келирлер.

М е р г е н. Кырганнарны үдеп каар-дыр.

Б о р б а й - о о л. Азий диптин төвүнде тураскаалга мээң мурнумдан мөгеер силер, кырганнар. Қыйгырыг демдээ!

Үнүп чоруптарлар.

Чараштаа биле Борбаана маңажып кирип кээрлер.

Б о р б а а н а (өөрүшкүлүг). Борбай-оол девин кажая иштинге меңээ чүнү чугаалаан деп бодаар сен?

Ч а р а ш т а а. Чүү диди, Борбаан? Улуг сек салып каг-ды бе?

Борбаана. Чырык өртемчей кырында ынакшыл бар диди!

Чараштаа. Аас-кежиктиг болур сен, эжим!

Ийи эжишки холдарындан туттунчупкаш, каттыржып, хииктелдир бөөлденчип турарлар.

ЧЕДИГИ КӨРГҮЗҮГ

Чайлаг. Кижилер каастанып кеттинипкен, орденнерин, медальдарын кадагылапкан. Москвага болур аныяк хойжулар хуралынче Чараштааны байырланчыг байдалда үдээн турар. Хөгжүм, ыр-шоор.

Чараштаа биле Борбаана чемодан иштээн турарлар.

Борбаана. Суй белектеринч черле аартыктава, эжим. Москвага баргаш, таныжар эш-өөрүң көвей болгай. (Ончалаар.) «Азиянын төвү», чонар-даштан чазаан аът, сыын, дашкалар, альбомнар. Ам чүнү-даа утпаан боор бис аа, Чараш?

Чараштаа. Шуптузу ол ышкаш, Борбаан.

Борбаана. Чаагай хүн төрүттүнген кижидир сен, эжим.

Чараштаа. Бо бүгү дээрге силерниң шуптуңарнын киирген үлүүңер-дир, эжим.

Борбаана. Саналыңга дөгerezин чугаалаар сен, Чараш. Бистинч хойжу ажил-иживистинч дугайын. Аныяктарнын амдырал-чуртталгазынын дугайын. Ынакшылынын дугайын.

Чараштаа. Ынчанмайн канчаар. Борбай-оол биле сээн дугайыңны база чугаалаар мен.

Борбаана (девиден). Чок, чок. Бистинч дугайывысты аңаа чугаалааш чоор сен. Харын Мерген биле бодуннунч дугайыңны ыяап чугаалаар сен.

Чараштаа. Силерни черле чижекке алыр мен.

Борбаана (могаттынып). Ынчаарга сени үдевес мен. Шоруң.

Чараштаа. Күжүр эжимни аарай. Ам-даа чаш хевээр. Сени аадар, чайгаар кижидир боор мен бе? Ындыг улуг кавайны кайыын тывар кижидир ирги мен? Борбай-оолду кавайдан чаза деп дилээр бооп-тур мен ийин. Оон сени сакманщиктеп туруп азыраар мен.

Мерген биле Борбай-оол өөрүшкүлүг кире халчып келирлер.

Борбай-оол. Кыстарга мөгейдим! Бир кулаш төш чарты кыйгырыг демдээ!

Мерген. Белен силер ыйнаан?

Борбаана. Чараштаа эзеңги кырында.

Борбай-оол. Мындаагыларның чууазы ам дораан эжик аксынга чуглуп кээп туруптар.

Борбаана (*баштактанып улажыр*). Кыйгырыг демдээ!

Машиналар даажы дыңналыр. Дөртөлээ сонга баарынга баарлар.

Мерген (*магадан*). Сагыш-ла-дыр аа! Чугаалаан соонда чуглуп кээр.

Борбаана (*хараттынгааш*). Директорнун «Волгазы». Совхозтун автобузу база. Кежик Чыргалович. Хаа, өске коданнарда өөрүвүс база келгеннер-дир. Чараштааны үдээрлери ол-дур.

Кежик Чыргалович баштаан хамык аныяктар сөктүп кээр. Эки-менди солчуушкуннары, каткы-итки, оюн-баштак, чугаа-соот дойлуп турар.

Кежик Чыргалович. Бүгүдээ, экии!

Борбай-оол. Моорлаңар, моорлаңар. (*Мергенче карак баскаш.*) «Кыстар, солдар оруу бисте ажык, кырганнар каяадаа хүндүлүг». Ынча дээр ийик бе мон, Мерген?

Мерген. Ындыг, ындыг, Борбай. Чогуур черинге чугааладын.

Борбай-оол. Сен арай өске черге шүлүктөптер тургулаан кижиге болгай сен.

Мерген (*чушкунузун дырбааш*). Тургулаан чүве, Борбай. Ам ону черле сагынмаза ажырбас боор.

Кежик Чыргалович. Бижек демдектери уттундурган ышкажыл, Борбай?

Борбай-оол. Уттундурар боор бе, Маадыр. Силер бүгүдээге ийи кулаш узун дурттуг кыйгырыг демдээ салган комсомолчу болгаш хойжу изиг байыр чедирип тур мен!

Кежик Чыргалович. Ындыг улуг демдек хамык өөрүңге четчир боор.

Чамаа Чалбааевна биле Адыг Агбаанович кирип кээр.

Чамаа Чалбааевна (*улус-биле мөңдөлөшкөш*). Ана аттыг хөй эш-өөрлүг кижиге-дир сен аа, уруум.

Кежик Чыргалович. Эки айтка ээ хөй, эки кижээ эш хөй деп чугаа ол-дур, Чамаа Чалбааевна.

Машина даажы дыңналган соонда эжикке Хорагай Кончуковна биле Шыңгы Чымаарович буу-хаа кире дүжүп кээрлер.

Хорагай Кончуковна (*чугааланып кирип оор*). Шупту, экии! (*Ашаанче.*) Бир мөөрей мээңи болду. Ол-дур.

Адыг Агбаанович. Хими-физикти өөренип көөрге

болган болза... Силер чүү деп мөөрөй салып алгаш келдиңер, Хорагай Коңчуковна? Чараштаа чоруур азы чорбас дээш бе?

Х о р а г а й К о н ч у к о в н а. Чок аан, кудагай. Тфу! Ол чүү дээрим ол, элекке-ле. Ашак болза Чараштааны чүгле бистер үдээр боор бис деп чорду. Мен болза Чараштааны бүдүн бригада үдээр деп чордум. Хөлүн туржук, өдүрээн безин часпаан-дыр мен.

А д ы г А г б а а н о в и ч. Шын-дыр, мүн-дүр, Хорагай Коңчуковна. Адаанга аштырбаан-дыр силер. Байыр чедирип тур мен. *(Холун тудар)*.

К е ж и к Ч ы р г а л о в и ч. Эштер, ха-дуңмалар! Бөгүн бистер ынак найысылалывыс Москвага болур бүгү-эвилелдин аныяк хойжуларының хуралынче мурнакчы кадарчывыс комсомолчу Чараштааны үдеп турар-дыр бис. Ол дээрге бистин эки ажилдаанывыстың түннели, бистин шуптувуска улуг өөрүшкү болур-дур. Бистин ол маңнайывысты, идегеливисти Чараштааның бүзүредип шыдаарыңа чигзинмес бис. Ынчаарга Чараштааның орнунга түр када кымны арттырып каарыл деп айтырыг бар-дыр. Кандыг бодал барыл, эштер?

Улус бот-боттарыңе көржүп, сымыражып, сүмележип эгелээрлер.

А д ы г А г б а а н о в и ч *(холун көдүргөш)*. Менде санал бар. Болур ирги бе, Маадыр?

К е ж и к Ч ы р г а л о в и ч. Болур, болур. Чугаалаңар, Адыг Агбаанович.

А д ы г А г б а а н о в и ч. Хими-физикти ханызы-биле өөренип көргөш, бо айтырыг дугайты Кежик Чыргалович дагдыныкчының бодунуң саналын дыңнаар деп бодал бар.

Ү н н е р. Шын-дыр, шын-дыр. Дагдыныкчы боду билзин. Маадыр шиитпирлезин.

К е ж и к Ч ы р г а л о в и ч. Менде дужаар эрге чок, анаа-ла арга-сүме кадар боордан өске.

Ү н н е р. Арга-сүменер чүл? Силерни дыңнаар бис, Маадыр.

К е ж и к Ч ы р г а л о в и ч. Дуңмалар, силерниң шуптуңарга бүзүрөп болур бис. Чараштааны силерниң кайыңардаа солуп болур. Ынчалза-даа орнунга кымны арттыарын Чараштаа боду билзин деп бодал тур мен.

Чараштаа ыт чок кылаштап баргаш, ханада инчеекти дүжүргөш, Мергенге чүктеди бээр. Ыт-шимээн дойлуп үнер. Адыш часкаашкыңнары дойлуп турар.

Ү н н е р. Ура-а! Шын-дыр! Мерген шыдаар! Эр-хей. Чараш! Кежээңни көргүс, Мерген! Адың сыкпа!

М е р г е н *(карманындан бичи инчеек белек уштуп эк-*

келгеш). Бо-дур, Чараш, он дугаар класс доозуп турувуста, менээ белекке берген бичии инчөөн. Сээң суй белээңни чидирбээн мен, чүрээм дужунга шыгжап алгаш, сажтып чораан мен, бодап чораан мен, Чараш!

Х о р а г а й К о н ч у к о в н а (улусту чара-буза чүктээш. оглунуң баарыңга маңнап келгеш). Мен оонну акша хавы деп бодаан болбас ийик мен бе. Бичии инчөөк улуг инчөөккө четкени ол-дур, оглум!

Ш ы н г ы ы Ч ы м а а р о в и ч. Кончуг-ла чараш домак чугааладың, кадай. Ол шииңни черле салбайн чоруп көр.

Х о р а г а й К о н ч у к о в н а. Шиимни шагда-ла шийт-пирлеп алган мен. Ам арай оожум, ашак. Чараштааны канчап эки үдеп каарын бодан. (Долгандыр улуска.) Чараштааны Кызылга чедир бис үдээр бис. Самолётка база бис олуртур бис. Москвадан ужуп кээрге, база бис эң баштай уткуп алыр бис.

К е ж и к Ч ы р г а л о в и ч. Чүл моң, ха-дунма? Үдежип алганывыс бо-ла бе?

Б о р б а а н а. Арай элек, Маадыр! Ынак эшти үдеп тура, ыры чокка канчап чарлыр боор!

Б о р б а й-о о л. Шупту, шупту! Кыйгырыг демдээ!

Шупту улус ырлажып кириптер.

Инчөөк

Эртен эрте сырын-биле чаржалаштыр,
Эзрем болган хоюм сүргеш үнүптер мен.
Сарыг хуннуң ажар шагы элек-даа бол,
Сарыым, сени сагыжымдан ыратпас мен.
Идегелдиг ынак сарыым,
Инчөөңни чүктедип бер.
Инчөөңниң иштин орта
Изиг чүрээң база суп бер.

Кадыр даглар кырын орта үне бергеш,
Кадарганым хоюм көргөш чоргаараар мен.
Анай-карам аалыңдан дыңназын дээш,
Аян ырын ындынналдыр ырлаптар мен.
Идегелдиг ынак сарыым,
Инчөөңни чүктедип бер.
Инчөөңниң иштин орта
Изиг чүрээң база суп бер.

Улустуң мурнунга Чараштаа үнүп келир. Үдээн өөрү ооң соондан кылаштажыптар.

Ч а р а ш т а а (өөрүнчө, көрүкчүлөргө холун чайгаш).
Инчөөңни чүктеп чорааш, идегелиңерни шынзыдар мен, төрөөн чонум!

Көжөгө хаар. Төнөр.

БҮЗҮРЕЛ

Чаңгыс көжеге, ийи көргүзүглүг шиш

Қ И Р Ж И Қ Ч И Л Е Р И :

Чечекмаа — 20 харлыг чараш, силиг, томаанныг, шынчыы.

Зина — оюнзак баштак, кээргээчел база-ла 20 харлыг.

Наташа — эш өөрүнгө ынак, дузааргак.

Света Ондар — эрес, өде-чара, изиг.

Карим — турамык, чараш силиг аныяк оол. Зинага аажок ынакшып чоруур.

Карбы — чаа-ла 17 харлап чоруур баштак ылчың, уруглар аразын-дан үнмес, оларның-биле үргүлчү-ле эштежир аныяк оол.

Саян — бөдүүн, улуг шыбырак, идик-хеви бодунга таарышкан, узун, бедик. 24 хар иштинде аныяк коммунист. Кадайынын бригадазында кыстарга аажок ынак, оларны хүндүлээр.

Бистиң хүннеривисте бооп турар амыдырал.

БИРГИ КӨРГҮЗҮГ

Бир-ле суурда тудуг чери. (Декорациязын болгаш хевин чер-черниң шы-даар-шаа-биле таарыштырып кылып алза эки).

Чаа дооскан өрээл иштинде 3 кыс ажылдап турар. Ийизи сонга чугган, бирээзи шаланың хирин сивирип аштаан, база оларның аразында бир оол будук холаан турар. Кыстар ажылдавышаан, баян үделгези-биле сорук кирип ырлажып турар.

Ш у п т у : Чалы боттуң күзээн эжи,
Чараш-карам кайда бардың?
Орай дүннүң шолбаны дег
Оруум уткуй чаңнап келем.

З и н а (чааскаан ырлаар).

Чайның чараш чаагайыңга
Сарыым сени дөмейлээр мен.
Сагыш сеткил тереңинге,
Чаңгыс сени көрүксээр мен.

Чечекмаа. Кандыг кончуг эки ыр боор, уруглар, кым-ның ырызыл?

Карбы. Демги бир аан, аныяк композитор... (сактып тура) Кым ийик аан мон. Ядараан... ийе, ийе. Мерген-Херел. Ёзулуг душтук эр! Хм, мен кыс турган болзумза...

Наташа. Кайынам, Александра Пахмутованы-ла-дыр.

Зина. Шуптуңарның шын эвес-тир. Сөзү-даа, музыказы-даа Бадый-оол Кенешович Монгуштуң-дур, ам билип алыңар.

Наташа. Ой дадайым орта сен бе!.. Артында-ла ада-зының чолу-биле хүндүлөп адап турар, черле сараалыг сен ийин, Зина.

Зина. Па, ында сараалыг чүү боор, анаа-ла культура ажылдакчызы болур кижин аныяк чогаалчы боорга, хүндүлээрим кончуг. Демги бир ырызын билир силер бе. «Алимаа» дээр!.. Тулган-на!.. (Иштинде ырлагылаар).

Карбы. Ого, ол-ла болгай. Зина черле берге үрөн болдур ийин, ырлай каавыт.

Зина. Карим биле Саян ол-дур, чогуу ырлаар оолдар, сен база ынчаар ырлап билир болзуңза аар.

Чечекмаа. Чок, Карбының бир кончуг чараш ырызы бар кижин. Концертке кирир чүве...

Зина. Дыңнап көрзе аа!

Карбы. Хоо, күзелдими-биле бараан болур ийик мен. Ынчалза-даа чай чок тур мен ийин бо. (Будуун хоятпушаан).

Зина. Ойт, уруглар, Света канчап барган, шөлээ дилеп алды бе, Чечек?

Чечекмаа. Шөлээ-даа айтырбаан, аары кире берди ыйнаан... Харын ажылга арттырар бе, арттырбас бе дээр айтырыг туруп турар.

Карбы. Света кайгал, эрес кижин деп бодаар мен: ажылдаар-даа, аажылап чаңнаар-даа.

Зина. Че-че, Карбы, ыра дидивис чоп.

Чечекмаа. Че, концертке дыңнапкай сен аан. (Оожум ырлавышаан, соңганың көзенээн аштап, чуп турар).

Күскү дүне шолбаны дег
Хүлүмзүрүүн көрүкседим.
Күзелимни өттүр билгеш,
Күжүр эжим чедип келем.

Карбы (соңгаже көргөш). Чечек, Чечек көр даан, сагышырап ырлап турарыңга-ла душтууң дыңнап каан-дыр, кел чор.

Чечекмаа (соңгадан). Саян! Бээр-бээр, мында бис.

Зина. Черле кончуг ырлап турдун, ол-ла болгай, шолбаның сырып келгени ол-дур.

Карбы. Чүректи кайын эндээр дээр сен!

Наташа. Зина, сен ындыг болган болзуңза, черле кажан өгленир кижин боор сен? Дүрген өгленип ап көр. Каракка чаржынчыг чүве-дир. Ол кижин дээрге сени көргөш-ле улуг тынып эртип чоруур-дур, хөөкүйнү...

Карбы. Шынап-ла, чүге-ле күжүр амытанны ынчаар хилинчектээр кижин боор сен?.. Чок болза, дем ол...

Зина (чоргаарланып). Ол боор харын, хилинчектензин, ынакшылы быжыг боор.

Саян кирип келир.

С а я н. Эжи, кыстар! Че, чүл, доозуп тур силер бе?

З и н а (*үзе кирип*). Чүгле дүгдээри арткан.

С а я н. Ана ымыраа тайып турар-ла чүве-дир харын. (*Чечекмааже*.) Дүштеки чемни каяа чиир бис. Бажында чем белеткеп кагдым, барып чемненип алыыл бе?

Н а т а ш а. Ашактыг кижиниң аксының кежии-даа мага-лыг-ла чүве-дирем. Чемни белеткээш, чалап хап келир. Ам артында самосвалынга олуртупкаш, караш-ла дээр.

С а я н (*Наташаның чажындан тудуп алгаи, баштактаны аарак*). Удавас Волга садып алыр бис, ынчан кадайны Волга-биле чалап ап турар чүве.

Н а т а ш а. Мээң чажымдан тыртпайн көр, Саян. Мен ба-за-ла удавас ашакка баар болгай мен, аңаа база херек. (*Шупту каттыржырлар. Чечекмаа чүү-хөө херекселин аайлай салып, чоруурунга белеткенип турар*).

К а р б ы. Саян, бо уруглар ыры дээш сырынналып туруп берди, ажыл-даа кылбас болдулар... Мындаагы ырыңны ма-ңаа ырлап бербээн шаанда кадайыңны чорутпастар. Чечек, мана, Саян ырлазын.

С а я н (*каттырып*). Ол чүңерил, уруглар, клуб эвес-тир бо. Дүштеки чем шагы төнер четти, силер база чемненир болгай силер, ол чүңерил? Чок шыдавас мен, ырлаар хамаан-чок шимчээр безин харыым чогул, хырным хыйлангаш аажок... Үдээр хөгжүм-даа чок-тур.

Н а т а ш а. Музыканы чоор сен, ёзуургава. Хыйланчак хырның үдөп бергей аан. (*Карим кирип келир*.) Оо, Карим база чедип келди! Зинаны чалап келдиң бе? Мотонга ушка-рыптар сен ыйнаан?

К а р и м (*эпчоксуна берген*). Ол чүңүл? Силерни канчаар ажылдап турлар ирги дээш... (*Ыңай-бээр хынай кылаштан турар*).

Ч е ч е к м а а. Дүштеки чем шагы чедип келгенде бисти көөр дээш де? Чок-чоок, Карим, Зинаны алыр дээш келген-дир сен, арнындан көрүп тур бис.

Н а т а ш а (*Каримге*). «Алимаа» дээр чаа ыр бар-дыр, ону ырлажы кааптыңар. Ооң соонда Зинаны салыр бис.

К а р и м. Ол чүңерил, уруглар. Ажыл шагының үезинде ырлап турар чай кайда чүвөл. Саян чоруулу! (*Үнер деп бар чорларда, Карбы эжикти дуй турупкаш*).

К а р б ы. Аха! Тудугжу кыстарның дилээн тооп көрбөс, туруг хая дег кандаай эрлер силер! Чалым-хая-даа бол чаң-гыланыр ышкакыгай? Ынчаарга Чечекмаа-даа, Зина-даа си-лер-биле кады чорувас-тыр. Мен чөпшээрэвес мен.

З и н а. Ырлай кааптыңар даан, чүңер хорай бээрал. Чүгө дедирленир силер.

С а я н (*чөдүргөш*). Чүү кончуг дедир төлдер боор, эште-
рим-баш! (*Каримге*.) Че, чангыс куплеттен бадырыптар бис
бе? Аштаан-суксааны-даа хангай-ла!

К а р и м (*ыңай-бээр көргөш*). Обед шагында ол чүзүл
боларнын, орта эвес деппе!

З и н а. Үнээредир улус үнүп чорунар, ынчаарга. Моон
соңгаар бистиң аравысче ис баспаңар.

С а я н. Ой-ой. Ынчап барбайн көрүңер. Ырлап берээли.

К а р и м. Че-че, халдып олураалы, чоор сен оларны.

С а я н. Че-че, хамаан эвес, харамнангаш чоор бис.

Иелээ ырлажырлар.

Чангыс катап душкан-даа бол,
Чазык чаңың утпаан-даа мен.
Он сес харлыг төөгүңнү
Онза солун сөглээн сен.

Эртениниң хаязындан
Эрткен орууң эвээш бол.
Эчис бодун кайгамчык
Элдеп тоол сен, Алимаа.

Алимаа, Чечекмаа,
Аныяк кыс Зинаида.
Эчис бодун кайгамчык,
Элдеп тоол сен, Алимаа.

Шупту кыстар аажок таалап, дыннап турар. Саян биле Карим ырлап
чоруй Зина биле Чечекмааны чедип алгаш, үнүп чоруй баар. Наташа-биле
Карбы иелээ холунда чугай, будук чүү-хөөрзүн тудуп алган артып каарлар.

Н а т а ш а. Дыка-ла чараш ыры-дыр, сөзү-даа, аялгазы-
даа магалыг-ла-дыр.

К а р б ы. Ыр-даа канчаар дың иелээ артарывыс бо бе?

Н а т а ш а. Корга бердиң бе, чүден?..

К а р б ы. Ынакшышкан дөрт кижичурттап чоруп тур оо!
Кандыг кончуг аас-кежиктиг кижилер чоруур чүве. (*Света
кирип келир*.) Ого, Света!.. Дүш шагында кай хап чор
сен чээ?

С в е т а. Сайн байнуу! Салам алейкуум! Экии — здрав-
ствуй. (*Бажын өгбейтир дырап алган, шокар чүвүрлүг, хол-
дарын лак-биле дозулап алган, папирок аксында ызырыпкан,
сумка болгаш фотоаппарат эгиннепкен кирип келир*).

К а р б ы. Экии! Ам ажылдаар дээш келдиң бе, эр-хей,
ол-ла болгай!

С в е т а. Ол чүңүл? Бөгүн дыштанып алыр бодап тур мен.
(*Холдарын көргүзер*.) Көрүп тур сен бе?

Н а т а ш а. Ында кижичоор чүү боор, лак-биле чаап
алган кижичор сен.

Света (*бажынче имнээш*). Барып-барып сен, база мелегей-дир сен аа?!.. Бо фотоаппаратты көрбейн-дир сен бе, тырттырып алып дээш. Дыргактарны лактап, баш дүгүн чазап, фотоаппаратты чүктөп алганда, малгашка канчап боражып турар боор, хаван эвес... (*Каттырар.*) Баштактандым, хорадай бербөңөр. Малгаш-биле хоютпаска, холумнуң хорлаанын көрбөс сен бе? Силерниң бо штукатура, маляра деп ажылыңарга...

К а р б ы. Тура чокта күш чок, дус чокта амдан чск. Өске черге ажылдаар болзунза эки кижидир сен ийин.

Света. Өске каяа баар боор. Кандыг чүү-даа болза профтехучилищени доозуп алган кижидир мен.

К а р б ы. Ынчаарга ам орта ажылдаар-ла болгай. Арын-бажын, хол-будун будуп чорбайн, бо бажың-балгаттың соңга-хаалгазын, эргин-шалазын будуп турар-ла болгай.

Н а т а ш а. Че-че, ооң-биле шак эрттирип турба. Чемненир шагывыс эвээш артты. Оон дүрген дооза каапкаш, концерт белеткелинче чоруп тураал. (*Азыгда кара барбада сүп каан сүт, масло, колбасаны, чүү-хөөнү ужулгап, шала кырынга олуруп алгап, чемненип эгелей бээрлер.*) Карбы, бээр олурувут, нарыыдавайн көр.

К а р б ы. Четтирген!

Света (*көрүнчүүнге көрдүнмүшаан*). Каям, өөрүм, улуг улус — уруг караа кыланнатпас, ыт думчуу борбаннатпас — дижир болгай. Меңээ саржааңардан хайырлаар силер бе?

К а р б ы. Ол шын. Хырнын чажыраарга аштай бээр, кылынын чажыраарга көстү бээр, боже олуруп ал. Чооглаңар, чооглаңар, нарыыдавайн көрүңер.

Света. Па, ол чүү дээриң ол. Довурактыг шала кырынга канчап олурар чүвөл. (*Бодунуң идик-хевинче көөр.*) Бээр салыптыңар, соңга караанга олуруп алылыңар. Хүнзедир чем чивээн мен, өзүм карарып тур, эжим.

Н а т а ш а. Чемненмейн каяа чораның ол? Чаа акша алдывыс чоп. Азы солун чүве садып аптың бе?

Света. Чүве садар чүве кайда дээр сен: өре төлээн, кинолап каапкан. Дүүн общежитие оолдары келген, бичии узун-моюннап база каапкан. Пух! Баш аарып хүнзеди. Орайга чедир танчылап, ырлап каапкан-дыр мен.

Н а т а ш а. Ынчангап дыштанып турарың бо бе? Магалыгла чүве-дир... Чеже аас-сөзүң бээр кижидир сен, эжим. Комсомол хуралы болур-ла, чүгле сээң дугайында чугаа болур-дур. Бистиң бригадавыс мурнакчыларның одуруунда чоруп турар болгай, ону канчап бодавас кижидир сен?

Света (*чемненмишаан*). Че, эжим, лекция номчуурунну соксадып көр, эжим, чем чип алың. Чемелээрге чем чиртин-

мейн баар-ла болгай. Оон башка тырлы бээр мен. Силер ийи, тыва аажы-чаңчылга өөренип калган база тывалар-ла болгай силер. Каям, Карбы, хлебти саржаг-биле чаавыдам.

К а р б ы. Света, көрдүң бе, саржаглыг хлебке база ынактыр сен. Оо, ажылдаарыңга база ындыг ынак болган болзунза... Ажылга ынак — аштавас-даа, түревес-даа, алдармакталдыг-даа! Шын аа?

С в е т а. Шын. Че-че, эштер, мени дыка чемелевейн көрүңер. Чемгергениңерге четтирдим. Даарта ажылга үнер, таптыг сес шак турда мында турар мен. Үлүүмнү: будуур, чугайлаар чүвени менээ арттырып каар силер.

К а р б ы. Чечекмаа сени көөр болза демей-ле салбас, сени келбээн дээш хыйланып турду.

С в е т а (*Наташага*). Каям, эжим, тараандан база кудуптар сен бе.

Чечекмаа биле Зина кирип келирлер.

Ч е ч е к м а а. Уу! Света чедип келген ышкажыл!. Чем амданныг-ла болзун!.. Бригаданың чарашпайы моорлап келген.

З и н а. Чем чиртингир-ле болзун!.. Света, сен чоғунда чалгааранчыг-даа, ажылга сааттыг-даа чүве-дир.

К а р б ы (*Светага оожум*). Кадыг холда кирдиң-не. Ам таптыг туттун!

С в е т а. Ындыг-ла болзун! (*Аксында долдур хлеб, колбаса сун алган бопуңнадыр дайнап турар.*) Силерге ужуражы кааптар чоор бе дээш, харын буянын эштерниң кежиинге таваржы бердим. Бөгүн ажылдавас мен. Эртен келгей мен аан. Четтирдим, тоттум! (*Чоруур деп билеткени бергеш, хенертен сактып келир.*) Ойт шынап, кыстар! Тергиин чараш чаа танцы өөренип алдым.

З и н а. Че-че, сээң аңаа мергениңни билир бис. Майыраңнаан-шокараңнаан танцыларны көрүп пат болган бис, харын тудугга мергениңни көргүзүп турган болзунза аар, эжим.

Ч е ч е к м а а. Света, ажыл үзериңни ам черле соксадып көр. Дарталавайың, бо каас-коя хевиңни уштуп каапкаш, дораан ажылда.

С в е т а. Кудай-ла бо! Кээргел чоғуңарны аа, эш бригадир. Эртен келир мен деп чугаалап тур мен.

Ч е ч е к м а а. Чүгө эртен чүвөл? Ам дораан ажылда, ол-ла!

С в е т а. Маңаа салымым чок амытан-дыр мен ийин.

Ч е ч е к м а а. А каяа ажылдаар деп турар кижин сен ынчаш?

Света. Бар-ла, бөгүн харын, партия секретары-биле ону сүмележип көөр дээш...

Зина. Че-че, хей чүве чугаалап турбайн, хевин уштуп кааптар сен бе азы ол хевээр-даа туруптар сен бе?

Света (*идик-хевин суйбап көргөш*). Ынчаарга бажыңга баргаш, солуй кеттинип алгаш келийн. Он-на минутадан чөпшээреп көрүңер.

Чечекмаа. Чок, чөпшээревес дээнде ол-ла-дыр... Он минута иштинде чечени кылып каавытпазыл!

Света (*хорадан*). Четтирдим... Кажан-даа плавка биле эмиг хаптыг туруп алгаш ажылдап турган херээжен көрбээн кижин мен.

Чечекмаа. Че, харын канчаар-даа туруп ал харын. Мында эр улус чок, боттарывыс-тыр бис.

Света. Бир эвес шиткел чүве болза, сээң хоранныңда кандыг-даа хептиг ажылдап берейн харын, хың ханзын. Карбыны эр хиндиктиг кижин деп санаваз кижин силер бе? (*Уруглар каттыржы бээр. Баштай будукту булгап көргөш. ооң соонда салааларын шуптузун чаңгыстап көргөш, эрнин чөтпөйткеш.*) Хайыраан дыргактарым лагы арлып каары ол-дур аа.

Чечекмаа. Шала будуп турзунза, дыргак лагы тыпты бээр оң. Кежээ катап будуп ап четтиге бээр сен.

Света. Дыңнадым, эжим командир. (*Эзулап каар*).

Чечекмаа. Че, уруглар, соңгаларны чуп кааптыңар. Оон шаланы кургады чүлгээш, будуп эгелээр. Мен коридорну барып арыглаайн. Света биле Карбы шаланы будузуннар. Зина биле Наташа, соңгаларны будуур силер, бо-ла.

Света. Дайын-даа, тайбың-даа үеде командириниң дужаалы дайынчыга хойлуу чүве дээн... Ам канчаар, Карбы... (*Дидим кирип, хевин уштуп кааптар деп баар*).

Наташа. Тенивейн көр. Мону кедип ал (*халып чоруткаш, халат эккеп бээр*). Четтирдим эжим.

Света. Силерниң араңарга мынчаар чурттаары бергедир, бир-ле булунчугашка тускайлаң ажылдаксаар кижиндир мен ийин.

Карбы (*каттырыл*). Дүү-ле ол талыгыр булуттар аразыңга чурттаксавайн-дыр сен бе?

Света. Чүл? Ынаар-даа чоруп боор мен харын. Бир эвес мени космонавтар ап алыр чүве болза. (*Сагышсырап, херилгилээш.*) Шынап-ла ындыг турган чүве болза кижин кижиден дора эвес... Ондар уруу Света шыдай-дыр.

Наташа. Күжүр эжиким, олче баарың мурнунда черде

чуртталгаңны таптыг тургузуп ап көр... Юрий Гагарин ыш-каш аан...

Света. Чүнү кылыр мен ыңчаш, Наташа?.. Кижн ындыг бооп шыдавас-даа бол, кижн бооп шыдаар-ла ыйнаан.

Наташа. Баштай маңаа, черге, бо-ла суурувуска чараш бажыңнар тудуп тургузар бис. Ооң соонда космоска станциялар тудар бис. Ол-ла-дыр.

Света (*танцылай аарак кисточканы барып тудуп алгаш, шаланы будувушаан, ырлап эгелээр*). Ол-даа шын-дыр, кыстар. Че, эгелээр бис бе! Күзээр болзунарза, силерлерни-даа чуруп кааптар мен ийин, уруглар. (*Ырлаар*).

Көвей чоннуң аразынга
Көрүжүвүс дүгжү бээрге,
Ийи боттуң чүрээң көзөөң
Изиг отту кым-даа билбес.

Сериин кежээ арыг киргеш,
Сеткил хандыр хөөрешкен бис.

(*Шупту ырлажыр*).

Хүрөң чечек чанывыста
Хүлүмзүрүп турбажыкпе.

Сагыжымдан ыравастан
Чараш кара ынаамның сээң
Кайда канчап чорууруңу
Катап-катап бодап кээр мен...

(*Сөзү — моол шүлүкчү Нацагдоржунуу, музыказы — Б. Кенешти.*)

Света (*хенертен*). Наташа, каш шак-тыр, эжим?

Наташа. Канчаарың ол?.. Үш шак чоокшулап тур-ла.

Света. Эжен-не бо, уткан-дыр мен. Болчаам бар-ла болгай. Ам дээрзинде байырлыг! Ындыг-мындыг чүве бо-дай бербес силер, көрөм. Чамдык чурумнуларның хоран-ныында...

(*Кончуг далаш чүү-хөөзүн сала тырткаш, үне халыыр.*)

Наташа. Света! Сээдеңни аар!

Карбы. Сээдеңни деп чүңүл! Кымга болчаг турбас боор. Мен-не аңаа бүзүредим. Космосче ужудуп үнүптери ол-дур.

ИЙИГИ КӨРГҮЗҮГ

Бир-ле көдээ клубтуң белетжел кылыр өрээлинде. Чечекмаа биле Зина концертке белеткенип турарлар. Зина баян ойнап олурар. Чечекмаа ыры номун ажып алган ырлар көрүп олурар. Чечекмаа, Зина арыг-силиг кыл-дыр кетгинип алган, арны-бажының чараш-чаагайы кончуг.

З и н а. Хоорай, суурнуң тудуун тутчуп,
Кончуг туруп шагзырадым.
Холдар дынзыыр, чүрөк сергээр
Кожамыктап ырлап берейн.

Ойнап берем хөгжүмчү
Оолдар, кыстар хөглезин.

Далашпа, оожум ам ийи дугаар куплеттен эгелээли.

(Иелээ ырлажы бээрлер.)

Улуг-хүнде клуб орта
Улус шупту чыылзыннар.
Танцылап ойнап, хөглөп,
Тааланчыг ырлажыылы.

Ойнап берем хөгжүмчү,
Оолдар, кыстар хөглезин.

Аныяктар, оолдар, кыстар!
Аян ыры чангыланып,
Ойнаар-бажың сонгазының
Оду чайнап кыйгырып тур.

Чоорту аныяктар чыгып эгелээр. Саян, Наташа, Карбы, Света кирип келир.

С в е т а *(кончуг хөглүг)*. Чечек, мен Саянның самосвалына ушкажыпкаш келдим, ана андара тудуп кааптар часты, чүү кончуг төлүл!

Ч е ч е к м а а *(каттыргаш)*. Ол чүнүл? Кандыг-даа Волгадан артык чүве эвейикпе, космос кораблинге четпес дээрден башка...

С в е т а. Тергиин-не-дир. Аранарга кыстынып болур ирги бе, азы?

Хоорай суурлар тудуун тутчуп,
Кончуг туруп шагзырадым...

Пух! Мону ырлавас мен. Хүндүс база тудугга хүнзээр, ырлаанда база тудуг дугайында ырлаар эвес. Чок, менээ чүгле сагыш-сеткилди хайындырып, кударадып, азы өөртүп келир — шак ындыг ыры херек. Чок болза Ромео Джульеттаның ынакшылы ышкаш уяранчыг, кээргенчиг арыг ынакшылды илереткен ыры херек.

З и н а *(баянын ойнааш)*. Че, ынчаарга ырлап бадырывыт, бо-дур.

С в е т а. Чок, ону база ырлавас мен. Бо Саян ырлаар ыйнаан, ол ооң ырызы-дыр.

С а я н. Шын-дыр, ол мээң ырым. (*Ырлаар*).

Мерген бажы чайынналыр —
Менги хары батты-ла бе?
Фермазында кыстар ырлаар
Мени кый деп турулар бе?

Н а т а ш а. Шынап-ла дыка чараш ыры-дыр, программа-га кирирер-дир, кирирер. Кандыг деп бодаар сен, Света!

С в е т а. Чечекмаа билир ыйнаан. Мен болза...

С а я н. Адыр мана, мана, баштай шенеп көрээлиңер даан.
(*Улаштыр ырлап олурар.*)

Сарыг-Сепке болчап алгаш,
Сагыжымны төп-ле берейн
Шак-ла оортан дедир үдээш,
Сарыым сени салбайн барайн.

(*Улаштыр Чечекмаа, Зина үжелээ ырлажы бээрлер.*)

Балыж ойнаар Дерзиг хемге
Бажым-биле чурттаксаар мен.
Малчын уруу ынаккайга
Бадылгамны бериксээр мен.

С в е т а. Мен-не болза, ону үш үнге ырлаар болзуңарза кончуг тааржыр деп бодаар-дыр мен...

Ч е ч е к м а а. Сен харын бодуң чүнү күүседир сен.

С в е т а. Бир эвес чектевес чүве болза, индий танцыны теп көөр чоор бе.

З и н а. Шын-дыр, эжим, индий танцыдан ыяп-ла тевер сен, украин, татар танцыларың база бар-ла болгай... Ынчалза-даа ыяп-ла ырлаар сен.

С в е т а (*улуг тынгааш*). Канчаар чоор, казах дыл кырында «Кайда сен, карам эжим» деп ыр бар, ону ырлап көрейнаа. Зина, амдызында музыка ойнава.

Оол бир кес есимде
Жагасың булактын
Сүйкүмде бейненде
Хүректе сактадым.
Арманым сен жок сың
Калжажан кайдасың?

Ч е ч е к м а а. Чараш-ла ыры-дыр, ынчалза-даа сөзү кандаай чүвөл харын...

С в е т а (*ол чемени тоовайн*). Тывалап болза мындыг.

Сеткилим уярап,
Чүрээмде сагындым.
Чаражым сен, душтуум,
Кайда сен, эргимим.

Н а т а ш а. Програмага кирип алыр-дыр. Чогум кажан чоруур улус боор бис ынчаш?

Ч е ч е к м а а. Суббота биле воскресеньеде, малчыннар кезиир бис. Бир хүн ийи концерт кылыр бис. Бистин «Тудугжу» аттыг агиткультбригадавыс бо айда 16 концерт кылыр деп планнаан-дыр, ону ыяап күүседир херек, кыстар. Районда шыырак дээн агитбригада деп мактап-даа турар чүве-дир.

С в е т а. Ындыг чүве болза чаагай-ла чүве-дир! Чүвүс-биле ынчаар мактады берген улус боор бис?! Эргелекчизи безин келбестээн клуб ышкажыл бо!

К а р б ы. Адыр, Света. Бир тээ ындыг чүве болганда... Че, Света индийинни танцылавыт. Сүмележип көрээл харын. Ажыл-иште, клубта чедер, четпес чүве-ле хөй харын, эдип чазал чаартып-даа алыр болгай, концерттин идик-хевин-даа тыптынгай бис.

Ч е ч е к м а а. Шын-дыр харын. Карбы Амырбитович чүге сураг барган кижичи боор.

З и н а. Репетицияны билир-ле кижичи болгай. Келбээн кижини манаар эвес. *(Үне халааш, Светага бир дүрүг пөс эккеп бээр.)* Ма, тааржыр-дыр бе? *(Света үш метр хире улуг хээлерлиг шокар пөстү индийлер ышкаш шавый шарыттынгаш, аянынг кылдыр туруп алгаш танцылай бээр. Светаның танцылаары чараш болгаш аянынг. Света хаая-хаая индий ыры-биле аралаштыр ырлап тургаш танцылаар.)*

Ү н н е р. Кончуг эки-дир!.. Кончуг эки-дир, Света! Биис!

Ч е ч е к м а а. Оош! Оош!

Н а т а ш а. Ол чүңүл эжим?

Ч е ч е к м а а. Кай билбес силер бе?! Тывалап «Биис, биис» дээри ол ышкажыгай.

З и н а. Ындыг-ындыг, Наташа сен база, оош!

Н а т а ш а. Адыр даан, уруглар, Светаны көрээли, оон соонда... Света, база, база! *(Света татар улустуң танцызын база чиик болгаш чараш тебе бээр.)* Иха! Иха! Соп-сop, аха! Аха! Соп-сop!

С а я н. Талант деп чүве ол-дур! Бистин кыстар магалыг-ла-дыр!

Карим кирип келир, изиг түлүк танцылап турган кыстарны көргөш, улам-на эрезин хайнып, каттырып тура, Светага эштежип база танцылап үнүптөр.

Ү н н е р. Бижиңер, бижиңер! *(Аныктарның татар танцызын программага киир бижип алырлар.)*

Ч е ч е к м а а. Програмада индий, татар, «Декей-оо» үш

танцы бар-дыр. Ам шүлүктөр херек, кымда барыл? Саян, шүлүүң номчу че.

З и н а. Бо Саян кончуг игилдээр ышкажың кай. Чечек-маа оозун чажыраар-даа.

Ү н н е р. Саян, шынап-ла. Бызаанчылап, игилдеп бер, Чечекмаа ырлазын.

С а я н (*бажын суйбааш, арай дидим эвес*). Уруглар, игилдээр мен харын, а мен бодаарымга программага сатира-юмор херек, кижилерниң четпес чоруун сойгалаан шак ындыг шүлүктөр, ырлар болза эки-дир.

Ч е ч е к м а а. Ийе, харын аан.

С а я н (*бажын база катап суйбагылааш*). Мындыг бир чүве бар, кандыг деп бодаар силер...

З и н а. Кшш! Оожумнаңар!

С а я н (*шүлүүң чугаалап эгелей бээр*).

Чаңгыс черге турган болгаш,
Шаандан сени билир чордум.
Оорганны куду баткан,
Одуртпалак кара чаштыг,
Көргөн кижиге карак салбас
Хөлчөк чараш уруг чордун...

С в е т а. Ол-даа Чечекмаага кончуг-ла тааржыр-дыр, дыңнап олур сен бе, Чечек!

З и н а. Шаптык катпаңар даан.

С а я н (*улам улуг үн-биле холун айтып тургаш*).

...Чайын сени садка көрдүм,
Чаның-биле кожа эртим.
Карактарың кыдыгларың
Қажааландыр будуп алган,
Салбак чажың өпегери
Сараат сизген сагындырды...

Ч е ч е к м а а. Аха, ол ам кымның кажаазының иштинче даш октай берди.

С в е т а (*хорадап үнер*). Че, эмин эрттир апаар силер ийин. Мээң кажаам иштинче даш октай берди. (*Өттүнүп.*)

...Карактарың будуур,
Салбак чажың өпегери
Сараат сизген сагындырар...

Чүү деп чүвөл ол! Кижиниң бодунуң туразы-ла ыйнаан. Будукту чүгө үндүрүп турар чүвөл ынчаш?! Карак будузун дээн ыйнаан.

С а я н. Бо канчап бардың? (*Каттырып олурар*).

С в е т а. Сен черле ындыг сен, Саян. Қанчап-даа чорзум-

за, бодум билир мен. Сен бодун кадайыңны чагырып чор, билдин бе? Мээң будуттунарым сеңээ хамаан бе?

К а р и м. Света, сокса! Ол канчап хорадай бердин? Четпестерни сойгалаар деп дугуржуп алган хиревисте, боттары-выс-ла ажынчып эгелээривиске болур бе?

С в е т а. Мени сойгалаар силер бе? Сойгалаар улузуңарны сойгалап чоруңар.

Ч е ч е к м а а. Соксаңар! Бо канчап бардыңар. Ол шүлүктү номчуваан кижиге сен бе, Света! Номда парлап каан шүлүк ышкажыл.

С в е т а (*улам хорадап*). Номчуваан, номчуваан деп. Боттары бораптап алгаш, бир кижиге тудуп де. Кезээде мени кочулаар, мени шүгүмчүлээр силер. Боттарыңар кандыг силер?!

К а р б ы. Света, бо номда көр «Саян кырында хүн».
(*Улаштыр номчуур.*)

...Карактарың кыдыгларың
Кажаландыр будуп алган,
Салбак чажың өпегери
Сараат сизген сагындырды.

Ава төрөөн чаражыңга
Артык чүве немевейн чор,
Ол-ла чокка чараш-тыр сен,
Оңмас чечек ышкаш-тыр сен.

Ам бүзүредин бе?

С в е т а. Чүгө ам кээп ол шүлүктү номчуур сен, оон өске шүлүк тыппас сен бе? Карим-биле иелээ хана солунга мени база чураан силер. (*Чоттунуп тура.*) «Чымчак сыргык кырында, хөвөнниг-чоорганнар-биле шугланып алган, шилдер соруп олулар кылдыр чуруп каан-дыр силер». (*Улам ыглап.*) Ында-хаая эш-өөрүм-биле бичии-бичии чүгө амзапкан-дыр мен, оң багы чүл?.. Өске арагачыларны чүгө көрбөс силер. (*Изигленип үнө халып бар чоруур.*)

К а р б ы. Ойт, Света! Канчап бардың? (*Барып доктаадып турар.*) Анаа чугаалажып белеткенилиңер даан. Багын чугаалаарга, бачыды ардыр дээр ышкажыгай... Кымда-даа четпестер турар-ла ыйнаан. Света, сен-даа чугаала, шүгүмчүлө харын. Бир өгнүң уруглары дег бригада кижигүннеридир бис.

Н а т а ш а. Шында-ла, бодун боду билинмес, морзук калчанын билбес дээр болгай.

Ү н н е р. Шын, шын!

К а р б ы. Света, бо номда көр.

Ч е ч е к м а а. А прогун-даа тургулай бээр-дир, ону канчаарыл ынчаш?

Света. Чүү кандыг прогул? (*Карманын үжээш.*) Бо-дур! Эмчиңиң шынзылгазы, бир эвес күзээр болзуңарза, бюллетеньден-даа эккеп берип болур мен.

Чечекмаа (*шынзылганы номчааш*). Бо дээрге, эмчилеп чорааның шын деп бүзүредип каан шынзылга-дыр. Аарыг дээш, ажылдан хостаан тускай бижииң кайыл? Ындыг бижик чокта, кандыг-даа кижилерни ажылдан озалдаан, прогульщик деп санаар ышкажыгай.

Зина. Ынчанмайн канчаар, күш-ажылдың дүрүм, чуруму бар-ла болгай.

Света (*Зинаже*). Сээң-биле чугаалашпайн тур мен. Анаа-ла профсоюзун дадывырын хавырып чор.

Зина. Ол мээң хүндүлүг хүлээлгем-дир. Мен дээрге, казначей кижидир мен. Ийи ай иштинде профсоюз дадывырып база төлевээн сен, ам харын профсоюз кежигүнүнден чайгаар-ла үне чаштаар чыгаан-дыр сен, эш.

Карбы. Бо канчап бардыңар, уруглар? Соксазын! Репетиция кылып турарывыс бо бе азы хурал кылып шүгүмчүлежиң турарывыс бо чүве бе?.. Репетицияны үргүлчүлээр-дир.

Карим (*шыңгыы*). Адыр, эштер! Харын хурал-суглаада болзун. Шынап-ла, шынын чугаалаан кижиге шынчы эвес кижиди өштүг, шывык туткан кижиге ызырар ыт өштүг дээн дег, чогуң черле, Света сен бо кандаай мындыг чагырга чок кижиди апардың? Хана солунга сени чураны шын-дыр. Дыштаныр хүннерде көөрге-ле үргүлчү ижиң турары меге эвес. Ниити чуртталга чери-дир, чурттап турар өрээлиң база хирлиг, үргүлчү шилдер долган турар. Чогуң черле канчаар чурттаар, ажылдаар кижиди боор сен? Өөрүң бистерге таптыг чугаалап берип көрөм.

Света (*иширний*). Чилби чээнин билбес, аза алганын билбес, ол-дур. Мындаа мээң төрүттүнген хүнүмде бодун база божудупкан шилиң-дир. (*Карим эгени бээр*).

Карбы. Шынап-ла өшкү дөңгүрүн үзөр болгай, ынчап баарга, кайын тааржыр... таптыг чугаалажыр-дыр, эштер.

Нагаша. Че-че, репетициялаар-дыр, хуралдап турган эвес.

Карим. Хурал-даа болгай аан харын. Черле чугаалажыр-дыр, мооң-биле.

Карбы. Комсомол хуралыңга чеже-даа чугаалашкан бис, сөзүн берген кижиди, моон сонгаар көөр-ле ыйнаан.

Карим. Ынчаарга, эки ажылдаар, кижизиг чурттаар-ла болгай. Чеже мынчап аас-сөзүн бээр кижил бо — тас чүве болза, дүктелги дег, дүктүг чүве болза, тазаргыже болган чүве-дир... Ажыл шагы үзери, арагалаары, аяңок аажычаңнаары ам-даа үргүлчүлөп турар. Аныяк ажылчын брига-

даның ат-алдарыңга анчыг чүве-дир бо. Ажылдан шуут үндүрер деп санал киирер, ол-ла.

Чечекмаа. Коммунистиг күш-ажылдың бригадазы деп бедик ат дээш ажылдап, чурттап, өөренип турар болгай бис. Ону чүге бодавас кижиги сен, Света?!

Наташа. Үндүрер-дир. Ол дээрге эң-не белен шиитпир-дир. Света ажылдап билир. Шынында чалгаа эвес кижиги. Ажылга кызымак, хөглүг, талантылыг. Бот-тывыңгыр уран чүүл көрүлдезинге районнуң адын камгалап каяа-даа кир-жип чорду. Бистер эживисти эки кижизидип ап шыдавас улус бис бе? Ынчаарга бистиң коллективисти кандыг коллектив дээрил! Чаңгыс борбак кижиги кижизидип эдип шыдавас.

Карбы. Ол шын. Светада талант-даа, күш-даа, күзел-даа бар кижиги. Чүгле эмин эрттир организас чок, салдынчак кижиги-дир бо.

Карим. Кандыг организас чок дээриң ол?

Карбы. Бистен база хамааржыр! Хөңнү четсе эки ажыл-дап каар, хөөн чокта, удуп чыдар. Чок болза үй-балай чоруур. Ол дээрге, организас чок, үй-балай кижилерниң корум-чурумунга хамааржыр чүве-дир.

Наташа. Ол-дур. Шак ындыг сула чаңнаар, үй-балай чоруун чидирип ап шыдавас кижиги Света эвес-ле болгай.

Чечекмаа. Шын, Света шыдаар-даа, көргүзер-даа ажурлуг.

Карим. Харын ол дугайында чугаалажып турарывыс бо-дур. Света боду чүү деп бодап турар кижил?

Света. Ындыг-дыр. Силер мени харын буруудадып-ла турар-дыр силер. Арага-дары, ажыл үскен... Кандыг-даа дээш... Чамдык чувелер тургулаан-на харын. Ынчаарга мен силерден бир айтырыг салыйн... *(Чечекмааже.)* Сен партия кежигүнү, тудуг бригадазының бригадири, мурнакчы тудуг-жу кижиги болгай сен, ындыг ала?

Чечекмаа. Оон?

Света *(Саянче)*. Сен база, комсомол комитетиниң кежигүнү, хоорай Советиниң депутатады, оон-даа өске...

Наташа. Мен база-ла комсомолчу мен, оон ыңай.

Света *(Наташаже)*. Адыр эжим. Зина дээрге, профэвилелиниң солуттунмаас казначейи планын ай санында ажыр күүседир...

Карим *(үзе кирип)*. Кысказы-биле.

Света. Кысказы-биле ындыг. *(Шупту өөрүн эргилдир көргөш.)* Меңээ чүге бүзүрөвөс силер? *(Өөрү кайгап, удур-дедир көржүп, чүү дээри ол джип, үрүңейчиш турар.)*

Мээң-биле кайыңар эш-хуузу-биле ижин-кара чок чугаалаш-каныл? Мен чүгле силерниң карактарыңарга дүшкөн чам дег

бооп чоруур амытан мен. Мен эки-даа, багай-даа чүве кылып кагзымза, хурал-суглаага-даа, анаа-даа биеэги-ле чалгаа Света адым үнөр. Силерниң ол соок карактарыңар, дош дег чүректеринер мээң чүрээмни балыглап чоруур... (*Наташа ээжиниң чанынга чедип кээр*).

Чечекмаа (кээрген). Чугаала-ла, чугаала, Света.

Света (*шыжыгып улуг тынгаш*). Аныяктар ажыл успезин, арага-дарыга хандывазын дээш, бисте кандыг солун чүве бооп турарылы ынчаш?

Карим. Шүгүмчүлөл кылып тур бис.

Света. Ол шүгүмчүлөлден чүрээм өлгөн, хөңнүм калган... Оон өске чүл? Че, бо клубта чүү бооп турар-дыр.

Карим (*үзе кирип*). Ийе, сени арагалавазын дээш, кезжээни-не дыштанылга кезжээзи кылыр ындыг ышкажыл але?

Света. Танчыдан өске билир чүвең чок тур! Аныяктарның мурнундан чугаалап тур мен, билдиң бе? Оларны чыып алгаш, чүге сүмелешпес силер. А шынында кижилерниң культурулуг дыштанылгасын чөп организаастаар дээш чүнү кылып турар-дыр силер. Бо клубка кинодан өске чүве чок, клуб эргелекчизи инек-сокпа ышкаш өөндө олулар, клубтуң ыяш-даш, от-көзү чок, клуб-даа, библиотека-даа дыштаныр хүнде хааглыг турар. Бөлгүмнер ажылдавас, чогум черле кижичү күнү кылырыл? Өглүг-баштыг улус өөндө олулар-ла ыйнаан, а өг-бажы ам дээрде чок, бот-борзаң кижилер күнү кылырыл?

Саян. Света сээң ол саналың кончуг шын. Бис ол дугайында парткомга чугаалашкан бис. Клубка ажылдаары-биле тускай эртемниг шыырак кижичерек, ону бодун билир сен. Республиканың Культура министерствозу ындыг тускай эртемниг кижини чорудуп бээр деп азап турар. Кадрлар чедишпес хугбай чүве-дир ийин, ону канчал билбес сен.

Света (*кыжырып*). «Чедишпес» де. Кижиге бүзүрээр, идегээр чүве болза силерниң ол «инек-сокпаңар» орнунга мен-даа болза шыдаар турган ийик мен. Активке, сонуургалдыг эш-өөрге даянып тургаш, клубтуң бүгү ажылын хайныктырып, кезжээниң-не солун концерт, кезжээлерни, лекцияларны чүге кылып болбазыл?

Чечекмаа. Ынчаарга сен бол! Ол-дур.

Света. Ам база кыжырбаңар, мен шынын сөглөп тур мен, идегел турар чүве болза, кижичүге кыспас боор.

Карим. Маңа кижичү бүзүрээр арга чок. Харын клубка шилдер козурт турар чадавас. (*Катгырар*).

Карбы. Карим! Светаны ынча диве. Бир эвес күзээр болза Света кандыг-даа ажылды кылыр кижичү, мен-не бүзүрээр мен.

Н а т а ш а. Кижилерге бүзүрээр чорук — ол дээрге кижиниң эн эки бүдүжү ол боор деп бодаар мен. Тайып ужар — даянып турар деп үлегер сөстү утпас херек.

С в е т а (*Каримге*). Сен бүзүревезинче-даа, суурнуң чону меңээ бүзүрээр. Сээң өжээнинде бүзүредип шыдаар-даа мен. Меңээ бүзүрөптөр чүве болза, мен аас-кежиктиг болур мен. Сен харын клубче бо чованчыг бажың суктуң халак.

Ч е ч е к м а а. Света, ол-ла болгай. Сен биске шын бодал чугаалап бердиң, эжим. Бодунну шынап-ла бо ажилга база көргүс. Талантың бар-ла болгай.

С в е т а. Бир эвес бүзүрээр болзунарза.

Ү н н е р: Бүзүревес боор ийикпе, Света!

Н а т а ш а. Хурал-суглаа чокка-ла, чогуум-на белеткел болду. Шынап-ла бот-боттарынга бүзүрел турда чүү-даа бүтпейн канчаар.

Шупту Светаны куспактап, чаа ажилга ооң чедишкиннерлиг болурун күзөп, холун тудуп турар.

Көжеге хаар.

Э П И Л О Г

Ч е ч е ж м а а (*көжеге мурнуңче үнүп келгеш*). Эргим көрүкчүлөр, бөгүн силерге көргүзөр дээн чаңгыс көжеге шиивистиң төнчүзү чедип келди. Мени Монгуш Чечекмаа Маадыровна дээр. Мен ам тудуг бригадириңде хевээр ажылдавышаан мен, бо чылын кежээки техникумда өөренип кирип алдым.

Аракчаа Зинаида Мылашовна үнүп келир.

З и н а. Мени Зинаида Мылашовна Аракчаа дээр. Чоокта чаа Улан-Удэ хоорайда культура институтунга өөренири-биле экзамен дужаап чорааш келдим. Кирип алдым, ам удавас чоруурум ол.

К а р б ы (*үнүп келир*). Тудуг-биле ам үзе санажырың ол бе, Зина?

З и н а. Ол чүң боор. Кижиниң өөренип алган эртеми кажан-даа кижиге артык болбас. Штукатурщик-маяр турган болгай мен, ам концертмейстер болурун күзөп тур мен.

К а р б ы (*катгырып*). Ынчаарга-ла чорууң чогузун! (*Көрүкчүлөрже*.) Карбы Амырбитович Соян дээр. Мээң амыдыралымда улуг өөрүшкү болган, чоокта чаа партияның кандидатынга кирип алдым, ол меңээ улуг өөрүшкү болду.

Н а т а ш а (үнүн кээр). Мени Наталья Ивановна Сидорова дээр. Авам — школада орус дыл болгаш литература башкызы, ачам — эмчи. Олар база-ла Тывага өскөн улус.

С а я н. Сен өөрөнмес сен бе, Наташ?

Н а т а ш а. Амдызында тудугга ажылдаар мен.

С а я н. Саян Самбуевич Хертек деп кижини мен. Самосвалга ажылдап тургаш, ам чаа БЕЛАЗ деп улуг чүжк сөөртүр машинада ажылдай бердим. Саян ажыр ырак рейстер кылып чоруп тур мен, дыка-ла солун-дур.

К а р и м. Мени Карим Форитович Иванов дээр. Ачам тартар кижини, авам орус. Авамның фамилиязы Иванова, ачамның адын Форит дээр чүве. Тывага төрүттүнгөн, тыва школаны дооскаш, институт дооскан, ам тудугда ажылдап турарым бо.

С а я н (баштактанып). Кудакылыр дээн болгай бис, ооң байдалы канчап тур, Карим Форитович?

К а р и м. Бүгү чүве белем. Бистини кудавыска шиини киржикчилерин болгаш залда олурган көрүкчүлери шуптузун чалап тур бис. Ооң соонда Зинаны институтче үдеп каар бис.

С в е т а (көрүкчүлерже). Экин! Мени таныыр силер. Тудугжу турган Ондар уруу Света-дыр мен ийин. Комсомолдуң айтышкыны-биле тудугжуларның клувунуң эргелекчининде ажылдай бердим. Бөгүн силерге бир дугаар чогааткан шиивисти көргүстүвүс. Шүгүмчүлелди бодумдан эгеледим. Ынчангаш биске сатира херек!

Ш у п т у к и р ж и к ч и л е р :

Шүгүмчүлел сөзү чидиг —
Шүгүмчүлел шигбейлээн дег.
Чүрөк, баарның изин-биле
Сүмө дуза кадары ол!

Шүгүмчүлел, шоодуглуг
Сүмевисти доостувус.
Чүглө ону чуртталгага
Чүмү-биле хереглесин.

Бүгүдөгө күзээривис —
Бүрүн нарын чуртталга,
Бүдүрүлгө, ажыл-ишке
Бүзүрежиң, деткижиңер-ле!

К а р и м: Ондар уруу Светаның эргелекчилээн клуву ам районда бирги черде турар. Чүгө дизе, ооң ажылынга (залче айтыр) шуптуңар идепкейлиг киржиңиз турар силер. Чүглө уран чүүл киржикчилери безин сезен кижини! Бүзүрел турда ажыл бүтпейн-даа канчаар деп чүве бо-дур!

Света бурунугаар үнүн кээп көрүкчүлерже мөгөйүн каар.

Көжеге хаар.

КРИТИКА БОЛГАШ БИБЛИОГРАФИЯ

Саая МАЙНАК

АМЫДЫРАЛДЫ ДЕЛГЕМИ-БИЛЕ КӨРГҮЗЕР

1930 чыл — Тываның төөгүзүндө утгундурбас чыл. Национал бижиктин тывылганы чаа культураның тургустунарынга эргилделиг үе-чаданы ажыткан. Тыва бижимел литература төрүттүнүп, бурунгаар хөгжүлдезиниң баштайгы базымнарын эгелээн. Тыва литератураны 1930 чылда тывылган деп санап база болбас. Ооң баштайгы өзүмнери 1920 чылдарда-ла дазылданып эгелээнин ол үениң чаа утка-шынарынга ырлары, сенажыткан көргүзүглери бадыткап турар.

Чаа тыптып, хевирлеттинип орган литератураның өзектелген үндезининге, чемиш алган дөстөринге улустуң аас чогаалы, орус классиктиг болгаш совет литература хамааржыр. Тыва чогаалдың баштайгы тургузукчулары Салчак Тока, Сергей Пюрбю, Степан Сарыг-оол, Олег Саган-оол, Бай-Кара Хөвөңмей, Виктор Көк-оол болгаш өскелер-даа боттарының чогаадылга ажылынга орус литератураның улуг дузалыг болганын онзалап демдеглээннер.

Тыва шүлүк чогаалы бөлүк авторларының, уран талантызының күжүн каттыштырып турган салым-чаяанныгларның, чогааткан шүлүктөрүндө, хүннүң херелдери дег, чон ортузунче тарап, ооң сеткил-чүрээн доюлдуруп, бодунче, сорунза дег, чыра тыртып турган. 1931 чылда «Шын» солунга «Октябрьның чаа ыры» деп баштайгы тыва шүлүк көстүп

келген. Хосталгага болгаш социал чаартылгага хей-аът кирген чон бодунуң төрөөн дылынга сагыш-бодалын, изиг күзелдерин чечен сөске илередирин оралдажып турган. Литератураның массалыг шимчээшкини эгелзэн болгаш ол ниитилел хөгжүлдезиниң, культура сайзыралының адырылбас кезээ апарган.

Ол үениң шүлүк чогаалы улустуң ырларының, үлегер домактарының ритмин, аянын, строфиказын өттүнүп турган. Аас чогаалы шүлүк чогаалының эртемниг системазын тургузарынга улуг салдарлыг болган.

Тыва шүлүк чогаалы үе-биле деңге хөгжүп келген. Ооң хөгжүлдезинге Сергей Пюрбюнүң «Аныяк чогаалчыларга дуза», Бай-Кара Хөвөнмейниң «Тыва шүлүк чогаалының дугайында» деп чүүлү, литературовед А. С. Төгүй-оолдуң «Тыва шүлүк чогаалының тургузуун шинчилээриниң шенелдези» деп теоретиктиг ажылы, Антон Калзан биле Степан Сарыг-оолдуң «Литература дугайында» деп ному, Доржу Кууларның «Тыва шүлүк чогаалы» деп допчу очериги, тыва литератураны эртем ызугаар шинчилээриниң бөлүк авторларның 1953, 1964 чылдарда парлаттынган «Тыва литератураның допчу очериги» деп номнар, 1975 чылда үнген «Тыва совет литератураның төөгүзүнүң очерктери» деп ном улуг рольду ойнаан болгаш ойнап турар. Бо литература-критикалыг болгаш эртем-теоретиктиг ажылдарда тыва шүлүк чогаалының тургузуу, ооң тыптып келген оруктары, хөгжүлдези, моон сонгааргы сорулгалары боттуг чижектерге бадыткаттынып, көнчүг тодаргайы-биле чырыттынган.

Тыва совет шүлүк чогаалы сөөлгү чылдарда улам ыңай бурунгаарлаашкында турар. Ооң тематиказы калбарган, лириктиг хөөнү күштелген, уран-чечен арга-мергежили өзүп сайзыраан. Амгы үениң шүлүк чогаалында бөгүнгү кижини чуруп көргүзеринге сонуургал күштелген. Хайнышкынның болгаш чүзүн-баазын өннерлиг амыдыралды чуруп көргүзери-биле чергелештир, амгы кижиниң мөзү-шынарын, оон коммунизм тургузуушкунунда кирип турар күш-ажылын, маадырлыг, патриотчу чоруун, политиктиг сонуургалдарын, сеткил-сагыжынын чаагайын шүлүкчүлөр уран-чечени-биле бүгү талалыг көргүзүп турар.

Чылдан чылче социалистиг Тываның шүлүкчүлериниң номнары удаа-дараа, чазын үнген чечектер ышкаш, калбаа-биле үнүп турар. Номнарның авторлары — хоочун-даа, аныяк-даа шүлүкчүлөр. Ол номнар — шүлүк чогаалының шапкын сайзырап, чечектелип оарының херечизи.

Бо чүүлге сөөлгү үеде парлаттынып үнген, номчукчулар-

ның сонуургалын хайныктырган, оларның чылы-биле хүлээп алганы чамдык номнарга доктаап көрейн.

...Өвүр чурттуг «Саны-Мөгө», «Алдын-кысты»,
Өдүгөндө Недирмааны магадааным,
Амгы шагнын маадырларын адап, сурап,
Алгап-йөрээп ырлаан сөзүм шупту чаа сөс...

«Чаа сөстөр» деп шүлүктөн ушта бижиттинген бо дөрт одуругларның автору — Тываның улустун чогаалчызы Степан Агбаанович Сарыг-оол. Ооң бүгү амыдыралы, литературжу болгаш хөй-ниити ажыл-чордулгазы тыва литератураның тургустунган төөгүзү-биле, бурунгаар хөгжүлдези-биле чарылбас, сырый холбаалыг.

Амыдыралды бүгү тала-биле делгем көөр, төөгүнү шын, бадыткалдыг бодаар, чогаалдарыңга чаа уран-чечен аргаларны дилеп тып чоруур, хамааты сеткил-бодалдарны хуу сеткил-бодалдар-биле ханы холбап, бөгүнгү хайнып турар делегейни, өөрүнчүг-даа, мунгаранчыг-даа болуушкуннарны, хайнышкынын амыдыралды амгы чогаалчы чуруп турар.

Каңдыг-даа шүлүкчүнүң номунга, караңгыны өтгүр чыраан херел ышкаш, бодал, угланышкын турар. Кижилерниң салым-чолунуң, ынакшылының дугайында бижири — хары-салгалыг. Ооң херечизи — чоокта чаа парлаттынып үнген «Ынакшыл» деп аттыг шүлүктөр чыындызы. «Ынакшыл» — хоочун шүлүкчүнүң салым-чаяянының база бир көскү чижээ. Чыындыда кирген сөөлгү чылдарда бижиттинген шүлүктөрнүң идеялиг утказы ханы, чырыдып турар темалары яңзы-бүрү, чурумалдары дириг, интонациязы, строфиказы бай, хөй талалыг. Кол чүве — амгы үени, тургузукчу күш-ажылдың кижилерин чуруп көргүскени. Степан Сарыг-оол үе-биле үннөш, чүгө дизе ол улуг чаартылгаларны караа-биле көрүп, боду идепкейлиг киржип турар. Чырыткылыг бодал-сагыштыг шүлүкчүнүң шүлүктери ыры ышкаш ала-чайгаар төктүп келир.

Ленин, Коммунистиг партия, Октябрь революциязы, совет чон Степан Агбаановичиниң чогаал ажылының төвүндө туруп турар; ол дугайында ооң бижээн шүлүктери, ырлары делгем-шөлээн, чоргаар, байырымның дыңналып турар.

Кадыр-шораан дагларлыг, мунгаш арга-эзимнерлиг тайгалардан шурап баткан ак-көк хемнерлиг, тараа, сиген чалгаан хову, шөлдерлиг, кара шаар дег, мал-маган оъттаан Тываның делгемнери...

...Төөгүзү караңгы дүн
Төрээн Тывам бөгүн көөр мен:

Саян, Танды шырайы-ла,
Уран тоолда маадыр кыс -
Ужар, хуулар дангына-ла!

(«Төрээн Тывам бөгүн»).

Совет Төрээн чуртунун каас-чаражын болгаш Тыва черде чаартылгаларның дугайында «Ужен харлаан», «Чаа сөстөр», «Бай-ла Хемчим», «Наадымда хүреш» болгаш оон-даа өске шүлүктөрде, ырыларда чоргаарал-биле бижип көргүскен. Ол чогаалдарда лириктиг маадыр бодунуң улузунуң өндүр улуг ажыл-херээн, төрээн чериниң арын-шырайынын таныттынмас чалыыткаанын, кижилерниң психологиязында өскерлишкин-нерни магадаар.

Степан Сарыг-оол хостуг күш-ажылдың өөрүшкүзүнге, Ада-чурттуң чечектелишкининге аян тудуп, совет кижилерниң омур-хевирин чуруп, маадырлыг чоруктарның хүн бүрүдеги ажыл-ишке төрүттүнүп турарын чуруп турар. Чүс-чүс чылдарда ээн чыткан ховуларны диргизип андарган тараа-жыларны, кадыг-ширин бойдус-биле демисежил, бергелерни тиилеп, ниитиниң малын өстүрүп турар хойжуларны, суурлар, хоорайлар туткан тулугжуларны, өлүк-тывыш тыпкан аңчыларны болгаш чогаадыкчы интеллигенцияны алдаржыдып турар. Олар «Ынакшыл» деп номнуң маадырлары болганнар. Бистин чуртувуста күш-ажыл — алдарнын, маадырлыг чоруктун, хүндүктелдин херээ апарганын «Шаңнатканнарга» деп шүлүкте тодаргай илереткен:

...Черден үнген ай, бес чечээ чедишкензиг,
Чеди-Хаан бе, Үгер чедир сылдыстары —
Оранымнын черде, дээрде каазы ышкаш,
Орден, медаль алганнарга байыр тудайн.

Тываның бойдузунун, ооң эгээртинмес байлакшылынын база аң-мен, куштар дугайында шүлүктөр черге, чырык өртемчейге изиг ынакшыл-биле сиңниккен. Бойдуска ынакшыл, чырык чер кырында бүгү-ле дириг чүвелерниң келир үези бөгүнгү кижилерниң холдарында турарын автор «Хадыларны суггарайн», «Ырлажыр бис, ынак шедим», «Күжүр чараш чодурааны» деп шүлүктөрде бижээн. Амгы кижилер бойдустун чаартыкчылары, ооң камгалакчылары кылдыр илереттинген:

Ада Совет социалистиг оранывыс
Арга-эзим, үнүш-байлаа шупту чечел!
Күрүнениң өртээ турбас байлаа дээштиң,
Күштүг хойилу сени база камгалап тур.
(Ырлажыр бис, ынак шедим»).

Степан Агбаанович хөй-хөй шүлүктерни аныяк салгалга тураскаяткан. Ында оптимистиг бодал, сеткилдиң көдүр-лүүшкүнү, найыралдың, ынакшылдың хөй-аъды чырыттынып, көрүштүү-биле чаңгыланган. Ол шүлүктерде аян-хөөннер — философчу бодалдар — оккур, сөстөр — дээштиг. Ынакшыл болгаш найырал лирикасы сагыш-сеткилдиң илерээшкининиң ханызы-биле, чараш, чымчаа-биле, бодалдың байы-биле, кижизии-биле ылгалдыг. «Чараш ынакшыл» онза бижиттинген. «Чүрээнде олуң — ынакшылды черле салбазын», ону камгалап, хумагалаарының эргежок чугулазын аныяк өскенге катап-катап сагындырган. Амгы үеде болуп турар чамдык чет-пес чүүлдерге чогуур шын үнелелди берип, өөредиглиг сүмелерни дорту-биле сөглөп, аныяктарны кичээндирип турар:

«...Ылчангаштың амгы өңүк адың сыкпа!
Ындың, бетиң деңнеп бодап, бак ис кагба,
Төрээн чериң кайы шагдан турганы дег,
Төттүмөс бай, арыг, чүмүн катап тургус!»

С. А. Сарыг-оолдуң шүлүктери чүрээнден бижиттинген улусчу хөөннүг болгаш, номчукчуларга чоок, үнелиг. Чажындан тура ыры-шоор дыңнап, ооң кижизии салдынмайын баар аянындан, ооң чечен-мергенинден чарылбайн келген шүлүкчүнүң дыка хөй шүлүктери тыва улустуң ырлары ышкаш аянынг, хемчээлдиг, ритмниг. Олар чоннуң ынак, үргүлчү ырлажып чоруур ырлары апаргылаан. Степан Агбаановичиниң удаа-дараа үнүп турар номнары төөгүнү, амгы үени, келир үени, амыдыралды болгаш үелерниң идеалдарын ханы билип алырынга, коммунистиг мөзү-шынарга кижизидеринге дузалап турар. Ындыг чогаалдарга ээ хөй болур, оларның чүрөктерге чурттаар назыны узун болур.

Тыва шүлүк чогаалы улам мергежип чоруп олурар. Жанрлар, хевирлер, стильдер байлакшып, янзы-бүрү бооп бар чыдар. Барык-ла шүлүкчү бүрүзү чаа хевир тургузугларны дилеп тып, эки түннелдерни чедип ап турар. Ооң көскү чижээн талантылыг шүлүкчү Юрий Шойдакович Кюнзегештин чогаадыкчы ажылындан тодаргай көрүп болур. Юрий Шойдаковичиниң чырыкче үнген, номчукчуларның хандыкшылын чаалап апкан, «Хүннү утку» деп ному ооң чогаал ажылының оңмас чечээ апарган. Ында кирген шүлүк бүрүзү номчукчунуң хөй-аъдын көдүрүп, сеткил-сагыжын, ынакшаан дег, хайныктырып келир. Чыындыда чаа темалар, философчу бодалдар болгаш делегейде болуп турар болушкуннарга, амыдыралга ханы түннээшкиннер элбек. Чаа номда кирген шүлүктерниң онзагай темазынга оларның делегейниң делге-

минче, бүгү-ниити ужур-дузалыг болуушкуннарже, сая-сая кижилерже угланганы болур.

Чили. Фашист хунта. Президент Альендениң өлүрткени. Бурунгаар депшилгелиг бүгү кижиге төрөлгетениниң өжөөн-кылыын хайныктырган. Фашист хунтадан Чилини хостап алыр дээш бүгү делегей туржуп турар. Юрий Кюнзегеш — Азий дипте Тываның оглу бодунуң киленин бар-ла үнү-биле илередип, бүгү совет улус ышкаш, сеткил-сагыжын Чили-биле тудуш, херек апарза, коргуш чокка чоруптарын дараазында одуруглар илередип турар:

«Ла Монеда, аалым ырак,
Аьдым ам-даа эзертенмээн.
Ынчалза-даа, өннүүн менээ
Ынан, мана! Эзер чок бол,
Ынгыржак-даа ажырбас боор,
Хөрөктээжим, харбанажым,
Көвенгештин чоруптар мен...»

(«Ла Монеда»)

Амгы делегсийнин алдарлыг шүлүкчүзү, Чилинин сенатору Пабло Нерудага тураскааткан «Шүлүкчүнүң өлгенинге», «Гладис Марин» деп шүлүктөрдө хосталга, найырал, чырыткылыг келир үе, хамаарышпас чорук дээш, маадырлыгы-биле демисежиш турар кижилерниң эп-сеткил каттыжышкынын хамааты лириканың күжү-биле илереткен. Шак ол шүлүктөрдө авторнуң интернационалчы сеткил-сагыжы тодаргай көргүстүнгөн.

Тываның эрткен оруу, амгы күш-ажылчы, аас-кежиктиг хуннери, чырыткылыг келир үези Юрий Кюнзегештин чогаалында кол черни ээлеп турар. Төөгү талазы-биле кыска үениң дургузунда Тывага болган жанчаар-даа аажок улуг социал чаартылгаларның дугайында, «Россияның оолдары бис», «Найыралдың хавыязы», «Мөген-Бүрен», «Бедик даглыг черге чордум» деп шүлүктөрдө улуг чоргаарал, өөрүшкү-биле бижиш турар. Хову-Аксы, Терлиг-Хая, Ак-Довурак болгаш өске-даа тудугларның туттунуп турары-биле Тыва хөй-хөй аймактарның чурту апарган.

«...Азий диптин төвүн каастай
Асбест, мөнгүн, кобальт дээш
Эртине байлак чуртка өргүп,
Найыралдың хавыязын
Эргим чонум чаалап алган.»

(«Найыралдың хавыязы»)

Коммунизм тургузуунга үлүг-хуузун кириер дээш, бистин улуг, делгем чуртувустун ырак-узак булуннарындан келген кижилер Тываны бодунун төрөөн чери-биле дөмей бодаар апарганын автор сеткил-ханыхышкын-биле бижип турар.

Лириктиг маадырның иштики сагыш-сеткилин ажыдарда, оон бойдус-биле харылзааларын холбап тургаш, поэктиг чурумал, символ-биле көргүзөр чорук Ю. Кюнзегештин чогаалында база бар. Кижиниң чогаадыкчы күш-ажылынын түннели болган тыва бойдустан чаартылгазы, кижилерниң тура-соруу, чүге-даа тиилеттирбес күжү шүлүктерде кол черни ээлеп, оларның өзек темазы, идеялиг утказы бооп турар.

«Мөнгүн саарган чараш ужар,
Мөге күжүң көрүп тур мен.
Мөгүдөвөс, эшкедөвөс
Чаңчылывыс сеңээ шылгап,
Мөнге дөстүг чонувусту
Салгап алган оолдары бис»

(«Ужар болгаш кижилер»)

Юрий Кюнзегештин шүлүк чогаалы бөгүнгү амыдырал-биле сырый, чарылбас харылзаалыг. Бүгү-эвилел ужур-дузалыг шалыпчы тудуг — БМ-ның тудугжуларының маадырлыг ажыл-ижин уран сөстүн дээдизи-биле алдаржыдып турар. Чөөн-Сибирь, Ыраккы Чөөн чүк — эгээртинмес байлактарның ораны. Курлавыры элбек алдын уургайлыг девискээрде хайныккан ажыл бистин үевистин улуг тудуу апарган.

«Чоргаар күзөл — коммунизм оруун салыр
Чолун шилээн сорукутлар ында чорду.
Күзелімде ховар кужум ак-көк сааскан
Хүннү уткуй кылытышкан ышкаш болду».

(«Ак-көк сааскан»)

Лириктиг шүлүктерде кирген поэктиг чурумал бүрүзү — шүлүкчүнүн сеткил-сагыжының байлаа, бойдустан болушкуннарын лириктиг маадырның сеткили-биле, бодалы-биле тудушкаа, бижиттинген дылының уран-чечени-биле, омур-хевирли-биле, хайгааралды-биле, долгандыр турар амыдыралдың үзүктел чок шимчээшкени-биле каракка, дириг ышкаш, көстүп келир. «Чонум сеткилинде», «Хүннү утку», «Хүннү үде», «Бөмбүрзекти дескиндирзин» деп шүлүктер авторнун сеткил-чүрээнден бижиттинген болгаш улусчу, философчу хөөннүг болгаш номчукчуларга — кижилерге чоок, катап-катап номчуксанчыг, доктаадып алыксанчыг. Юрий Кюнзегештин поэзиязының укталган болгаш чечектелип орап

дөстери — улустун аас-чогаалы, даглыг Тыва, ооң чурумалдыг бойдузу, күш-ажылчы кижилери, оларның омур-хевири, аажы-чаңы, идеалдары, күзел-чүткүлү, үениң чугула айтырыглары. «Уевистиң оглун, кызын ырлаксаар мен» изиг күзел-биле Ю. Ш. Кюнзегеш бистиң чуртувус — ССРЭ-нин акы-дуңмалышкы, чарлып-каашпас эп-найыралдыг улустарның шүлүкчүлери дег чогаалының эң-не эки, дээштиг одуругларын оларга бараалгадып турар:

«...Чодураа дег дозур кара карактарлыг,
Шонган хуннүн херелдерин сыргаланган,
Арыг ханы кызыл туктуң өнүн каастаан,
Аас-кежиин дарганнашкан душтуктарның
Хүлүмзүрүүн чалгынналган,
Хүннээрэктээн Россияның оолдары бис».
(«Россияның оолдары бис».)

Амгы үе-чада тыва лириканың чедишкиннеринге аныяк шүлүкчүлөр — Владимир Серен-оол, Салчак Молдурга, Монгуш Доржу, Монгуш Өлчей-оол, Александр Даржай болгаш өскелер-даа боттарының үлүг-хуузун кирип турарлар. Олар тыва шүлүк чогаалын чаа-чаа темалар, омур-хевирлер-биле байыдып, арыг-чаагай аажы-чаң, совет кижиниң тура-соруун, ооң күш-ажылының өөрүшкүзүнүн, ниитилел айтырыгларының дугайында сагыш салып турарлар.

«Төрээн чуртум эргип чорааш,
Төрел чонга ырым тудуп,
Шүлүк-биле часкарылгаш,
Чүрээм ам-на амыраар-дыр».

Бо дөрт одуругларның автору Черлик-оол Чашпынаевич Куулар номчукчуларга «Аъдым» деп аттыг номну бараалгаткан.

«Кижилерниң сеткилинге
Хире шаанче бараан боор дээн,
Чүрээм төрөөн шүлүктерим
Чүгүлүг куштан дүрген ушун».

Дөртөөн шүлүктүн автору — аныяк журналист Сарыг-оол Тамбы-Сүрүнович Куулар. Ол сөөлгү чылдарда бижээн дээр дээн шүлүктерин «Идегел» деп чыындыны парлаткан.

Аныяк авторлар Черлик-оол Куулар, Сарыг-оол Куулар оларның бижип турар темалары: социалистиг күш-ажыл, төрөөн черниң чурумалы, найырал, ынакшыл. Адаттыг темалары оларның чуруп көргүзүп турары бот-боттарынга дөмейлешпес, делегейни көрүп, ону уран сөстүн күжү-биле

илереди туары, лириктиг маадырның иштики сагыш-сеткилин чырыдып туары ылгалдыг.

Черлик-оол Куулар — лирик. Ооң чыындыда кирген лириктиг шүлүктери философчу хөөнүг, сөзү сагышты доюлдуруштар, көзүлдүрүштер поэктиг чурумалдарлыг, бодалдары делгем. Ооң лириказы боттуг амыдыралды билирин, бойдуштуң өскерлип, хайнып туар болуушкуннарын хайгаарап, ону амыдырал-биле, лириктиг хөөн-биле чиге деңнептер болгаш өөредилгелиг, суртаалдыг бодалдарны тыва кааптар мергежилин херечилеп туар.

«Кыштың соогу дендеп кээрге,
Кызаа хемнер тын ап частыр.
Кылыын чазып алыр дээнде,
Кыстың караа чашты төгер».

Амыдыралды ол-ла хевээр чуруп көргүскени бо-дур. Улустуң ырларында ышкаш, дөрт одуругларда параллелизм чиге, шын туружунда, утказы дүүшкек кылдыр бижиттинген.

Ч. Кууларның шүлүктери эпизод, персонажтар-биле сырый холбаалыг. Ол улустуң аас-чогаалының эгээртинмес эртинезин чондан чыып бижип, орук-суурга-даа чорааш, бойдушту, хайнып туар амыдыралды, кижилернин тургузукчузу ажил-херектерин хайгаарап, бодунуң чогаалдарынга өзек кылгаш, бир-ле чаа бодал-биле, идея-биле түннеп, үнелелди берип туар. «Поездиге», «Чанып ора», «Базып эрткен санымда-ла», «Общежитиеге», «Мольберт биле боо», «Чуңма ханы» боттуг амыдыралдың болуушкуннарынга ханы идеяларны илереткен.

Шүлүкчүнүң сеткил-чүрөөн эрткен дайынның когаралдары, аңаа амы-тынын берген, оортан бертик-межел чанып келген дайынчылары, ам-даа карактарда кеппөөн карак-чажы, ажыг-шүжүг болгаш Тиилелгеге чоргаарал дүвүредип туар.

«...Бөмбүрзекти
дайын
ам-даа
сирилеткен
Бөгүн чүрөөм ынчангаштың
оожургал чок».
(Поездиге)

Бөгүнгү кадарчынын, почтальоннун, ынакшышкан оолдун, кыстың чырык күзели — тайбың. Оларның бүдүрүп туар ажил-ижи тайбың херээнге бараан болуп, дайыңнарга өлүмнүг соугну берип туар деп идеяны автор бүзүрелдиг бижип туар.

Салчак Молдурганың «Аялга» деп номунга парлаттынган «Чымыш» деп балладазындан одуруглар-дыр бо. Малчын кижги хойну чүгле кадарары-биле кызыгаарлаттынмас, аңаа быжыг, чегчир, сүүзүнүг чөм-суур белеткээриниң чугулазын автор тодараткан. Ол-ла чыындыда кирген «Тайганың кылы» деп балладаның (чаъстыгда сиген сарааттап турар дээнин херекке албаска) бижиттингени эки. Кижги — бойдус, кижги — мал, мал — бойдус. Кижиниң чүге-даа тиелеттирбес күжү, чаяакчы генийи. Хой кыргыздазы доозулган, чуулда эрткен. Хойжулар сериин оьттуг хемнер баштарынче, тайгаларже чайлаглай берген. Чайгы семиртилге эгелээн.

«...Коданнарны кыргааш, чупкан — сергээ кончуг,
Хойнун дүгү, мөңгүн дег ак — силии денди.
Кудуруктар борбайгылааш, кадый берген,
Курак-чай дүжерден бээр, деспээ сыңмас».

Харлыг, шуурганныг, соок кыш удувас. Малга, ылангыя чаш хураганга чөм, сиген херек. Кадарчылар сигеннээшкинде. Мөңгүн-Тайга Мөңгүн-Тайга-ла болгай. Көктүг, изиг чайын безин, харын уруп, дүвүлөп, шуурганнай бээр.

«Бойдус-биле кижги бо-ла сегиржиң аар,
Болганчокка-ла сөөлгүзү шүглүп үнөр.
Чежемейниң бойдус дошкун, кээргей чок бол,
Чери — эргим, кижини дам ынакшыдар».

Чери — эргим, малы кончуг. Бо бодаал Салчак Молдурганың республика конкурзунга шаннал алган «Тура-сорук» деп шүлүглелинде делгеми-биле чырыттынган.

«Ук шүлүглел Тыва АССР-ге хой ажылын хөгжүдөр дугайында РСФСР-ниң Чазаның болгаш СЭКП Тыва обкомунуң доктаалдарынга үндөзилээш, аныяктарны хой ажылынче хаара тударынче угланган сорулга-биле тыптып, бижиттинген» деп, автор боду чугаалап олар.

Шүлүглелде кирилде болгаш авторнун тайылбыр сөзү — пролог болур. Он класс дооскан комсомолчу кыс Раяның комсомол райкомунун путевказы-биле сакманщиктеп чорупканы, Бүдүгүрнүң аалынга келгени — шүлүглелдин одуругларынга дойлуп үнөр болуушкуннарның дүүшкүнү.

Рая, Буян, Төгжит, Бүдүгүр — бо дөрт маадырларның аразында үскүлежишишкини шүлүглелдин чөрүлдээлиг үндөзини бооп, сюжетти дыңзыгышыкынныг болдуруп турар. Ук сюжет ийи план, угланышыкын-биле бижиттинген. Бирээде, Рая биле өзү кара, ажырымчы сеткилдиг Бүдүгүрнүң аразында харылзаа сюжеттин бир шугуму бооп турар. Бо сюжетте Рая биле Бүдүгүрнүң бот-боттарынга удурланышкак овор-хевири тургустунган. Бүдүгүр думчуун бодаар, иштинде

диштиг, «самаан-сумаан джип алган, шаанда канчап чораан чон бо» деп, үениң амыдыралын билбес Бүдүгүр ниитиниң малын өстүрерин бодавас, хуу өнчү, акша-мөнгүн сүрер:

«...Ийи айның шалың-дыр,
Ынчаарга бис чүнү алыр?
Сакманчы бар, чок-даа болза,
Чаяанныг мал төрүүр, өзер»

Бирги шугум Раяның Бүдүгүрге «үндүр тептирикени»-биле, Буян биле ужурашканы-биле доостур.

Сюжеттин база бир шугуму — Рая биле Буянын дем каттыжып, кады ажылдап, ниитиниң малын өстүрүп турар ажыл-ишчи харылзаазы. Бо шугум өссе-өссе, улам калбарып, тоожуушкунче киргеш, карангы өттүр дегген херел ышкаш, шүлүглелдин төнчүзүнге чедер.

Буян биле ооң өөнүң ишти Тегжит улусчу мөзү-шынарларның эң эки эдилекчилери кылдыр бижиттинген. Олар — амыдыралга ынак, мал ажылынга улуг арга-дуржулгалыг, мерген угаанныг, кээргээчел, арыг-чаагай сеткилдиг, чырык нүүрлүг кижилер.

Яков Буянын шериг албанындан халажып келгени — сюжеттин чештинишишкини, Рая биле Яков аныяктарның бригадазынга хойжулай бээрлер — эпилор.

Шүлүглелдин кол маадырларының аажы-чаң, бүдүжү бөгүнгү чаа амыдыралды дамчыштыр илереттинип турар. Аныяк өскөнниң эртем-сургуулче, бүдүрүлгөжө, көдээ ажыл-агыйже чүткүлү, оптимистиг бодаалдары, улуг салгал-биле чалы салгалдың тудушкак харылзаазы, моральдыг мөзү-шынар — бо бүгү шүлүглелде проблема кылдыр бижиттинип турар. Эргиниң артыгышкыннарын, хуу амыдырал, ажык-кончаа сүрер, думчуун бодаар чорукту сойгалаары, чаа чаңчылдарны, улуг салгалдың кижилери, материалдыг бүдүрүлгенин хоочуннары байлак дуржулгазын аныяктарга дамчыдып берип турарын Салчак Молдурга үениң негелдезинге, партийжи турушка дүүштүр бижээн. Ол чогаалдың амыдырал-биле, коммунистиг тургузугнун практиказы-биле сырый харылзаазын бадыткап турар.

Раяның овор-хевирын далаш чок, эпизодтарны, персонажтарны дамчыштыр, чоорту өзүп, мөзүжүп орап кылдыр чуруп көргүскен. Рая — орлан-шоваа, эрес-дидим, романгиктиг сеткил-хөөннүг, быжыг тура-соруктуг, чараш күзел-чүткүлдүг, ажыл-ишчи, бодунун күзели дээш туржуп шыдаар комсомолчу. Рая биле Яковтуң салым-чолун, ажыл-ижин тодарадыр турган, оларның харылзаазы чиик илереттинген. Автор эпи-

логка Бүдүгүрнү хой ажылындан үндүрүпкени-биле, Рая биле Яковтуң аныяктар бригадазында хойжулай бергени-биле дооскаш, сюжеттиң кол шугумун ала-чайгаарлап, шү-лүглелди дүрген доозары-биле далажыпкап хире.

«Тура-сорук» — мал ажылында дагдыныкчылар дугайын-да шүлүк чогаалында баштайгы шүлүглел:

«...Кырганнарның идегели —
Кыпкап от дег аныяктар.
Салгальвыс, «келир үе —
Чаа, быжыг чөлөңгипиш ол».

Шаанда Мөңгүн-Тайгага баштайгы самолет ужуп келирге, ол девискээрге мал-маган-даа турбас, шупту тоо быдарай манныжып турган. Ону улус көөр дээш, чадаг, аъттыг кээп, ырактан элдепсинип, дээринден безин коргар турган. Бөгүнгү делегей өскерилген. Кижини база ооң-биле өскерлип турар. Амгы шүлүк чогаалынга, ооң хөгжүлдезиниң чаа хевирлери эртем-техниктиг революция-биле сырый холбажыр ужурулуг. Шүлүкчү кижини эртем-биле, техника-биле, механизациянын, автомобилизациянын билиглери-биле чепсегленири чугула апарган.

Шүлүк чогаалынын улусчузу үениң демдектери — самолёттарны, ракеталарны санап, магадап бижииринде эвес, а чоннуң сеткилин, совет амыдыралдың овурун, ооң психологиязын, ооң чогаадыкчы генийин илередиринде, бистин үе-чергелеривистин нарын, иштики сеткил-сагыжын чырыдып көргүзүринде. Кол чүве — бөгүнгү кижиниң характери, ооң ажил-ишчи бүдүжү, моральдыг мөзү-шынары, делегей амыдыралынга, ниити идеологиязынга, бойдуска, ооң келир үезинге хамаарылгазы. Үелерниң өңнерин бижири — чугула сорулга. Чоннуң сеткил-сагыш амыдыралы ук чогаалдын улусчу болур, болбазынын илередикчизи, үнөлөкчизи болур.

Тыва шүлүк чогаалында амыдыралды делгеми-биле көргүзери, шүлүктүң системазын, строфиказын, ритмин, аянын сайзыраңгайжыдары, овор-хевирлерни, лексиканы байыдары чугула бооп турар. Чаа эргинниң кырында турбайн, ажыр баскаш, улам ыңай бурунгаарлап чорууру — хүннүң айтырыы.

Номчукчуга база дузалаар херек. Хүн бүрүде тыптып турар чаа аттарны, парламентынып турар шүлүктерни сайгарып, оларга тайылбырлаары негеттиниң турар. Ынчангаш, литература-критикалыг болгаш теория практикалыг ажылдарны чорудары чугула.

ДОПЧУЗУ

ПРОЗА

Салчак Тока , Чоннуң айбычызы	3
Көк-оол Чамыян. Майның чечээ	76
Монгуш Доржу. Күс чоорту дүжөр	88
Даңгыт Чыдым. Эрткени эгиттинмес	92
Анай-оол Булак. Дайынчылар — эрес оолдар	119
Куулар Оргу. Хувискаалдын чалгынында	135
Седип-оол Монгал. Амыдыралче кокпа	140
Шомаадыр Куулар. Белек	141

ПОЭЗИЯ

Муса Джалиль. Ындыг-даа боор. Очул. <i>Ю. Кюнзегеш</i>	149
«Чолдуң оруун тывар күштүг чон бис». Очул. <i>Ю. Кюнзегеш</i>	—
Кышкы шүлүк. Очул. <i>Ю. Кюнзегеш</i>	—
Ираклий Абашидзе. Часты уткуп чалбарбаан мен. Очул. <i>Ю. Кюнзегеш</i>	150
Степан Сарыг-оол. Клара Данчай-оол	152
Сагыш човангыры дээш	—
Хөөмей ыры	—
Хөөмейни дыннап орам	—
Сесерлиг уруунга	—
Юрий Кюнзегеш. Чатчархай оол чаннап орда	158
Светлана Козлова. Хенделең. Очул. <i>В. Серен-оол</i>	159
Валентина Потемкина. Дангына кыс басып бар чор. Очул. <i>М. Доржу</i>	160
Юрий Щербак. Ачам дугайында одуруглар. Очул. <i>В. Серен-оол</i>	161
1945 чылдын май тоста. Очул. <i>К. Черлик-оол</i>	—
Чаъс. Очул. <i>К. Черлик-оол</i>	—
Екатерина Танова. Кызыл-Даг	164
Салчак Молдурга. Партиявыс — мерген компас	165
Тиилелгениң ыры	—
Херээженнерге йөрээл	—
Куулар	—
Романтиктер	—
Бойдус-биле хиним тудуш	—
Владимир Серен-оол. Моол аялгалар	170
Кадарчы кыска	—
Даңгаар эртен	—
Чылгы	—

Дархан	—
Куулар Сүттүг-оол. Идегелим чырыткызы	173
Кышкы шивилер	—
Пенсионерин сөзү	—
Ийи одуруг шүлүктөр	—
Саая Майнак. БАМ-че бараал!	175
Виктор Сагаан-оол. Амырлажып, менди солчур	176
Хуула бээр	—
Күску ыр	—
Владимир Донгак. Солдаттын тураскаалы	178
Күстүң белээ	—
Чашкын мурнунда	—
Черлик-оол Куулар. Кыштагда чымыш	179
Дүрген-не сарымга чейин	—
Биче-оол Доюндуп. Дөгө даанга үнүксээр мен	181
Шолбаным	—
Хертек Серээ. Ханы чок дайын	182
Хамнаарак	—
Салчак Сарыг-оол. Ыры	183
Күзел	—
Артык Ховалыг. Кыштаг черде мээң аалым	184
Частын ыры	—
Боду чедип келгени ол бе?	—
Билээм туткан ышкаш болду	—
Лидия Иргит. Дамды	186
Донгак Дыртык. Чүрээм ыры	—
Чкалов Мандыынчы. Көжээлиг-Шөл	192
Ужудукчу эшке	—
Шаңгыр-оол Куулар. Сыгытчыга	194
Дидименип олур мен	—
Марит Хайдып. Оң хол	195
Өртемчейде	—
Дуруяалар	—
Ужуражып келгичеге	—
Борис Күжүгет. Алтай өңнүүмге	197
Хойжу кызы	—
Болат Маады. Хөлзеп чор мен	198
Ырла, сарым	—
Николай Куулар. Тыва оол мен	199
Көдүрер-дап	—
Чайык	—
Шаалааш	—
Чүрээм болдун	—
Мадон Монгуш. Ынак-тыр мен	202
Санчы Кызыл-оол. Эргим уям	—
Ондар Бораш. Телефонист кыс	203
Шоома Даржай. Октябрятчы	204
Байыр дунмам	—
Аякты кым бусканыл?	—
Ондар Охемчик. Каас чайын	205
Дүндүк өттүр	—
Зоя Намзырай. Надя Рушевага	207
Ынак авай	—
Хек-даван	—

ОЧЕРКТЕР

Кызыл-Эник Кудажы. Чеди-Хөл болгаш Чечек Содунам	209
Сергей Шойгу. Эрес-дидим чоруктуң үлегер-чижээ	213
Сандан Сандүү. Төлөптиг бараалгал	220
Куулар Сарыг-оол. Күзелдин хүлүмзүрүү	224

ШИИЛЕР

Кызыл-Эник Кудажы. Инчөөк	229
Клара Сагды. Бүзүрөл	282

КРИТИКА БОЛГАШ БИБЛИОГРАФИЯ

Саая Майпак. Амыдыралды делгеми-биле көргүзөр	300

88 коп.

КЫЗЫЛ · 1976

